

SƏADƏT ABDULLAYEVA

NİZAMİDƏ

musiqi

Musiqidə
NİZAMİ

SƏADƏT ABDULLAYEVA

NİZAMİDƏ MUSIQI, MUSIQIDƏ NİZAMİ

Nəğmə gözəl olar – olsa ahəngdar
“İskəndərnamə”

BAKI - 2018

Kitabın nəşrinə **Ülvi Mütəllim oğlu Qasimov**
köməklik etmişdir

Elmi redaktor: **Lalə Hüseynova**
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Rəyçilər: **Cəmilə Həsənova**
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Abbasqulu Nəcəfzadə
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Alla Bayramova
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar mədəniyyət işçisi
Fəxrəddin Baxşəliyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nəşrə hazırlayan: **Rahid Rəhmanov**
geologiya-mineralogiya elmləri doktoru,
Əməkdar neft və qaz sənayesi işçisi

Abdullayeva S.A. Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami.

Bakı: Nurlar, 2018, 360 s.

Kitabda dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının vətə-
nində qiymətləndirilməsi, məşhur “Xəmsə”-sində baxılan ümumbəşəri ideyalar, ədəbi irsi
və obrazının incəsənətin müxtəlif növlərinə aid əsərlərin yaradılmasında rolu qeyd olunur.
Onun musiqi dünyasını açıqlayan irihəcmli tədqiqat işlərinin xülasəsi verilir.

“Xəmsə” və lirik şeirlərindəki misralara əsaslanaraq, şairin yaşadığı dövrün musiqi mə-
kanı, orada səslənən çalğı alətləri, keçirilən musiqili məclislər, çalğıçılar və rəqs ifaçıları
barədə məlumat verilir, onun musiqiyə olan baxışları, etik-estetik görüşləri şərh olunur, mu-
siqi sözlüyü təqdim edilir.

Nizaminin yaradıcılığı və həyatı əsasında bəstəkarların opera, balet, simfoniya, vo-
kal-instrumental, instrumental və vokal janrlarında yazdıqları əsərlərin səhnə tarixi, qu-
ruluşu, məzmunu, musiqisinin əsas cəhətləri, yaradıcı heyətin tərkibi açıqlanır, opera və
balet tamaşalarında iştirak edən sənətçilərin soyadları, eləcə də nəşr olunan not yazıları
göstərilir. Şairin həyatını və poemalarının süjetlərini əks etdirən dram tamaşaların və kino-
filmlərin müəllifləri, iştirakçıları, məzmunu və müşayiət edən musiqilər haqqında məlumat
verilir.

Kitaba “Nizami və musiqi” mövzusunda yazılan əsərlərin, elmi məqalələrin və disserta-
tasiyaların avtoreferatlarının biblioqrafik göstəricisi əlavə olunub.

Kitabdan geniş oxucu kütləsi və musiqi mütəxəssisləri faydalana bilər.

ISBN: 978-9952-508-89-5

© R. Rəhmanov, 2018

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ ƏVƏZİ	
NİZAMİ GƏNCƏVİ: YURDUNDA, BƏDİİ İRSİ VƏ OBRAZI MUSİQİDƏ	4

NİZAMİDƏ MUSİQİ

1. NİZAMİNİN “XƏMSƏ”SİNİ VƏ LİRİK ŞEİRLƏRİNİ VƏRƏQLƏYƏRKƏN...	28
2. NİZAMİ DÖVRÜNDƏ MUSİQİ SƏNƏTİ	146
2.1. MUSİQİ MƏKANI	146
2.2. ÇALĞI ALƏTLƏRİ	149
2.3. MUSİQİ VƏ RƏQS İFAÇILARI	164
2.4. MUSİQİLİ SƏHNƏLƏR	173
2.5. MAHNILAR	183
2.6. MUĞAMLAR	191
3. NİZAMİNİN ETİK VƏ ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ “MUSİQİLİ” MİSRALARDA	197
4. NİZAMİNİN MUSİQİ SÖZLÜYÜ	204
Qaynaqlar	211

MUSİQİDƏ NİZAMİ

5. NİZAMİNİN POEZİYASI VƏ OBRAZI BƏSTƏKARLARIN YARADICILIĞINDA	214
5.1. MUSİQİLİ-SƏHNƏ ƏSƏRLƏRİ (operalar, baletlər, müzikl)	217
5.2. SİMFONİK ƏSƏRLƏR (simfoniya, simfonik poema və süitalar)	244
5.3. VOKAL-SİMFONİK ƏSƏRLƏR (kantata, poema və oratoriyalar)	253
5.4. XOR ƏSƏRLƏRİ (vokal poema və silsilələr)	255
5.5. VOKAL-İNSTRUMENTAL ƏSƏRLƏR	259
5.6. İNSTRUMENTAL ƏSƏRLƏR	261
5.7. KAMERA-VOKAL ƏSƏRLƏR (musiqili qəzəllər, mahnı və romanslar)	262
6. NİZAMİNİN QƏZƏLLƏRİ MUĞAM İFAÇILIĞINDA	280
7. NİZAMİNİN HƏYATINI VƏ “XƏMSƏ” SÜJETLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN TEATR TAMAŞALARINA VƏ KİNOFİLMLƏRƏ YAZILAN MUSİQİ	281
7.1. PYESLƏR	282
7.2. FİLMLƏR (bədi, cizgi, sənədli, video)	300

SON SÖZ ƏVƏZİ

TÜKƏNMƏYƏN İLHAM MƏNBƏYİ	313
İzahatlar və şərhlər	315
Nizami və musiqi: bibliografik göstərici	322
Xülasələr (rus və ingilis dillərində)	354
Müəllif haqqında	358

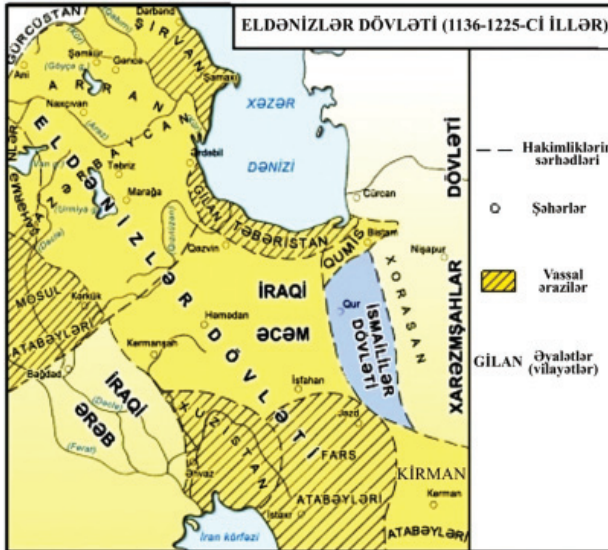
Aydanmı, Günəşdənmi yaradın, de nədən sən?
Xalqın gözü də, qəlbi də, vicdanı da sənsən!

Səməd Vurğun, Xalq şairi

GİRİŞ ƏVƏZİ

NİZAMİ GƏNCƏVİ: YURDUNDA, BƏDİİ İRSİ VƏ OBRAZI MUSİQİDƏ

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsl adı İlyas, atasının adı isə Yusifdir. Təxəllüsündəki Nizami sözünün mənası – nizamlayan, düzən deməkdir, Gəncəvi isə doğulduğu yeri, yəni gəncəli olduğunu bildirir. Yaşadığı illər (1141-1209) oğuz-səlcuq sultanlarını^{1*} əvəz edən Azərbaycan Atabəyləri² Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan və Əbu Bəkrin hakimiyyəti dövrlərini (1136-1211) əhatə edir. Onlar Arran, Şirvan, Çibəl, İraq, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Rey vilayətlərinə hakim idilər. Atabəylərə Xilat, Fars, Xuzistan, Mosul və Kirmanın sahibləri də tabe idilər³.

Müəllif: akademik
Z.M.Bünyadov.
(Azərbaycan tarixi xəritələri. Atlas. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1994).

* ¹Burada və bundan sonra sözün üstündə göstərilən rəqəmlər kitabın sonunda verilən izah və şərhlərin sıra sayına uyğun gəlir.

Bütün Şərq feodal dövlətlərində olduğu kimi, bu böyük ərazidə ticarət, hərbi iş, sənətkarlıq, ədəbiyyat, elm və mədəniyyət yüksək inkişaf etmişdi. Qətran Təbrizi, Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Gəncəvi kimi şairləri, Əbülhəsən Bəhmənyar, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi kimi filosofları, ədəbiyyatşünas Xətib Təbrizini, dilçi Ömər Gəncini, astronom Fazil Fəridəddin Şirvanini, memarlardan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanini və Əmirəddin Məsud Naxçıvanini yetişdirən XI-XII əsrlər haqlı olaraq “Azərbaycan İntibahı” sayılır və onun zirvəsində şəksiz Nizami Gəncəvinin poetik yaradıcılığı durur.

Bu dövrdə Cənubi Qafqazın, Yaxın və Mərkəzi Asiyaın iri siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri, Şəddadilər⁴ dövlətinin paytaxtı olmuş Gəncə şəhəri idi. Bu qədim şəhərdə fars dilində yazılan poeziya çox geniş yayılmışdı.

Belə bir mühitdə yaşayan Nizami yaradıcılığa əvvəlcə qəzəl, qəsidə, qitə, rübai və mərsiyə şeir formalarında yazmağa başlamış, yetkin yaşlarında isə əsasən poemalarını – iki misrası bir beyt təşkil edən və tamamlanmış fikri ifadə edən məsnəvilərini yaratmışdır. Əlyazmalarını kitab şəklində toplayanların ərəbcə “Xəmsə”, yəni “Beşlik” adandırdıqları ədəbi incilərə – “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” – beş epik poemasına görə adı dünya poeziya klassikləri sırasına əbədi yazılmışdır.

Didaktik janra aid “*Sirlər xəzinəsi*” (“Məxzənül-əsrar”) poemasında verilən iyirmi məqalət – söhbətində var-dövlət sahiblərinə nəsihət şəklində müraciət edilərək, şair humanist görüşlərini açıqlayır. Poeziyanın məğzi və yüksək vəzifəsi, poetik sözün bəşəriyyətin taleyində rolu qeyd olunur. Böyük zəhmətlə əldə edilən nemət üstün tutulur, cazibədar harmonik dünya, insanların ədalət, yüksək mənəviyyat, nəciblik, mərhəmətlik, xeyirxahlıq və düzgünlük cəhətcə əxlaqi tərbiyəsi səciyyəlidir. Hərc-mərclik, zor, zülm və amansızlığın aradan qaldırılma yolları göstərilir. Söhbətlərdə humanizm konsepsiyası xalqın bütün zümrələrinin: şah və cütçünün, hakim və sadə adamların həyatını, ədəb qaydalarının real səhnəsini göstərən ibrətamiz hekayələrlə qüvvətləndirilir.

“*Xosrov və Şirin*” poemasının mərkəzində İran şahzadəsi (sonra şahı) Xosrovun və mahir heykəltəraş, daşyonan Fərhadın nəcib, ağıllı və gözəl Şirinə məhəbbəti durur. Onların və poemanın başqa iştirakçılarının ətrafında cərəyan edən müxtəlif həyatı və psixoloji səhnələr boyu insan qəlbinin təmiz, müqəddəs duyğuları, fədakar məhəbbət, mənəvi təmizlik, əməllərin nəcibliyi, ürək açıqlığı, paklıq və sədaqət tərənnüm olunur. Poema səhifələrində insanları yüksək ideallara cəlb etmək istəyi, sosial ədalətin vacibliyi

vurğulanır. Şair ədalətli bir dünyanın qurulması barədə öz fikirlərini oxucularla bölüşdürür, onlara fərəh və zövq vermək istəyi fonunda fədakar məhəbbət səhnələrini çanlandırır.

“*Leyli və Məcnun*” poemasında iki gəncin faciəvi sevgisindən danışılır, onların pak və işıqlı hissləri, niyyət və arzuları nəzərə çatdırılır. Şair sevgi və xoşbəxtlik haqqında öz fikirlərini bildirir, insani baxışlara uyğun olmayan haqsızlığı, feodal əxlaq tərzini və adətləri lənətləyir.

“*Yeddi gözəl*” (“Həft peykər”) poemasında Bəhram şahın hakimiyyətdən söhbət açılır. Yeddi millətə mənsub olan gözəllərin növbə ilə müxtəlif rəngli günbəzlərdə şaha söylədikləri romantik əfsanələrə və cəmiyyətin müxtəlif zümərələrinin nümayəndələri ilə görüşlərə əsasən, şairin xalqın mənafeyi naminə hakimiyyətə gələn və arzulanan ideal hökmdar barədə fikirləri verilir.

İki hissədən ibarət olan əzəmətli “*İskəndərnamə*” poemasında Nizami öz ictimai, əxlaqi və fəlsəfi baxışlarını şərh edir. Poemanın birinci – “*Şərəfnamə*” hissəsində Makedoniyalı İskəndərin uşaqlıq illərindən, təhsili, taxta çıxması, hərbi yürüşləri, ölkələri fəth etməsi və filosof səviyyəsinə yüksəlməsindən bəhs edilir. Poemanın ikinci – “*İqbalnamə*” hissəsində isə şairin həyata və ətraf dünyaya münasibəti bütün incəlikləri ilə açıqlanır. Burada varlığın məqsədi, insanın vəzifəsi və amalı barədə müdrik, mütərəqqi fikirlərə, dünyanın gələcəyi haqqında düşüncələrə, dövlət işlərinə və bəşəri məsələlərə böyük yer verilir.

Şairin tərənnüm etdiyi məslək, əqidə, əxlaqi-mənəvi və sosial-ictimai görüşləri onun “*Divan*”ını təşkil edən qəzəl, qəsidə, qitə və rübailərində də öz əksini tapır.

Nizaminin zəngin irsi Şərq ədəbiyyatının böyük inkişafına səbəb olmuşdur. Ondan sonra Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacə Kirmani, Əşrəf Marağayi, Cəməli Təbrizi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai kimi söz sənətləri Nizaminin təsirinə düşərək, onun qələmə aldığı mövzular əsasında öz “Xəmsə”lərini ərsəyə gətirmişlər. Müsəlman və xristian dünyasının 280-dən çox şairi (onların arasında Məhəmməd Füzuli də vardır) Nizaminin bir və ya bir neçə poemasına poetik bənzətmə –nəzirə yazmışlar. Təkcə onun “*Leyli və Məcnun*” poemasına 140-a yaxın nəzirə məlumdur.

Nizaminin poemalarının xəttatlar tərəfindən köçürülən əlyazmalarını orta əsrin tanınan rəssam-naqqaşları böyük zövqlə miniatür və naxışlarla bəzəmişlər.

Hazırda onlar dünyanın məşhur muzeylərində, kitabxanalarında, eləcə də şəxsi kolleksiyalarda qorunur. Əsərlərində rast gəlinən hikmətli sözlər və nəsihətlər dillər əzbəri olmuşdur.

Nizaminin dahiliyini bütün bəşəriyyət tanımışdır. Ona görə ki, millətindən, yaşayış yerindən asılı olmayaraq, onun ibrətamiz şeirlərində insanlar inam, ümid, həqiqət, ədalət, sədaqət, qətilik, gələcəyə baxış, humanist ideya, məhəbbət, azadlığa qovuşmaq meyllərini görürlər. Şair əsərlərində mənəvi həyatın müxtəlif cəhətlərini göstərməklə yanaşı, özünün də estetik, etik və fəlsəfi görüşlərini əks etdirmişdir. Onun poeziyasındakı duyğular təbiiyyəti, emosional təsiri və mənalığı ilə seçilir. Nizami poeziyası zamanla ayaqlaşır, ona görə də həmişəyaşardır.

Bakıda “XI-XII əsr Azərbaycan mədəniyyəti və Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı” (1980), “Nizami Gəncəvi və dünya ədəbiyyatı” (1982), “Nizaminin dünya ədəbiyyatında lirikanın inkişafındakı rolu və “Xosrov və Şirin” poemasının 800 illiyi” (1984), “Leyli və Məcnun” poemasının 800 illiyi və nizamişünaslığın aktual problemləri” (1989) mövzularında konfranslar, Nizaminin anadan olmasının 850 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfrans və konqreslər (Vaşinqton, Los-Anceles, London, Təbriz, Bağdad, 1991) təşkil olunub. Ankarada “Azərbaycan şairi Gəncəli Nizami” simpoziumu (1992), “Nizami Gəncəvi və dünya ədəbiyyatı” mövzusunda tədbir (Strasburq, 2007), YUNESKO-nun Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutu “Nizami və Nəvai: tarixi və mədəni əlaqələr” (Səmərqənd, 2010), “Nizami

Nizami Gəncəvi şahın qəbulunda.

1570-ci ilə aid miniatur,

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

Gəncəvi və Şərq ədəbiyyatı” (Bakı, 2012), VI Qlobal Bakı Forumu çərçivəsində (2018, 14-15 mart) “Nizami mədəni irsinin müasir dövrdə interpretasiyası” mövzularında Beynəlxalq, şairin yaradıcılığına həsr olunan (Cenevrə, 2015, Gəncə, 2016) və yurdu Gəncədə (2016) 875 illik yubileyi ilə əlaqədar “Nizami Gəncəvi və dünya ədəbiyyatı” adla Beynəlxalq elmi-praktiki konfranslar keçirilib. Nizami Gəncəviyə həsr olunan dörd (Bakı, 1940-1941, sonuncu –1947-ci ildə) və iki cildlik (Bakı, 1984, 1991) “Nizami Gəncəvi almanaxı” buraxılıb. “Nizami Gəncəvi” (Bakı, 1947), “Nizami irsi dünən və bu gün” (Gəncə, 1991), “Nizami-850”, “Nizami Gəncəvi-870” (Bakı, 1992, 2012), “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan incəsənəti” (Bakı, 1997) adla məqalələr toplusu nəşr olunub.

Şairin yaradıcılığı ən öncül tədqiqat sahəsi olduğuna görə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının “Nizamişünaslıq” elm sahəsi təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Nizamişünaslıq şöbəsi, Gəncə bölməsində isə Nizami Gəncəvi Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Nizami yaradıcılığını görkəmli filosof, ədəbiyyatşünas və sənətşünaslar, elm və dövlət xadimləri yüksək qiymətləndirmiş, onun həyatı və əsərləri əsasında müxtəlif mövzularda romanlar, pyeslər yazılmış, şəxsiyyətinə həsr edilmiş poema və şeirlər qoşulmuşdur.

Alicənab, ağıllı Nizami surətini Azərbaycanın tanınmış Xalq rəssamı Qəzənfər Xalıqov kətanda yaratmış və onu məşhur heykəltəraş Fuad Əbdurrəhmanov tuncda canlandırılmışdır. Sonralar şairin əksini çoxlu sayda firça-tişə-ilmə ustaları kətan, qranit, mərmər, ağac və xalçalarda təsvir etmişlər. Şairin heykəlləri Azərbaycandan kənar da dünyanın səkkiz ölkəsinin paytaxt və şəhərlərində – Moskva, Təbriz, Kişinyov, Daşkənd, Lüksemburq, Pekin, Roma, Lyublyana, Sankt-Peterburq, Dərbənd və Çeboksarıda qoyulub.

Gəncənin girişində tarixin bütün keşməkeşlərinə baxmayaraq qorunan qəbri üzərində 22,4 m hündürlüyündə tünd qırmızı qranitdən, milli ornamentə uyğun səkkizbucaqlı şəkildə Nizami Gəncəvi məqbərəsi ucaldılıb, ətrafında “Xəmsə qəhramanları” bədii-monumental kompozisiya, poemalarının adları həkk edilən beş kitab abidəsi yaradılıb. Məqbərənin yaxınlığında adını daşıyan muzey fəaliyyət göstərir.

Qazənfər Xəlqov.
Nizami Gəncəvinin portreti.
1940, kətan, yağlı boya.
Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı
Muzeyi.

Fuad Əbdürrəhmanov. Nizami Gəncəvinin heykəlləri, tunc, qranit.
Gəncə, 1946.

Bakı, 1949.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN HEYKƏLLƏRİ

Telman və Eldar Zeynalov qardaşları.
Moskva, 1991.

Görüş Babayev.
Sankt-Peterburq, 2002.

Salhab Məmmədov, Əli İbadullayev. Roma, 2012.

Fərman İmanquluyev. Nizami məqbərəsi. Gəncə, 1991.

Qorxmaz Sücəddinov. “Xəmsə qəhrəmanları” kompozisiyalari. Gəncə, 1991.

Şərif Şərifov. “Xəmsə” abidə kompleksləri. Gəncə, 2012.

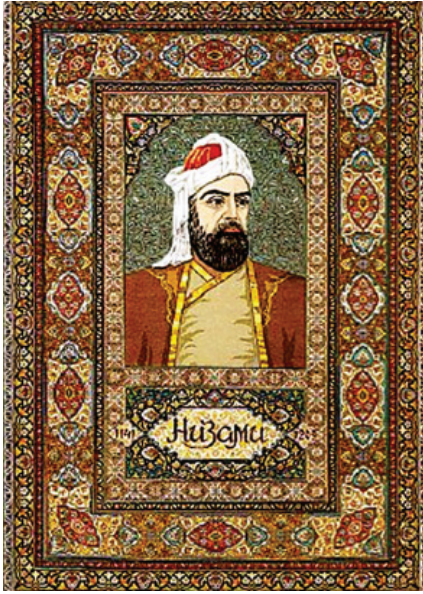
Mikayıl Abdullayev.
“Nizami”
metrostansiyasının
interyeri.
 Bakı, 1976.

Xəmsə. “Sirlər xəzinəsi”, baryef. Bakı, Nizami küçəsinində yeraltı keçid, 2007.

Qorxmaz Sücəddinov, Albert Mustafayev, Aslan Rüstəmov. “Bəhram Gur”. Bakı, 1958.

Kamil Əliyev. "Nizami", 1978.

Lətif Kərimov. "Leyli və Məcnun",
Əmir Hacıyevin eskizi əsasında. 1940/41.

Əmir Hacıyev. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" və "İskəndərnamə" poemalarına çəkilmiş illüstrasiyalar, 1941.

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.
Memarlar: Sadıq Dadaşov, Mikayıl Hüseynov.**

Nizami Gəncəvi adına Qızıl medal.

Nizami Gəncəvinin xatirəsinə həsr olunmuş 100 manat dəyərində qızıl xatirə sikkəsi.

Nizamının 870 illiyinə ithaf olunan "Xəmsə" və CD-ROM disk.

Nizamının 870 illik yubileyinə kəsilmiş poçt markası.

Gəncəçayın sahilində şairin heykəli ucalan “Xəmsə” və şəhərin bağlarının birində “Xəmsə bulağı” memarlıq-heykəltəraşlıq kompleksləri yerləşir.

Bakı metrosunun “Nizami” stansiyasının interyerində Nizaminin və onun poemalarının məzmununu əks etdirən süjetlərin mozaika üslubu ilə verilməsi insanlarda böyük təəssürat yaradır. “Yedi gözəl” poemasının qəhrəmanı – əjdahanı qılıncla parçalayan Bəhram Gurun heykəli dənizkənarı prospektə, “Xəmsə” mövzusunda yaradılan barelyeflər Nizami küçəsindəki yeraltı keçidə xüsusi yaraşlıq verir.

Nizaminin obrazı və əsərlərinin motivləri əsasında yüksək peşəkarlıqla toxunan xalçalar dünya muzeylərini bəzəyir.

Nizaminin adı rayonlara, kəndlərə, küçələrə, xiyabanlara verilib. Onun adını muzeylər, kinoteatrlar, kitabxanalar, elm, tədris, mədəniyyət və sənət ocaqları daşıyır. Böyük Britaniyanın məşhur Oksford Universitetinin struktur bölümündə Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəz fəaliyyət göstərir. Fransanın Müluz şəhərində yerləşən Yuxarı Elzas Universitetində Nizami adına Ədəbiyyat və Mədəniyyət kafedrası, Berlində Mədəniyyət İnstitutu, baş ofisi Bakıda yerləşən Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi yaradılıb. “Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mükafatı” və “Azərbaycan Respublikasının Nizami Gəncəvi adına Qızıl medalı” təsis edilib.

Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin mükafatına və qızıl medalına ayrı-ayrı vaxtlarda ideya və dəyərlərin təbliğində xüsusi fəallığı ilə seçilən şəxslərə Mərkəzin Qəyyumlar Şurasının qərarı ilə layiq görülmüş görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimləri arasında Böyük Britaniya, Latviya və Niderlandın sabiq baş nazirləri Marqaret Tetçer, Vaira Vike-Freyberqa, Vim Kok, Türkiyə Respublikası və ABŞ-ın sabiq prezidentləri Süleyman Dəmirəl, Bil Klinton, Oksford məktəbinin rəhbəri, Britaniya Kral Akademiyasının prezidenti Baronessa Süzan Qrenfeld, YUNESKO-nun xüsusi elçisi Valter Füst, Misirin İskəndəriyyə Kitabxanasının rəhbəri doktor İsmayıl Seragəldin, Dalay-Lama, BMT-nin keçmiş başkatibi Butroz Qali və İordaniya kraliçası Ülyahəzərt Nur vardır.

2018-ci ildə isə Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin qızıl medalı təhsilin və mədəniyyətin inkişafındakı xidmətlərinə görə Azərbaycanın birinci xanımı, YUNESKO və İSESKO-nun Xoşməramlı səfiri, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyeva təltif edilib.*

---

* Burada və sonra 2017-2018-ci illərə aid məlumatlar və mənbələr kitabı nəşrə hazırlayan tərəfindən əlavə edilib.

Qanuna görə “Azərbaycan Respublikasının Nizami Gəncəvi adına Qızıl Medalı”nın təltif olunma səlahiyyəti Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına həvalə edilmiş və Ekspert Komissiyasının rəyinə əsaslanaraq Qızıl medala:

2015-ci ildə – Azərbaycan incəsənətinin və sənətşünaslıq elminin inkişafındakı xidmətlərinə görə AMEA-nın həqiqi üzvü, Xalq artisti Arif Məlikov və kvant nöqtəli heterostrukturların formalaşma prosesi və xassələrinin fundamental tədqiqi, onların əsasında yeni lazerlərin yaradılması sahəsində silsilə elmi əsərlərinə, habelə Azərbaycan-Rusiya elmi-texniki əməkdaşlığının inkişafına verdiyi şəxsi töhfəsinə görə Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, fizika üzrə Nobel Mükafatı laureatı Jores Alfyorov,

2016-cı ildə – qeyri-səlis çoxluqlar və məntiq nəzəriyyəsinin yaradılması və inkişafındakı misilsiz xidmətlərinə görə azərbaycanlı alim Lütfi Zadə və qaraciyər, öd yolları, mədəaltı vəzi xəstəliklərində rekonstruktiv və bərpaedici əməliyyatların təkmilləşdirilməsi və tətbiqi sahəsindəki nailiyyətlərə, o cümlədən üçcildlik “Cərrahi əməliyyatların atlası” kitabının hazırlanmasında xidmətlərinə görə akademik Böyükkəşi Ağayev,

2017-ci ildə – Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzinin yaradılması və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsindəki xidmətlərinə görə AMEA-nın həqiqi üzvü Nərgiz Paşayeva və Azərbaycanın mədəni və tarixi irsinin dünya miqyasında elmi əsaslarla öyrənilməsinə verdiyi xüsusi dəstəyə görə Elmi Mərkəzin İngiltərə tərəfindən rəhbəri, professor Robert Hoyland,

2018-ci ildə – dəniz neft və qaz-kondensant yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənilməsinin aktual problemlərinə həsr edilən fundamental elmi-tədqiqatlarına, Xəzər dənizində neft-qaz yataqlarının kəşf olunması və Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafında böyük xidmətlərinə görə AMEA-nın həqiqi üzvü Xoşbəxt Yusifzadə və müasir plazma fizikasının yaradılmasına verdiyi fundamental elmi töhfələrinə görə Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Roald Saqdeyev layiq görülüblər.

Adına kəsilmiş 500 manat dəyərində pul, yubileylərinə həsr olunmuş poçt markaları (1981, 2011), SSRİ-nin 1 rublluq monetası (1991), xatirə qızıl sikkələr (2008) tədaviylə buraxılıb.

Gəncə şəhərində ənənəvi “Nizami poeziya günləri” keçirilir. Bakı, Gəncə və Avropa şəhərlərində Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunan ədəbi-bədii, musiqili gecələr təşkil edilir.

Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin dəstəyi ilə Nizaminin “Xəm-

sə”sinə daxil olan poemalar bir kitab şəklində nəfis şəkildə nəşr edilib və ona Azərbaycan bəstəkarlarının şairə ithaf etdikləri opera və simfoniyaları, sözləri səslənən xor əsərləri, mahnı və romansları yazılan “Nizamiyə ithaf” adlı CD də əlavə olunub.

Nizaminin 850 illik yubileyi şərəfinə gəncəli Əlişir Azəri (Əhmədli) təbliğat səyahətinə çıxıb, Parisdə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində (2013, noyabr) və Strasburqda (2014, yanvar) Nizami Gəncəviyə həsr olunan sərgi və konsert təşkil edilib.

Respublikada beynəlxalq statuslu, televeriliş şəklində İctimai Televiziya-da yayımlanan çox maraqlı ənənəvi “Xəmsə” milli intellektual oyunu keçirilir.

Bakıda ilk Avropa Oyunlarının açılış mərasimində (2015, 12 iyun) Nizami obrazı, Leyli və Məcnun rəmzləri, əsərləri əsasında yaradılan kompozisiyalar, şairin oyunların loqosu və talismanına daxil edilən bolluq, oyanış, sevgi, uğur mücəssəməsi olan narın ağacdən dərməsi başqa səhnələrlə yanaşı mərasimə xüsusi gözəllik vermişdir.

On ikinci yüzilliyin dahi simasının adı kosmosda da öz yerini tutub. 1974-cü ildə aşkar olunan Mars və Yupiter orbitləri arasında Günəş ətrafında fırlanan kiçik planet – asteroidlərdən biri Beynəlxalq Astronomik Kataloqunda 3770 sayla və Merkuri planetindəki krater Nizami Gəncəvinin adı ilə qeydə alınıb.

Nizami Gəncəvi irsinə Azərbaycanda həmişə diqqət və böyük qayğı ilə yanaşılıb. Onun anadan olmasının 800 illiyi dövlət səviyyəsində qeyd olunması ilə bağlı qərar 1939-cu il iyul ayının 25-də qəbul edilmişdi, yubileyinin keçirilməsinin rəsmi tarixi də (16 oktyabr 1941-ci il) müəyyənləşdirilmişdi. İkinci Dünya müharibəsinin başlanması səbəbindən yubiley günü blokada şəraitində olan Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) Dövlət Ermitajında qeyd edilmişdi. Şairin yubileyi təntənəli surətdə keçirilməsi yalnız 1947-ci ildə Bakıda mümkün olmuşdur.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında, 1981-ci ildə dahi şairin anadan olmasının 840, 1991-ci ildə isə 850 illiyinin keçirilməsi barədə qərarlar qəbul edilib. Şairin şərəfinə 1991-ci ili (anadan olmasının 850 illilə əlaqədar) YUNESKO “Nizami ili” elan edib. 2009-cu ildə şairin vəfatının 800 illiyi qeyd olunub.

2011-ci il dekabrın 23-də “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamda deyilir:

“2011-ci ildə dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illiyi tamam olmuşdur.

Bəşər bədii fikrinin nadir hadisəsi olan Nizami yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Böyük sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti həmin dövrdə təkcə Azərbaycanın və Qafqazın ən iri şəhəri deyil, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmış Gəncə ilə bağlıdır. Şair ömrü boyu burada yaşayıb yaratmış və dünya poeziyasına bir-birindən dəyərli söz sənəti inciləri bəxş etmişdir.

Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeirliyi görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur. Qüdrətli söz ustasının bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni parlaq səhifə açmış ölməz əsərləri bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsinə misilsiz xidmət göstərir. Korifey sənətkar öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəbini yaratmışdır. Nizami Gəncəvinin dünyanın ən zəngin kitabxanalarını bəzəyən əsərləri Şərqdə incəsənətin, xüsusən də miniatür sənətinin inkişafına təkan vermişdir.

Nizami irsi uzun zamandan bəri dünya elmi-ədəbi fikrinin diqqət mərkəzindədir. Ölkəmizdə dahi şairin əsərləri dəfələrlə nəşr olunmuş, ədəbi irsinin öyrənilməsi və tanındılması sahəsində xeyli iş görülmüş, çox sayda tədqiqatlar meydana gətirilmiş, eləcə də dünya nizamişünaslığında ilk dəfə olaraq əsərlərinin elmi tənqidi mətni hazırlanmışdır. Bu proseslərin intensiv şəkil almağa başlaması əsasən Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyi ərəfəsinə təsadüf edir. Dahi şairin yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması ilə bağlı ilk qərar 1939-cu ildə qəbul edilmiş, lakin İkinci Dünya müharibəsi səbəbindən yubileyin yalnız 1947-ci ildə keçirilməsi mümkün olmuşdur. O illərdən etibarən Nizaminin dövrü, həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı yeni-yeni araşdırmalar aparılmışdır. Gəncədə dəfn olunduğu yerdə Nizami Gəncəvinin möhtəşəm məqbərəsi ucaldılmış, xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində silsilə tədbirlər həyata keçirilmişdir.

1970-ci illərdə ümumən respublikamızda klassik mədəni irsimizin öyrənilməsi baxımından tamamilə yeni mərhələ başlayır. Həmin mərhələ bilavasitə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü ilə qəbul edilən “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri

Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” 1979-cu il 6 yanvar tarixli qərar bu istiqamətdə kompleks vəzifələr irəli sürərək Nizami irsinin və ümumən orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin sistemli araşdırılması üçün geniş perspektivlər açmışdır. 1981-ci ilin avqust ayında Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında qərar isə nizamişünaslıqda əsaslı dönüş yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi ilə bağlı son yubiley tədbirləri ustad sənətkarın 850 illiyi ilə əlaqədar 1991-ci ildə keçirilməli idi. Lakin ölkədəki dərin siyasi, iqtisadi və sosial böhran buna imkan verməmişdir.

Nizami irsinin daim aktual olduğu nəzərə alınaraq hazırkı mərhələdə respublikamızda gənc nəslə mənsub nizamişünas kadrların yetişdirilməsi, şairin əsərlərinin filoloji tərcüməsinin təkmilləşdirilərək yenidən nəşrə hazırlanması və müxtəlif dillərə tərcümə edilməsi, habelə dünyanın mötəbər kitabxana və arxivlərində şairin yeni əlyazmalarının üzə çıxarılması Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsi işində bu gün xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nizami dövrü, ədəbi irsi və məktəbi problemləri müasir humanitar düşüncənin tələbləri kontekstində və azərbaycançılıq məfkurəsi işığında tədqiqini gözləyir”.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq Şərq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qərar vermişdir. Qərarla deyilir:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin” (*“Azərbaycan” qəzeti, 2011, 24 dekabr, s. 7*).

Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı layiqincə yerinə yetirilmişdir. Şairin adı ilə bağlı yubiley günləri nəinki Azərbaycan poeziyasının, habelə bütün dünya ədəbi mühitinin əsl təntənəsi olmuşdur.

Ölkəmizdə yubiley günlərinin keçirilməsi ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, o cümlədən musiqimizin inkişafına böyük təkan vermişdir. Belə ki, yaradıcı insanlar – yazıçılar, sənətkilər kimi bəstəkarlarımız da əsl musiqi

bayramlarına çevrilən bu yubiley illərində yaratdıqları yeni əsərləri ilə dinləyiciləri sevindirmişlər.

Nizami Gəncəvi hər şeydən əvvəl şair-mütəfəkkirdir. Bununla belə, onun zəngin irsi ictimai, təbiət, texniki və humanitar elmlər sahələrində çalışan mütəxəssislər üçün çox əhəmiyyətli mənbədir. Bunu – şairin ictimai, siyasi, fəlsəfi, iqtisadi, tibbi, geoloji, pedaqoji, psixoloji, dini-ideoloji, etik, estetik, əxlaqi görüşlərinin, təbabət, kimya və kainata dair fikirlərinin, şifahi xalq ədəbiyyatı, memarlıq, inşaat, incəsənət, hikmət və s. məsələlərin təhlilinə həsr olunan çoxsaylı əsərlər təsdiq edir.

Bu işdə, təbii ki, bəstəkarlarımız da kənarda qalmayıblar. Nizaminin poeziyası ilə ruhlanan bəstəkarlar şairin “Xəmsə”si, qəzəlləri və keçdiyi həyat yolu əsasında çoxlu sayda müxtəlif janrlarda musiqi əsərləri yazmışlar. Bəstəkarların özlərinin etiraflarına görə, şairin humanist ideyası və yaratdığı obrazlar onlar üçün tükənməz ilham mənbəyi olmuşdur. Nizaminin poemalarını musiqişünaslar da şairin yaşadığı dövrün musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində qiymətli nümunə saymışlar.

Son 70 ilə yaxın müddətdə nəşr olunan elmi işlər, Nizami Gəncəvinin musiqi dünyası və onun zəngin bədii irsi və obrazı əsasında yaradılan musiqi əsərlərinin təhlili – Azərbaycan musiqişünaslığın əsas tədqiqat mövzusunun təşkil etdiyini göstərir.

Nizami Gəncəvinin poeziyasında musiqiyə, muğam, çalğı alətləri və ifaçıların ustalığına dair deyimlər, şairin musiqi dünyasından bəhs edən əsərlərdə, yaradıcılığına aid kitabların ayrı-ayrı bölmələrində, çoxlu sayda məqalələrdə, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya xalqlarının musiqi mədəniyyətinə həsr olunan araşdırmalarda baxılır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində musiqinin, bəstəkarların yaradıcılığında şairin obrazı və bədii irsinin əksi məsələlərinə ilk dəfə keçən əsrin 40-cı illərində görkəmli bəstəkar, dirijor, musiqişünas, publisist və ictimai xadim *Əfrasiyab Bədəlbəyli* toxunmuşdur. Rus dilində “Nizami musiqi haqqında və musiqidə” adı ilə yazılan işin əlyazması Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində (fond № 595, siyahı 1, № 113, s. 28-95) saxlanılır. Tədqiqat işində Nizaminin musiqi dünyası, poemalarında verilən musiqi səhnələri və çalğı alətləri şərh olunur. İşin yazılma ilinə (may, 1947-ci il) qədər şairin poema və şeirlərinə bəstələnən musiqi əsərləri səciyyələndirilir.

Tanınmış musiqi və teatr tarixi tədqiqatçısı, publisist *Qubad Qasımovun* “XII əsr (Nizami epoxası) Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi öçerk-

ləri” adlı namizədlik dissertasiyasının (1948, rus dilində) əsasını Nizaminin poemaları təşkil edir. İşin əsas məğzi “Azərbaycan incəsənəti” toplusunun 2-ci buraxılışında (Bakı, Azərb. EA nəşr., 1949, s. 5-63) “XII əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixindən oçerklər” başlığı ilə rus dilində dərc olunub. Bu iri həcmli tədqiqat işində şairin musiqiyə münasibəti, Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin Nizaminin əsərlərində əksi, XII əsrdə klassik musiqimiz və onun ifaçıları, instrumental ansambllar, saray, xalq, hərbi, ovçuluq, ayin musiqisi və istifadə olunan çalğı alətləri şərh olunur.

Sonralar Nizami poeziyasına orta əsr musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün əsas mənbə kimi dəfələrlə müraciət edilmişdir. Bu istiqamətdə çalışan alimlərdən, Nizami yurdunda boya-başa çatan sənətsünaslıq doktoru, professor *Sevda Qurbanəliyeva* xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun “Nizami Gəncəvi və Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti (ədəbiyyat və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair)” kitabında (Bakı, Azərb. EA nəşr., 1994, rus dilində) və doktorluq dissertasiyasında (Kiyev, 1995) Nizami yaradıcılığı Azərbaycan musiqi sənəti və tarixinin, şifahi ənənəli professional musiqinin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində bir mənbə kimi araşdırılır, şairin poemalarında lirik surətlərin təsvirində musiqinin rolu vurğulanır.

Rus dilində yazdığı “Nizami Gəncəvinin musiqi dünyası” (Kiyev, Avtoqraf, 2009) sanballı monoqrafiyasında dahi şairin musiqi sənəti haqqında düşüncələri və Üzeyir Hacıbəyliyə böyük şöhrət qazandıran, onun sözlərinə bəstələdiyi “Sənsiz” və “Sevgili canan” qəzəl-romanslarında lirik xəttin rolu, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baletinin və “Leyli və Məcnun” simfonik poemasının quruluşları açıqlanır. “Yeddi gözəl” baletində Aişə surətinə poeziya və musiqinin müqayisəli tədqiqinin əsası kimi baxılır.

“Nizami Gəncəvi və Fikrət Əmirovun musiqi dünyası” (Bakı, Təhsil, 2003, rus dilində) kitabında bəstəkarın “Gülüm” romansının, “Nizaminin xatirəsində” simli simfoniyasının və “Nizami” baletində musiqili səhnələrin məzmunu və xüsusiyyətləri şərh edilir. “Nizami Gəncəvinin poemalarında musiqi” (Bakı, Qanun, 2012) əsərində şairin poeziyasında musiqinin və muğam sənətinin əks olunması araşdırılır. “Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə” (Bakı, Elm və təhsil, 2012) kitabında isə Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin lirik şeirləri əsasında yazdıqları mahnı və romanslar təhlil edilir.

Elmlər doktorları *Əhməd İsadadə* və *Babək Qurbanovun* “Nizami epoxasında Azərbaycan maddi mədəniyyət abidələri” seriyasına daxil olan “Nizami və musiqi” (Bakı, Elm, 1986, rus dilində) kitabçasında şairin musiqiyə münasibəti, poemalarında musiqinin əksi, Azərbaycan bəstəkarları-

nın yaradıcılığında şairin poeziyasının yeri, Üzeyir Hacıbəylinin Nizaminin qəzəlləri əsasında yazılan “Sənsiz” və “Sevgili canan” romanslarının ideya-emosional məzmunu, bədii-estetik xüsusiyyətləri açıqlanır.

Sənətsünaslıq namizədi *Rauf İsmayılzadənin* “Nizaminin musiqi dünyası” (Gəncə, Elm, 2001) kitabında şairin musiqi sənətinə dair fikir və mülahizələri, “Xəmsə”dəki musiqili misraların mənaları, Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev və Fikrət Əmirovun şairin poeziyası əsasında yazılan musiqi əsərlərinə olan baxışları verilir.

“Azərbaycan musiqi tarixi” (Bakı, Şərq-Qərb, 2012) kitabının “Nizami və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti” fəslində (müəllifi – sənətsünaslıq namizədi *Lalə Kazımovadır*) XII əsrdə Gəncənin Şərqin mədəniyyət mərkəzlərdən biri olması, bu dövrdə muğam və musiqi alətlərinin (ud, tənbur, cəng, ney, kərənay, nağara, dəf, təbil və s.) geniş yayılması göstərilir.

Sənətsünaslıq namizədi, dosent *Alla Bayramovanın* “Nizami Gəncəvinin poemaları incəsənətin qarşılıqlı inikasını kontekstində” (Bakı, Orxan, 2014, rus dilində) kitabında şairin “Xəmsə”sində musiqi mövzusu, çalğı alətlərinin təsviri və onların incəsənətdə əksinin xüsusiyyətləri təhlil edilir. Nizami irsinə mədəni-tarix, estetik, musiqişünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və nəzəri-metodoloji aspektdən yanaşılır, Nizami və Şekspirin yaradıcılığında musiqinin əks olunma prinsiplərinə baxılır. “Xəmsə” mətnində tərcümələrdə orijinala müqayisədə rast gələn uyğunsuzluqlar qeyd edilir. “Leyli və Məcnun” poemasının qəhrəmanı Məcnunu əhatə edən vəhşi və otyeyən heyvanların simvolik olaraq muğam və xalçaçılıq sənəti ilə bağlılığı şərh edilir.

Bəstəkar *Rəşid Şəfəqin* tərtib etdiyi “Nizami musiqidə, sənətdə” (Bakı, Şərq-Qərb, 2014) kitabında dahi şairin obrazını canlandıran sənət nümunələri ilə yanaşı, sözlərinə yazılan musiqi əsərlərinin not yazıları, “Xəmsə” əsasında bəstələnən və şairə həsr olunan opera və baletlərin partituralarının faksimile və klavirlərinin fraqmentləri verilir. Kitabın giriş hissəsində *Babək Osman Sarıvəllioglundun* “Nizaminin musiqi dünyası” yazısında şairin Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin bir-birinə yaxınlaşmasında və inkişafında böyük rol oynaması göstərilir. Musiqili səhnələrin əsər qəhrəmanlarının bədii surətlərinin daha dolğun və canlı alınmasını təmin etməsi, musiqi sənətinin təsir gücü, sosial-estetik mahiyyəti qeyd edilir.

Bilavasitə Nizami Gəncəvinin musiqi dünyasına həsr olunan irihəcmli bu tədqiqat əsərləri ilə yanaşı, çoxlu sayda musiqişünaslar da öz elmi işlərinin istiqamətlərinə uyğun olaraq Nizami irsinə müraciət etmiş və ondan faydalanmışlar.

Dərc olunan məqalələrdə Nizaminin poetik sətirlərinin orta əsrlərdə yayılan muğam, mahnı, saz havaları, çalğı alətlərinin müəyyən edilməsində və bərpasında rolu göstərilir, şairin dövründə işlənən musiqi terminləri haqqında məlumatlara rast gəlinir (*bax*: kitabın sonunda verilən bibliografik göstəriciyə).

“Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası” mövzusunda keçirilən Ümumrespublika elmi-praktik konfransının materiallarında (Bakı, Elm, 1991) Nizami Gəncəvi yaradıcılığının orta əsr Şərq dünyasının musiqi mədəniyyətinin araşdırılmasında, onun əsərlərinin qəhrəmanlarının, o cümlədən Barbədin tarixi reallıq olduğunun təsdiqlənməsində, muğam, mahnı, instrumental musiqinin və çalğı alətlərinin öyrənilməsində əhəmiyyəti göstərilir, bəstəkarların yaradıcılığında şairin obrazı və bədii irsi əks olunan əsərlər təhlil edilir.

Nizaminin musiqi dünyası şərqşünas, ədəbiyyatşünas, filosof, etnoqraf, pədaqoq və digər sənət adamlarını da cəlb etmişdir.

Professor *Arif Məmmədovun* “Azərbaycan poeziyasının musiqi ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemləri” doktorluq dissertasiyasında (1972, rus dilində) Nizami sənətinin mənbəyi və məzmunu, poeziyası ilə musiqinin vəhdəti, sözlərinə yazılan mahnıların insanlara emosional təsiri, poemalarında adları çəkilən muğam, mahnı, ifaçı və çalğı alətləri haqqında mülahizələri verilir.

Akademik *Teymur Bünyadovun* “Əsrlərdən gələn səslər” (Bakı, Gənclik, 1975, ikinci nəşri – Azərənşr, 1993) kitabının “Musiqimizdə döyünən ürəklər” bölümündə Nizaminin musiqi dünyası və onun dövrünün musiqi mədəniyyətindən danışılır.

Professor *Arif Hacıyevin* rus dilində yazdığı “Renessans və Nizami poeziyası” (Bakı, Elm, 1980) və “Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin intibah dünyası” (Bakı, Elm, 2000) kitablarında qədim yunan mifologiyasında incəsənətin müxtəlif növlərini və elmin hamilərini nəzərdə tutaraq “Xəmsə”nin muzası”, yəni ilham mənbəyi adlanan fəsildə şairin musiqiyə, onun janrlarına, nəğmə oxuyan və rəqs edənlərə, musiqi məclislərinə, çalğı alətləri və musiqi sədalarının bədii-estetik roluna münasibəti böyük incəliklə şərh olunur.

Tarix üzrə elmlər doktoru *Şirin Bünyadovanın* “Nizami və etnoqrafiya” rus və Azərbaycan dillərində nəşr olunan (Bakı, Elm, 1991, 1992) kitabının “Mənəvi mədəniyyət” fəslinin “Musiqi” bölümündə şairin poemalarında əks olunan musiqi anlayışları insanın mənəvi zövq mənbəyi kimi qiymətləndirilir, nəğmə, mahnı, muğam, ifaçılıq məharəti və çalğı alətləri haqqında bilgiler verilir.

Texnika elmləri namizədi, dosent *Əhmədağa Əhmədovun* “Nizami-el-mşünas” (Bakı, 1992) kitabının “Nizami-musiqişünas” fəslində Barbədin ifa etdiyi 30 mahnı, Nəkisa ilə birlikdə səkkiz məqam kökündə oxuduqları havalardan, Nizaminin “İskəndərnamə” poemasında qədim yunan filosofu Əflatunun (Platonun) icad etdiyi simli ərğənün alətindən söhbət açılır.

Professor *Yusif Talbov* “Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi” (Bakı, Unsiyyət, 2000) dərs vəsaitinin (həmmüəliflər Fərahim Sadiqov, Sərdar Quliyev) “Nizami və musiqi” bölümündə şairin musiqiyə olan baxışları verilir.

Dosent *Bayram Apoyev* “Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri” (Bakı, Adiloğlu, 2008) və “Nizami Gəncəvi irsindən pedaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi” (Bakı, Mütərcim, 2012) kitablarında humanitar fənlərin tədrisi zamanı şairin bədii irsini öyrənmək və şagirdlərə sevdirmək üçün, onun əsərləri əsasında bəslənilən musiqinin dinlənilməsi və qavranılmasının müstəsna əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Sənətsünaslıq namizədi *Famil Rzayevin* “Nizami Gəncəvi və teatr” kitabında (Bakı, Elm, 2008) şairin səhnə sənəti, ifaçılıq haqqında deyimləri, yaradıcılığının Azərbaycan ədəbi-mədəni aləmində yeri və rolu, həyatı, əsərləri əsasında yaradılan və musiqi ilə müşayiət olunan tamaşalar şərh edilir.

Akademik *Bəkir Nəbiyev I* “Muğam aləmi” Beynəlxalq Elmi Simpoziumunda (Bakı, 2009) etdiyi məruzədə Nizami Gəncəvinin ilk dəfə poeziyada muğamı ifadə etdiyini göstərir, müğənninamələrdə adı çəkilən “Muğan” havasının muğamla bağlılığı fərziyyəsi önə çəkilir.

Akademik *Çingiz Qacar* “Azərbaycan qədim və orta əsrlərdə. Görkəmli şəxsiyyətlər” (Bakı, Oka Ofset, 2012) əsərində Nizami poeziyasının Azərbaycan və müəyyən dərəcədə Şərqi musiqi həyatını öyrənməyə imkan verdiyini qeyd edir.

Dosent *Əsgər Əhmədin* “XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti” (Bakı, Elm, 2012) kitabında orta əsrlərdə yayılan muğam, mərasim mahnılarının və musiqi alətlərinin müəyyən edilməsində Nizami irsinin rolu vurğulanır.

Akademik *Teymur Kərimli III* “Muğam aləmi” Beynəlxalq Elmi Simpoziumunda (Bakı, 2013) etdiyi məruzədə (“Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında musiqi alətlərinin bədii təqdimi”) şairin əsər yazması çalğı alətində ifaya bənzədilir, onun, yeri gələndə, antropomorfik səciyyə daşıyaraq iki sevgilinin məhəbbət carçısına çevrilməsi göstərilir.

Xarici ölkə tədqiqatçılarından *Firuzə Xəzrayi* “Nizami Gəncəvi poeziyası: idrak, sevgi və ritorika” (2001, ingilis dilində) kitabının bölümündə “Xosrov və Şirin” poemasında musiqi ilə bağlı sətirləri şərh edir.

Nəşr olunan araşdırmalar göstərir ki, Nizaminin əsərlərinə görə onun dövrünün musiqi sənətinin müxtəlif janrlarını, cəmiyyətin həyatındakı rolunu, şairin özünün musiqiyə olan münasibətini öyrənmək mümkündür.

Dahi şairimiz muğam, nəğmə, səs çalarları və çalğı alətlərinin adlarını yalnız qafiyə sözləri kimi deyil, onlardan “Xəmsə” qəhrəmanlarının və eləcə də onun özünün əqidəsini, fikirlərini, hisslərini, duyğularını, cəmiyyətə olan münasibətini şərh etmək üçün istifadə etmişdir.

Nizaminin yüksək ideyalı əsərlərinə, əlbəttə, bəstəkarlar biganə ola bilməzdilər. Bunu şairin poemaları əsasında klassik musiqinin demək olar ki, bütün janrları üzrə yazılan əsərlər – opera, balet, simfoniya, simfonik poema, simfonik və xoreoqrafik süitalar göstərir.

Nizaminin sözlərinə xor-poemalar, qarışıq xor ilə fortepiano üçün əsərlər, solist, xor və simfonik orkestr üçün poemalar, səs və kamera orkestri üçün lirik mahnılar yazılmışdır. Onlarla yanaşı, Nizaminin qəzəllərinə çoxlu sayda mahnı və romanslar da bəstələnmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin “Sənsiz” və “Sevgili canan”ı ilə milli musiqimizdə yeni – “musiqili qəzəl” və ya “qəzəl-romans” janrının əsası qoyulmuşdur. Maraqlıdır ki, şairin qəzəlləri onlara musiqi qoşulandan sonra daha çox populyar olmuşdur.

Nizami obrazı onun adı ilə adlanan opera və baletdə canlandırılmışdır. Ona simli simfoniya, vokal-simfonik poema, kantata, vokal-oratoriya, simli kvintet, elegiya, muğam etüdləri, xor əsərləri, poema ithaf olunmuşdur. Nizaminin əsərləri əsasında səhnələşdirilən dram əsərlərini və çəkilən filmləri də musiqi müşayiət edir.

Bütün bu əsərlər Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin zənginləşməsində və bəstəkarların sənətkarlığının yüksəlməsində misilsiz rol oynamışdır.

Yaradılan zəngin musiqi əsərləri musiqişünaslar tərəfindən təhlil edilərək, libretto və poemaların bədii konsepsiyalarının müqayisəsi aparılmışdır. Poetik mətnlərin və melodiyaaların əlaqəsi, cərəyan edən hadisələrin məzmunu, emosional cəhətdən təzahür formaları, üslub, vəzn, ahəng, ritmika, lad-intonasiya xüsusiyyətləri və dramaturgiyası, eləcə də səhnə quruluşları açıqlanmışdır.

Musiqişünasların Nizamiyə həsr etdikləri əsərlərində musiqinin insanların daxili aləminə və zövqünə təsirinə, muğam, təsnif, mahnı, mərasim və rəqs musiqisinə, simli, nəfəs və zərb alətlərinə, ifaçıların ustalığına, poeziya

ilə musiqinin harmonik əlaqəsinə, səs pərdələrinə aid fikirləri və məlumatları dərslər vəsaitlərində, dissertasiya işlərində, kitab və məqalələrdə əks olunmuşdur. Onların sırasında Azərbaycanın dahi bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin vokal sənətinin inciləri sayılan “Sənsiz” və “Sevgili canan” musiqili qəzəlləri, Qara Qarayevin dünyanın məşhur teatr səhnələrində nümayiş etdirilən və səsləndirilən “Yeddi gözəl” baleti, eşq rəmzi sayılan “Leyli və Məcnun” simfonik poeması, Fikrət Əmirovun ecazkar “Nizaminin xatirəsinə” simli simfoniyası və “Nizami” baleti üzrə musiqişünaslıq araşdırmaları üstünlük təşkil edir.

“Nizamidə musiqi” və “Musiqidə Nizami” mövzularının işlənmə vəziyyətinin təhlili göstərir ki, nizamişünaslıqda Nizami əsərlərində olan bütün musiqili poetik sətirlərə, başqa sözlə desək, şairin musiqi sözlüyünə əsasən onun dövründə yayılan musiqi janrlarını, onların cəmiyyətin həyatındakı rolunu, şairin özünün musiqiyə olan münasibətini bildirən ümumiləşmiş iş və həmçinin bəstəkarlar tərəfindən Nizaminin zəngin bədii irsindən istifadə olunma dərəcəsini əks etdirən informativ mənbələr hələ yetirincə deyildir.

Nizami yaradıcılığı onun dövrünün musiqi sənətinin öyrənilməsində ən vacib örnəklərdən biridir. Bunu, bu istiqamətdə dərc olunmuş tədqiqat işləri sübut edir. Bundan başqa, qeyd edildiyi kimi, Nizami poeziyasının təsiri ilə bir çox bəstəkarlar şairin poemaları və qəzəlləri əsasında opera, balet, simfonik poema, oratoriya, romanslar bəstələmişlər. Ona görə də məntiqli bir-birini tamamlayan “Nizami yaradıcılığında musiqi” və “Nizaminin əsərləri musiqidə” mövzularının birgə araşdırılması orta əsr musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində və professional musiqinin inkişafında Nizaminin rolu haqqında tam təsəvvür əldə etmək olar.

**NIZAMİDƏ
MUSİQİ**

1. NİZAMININ “XƏMSƏ”SİNİ VƏ LİRİK ŞEİRLƏRİNİ VƏRƏQLƏYƏRKƏN...

Nizami Gəncəvi yaradıcılığa əvvəlcə müxtəlif poeziya növlərində şeir yazmaqla başlamışdır. Lirik şeirlərində şair-mütəfəkkir həssaslıqla və səmimi şəkildə insanın mənəvi həyatının müxtəlif cəhətlərini göstərmiş, onun məhəbbəti, hissi və həyəcanı haqqında etik, estetik və fəlsəfi görüşlərini vermişdir. Bu şeirlər tərcümədə belə təsvir olunan duyğuların təbiiliyi, emosional təsiri və mənalığı ilə seçilir, bəzən isə mahnı kimi səslənir. Yeri gələndə ayrı-ayrı misraların təkrarlanması şeirlərin leytmotivini gücləndirir, ona daha çox ahəngdarlıq verir.

Nizami həyatın bütün sahələrində bilgilərə yiyələnəndən, bəşər tarixi və varlığının “suallarına” cavab tapdıqdan sonra, təxminən 35-37 yaşından ömrünün sonunadək əsasən poemalar yaratmış, arada da lirik şeirləri yazmağa da vaxt tapmışdır. Şairin 29 min beytdən ibarət olan poemaları ümumi “Pənc gənc” (“Beş xəzinə”) və ya “Xəmsə” başlığı ilə birləşdirilmişdir. “Divan”ına daxil olan 19 min beyt lirik şeirlərdən yalnız 3 mini bizim günümüze çatmışdır.

Nizami yaradıcılığında musiqi anlayışlarını, onun dövründə musiqi sənətinə məxsus xüsusiyyətləri, yayılan çalğı alətlərini müəyyən etmək üçün, şübhəsiz, şairin əsərlərini gözdən keçirmək lazımdır.

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin müxtəlif illərdə hazırlanan elmi-tənqidi mətnləri əsasında farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə edilən və nəşr olunan əsərlərinin siyahısı aşağıda verilir.

Poemaları:

Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən S.Rüstəm, Azərnəşr, 1947; 1953; tərcümə edən S.Rüstəm, A.Sarovlu, Yazıçı, 1981; Oka Ofset Azərb.–Türkiyə NPŞ, 2004; tərcümə edən X.Rza, Yazıçı, 1988; Lider, 2004; tərcümə edən X.Yusifli, Gəncə, Elm, 2008, 2012; Gəncə, 2011, Adiloğlu, 2011; Gəncə, GDU nəşr., 2012.

Məxzənül-əsrar. Tərcümə edən M.Zəkiyev, 2008; Müəllim, 2011.

Filoloji tərcümə – R.Əliyev, Elm, 1981, 1983; Yazıçı, 1991.

Xosrov və Şirin. Tərcümə edən R.Rza, Azərnəşr, 1947; Azərb. EA nəşr., 1962; Yazıçı, 1982, 1983; Çaşıoğlu, 2004; Lider, 2004; OKA Ofset Azərb.–

Türkiyə NPŞ, 2004; tərcümə edən X.Yusifli, Adiloğlu, 2011; Bakı, Elm və təhsil, 2012; Gəncə, 2011; Gəncə, GDU nəşr., 2012; Gəncə, Elm, 2012.

Filoloji tərcümə – H.Məmmədşad, Elm, 1981.

Leyli və Məcnun. Tərcümə edən S.Vurğun, Azərnəşr, 1942; Azərb. EA nəşr., 1959; Yazıçı, 1982, 1983, 1984; Lider, 2004; Çarşıoğlu, 2004; OKA Ofset Azərb.–Türkiyə NPŞ, 2004; Adiloğlu, 2011; Gəncə, 2011; Gəncə, GDU, 2012; tərcümə edən X.Yusifli, Elm və təhsil, 2012.

Filoloji tərcümə – M.Əlizadə, Elm, 1981.

Yeddi gözəl. Tərcümə edən M.Rahim, Azərnəşr, 1942; Yazıçı, 1983, 1991; Çarşıoğlu, 2004; Lider, 2004; Oka Ofset Azərb.–Türkiyə NPŞ, 2004; Adiloğlu, 2011; Gəncə, 2011; Gəncə, GDU, 2012; tərcümə edən Azəroğlu. Yazıçı, 1992; tərcümə edən X.Rza, Azərb. Ensiklop. NPB, 2000; İdeal-Print, 2011.

Filoloji tərcümə – R.Əliyev, Elm, 1983; Yazıçı, 1983.

İskəndərnamə. I hissə: Şərəfnamə. Tərcümə edən A.Şaiq, Azərnəşr, 1941; Azərb. EA nəşr., 1964; Elm, 1983; Yazıçı, 1988; Lider, 2004; OKA Ofset Azərb.–Türkiyə NPŞ, 2004; Gəncə, 2011; tərcümə edən X.R.Ulutürk, Yazıçı, 1988; II hissə: İqbalnamə; tərcümə edən M.Rzaquluzadə, Azərnəşr, 1941; Azərb. EA nəşr., 1964, 1967; Lider, 2004; OKA Ofset Azərb.–Türkiyə NPŞ, 2004; Gəncə, 2011.

Şərəfnamə, İqbalnamə. Tərcümə edən A.Şaiq, M.Rzaquluzadə, Yazıçı, 1982; Çarşıoğlu, 2004; Adiloğlu, 2011; tərcümə edən X.R.Ulutürk, Gənclik, 2002; tərcümə edən X.Yusifli, Adiloğlu, 2011.

Filoloji tərcümə – Q.Əliyev (Şərəfnamə), V.Aslanov (İqbalnamə), Elm, 1983.

Əsərləri: 2 cildə, Şərq-Qərb, 2012.

Lirik şeirləri bu adlarla nəşr olunmuşdur:

Lirika. Qəzəl, qəsidə, rübailər, qitələr və beytlər. Çevirənlər C.Xəndan, Ə.Vahid, R.Nigar, M.Dilbazi, O.Sarıvəlli, Azərnəşr, 1940; Gülçin, tərtib edən R.Azadə, Gənclik, 1980; tərtib edən X.Yusifli, Elm, 1983; tərtib edən X.Rza, Yazıçı, 1988; tərtib edən X.Yusifli, Lider, 2004; tərcümə edən F.Ulutürk, İdeal-Print, 2011; qəzəllər, rübailər, tərtib edən M.Çəmənli, Təhsil, 2012.

Lirik şeirlər. Tərtib edən H.Araslı, Azərnəşr, nəşr illəri – 1947; 1948, 1953; Gənclik, 1976.

Qəzəllər. Tərtib edən H.Araslı, Azərnəşr, 1953; təkrar nəşrlər – 1956; 1959; 1963; 1973; tərtib edən Ağasəfa (Yəhyayev A.Q.), Azərbaycan Dostluq Cəmiyyəti, 1991.

İncilər. Hazırlayanlar: Hidayət, V.Sultanzadə, M.Nağısoylu, Türkiyə türkcəsinə çevirən O.Tah, Gənclik, 1991.

Qəzəllər, rübailər, qəsidələr. Fars dilindən çevirəni Rəşid Təhməzoğlu, Bakı, 2007.

Lirika. Filoloji tərcümə – M.Əlizadə, Elm, 1983.

Heç bir çevirmənin tərcüməçinin səyinə və bacarığına baxmayaraq, orijinalın dili ilə müqayisə edilməməzliyini və filoloji (sətri) tərcümənin orijinala daha yaxın olmasını bilsək də, qafiyəli misraların şeirin harmoniya, ahəngdarlıq, ifadəlik və bədiiliyini daha dolğun çatdırdığına görə, bu bölmədə bədii tərcümələrə üstünlük verilib.

Oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərinə istinad edən musiqi tədqiqatçıları, bir qayda olaraq, onların elmi-tənqidi mətnlərinə müraciət etməyərək, Azərbaycan və ya rus dillərinə çevirmələri əsas götürmüşlər. Bu tərcümələrdə isə çox vaxt orijinalda yazılan adlar dəyişdirilərək başqa sözlərlə əvəz edilmişdir. Ona görə də öz mülahizələrini yanlış adlar üzərində qurmuşlar.

Kitabda tərcümələrdə musiqiyə aid sözlər orijinala müqayisədə fərqləndiyi hallarda, onlar mötərizədə Nizaminin poemalarının və “Divan”ının elmi-tənqidi mətnlərində¹ yazıldığı kimi verilmişdir.

“Musiqili” şeir nümunələri Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” poemalarının və “Lirika” adı altında toplanan şeirlərinin 2004-cü ildə latın əlifbası ilə filologiya elmləri doktoru, professor Xəlil Yusifinin elmi redaktorluğu ilə “Lider” nəşriyyatında çap olunan mətnlərindən seçilib. Bu nəşrlərdən köçürülən seir parçalarının sonunda verilən rəqəmlər səhifələri göstərir. İki qəzəl “Lirik şeirlər” kitabından (“LŞ” abreviatura ilə qeyd edilmişdir) götürülüb.

Kitabda poemaların “musiqili” bəndləri verilməklə (musiqi ilə bağlı sözlər kursivlə göstərilib) qısa məzmunu açıqlanır. Başa düşülməsi çətin olan xüsusi adlar, söz və misraların mənaları Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan poemalara aid Əkrəm Cəfər, Rüstəm Əliyev, Həmid Məmmədzadə, Mübariz Əlizadə, Məmmədağa Sultanov, Qəzənfər Əlizadə, Zümrüd Quluzadə, Xəlil Rza Ulutürk və Vaqif Aslanovun açıqlamalarına, B.Abdullayev, M.Əsgərli və H.Zərinəzadənin hazırladıkları “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”inə (Bakı, Şərq-Qərb, 2005) və Aydın Paşayevin “Poetik adlar aləmi” (Bakı, Mütərcim, 2010) tədqiqatına əsasən tərtib edilən kitabın “İzahatlar və şərhlər” bölümündə verilir.

Bismillahir-rəhmanir-rəhim!² sözləri ilə başlanan “**Sirlər xəzinəsi**” poemasının əvvəlində dünyanın ilkini, varlığın və bütün nemətlərin yaratıcısı Tanrıya – Allaha mədhiyyə söyləyir. O:

Qəmi dağıtsan deyə sevincə gülüş qatdı,
Zöhrəni³ göylər üçün şən çalğıcı yaratdı. (26)

Tanrının vahidliyi qeyd olunur və ona yalvarış duası oxunur.

Nə vaxtacan sürəcək atını təzə rüzgar
Əmr et, köhnə dəbləri, köhnə *pərdəni* qaytar. (29)
Dörd bayrağın – təkbirin müsəlmanıq mehvəri,
Beş duan – beş namazın sultanlıq *növbətləri* (*təbil*). (42)

Sonra peyğəmbərlərin sonuncusu Məhəmmədə sitayiş edilir, onun me-racı təsvir olunur, peyğəmbərə tərif deyilir.

Qalx ayağa, əmr elə, oyat sən İsrafilə,
Qoy üfürüb keçirsin bu bir necə qəndili⁴. (45)
...Könlü darıxan Davud *zilə* qaldırdı *bəmi*⁵,
Amma, səsi çatmadı, dağılmadı dərd-qəmi. (47)

Poemanın ithaf olunduğu Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda⁶ xitab və təzim edilir. Onun:

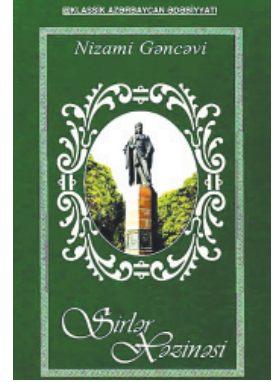
Karvan *zəngi* (*cərəs*) fələyin qulağını partladır,
Qızğın nəfəsi ayın şüşəsini parçalar⁷. (51)
... Mey iç ki, *mütriblərin*, saqilərin var sənin,
Qəm yemə ki, ağ günün, simu zərin var sənin. (53)

Bu sözlərlə:

Mən ki, təzə bir gülə⁸ şərqi bəstələyirəm,
Mən ki, sənin bağında bülbüləm, bilir aləm.
Dedim: sənin kəndində bir *zəng* (*cərəs*) çalsın əllərim,
Sənin eşq ocağına mən də bir nəfəs verim. (54)

kitabın yazılma səbəbini göstərir. Daha sonra Allahın ilk yaratdığı ölçü-lüb-biçilmiş söz qoşmaqla ən yaxşı dünya qurmağın, təbiət qanunlarını izah etməyin mümkünlüyü:

Kimin söz pərdəsində *ahəngi* var, sehri var,
Özü yerdə olsa da ruhu göylərdə yaşar⁹. (61)

və məntiqi danışıqın üstünlüyü qeyd olunur.

Aşkarlasam, car çəksəm bakirə sözlərimi,
Səs salaram cahana qiyamət *suru* kimi¹⁰. (64)

Şair öz-özlüyündə söhbət edərək vəcdə gəlir, təcrid olunaraq Allahla tək qalır. Gündüz kimi aydın gecədə:

Əl qaldırıb, incitdi Ay öz süd nənəsini,
Gündüz *zınqırovuyla* (*zəng*) gəzdi göy qübbəsini. (65)

və

Ayınağ rəndi üstə qızıl güllər tulladı,
Zöhrə öz *qavalından* (*dəf*) gümüş pullar tulladı¹¹. (65)
...Bir qəlb hekayəsi de bu göy qübbə içində,
Xoş bir *nəğmədi* dünya təmiz, mavi biçimdə. (66)

Birinci xəlvət söhbətdə:

Süleymanın ətrini alınca neçə güldən,
Quşlar Davud səs ilə *nəğmə* söylər könüldən. (76)
...Quşların cəh-cəhləri *Davud səsindən* də xoş,
Güllər Nizamidən çox şəkər, qənd səpən olmuş. (77)

qəlbın tərbiyəsi haqqında fikirlərini söyləyir.

İkinci gizli söhbətdə gecə işrətindən danışır.

Sazçalanlar pərdədə rəng arar, *ahəng* arar,
Keçir vəfa bəhsinə pərdə dalındakılar.
...Aşıqın yaxasında məşuqənin əlləri,
Rəqs edənlər məclisə saçır dürrü, gövhəri. (80)
...Əlindəki *sazıyla* Zöhrə məclisə zivər,
Dürüst bir *ahəng* ilə *mizrab* (*zəhmə*) sındıran əllər¹². (81)
Məğlub olub... başını səbr aşağı saldı,
Fitnə iki *ahəngin* arasındamı qaldı?
Sədəfli *saz* ucaltdı *Davud nəğməsini*,
Nəql etdi Mahmud ilə Ayaz¹³ hekayəsini.
Nizamının şeri də bu dəm qənd, şəkər saçdı,
Qəzəlxan ceyranların dillərində dolaşdı. (83)

Şair gecə meracında olduğu kimi, ruhun həqiqətlə qovuşmasına qədər yüksəlir, cəmiyyətin müxtəlif zümrələrinə aid insanlara söhbət şəklində təlqin edilən vəhylərini açıqlayır.

Birinci söhbət insanın yaranışına həsr olunur. Adəm günah işlədir, ona görə də cənnətdən Yerə qovulur, səhvini başa düşəndən sonra Allahın vəkili təyin edilir. Allahdan qorxmaq və ona qeyri-şərtsiz tabe olmaq lazımdır. Yalnız bu halda insan heç bir təhlükəyə məruz qalmır. İnsan özü tərbiyələnməli, az şeylə qənaətlənməlidir. Belə bir hadisə söyləyir: bir adil şah elədiyi yaramazlığa görə ondan üzr istəyən zalım padşahı yuxuda görür. Hekayət insanları səhvləri etiraf etməyə və onları düzəltməyə çağırmaqla bitir.

İkinci söhbət ədalətli və insafli olmaq haqqındadır. Ölkə ədalət olan yerdə çiçəklənir, zülmə əmin-amanlıq yaratmaq mümkün deyil. Bunu təsdiq etmək üçün misal çəkilir: bir gün Nuşirəvanın¹⁴ atı ov vaxtı onu dəstəsindən uzaqlaşdırır. Vəzir də ondan geri qalmır. Onlar iki bayquşun xaraba kəndin yanında civildəşdiklərini görürlər. Şah vəzirdən onların təlaşının səbəbini soruşur. Vəzir söyləyir ki, bayquşlardan biri qızını o birisinə vermək istəyir və cehiz kimi belə viran kəndi tələb edir. Başqa bayquş isə: əgər gərmiş bu cür gedərsə ona yüz min belə xarabalığa boyun olur. Şah qəddarlıqdan dəhşətə gəlir və bundan sonra ölkəni ədalətlə idarə edir.

Üçüncü söhbətdə dünyanın bəlalərindən danışılır, təkəbbürlük məzəmmət edilir, xoş işlərə, xeyirxah əmələ və sadiqliyə çağırış edilir.

Yanar çöllər dinlədi hökmü boynu bükülü,
Behiştin *xalxalına* (*xəlxal*) mütrib etdilər çözü. (105)

Nağıl edilir ki, bir gün Süleyman peyğəmbər çöldə qoca cütçünün evindən gətirdiyi axırncı buğda dənələrini səpdiyini görür və soruşur ki, bu qədər çox buğdası varsa, niyə dənələri quru sahəyə səpir. Qoca cavab verir ki, əmək onun işidir, su alnından süzən təri, beli isə barmaqlarının ucudur. İnsan həmişə zəhmət çəkməlidir.

Dördüncü söhbətdə padşahın rəiyyətinin haqqını qorumasından danışılır, insanları əsarətə qarşı çıxmağa çağırır, çünki zülmkarlar xalqdan qorxmurlar. Belə bir hadisə söylənilir: Sultan Səncər¹⁵ tərəfdən sınıntı çəkən və ümitsizliyə qapılan qarını ona küçədə öldürülən adamın adını deməyə məcbur edən darğanın özbaşınalığından danışır və şahdan ölkədə qayda-qanun yaratmağı tələb edir. Səncər qarının təkidinə qulaq asmır və nəticədə zərər çəkir.

Beşinci söhbət qocalıq haqqındadır. İnsan ancaq özünə arxalanmalı, dilənçi kimi əl uzatmamalı, gənclik illərini faydalı işlərə sərf etməlidir,

Sultan Məhəmməd. Sultan Səncər və qarı hekayəti.

1539-1543-cü illər. London, Britaniya Kitabxanası.

kin dözür. Bu vaxt uzaqdan tülkü ona yaxınlaşıb, istehza ilə başsağlığı verir. Ovçu deyir ki, kədən sevinc kimi çox çəkmir. Qəfildən toz qalxır, arxadan köpək görünür və tülkünü dişinə çəkir.

Yeddinci söhbət insanların bütün xilqətlərdən üstünlüyü, onların şərəfi şərh olunur. Hər bir canlı məxluq dünyanı yaradan ünsürdür. Şərəfli adamlar başqasının da qayğısına qalmalıdır, buna görə onlar xeyir görəcəklər. Şair məsləhət verir:

Pərdəsiz könülləri kənardan seç, uzaqlaş!
 Sirri olmayan sözü dinləmə heç, uzaqlaş!
 ...Pərdəlisən, əlini uzatma başqa yerə,
 Bu *pərdənin* dalında uyma yad *ahənglərə*. (127)
 ... Nəfsin *zınqırovundan* (*cərəs*) fəryad səsidir gələn,
 Şeytana muzdur olma, dinin bəndəsi ol sən! (128)

əməklə yaşamalıdır. Məzar üçün kərpic kəsən qoca ilə rastlaşan cavan ondan “nə üçün özünü əziyyətə verməsinin səbəbini soruşur, ona bir parça çörəyi heç kim əsirgəməz” – deyir. Qoca cavab verir ki, o, bu sənətlə məşğul olur ki, əlini ona uzatmasın. Cavan qocanın məzəmmətli sözlərindən tutulur və ondan uzaqlaşır.

Altıncı söhbətdə varlığın etibarı, əməllərin ləyaqəti haqqında, xeyirxahlıq və doğruluqdan danışılır. Şair fikirlərini ovçu ilə itin və tülkünün hekayəti ilə təsdiqləyir. Bir dəfə ovçunun sevimli iti itin. O, buna görə kədərlənir, la-

Nağıl edilir ki, bir dəfə Firudin şah¹⁶ ceyranı izləyir. Gözəlliyinə valeh olan şahın əli əsir, buraxılan ox ondan yan keçir. Buna görə şah oxu və atı məzəmmət edir. Ox “dilə” gəlib ona deyir ki, şahın baxışı ceyrana yönəldiyindən, ox ona çata bilməyib.

Böyüklərə xoş gəlməz, bəlkə dəyər kefinə,
Gəlib özgə əl vursa çalğının dəfinə.¹⁷(129)

İnsan əyləncə kimi dilsiz, kimsəsiz heyvanları məhv etməməlidir. Şahın işi – insanlara qulluq etməkdir.

Səkkizinci söhbətdə dünyanın yaradılışından bəhs edilir. Ona qüsuru bütün nemətlərə malik olan insan daxil etmişdir. Meyvəsatınla tülkünün və cibkəsənin hekayətində söylənilir ki, cibgir baqqalı qoruyan tülkünü aldatmaq üçün özünü yuxuluğa vurur. Tülkü yuxuya gedən kimi pul kisəsini aparır.

Doqquzuncu söhbət dünya qayğılarından qurtulmaq haqqındadır. Bu günlə yaşayanlar sabah barədə düşünməlidir. Nəql edilir ki, şərab içməyə qoşulan zahid bəxtindən şikayət edir. Bir gənc ona məsləhət görür ki, tövbə qapısına gəlsin və günahlarının yuyulması üçün dua etsin.

Onuncu söhbətdə dünya sonunun əlamətləri şərh olunur. Ləyaqət qazanmaq üçün qüsurulara fikir verilməməlidir. Belə bir misal çəkilir: çobaninin leşi ətrafında toplaşan adamlardan biri üfunətdən, başqası gözə zərər verməsindən, ürəyə təsirindən danışıq.

Hərə bir *hava*(*avaz*) çaldı: “Tfu!” – “Cəsəd!” – “Əlhəzər!”,
Zavallı, miskin leşə min bir cəfa verdilər. (146)

Burada ayaq saxlayan İsa peyğəmbər¹⁸, onlardan fərqli olaraq, itin saf ağı dişlərini tərifləyir.

On birinci söhbətdə dünyanın vəfasızlığından, onda olan ziddiyyətlərdən danışıq, gözəlliyə aludə olmamağa məsləhət görülür.

Karvanında nəyi var, bir-iki zəngdən (cərəs) savay?
Boşqabında nə gördün, ölgün milçəkdən savay? (148)

Hekayətdə deyilir ki, müdrik möbid yolu keçəndə yaraşlıq və imarətli bir bağ görür. Lakin bir aydan sonra həmin bağın bərhad hala düşdüyünü görüb, heç nəyin daimi olmadığı nəticəsinə gəlir. Ona görə də ölməməzlik barədə düşünmək olmaz, həyatı olduğu kimi qəbul etmək lazımdır.

On ikinci söhbət dünya ilə vidalaşmaq haqqındadır. Öz mühitinə qapılmamağa, bəd, alçaq işlərə qoşulmamağa çağırış edilir. Şövqə qalib gəlməyə, başqaların maraqlarına etinasız olmamaq məsləhət görülür.

Dəvə xislətlisənsə, yolda *rəqs* elə, oyna,
Yoxsa atma cübbəni fil ayağı altına¹⁹. (153)

və belə hekayət söyləyir: bir mülkdə yaşayan iki həkim arasında evə sahib olmaq üçün mübahisə düşür. Qərara gəlirlər ki, kimin ağı üstünsə bina ona qalsın. Bu məqsədlə həkimlərdən biri zəhər dolu qabı şərbət adı ilə o birisinə verir. O, qabaqcadan zəhəri zərərsizləşdirən otdan padzəhr hazırlayıb qəbul etdiyindən zəhər ona təsir etmir. O isə, öz növbəsində, yol üstündəki bağçadan qopardığı güldən dəstə düzəldir və əfsun oxuyub düşməninə uzadır. Həkim elə bilir ki, gül zəhərlənib, onu qoxuyan kimi ölür.

On üçüncü söhbətdə dünya məzəmmətləndirilir, tamahkarlıq pislənir. Belə bir hekayət söylənilir: bir kişi Kəbəyə ziyarətdən öncə öz varını – dinarla dolu kisəni sofuya²⁰ verir. Qayıdandan sonra hacı görür ki, sofunun qızillərini xərcləyib. Sofu üzr istəyir, hacı onu bağışlamaqdan başqa çarə tapmır.

On dördüncü söhbətdə laqeydlik məzəmmət edilir, mərdliyə və düzgünlüyə çağırış edilir. Hekayətdə deyilir ki, xəbərçi şah çatdırır ki, bir qoca onu yelbeyin, zalım, qaniçən adlandırır. Bundan hirslənən şah əmr edir ki, onu öldürsünlər. Bu barədə qocaya bir cavan xəbər verir. Məsləhət görür ki, şahın hüzuruna getsin, onu sakitləşdirsin. Qoca dəstəməz alır, əyninə kəfən keçirib şahın yanına gəlir. Şah nə haqla ona bu sözləri dalınca deməsinin səbəbini soruşur. Qoca onun barəsində daha kəskin sözlər dediyini söyləyir. Özünü yamanı və yaxşını göstərən ayna sayır. “Əgər ayna şahı olduğu kimi göstərsə, aynanı yox, özünü qırmaq lazımdır” – deyir. Qocanın sözləri və qətiyyəti şahı təsir edir. Sərəncam verir ki, ondan kəfəni çıxartsınlar və əvəzində xalat geydirdinsinlər. Bundan sonra şah zülmkarlıqdan əl çəkir və ədalətli olur.

Paxıllar məzəmmət olunan on beşinci söhbət bu beytlərlə başlanır:

Bu pərdənin dalında ən qəribə oyunlar,
Bu pərdə mahir rəqib, göz aldadan sehrkar.
Çımlayır dünya *sazi*... *rəqqası* yoxdur, heyhat,
Dəniz cəvahir dolu... qəvvası yoxdur, heyhat. (170)

yəni hər dəfə qəribə oyun göstərən hoqqabazdan fərqli olaraq cəmiyyətdə işini bilən insanlar azdır. Sonra təbiətin zənginliyindən danışıılır: əgər onun nemətlərindən bacarıqla istifadə olunarsa, ondan bəhrələnmək olar. Köhnə fikirlərə qarşı çıxır, gənclik vəsf edilir. İnsan işlərinə görə qiymətləndirilməlidir. Şair fikirlərini gənc şahzadənin təmsalında əsaslandırır. O, ölkəni yalnız atasının köhnə məmurlarından uzaqlaşdırdıqdan sonra yaxşı idarə edə bilir.

On altıncı söhbətdə çeviklikdən danışılır, az iş görüb daha çox hay-küy qoparan insanlar tənqid edilir.

Qılıncsanmı, vurursan hər gün bu qədər yara?
Davulsanmı (kus), hay-haray salmısan min diyara?
 Sən qılınc ağzı kimi gümüş parıltılar saç,
Nağara (kus) qarnı kimi möhkəm ol, cəbrə qatlaş! (176)

Mənəvi zənginlikdən danışılır. Hesab edilir ki, paxıllara fərasətlə üstün gəlmək olar, ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır. Belə hekayət söylənilir: bir çocuq yaşdırlarıyla oynayan zaman yıxılır və belini zədələyir. Ən yaxın dostu onu quyuda gizlətməyi məsləhət görür. Onunla düşmənçilik edən başqa oğlan düşünür ki, onu onsuz da təqsirkar biləcəklər. Ona görə də zədələnmiş oğlanın atasının yanına yollanır və baş vermiş hadisəni ona danışır. Beləliklə də, oğlan bələdan qurtulur.

On yeddinci söhbət pərəstiş və təcrid haqqındadır. Lovğalıq, xəsislik, acgözlülük pislənir. Həddini bilmək tövsiyə olunur, çünki hər bir şeyin tərs üzü vardır.

Səhrada hər karvanın, köçün səfər *zəngi (cərəs)* var,
 Hər şəkər süfrəsinə gəlib milçəklər qonar. (184)

Belə bir hekayət danışılır: qoca mürşüd²¹ müridləri²² ilə yola çıxır və təsadüfən yel buraxır. Bir tələbədən başqa, qalanları onun nalayiq əməlinə görə ondan uzaqlaşır. Mürşüd onun bu hərəkətinin səbəbini soruşanda, o cavab verir ki, yellə onun yanına gəlməyib ki, yellə də ondan uzaqlaşsın.

On səkkizinci söhbətdə ikiüzlülük məzəmmət edilir, birinin sirrini saxlayan adam dost sayılır. Cəmşid şah²³ şəxsi mühafizəsindən birinə yaxınlıq edir və xəlvət işlərindən onu agahlandırır. Cavan isə özünə qapılır, heç kimlə söhbət etmir və çox keçmir ki, xəstələnir.

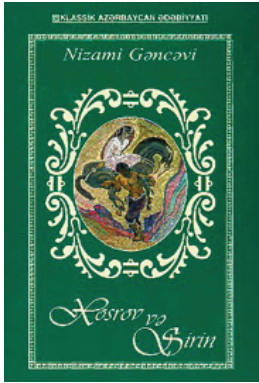
On doqquzuncu söhbət axirəti qarşılamaq haqqındadır. Hər bir şəxs həyatdan köçəndən sonra onun adı yaddaşlarda qalır. Ona görə də saxtakarlıq etməməlisən, həyatda düzgün yol seçənlər mələklər səviyyəsinə yüksəlir.

Bir dəfə Harun ər-Rəşidin²⁴ dəlləyi onun başını qırخان zaman qızına nişanlanmaq istəyini deyir. Bərbərin bu sözlərindən xəlif bir qədər öfkələnir. Öz-özünə fikirləşir ki, onun zəhmindən o, ağıllı itirmişdir. Ertəsi günü bərbər eyni sözləri təkrarlayır. Qərara gəlirlər ki, buna səbəb dəlləyin durduğu yerdə xəzinənin olmasıdır. Onu ayağı ilə basanda özünü şah şəklinə görür. Həmin yeri qazırlar və həqiqətən də xəzinə tapırlar.

Sonuncu, iyirminci söhbətdə müasirlərin yaramazlıqlarından danışılır. Ona həsəd aparan səviyyəsizlər tənqid olunur. Onlar onun əməyini qiymətləndirmir, onu qaralamaqdan belə çəkinmirlər. Lakin o buna fikir vermir, susur ki, hücumla məruz qalmasın. Bunu təsdiqləmək üçün bülbül və şahin haqqında hekayət söyləyir: şahin baxmayaraq ki, həmişə susur, böyük hörmətə malikdir, hətta sultanların əlində oturur, kəkliyin əti ilə qidalanır. Xoş avazlı bülbül isə otla yemlənir, məskəni tikanlıqdır. Hekayət bu beytlərlə tamamlanır:

Xütbə Firudin şahın ünvanına oxunur,
Kimdi məhəl qoyan ki, *davul (döhül)* salır vurhavur?
...Şeirinin xoş səsinə (*avaz*) çox da qaldırma, oğlan,
Nizami tək şəhərə qapanıb qalmayasan. (204)

Sonda şair inanır ki, iri həcmdə poema yazmaq üçün lazımı şəraitin olmamasına baxmayaraq, onun əsəri layiqincə qiymətləndiriləcəkdir.

“Xosrov və Şirin” poemasının ön sözündə şair Allahdan həqiqət yolunu göstərməyi, ona yaradıcı olduğunu bildiren dil verməyini, könlünü nurla işıqlandırmağı və:

Davudtək könlümü təzələ hər an,
Qalxsın Zəburumun şöhrəti haman. (23)

rica edir. Onun əsərini oxuyanda arzulayır ki, ürək şadlansın.

Camalı gözlərə daim nur versin,
Avazı ürəyə min sürür²⁵ versin. (23)

Hakimliyi yerdəkilərdən uca olan yaradanın təkliyi təriflənilir. Ətrafda baş verən hadisələrin ondan gəlməsi qeyd olunur. Şair bütün pis əməllərinin bağışlanmasını ulu Tanrıdan istəyir, ona qulluq etmək arzusunu bildirir. Peyğəmbərlərin rəhbəri, ilahi xəzinəsinin açarı ulu Məhəmməd peyğəmbərin ünvanına xoş sözlər deyir.

Sultan ordusunda tutaraq qərar,
Beş növbəyə (*təbil*) durmuş dörd yoldaşı var. (38)

Hökmdarın eşq haqqında kitabı nəzmə çəkməsi barədə işarə etməsi qeyd olunur.

Quşlar səhər-səhər gəlib həvəsə,
Verdilər beş növbə (*təbil*) birdən səs-səsə. (39)

Sultan Məlik Toğrul²⁶ tərifləyərək, onun böyüklüyü bildirilir, geniş malikanələri sadalanır, ona vəsflər deyilir. Böyük atabəy, şahənşah Şəmsəddin Eldəgizin qüdrəti vurğulanır.

Düşmənin boğazı maqnitə (*zəngə*) bənzər,
Onun nizəsini özünə çəkər. (49)

Poemanın sifarişçisi Cahən Pəhləvana²⁷:

Yolunda çaparam hər səhər erkən,
Şah Harutlarına²⁸ *zəng* çalırım mən. (53)

çoxlu tərifli sözlər deyir.

Son mədh Qızıl Arslana²⁹ ünvanlanır. Göy səsinin hökmü eşidilir:

Hümmət eylə, burda ələ al *sazı*,
Ucalt bu *pərdədə* şirin *avazı* (64)

Giriş hissədən sonra şair Bərdə şəhərində yaşlıların qoruduğu Xosrov³⁰ və Şirin³¹ haqqında əlyazmadan, qədim dövrün yadigarı olan Şəbdiz³² atın şəkli həkk olunan Bisütun³³ dağından, Mədəindəki³⁴ Xosrov Pərvizin qəsrindən, Fərhadın³⁵ Şirinin qəsrinə açdığı süd arxının nişanəsindən, Xosrovun yurdu və ovlağından söhbət açır. Orada:

On telli *sazını* (*rud*) çalardı *Barbəd*³⁶
Şahrudda³⁷ aramgah³⁸ –xoş istirahət. (67)

olardı.

Xəbər verir ki, Xosrov və Şirin mövzusunda bir müdrik³⁹ də əsərində toxunmuşdur. Lakin yaşlı olduğundan eşq əhvalatını verməyib. Şair artıq deyilmiş sözləri təkrarlamayaraq, eşqə öz münasibətini bildirir:

Eşqsiz bir adam bir *neydir* – qırıq,
Yüz canı olsa da, ölüdür artıq. (67)

Yeganə dostu onu məzəmmət edir ki, təkallahlığı tərifləmək əvəzinə atəşpərəstlər⁴⁰ haqqında yazmışdır. Lakin o, kitabdan bir neçə hissəni oxuduqdan sonra beylərin gözəlliyinə valeh olur və şairə əsərini bitirməsinə xeyir-dua verir. Tərif və məsləhətlərə cavab olaraq, şair həyata baxışlarını bildirir, məsləhət görür ki, könlünü həmişə şad etməlisən.

“Xosrov və Şirin” dastanının başlanğıcında Hürmüzün⁴¹ ədalətli hökmranlıq dövründən söhbət açılır. Bir çox nəzir-niyazdan sonra onun oğlu ana-

dan olur və adını Xosrov Pərviz⁴² qoyurlar. Yaxşı tərbiyəyə, fiziki əlamətlərə, danışiq bacarığına və hərbi sənətə yiyələndiyinə görə, o hələ gənc yaşlarında ikən yaşıdlarından seçilirdi.

Ox atsa hədəfə sərrast dəyərdi,
Zöhrə haləsini (*dəf*) silkələyirdi. (79)

Lazımı bilikləri isə Büzürgümid⁴³ adlı alimdən almışdı.

Bir gün Xosrov dostları ilə ova çıxır və dincəlmək üçün bir kəndlinin evini seçir. Orada bütün gecə dostları ilə kef çəkir.

Ərgəvən çaldırır qulaq asdılar,
Ərgəvan mey içib oldular xumar. (83)

Kənd sakinlərinin rahatlığını pozur, atı kəndlinin əkin yerini tapdalayır, qulamı isə özgə bağda bir neçə salxım qora dərir. Bədxahlar Xosrovun özbaşınalığından şaha xəbər verirlər.

Atasının qoyduğu qadağanı pozduğuna görə, şah onun atını çolaq etdirir, nökrəni üzüm yiyəsinə, yorğan-döşəyini isə ev sahibinə verir və:

Qırdılar Çənginin dırnaqlarını,
Qopardılar *çəngin* tel qatarını. (85)

Təhqir olunan Xosrov kəfən geyir, iti qılıncı götürüb, qocalarla birlikdə atasının yanına yollanır və ondan üzr istəyir. Bütün iştirakçılar görürlər ki, o çox peşmançılıq çəkir. Onun halı atasına da təsir edir, oğlunun təqsirindən keçir. Xosrov ibadətqaha gedərək dua edir və orada yuxulayır. Yuxuda ona təsəlli verən babasını görür. O, Xosrova söyləyir ki, əlindən çıxdığı dörd əziz şeyin əvəzinə ona gözəl yar, Şəbdiz adlı qara at, qızıldan tökülmüş taxt və:

Çalğıcıyı *sazdan* ayırdılarsa,
Sən səbr eyləyərək batmadın yasa.
Sənə *Barbəd* adlı çalan verərlər,
Dönər məclisində şərbətə zəhər. (88)

...Xosrov bütün dünyanı dolaşan mahir rəssam Şapurla dostluq edirdi. Bir dəfə o, Xosrova Dərbənd dənizi⁴⁴ sahilində hökmranlıq edən, böyüklüyünə görə Məhin Banu adlandırılan Şəmira haqqında söyləyir, onun qardaşı qızı, vəliəhd Şirinin gözəlliyini tərifləyir. Pəri üzlülərin ona xidmət etməsindən, yetmiş kübar qızlardan:

Hamısı *çalğıcı*, əllərində cam,
Aytək mənzil-mənzil edirlər xuram⁴⁵. (94)

və Şəbdiz adlı atından danışır. Xosrov qiyabi olaraq Şirinə vurulur. Şapura göstəriş verir ki, Şirinin yanına getsin, onunla tanış olmaq yollarını arasın. Bir aydan sonra Şapur Ərmən dağlarına⁴⁶ çatır. Burada o, qoca keşişlərin yaşadığı monastır görür. Rahiblərdən biri monastırdan aşağıda yerləşən mağarada süvariyyə oxşayan qara daşdan yaranan Şəbdiz atdan danışır. Şapur qocalardan qızların əyləndiyi yeri öyrənir. Onlardan tez həmin yerə gələrək kağız üzərində Xosrovun şəklini çəkib, onu ağacın gövdəsinə yapışdırır və oradan uzaqlaşır. Çox keçmədən çəmənliyə qızlar toplanır.

Bu yer olduğu üçün yadlardan uzaq,
Rəqsə başladılar sərxoşlanaraq.
Biri salam verir təzətər gülə,
Nəğmə oxuyurdu biri bülbül. (100)

Qəfildən Şirin şəkli görür, qızlara buyurur ki, şəkli gətirsinlər və onu çəkən rəssamı tapsınlar. Xosrovun gözəlliyinə heyran olan Şirin özünü itirir. Bunu görən qızlar gizlicə şəkli cırırlar. Şirin yenə də şəklın göstərilməsini istəyəndə, onu divlərin gizlətdiyini söyləyirlər. Qızlar atları başqa yerə sürürlər.

Şapur yenə oraya qızlardan tez gələrək Xosrovun şəklini çəkir və onu yolun üstünə qoyur. Şirin dünənki şəkli görüb, yenə də bihal olur. Qızlar şəkli gizlədərək bütün bunların pərilərin oyunu olduğunu deyirlər və çöldə yeni yer seçirlər. Burada da Şapur üçüncü dəfə kağızda eyni cizgiləri çəkir. Bu dəfə Şirin şəkli görüb, onu əlinə alır. Başa düşür ki, bu heç də pərilərin əyləncəsi deyil, bu iş qəribə və ciddidir. Kənizləri onun fikrinə şərək çıxıb and içirlər ki, şəklın sirrini öyrənəcəklər. Şirin onlara qəlbini açır və şəkildəkinin sağlığına badə içməyi təklif edir.

Başlandı saz, qəzəl, hicran nəğməsi,
Yüksəldi saqinin “Nuş olsun!” səsi. (108)

Qızlardan biri yoldan keçən adamlardan şəkil barədə sorğu keçirsə də, məlumat verən olmur. Birdən uzaqda muğ – kahin paltarı geymiş Şapuru görürlər. Şirin kənizlərinə tapşırır ki, onu çağırınsınlar və şəkillə əlaqədar hadisəni ona söyləsinlər. Şapur sirri açıqlayacağını deyir. Qızlar “kahindən” eşitdiklərini Şirinə çatdırırlar.

Xalxalı (xəlxal) dağlara səs sala-sala,
Durub gümüş dağdək düzəldi yola. (109)

Özü Şapurun yanına gələrək şəklın kimə məxsus olduğunu soruşur. Şapur şəkildə şahənşah Xosrov Pərvizin surətinin olduğunu deyir. Şirin ürək

sirrini – şəkilə vurulduğunu Şapura açır. Şapur Xosrovu tərifləyir və onu Şirin ardınca göndərdiyini deyir. Şapur:

Qolunu qolbaqtək əvvəl öpərək,
Ayağına düşdü qızıl *xalxaltək*. (113)

və şahın surətinin onun tərəfindən çəkildiyini söyləyir. Xosrovu görmək üçün Şirinə ov vaxtı tez yüyürən Şəbdizdə onu müşayiət edənlərdən uzaqlaşmağı məsləhət görür, onun ardınca yollanacağını deyir və nişan üçün Şirinə Xosrovun üzüyünü verir. Tapşırır ki, əgər yolda şaha rast gəlməsə, birbaşa Xosrovun gözəl qəsri olan Mədainə getsin və orada kənizlərə şahın üzüyünü göstərsin. Şirin saraya dönür. Bir neçə gündən sonra Məhin Banudan Şəbdizdə ova çıxmasına icazə istəyir. Məhin Banu qızğın atın onu qaçıracağından ehtiyat edərək əvvəlcə razılıq vermir. Şirinin atı minmək istəyini görüb, məsləhət verir ki, atın başına yüyəni keçirsin. Cəngavər paltarını geyən Şirin qızlarla ova çıxır. Ov vaxtı Şirin atın cilovunu buraxır və yoldaşlarından uzaqlaşır. Gecəyədək Şirini axtaran qızlar saraya onsuz qayıdırlar. Məhin Banu çox kədərlənir.

Gecə səhərədək belə (*növha*) ağladı,
Qəmi qəmə, dərdi dərdə bağladı. (123)

Lakin inanır ki, Şirin geri dönəcəkdir.

Şirin isə Şəbdizin belində dağ və düzənləri keçərək Mədain tərəfə çapırdı. Yol getməkdən yorulan Şirin bir bulaq yanında dayanır. Həndəvərdə heç kəsin olmadığına əmin olandan sonra atdan enir, belinə ipək parça dolayaraq suya girir...

Xosrovun düşmənləri onun şəkli olan pul sikkələrini düzəldərək hər bir şəhərə yayırlar. Bunu eşidən qoca atası düşünür ki, oğlu onun taxtına göz dikib. Buna görə də oğlunu həbs etdirmək istəyir. Hürmüzün niyyəti barədə Büzürgümid Xosrovu xəbərdar edir və məsləhət görür ki, bir neçə gün aradan çıxsın. Xosrov ov bəhanəsi ilə öz dəstəsi ilə Ərmən tərəfə yollanır və vaxt elə gətirir ki, yolda saçlarını buraxmış Şirini çimən görür. Şirinin də gözü şaha sataşır. Lakin onlar bir-birini tanımırlar. Şirin an tapıb, sudan çıxır, tez geyinib Şəbdizə oturur və dərhal gözdən itir. Xosrov onu axtarsa da tapa bilmir və Ərmənə səmt alır.

Xosrovdan ayrılan Şirin Mədain qəsrinə çatır və kənizlərə özünü nişan verir. Onlar onu layiqincə qəbul edirlər.

Xosrov olmadığına görə Şirin bərk darıxır. Aylar ötür, Xosrov isə görünmür.

Şirin dağlıq yerdə böyüdüyündən, onun üçün belə yerdə qəsr tikilməsi arzusunu söyləyir. Ona paxıllıq edən kənzilər bənnaya “cadugər” qonağın guya istəyinə uyğun daşlı, ürəkdarıxdırıcı yerdə qəsr tikməsinə sərəncam verirlər...

Çeşmədən uzaqlaşan Xosrovun Muğana⁴⁷, oradan da xəzərilər⁴⁸ ölkəsinə gəlməsi barədə xəbəri Məhin Banuya çatdırırlar. O, yüksək qonağı layiqincə qarşılamaq qərarına gəlir. Özü onun çadırına yollanır və birlikdə Bərdəyə qayıdırlar. Burada Xosrova qulluq göstərilir. Şahzadə gecə-gündüz işrətlə məşğul olur.

Bir gecə, *novruzdan* daha şən gecə,
Bayram gündüzütək xoş, rövşən gecə,
Şahın çadırında saray *nəğməsi*,
İncə sözlülərin mehriban səsi... (150)

Hikmətli söhbətlər aparır, gülməli sözlər deyirlər.

İpək tel *çənglərdə dəstgah* çalanlar
Açdılar ürəkdə, könüldə nə var.
Pəhləvi nəğməsi axıb hər yana
Bir yanğın salmışdı daşın bağrına.
Kaman Musa⁴⁹ kimi yanır, inləyir,
Çalan *xanəndəni* durub dinləyir.
Oxuyan bir gözəl *qəzəl* başladı,
Bu kefi, işrəti çox alqışladı. (152)

və artıq:

Şah sərxoş, saqinin əlində bir cam,
Çəng (mütrüb) səsi tutmuşdu hər yanı tamam. (154)

Bu vaxt Şapur daxil olur və Şirinin Mədainə yola düşməsinə xəbər verir. Xosrov bu xəbərdən sevinir, qərara gəlir ki, onun ardınca yenə də Şapur getsin. Şadlıq məclisi davam edir.

Xosrov şənliyi sevən gənc idi.

Nəğməsiz bir udum badə içməzdi,
Çalğısız, rəqssiz günü keçməzdi.
Nə qədər az versə bir oxuyana (*müğənni*)
Xəzinə verərdi hər bir dastana. (159)

Məhin Banu məclis yerinə daxil olur və Xosrova xəbər verir ki, Şəbdiz Şirini qaçırmış, ona görə də onun ardınca atlı göndərməyi, ona Şəbdizlə ayaqlaşa bilən Gülgün⁵⁰ atını verməyi qərara almışdır. Şapur həmin atla Mə-

dainə gəlir və çox çətinliklə Şirini, onun üçün tikilmiş qalada tapır. Şirini Gülgünə mindirib, birlikdə Bərdəyə qayıdılar...

Mədainən gəlmiş qasid Hürmüzün ölümü haqqında xəbəri yetirir. Xosrov Mədainə qayıdır və atasının taxtında əyləşir.

Şapur Şirini Məhin Banunun yanına gətirir, lakin şahı vəd etdiyi yerdə görmürlər.

Sərkərdə Bəhram Çubin⁵¹ şayiə yayır ki, Xosrov atasını öldürmüşdür.

Bir çalğı (*rud*) səsinə verər bir ölkə,
Ona *nəğmə* xoşdur bir eldən bəlkə. (170)

ona görə də o, sağlığa yaramaz. Xosrov başa düşür ki, qismət ondan dönmüşdür və rəiyyəti ona dönük çıxmışdır. O, Şəbdizə minib Azərbaycana, oradan da Muğana yol alır. Muğan çölündən keçəndə ova çıxan Şirinlə rastlaşır. Görüşüb, hal-əhval tutandan sonra Bərdəyə qayıdılar.

Xosrov gününü Şirinlə keçirir. Məhin Banu görür ki, onlar bir-birini hədsiz sevirlər. Rüsveyçılıq olmasın deyər, Şirinə öyüd-nəsihət verir. Şirin and içir ki, ona ancaq halal arvad olacaqdır. Onda Məhin Banu şahla bu şərtlə görüşməyə icazə verir ki, onunla xəlvətə çəkilməyəcək, adam yanında danışacaqdır.

Xosrovlə Şirin yaxınları ilə günlərini xoş keçirirlər. Çövkən oynayır, ox atıb at çapırlar. Belə bir ay keçir.

Baharın gəlişi sevgililəri sevindirir. Onlar çəmənlikləri, dağları dolaşırlar.

Bağladılar çayın yanında atı,
Ucaldı *rud* səsi, qalxdı bayatı. (185)

Bir dəfə Xosrov Şirinlə gəzintiyə çıxır və yaşıllıq yerdə çadır qurulur. Qəflətən meşədən şir çıxır və Xosrova sarı şığıyır. Şah yumruğu ilə şirin qulağının dibinə vurur. Şir huşunu itirir. Əmr edir ki, onun boynunu vurub dərisini çıxart-sınlar. Şirin fürsətdən istifadə edib Xosrovun əlini, şah isə onun dodağından öpür.

Aylı gecədə saray əyanları əhatəsində Xosrov və Şirin şərab içib mahnı dinləyirlər.

Zöhrə *nəğmə* deyib salmışdı haray,
Yarı tutulmuşdu bir həftəlik ay.
Həmsöhbət olmuşdu ölkər nədimtək,
Utarid⁵² üfüqdə *rəqs* edirdi tək.
Gecə quşlarına olmaqçün rəhbər
Boynundan *zəng* (*cərəs*) asdı tez şəbpərələr⁵³.
Toxluqdan zövq alıb quşlar sevindi,
Çalıb oxuyurdu yuvada indi.

Müxtəlif olsa da o səslər (*avaz*) bütün,
Gecənin *sazıyla* gəlirdi düzgün. (190)

Şahənşah taxtında Xosrov oturmuşdu, ətrafında isə qullar durmuşdu.

Taxt önündə Sapur dayanmışdı tək,
“*Gənci-badavərd*”in xəzinədarıtək. (192)

Xosrov Şirinin rəfiqələrindən rəvayətlər söyləmələrini xahiş edir. Söylənən on rəvayətdə iki şeyin qovuşmasından danışılır. Şapur iki sevgilinin məhəbbətini vurğulayır. Şirin və Xosrov isə, öz növbəsində, eşqləri barədə danışirlər. Onlar yorulmadan əylənir və kef edirlər.

Muğandan Şahruda sürdülər atı
Dünyanı doldurdu şənlik büsatı (*rud*). (201)

və hamılıqla:

Şahın sağlığına şərab içərək,
Deyib gülürdülər sevensin ürək.
Keçmədi *mütrübsüz*, *neysiz* bir gecə,
Olmadı badəsiz, meysiz bir gecə. (201)

Bir xoş gecədə yenə də şadlanırlar.

Biri *dəf* almışdı, biri sağəri,
Güləbzən almışdı ələ digəri. (203)

və dünənki yuxusuzluğun nəticəsində:

Saldı saqiləri taqətdən xumar,
Mütrüblər bir yanda düşüb yatdılar. (203)

Xosrov Şirinə olan məhəbbətindən danışır. Şirin ondan uzaqlaşmasının əsassız olmadığını söyləyir. Xosrov Şirinə:

Yenilmək *təbilini* çal, ey dilzar!
Keyməni⁵⁴ quyudan göylərə çıxar! (203)

deyərək, istəyir ki, heç olmasa ona ümid versin. Səhər yenə də Şirindən niyyətinin həyata keçməsinə çalışır. Lakin Şirin fikrindən dönmür, ona şahlığa yiyə durmasını məsləhət görür. Xosrov hirslənərək Şirini tərk edir və Bəhram Çubinin gözətçilərindən ehtiyat edərək Ruma⁵⁵ gedir.

Ölkənin qeysəri⁵⁶ Xosrova tac və taxtını bağışlayır, qızı Məryəmi ona ərə verir. Bir neçə gündən sonra qeysərdən boyun olduğu ordunu istəyir. Qeysər Xosrova çoxlu sayda qoşun verir. Xosrov qoşunu gecə ikən qəflətən Bəhramın üstünə yeridir. Qanlı döyüş başlayır. Döyüş zamanı:

Dirilər kar olur *təbil (kus)* səsindən,
 Ölülər qalxırdı məqbərəsindən.
 ...Türk kimi bir döyüş başladı həm də
 Türk *kəranayları (nəy)* səslənən dəmdə. (226, 228)

Xosrov filin üstündə, döyüşçülər arasındadır. Bəhramın qoşunları məğlub olur. Özü isə bir neçə yaralı ilə Çinə qaçır.

Şair dünyanın faniliyindən, əcəlin gücündən, müvəffəqiyyətin davamsızlığından danışır.

Bir yan qəm məclisi, şənlikdir bir yan,
 Biri ağlayandır, biri *oynayan*.
 Hanı bu dünyanın vəfadarlığı?
 Bir yanda ağlaşma, bir yanda *çalğı!*
 İstər matəm, istər *şadlıq səsləri*,
 Dünyaya bir zərrə yoxdur əsəri. (229)

Xosrov yenə taxta əyləşir.

Şadlıq *təranəsi* sevincli səslər
 Yayıldı Mərvdən⁵⁷ ta Bəlxə⁵⁸ qədər. (230)

Lakin sevgilisindən ayrılıq dərdi onun ürəyindən çıxmır.

Mey içib *nəğmələr* dinlərdi bəzən,
 Bəzən mey töküdü cama gözündən. (232)

Şirin də təkliyə görə ahu-zar edir, bəxtini qınayır və Məhin Banunun yanına gəlir. Məhin Banu və Şapur Xosrovun xatirəsilə onu sevindirirlər.

Məhin Banu ölümün yaxınlaşdığını hiss edərək, Şirini yanına çağırır, xəzinənin açarını ona verir. Məhin Banu vəfat edir. Şirin taxta əyləşir, ölkəni ədalətlə idarə edir. Məhbuslar azadlığa buraxılır, əhalidən bac-xərac alınmır. Xalq onu sevir, ölkədə bolluq yaranır. Bütün bunlara baxmayaraq, Şirinin könlü pərişan idi. Xosrovun Məryəmlə evlənməsi onu lap təbdən çıxardır.

Bir il ötür. Şirin artıq dözməyib, sağlığı yaxınlarından birinə tapşırır. Şapur və kənziləriylə birgə Mədəin qəsrinə yola düşür.

Şah öyrənir ki, sevgilisi yaxındadır, lakin Rum şahına verdiyi andı pozmaq istəmir və ilan kimi yerində qıvrılır.

Xosrov hakimiyyətini möhkəmləndirir, onun gücü artır. Bir gün qasid saraya gəlib, Bəhram Çubinin ölüm xəbərini çatdırır. Şahənşah dövrünün rəhimsizliyindən danışır. Xosrov üç gün düşmənin ölümünə yas saxlayır.

Dördüncü gün yenə məclis düzəldi
 Xoş *nəğmə* səsləri birdən yüksəldi. (256)

Şah meydən məst olur. Şirini görmək istəyi onu taqətdən salır.

Dedi: “*Barbəd* gəlsin məclisə əlan”⁵⁹
 Ondan dərdlərinə istədi dərman.
 Sərxoş bülbül kimi gələndə *Barbəd*
 Su kimi axırdı əlində *bərbət*.
 O, çala bildiyi yüz xoş *nəğmədən*
 Seçdi otuzunu –özü bəyənən.
 Bu otuz *nəğmə* ki, *Barbəd* çalırdı,
 Gah ürək verirdi, gah can alırdı.
 “*Gənci-badavərd*”lə məclisi açdı,
 Ağzı hər nəfəsdə xəzinə saçdı.
 “*Gənci-gav*” başladı, coşdu üfüqlər,
 Yer öküzün verdi, nisar⁶⁰ etdi zər.
 O “*Gənci-suxtə*”ni oxuyan zaman
 Min xəzinə yandı onun ahından.
 “*Şadırvan mirvarid*” oxuyan zaman
 Mirvari saçdı dodaqlarından.
 “*Təxti-Taqidis*”ə gələndə növbət
 Göydə qapısını açardı cənnət.
 “*Naqusi*” və “*Övrəng*” çalınan zaman
Zəng səsi qalxırdı övrəng taxtından.
 “*Hoqqeyi-kavus*”dan qənd versə əgər,
 Onun mətəindən öpərdi şəkər.
 “*Mah-bər-kuhan*”ı çalanda əli
 Ayı dağ üstünə qoyardı dili.
 “*Müşk danə*”sini səsləndirərkən
 Ev müşkün ətrindən olurdu Xütən⁶¹.
 “*Arayişi-xurşid*” salırkən haray
 Getməzdi günəşin bəzəyi bir ay.
 “*Nimruz*” nəğməsini başlasa, bütün
 Özündən gedərdi ağıl yarım gün.
 “*Səbz dər səbz*” *nəğməsi* başlasa əgər,
 Saralmış bağlarda açardı güllər.
 “*Qifli-Rumu*” əgər oxusa bollu,
 Rum, *Zəng*⁶² xəznəsinə açardı yolu.
 “*Sərvistan*” başlayıb ötəndə dil-dil
 Səba sərvistana girməzdi bir il.
 “*Sərvi-səhi*” səsi gələcək qulağa
 Bülbül sarmaşırdı güldə budağa.

“Nuşin badə” silsə könüldən qubar,
 Keçərdi gecədən qalmış o xumar.
 “Ramişi-can”ını oxuyan zaman
 Zəmanə edərdi özünü qurban.
 “Sazi-novruz”unu çalanda tamam
 Tale də edərdi o günü bayram.
 “Müşguyə” nəğməsi müşk tökərdi,
 Müşkün xoş qoxusu qəsrə çökərdi.
 Həvayi-“Mehrgan” çalanda o dəm
 Huş başdan çıxırdı, gülürdü aləm.
 O “Mərvayi-nik”dən desə bir qədər.
 Xoş olardı bir il gələcək günlər.
 “Şəbdiz” nəğməsini başlayanda, bax,
 Bütün gecə dünya qalardı oyaq.
 “Şəbi-fərrux” səsi gəlsə xəfifcə
 Olmazdı heç bundan uğurlu gecə.
 “Fərrux-ruz” nəğməsi oxunan dəmdə
 Zaman qalib çıxar, qalmazdı qəmdə.
 Başlarkən “Qönçeyi-kəbki-dəri”dən
 Kəklik qaqqılıtsı gələrdi həməən.
 Sazi başlayarkən “Nəxçirigana”
 Salar zöhrələri tora, zindana.
 “Kini Səyavuş”a vuranda barmaq
 Səyavuş qanıyla dolurdu qulaq.
 “Kini-İrac”inə açanda meydan
 Qisasa başlardı təzədən cahan.
 Səslənən zamanda o “Baği-Şirin”
 Acı meyvələr də olurdu şirin.
 Belə könül açan şux nəğmələrdən
 Pərviz üçün *Barbəd* çalırdı şən-şən.
 Bir-birindən gözəl bu nəğmələrə
 “Əhsən! Əhsən!” dedi Xosrov yüz kərə.
 Xosrovun bir belə adəti vardı,
 “Əhsən” deyə zaman qızıl atardı.
*Barbəd*in çaldığı hər bir *pərdəyə*
 Şah tamam bir xəznə verdi hədiyyə.
 Dil açıb incə bir *qəzəl* deyərkən
 Şah qızıl bəxş edib deyərdi əhsən.
 Hər *pərdədə Barbəd* çalsa bir *məqam*,
 Şah xəlvət verirdi mirvari tamam. (257-260)

Xosrov məclisi tərək edib Məryəmin yataq otağına gedir və ondan Şirinin kənzilər olan yerə gətirilməsinə icazə istəyir. Məryəm razılaşmır. Xosrov Şirinin yanına Şapuru göndərərək, onunla gizli görüşmək təklifini çatdırır. Şirin bu təhqiredici təklifə qəzəblənir.

Min düz *mahnı* çaldı könlümü *pərdədə*,
 Düz deyil çaldığım yeni *pərdə* də.
 ...Qəmzəmə deyərəm sübhdən gedər,
 Bir ox vurur, atı qalxıb *rəqs* edər. (270, 272)

O, Şapura Xosrova ürək sözlərini çatdırmasını tapşırır. Bu sözlərdə onun eşqinin səsini və xoşbəxtliyinə inamı sezmək olur...

Şirin ancaq madyan və qoyun südü içirdi. Onun yaşadığı qəsrin ətrafında zəhərli otlar bitdiyindən çobanlar mal-qara sürüsünü uzaqda otarırdılar. Bu səbəbdən südü qəsrə çatdırmaq çətin idi. Şirin bu barədə həmişə düşüncəli idi. Şapur məsləhət görür ki, onun həmyaşıdı – Çində eyni usta yanında dərslər keçmiş daşyonan Fərhada müraciət etmək lazımdır. Şirin razılıq verir. Şapur Fərhadı tapıb, onu Şirinin qəsrinə gətirir. Şirin pərdə arxasında Fərhaddan südün qəsrə axması üçün qayalarda arxın açılması barədə köməklik etməsini xahiş edir. Şirinin cazibədar səsi Fərhadı o qədər məftun edir ki, böyük həvəslə işə girişəcəyini deyir. O düz bir aydan sonra qayalar arasında arx açır və südün yığılması üçün hovuz da düzəldir. Şirin Fərhadın iş yerinə gəlir, onun yaratdığı möcüzəyə heyran olur. Fərhadı yanına çağırır və hədiyyə kimi ona qiymətli qaşığı olan sığırın başını verir. Fərhad hədiyyəni alıb, Şirinin ayaqlarına atır və çöllərə qaçaraq göz yaşını axıdır. Onun eşqindən xəbər tutmasınlar deyərək, adamlardan uzaq gəzir. Fərhadın halından Xosrov xəbər tutur, yaxın adamları ilə məsləhətləşir. Onlar Fərhadı yanına çağırır, sevgisindən əl çəkmək müqabilində qızıl bağışlamaq, əgər o bununla razılaşmasa, onda başını daş işi ilə qatmağı tövsiyə edirlər.

Xosrov Fərhadı yanına çağırır. Onlar arasında gedən deyişmədən aydın olur ki, qızılla o, sevgisindən dönməyəcəkdir. Ona tapşırırlar ki, sal qayalı Bisütun dağına yol salsın. Fərhad Xosrovun Şirindən əl çəkəcəyi təqdirdə yoldakı qayanı götürəcəyinə söz verir. Xosrov şərtlə razılaşır. Fərhad Şirinin surətini qaya üzərində həkk edərək, onu çapmağa başlayır.

Öpərdi o şəklin ayaqlarından,
Təbiltək (kus) qəlbindən qalxardı fəğan. (304)

Gündüzlər işləyir, gecələr isə Şirinin surəti ilə yaşayırdı.

Şirin öyrənir ki, ona olan məhəbbətə görə Fərhad bu işə girişmişdir. O, Bisütun dağına yollanır. Fərhada yaxınlaşanda atının ayağı sürüşür, az qalır ki, yığılsın. Fərhad Şirini atla birlikdə boynuna alıb, qəsrə aparır.

Xəfiyyəçilər Xosrova xəbər verirlər ki, Şirinin Fərhadla görüşü onun qoluna əlavə qüvvət vermiş və Bisütun dağının yarılmasına o qədər də vaxt qalmayıb. Xosrova məsləhət görürlər ki, qoy o, Fərhadın yanına qasid göndərsin və Şirinin qəfildən ölümü xəbərini ona çatdırsın. Bu xəbərdən sonra onun əli işdən soyuyar və işi başa çatdırma bilməz.

Bəd xəbər söyləyən adam tapıb, ona qızıl vəd edərək Bisütun dağına yollayırlar. O, Şirinin ölümü barədə yalan xəbəri Fərhadla çatdırır. Bu xəbər ildırım kimi Fərhadı sındırır, yerə yığılaraq ölür. Şirin Fərhadın ölümündən çox təsirlənir və onu böyük hörmətlə dəfn etdirir.

Xosrov Şirinə Fərhadın ölümü münasibətilə təəssüf məktubu göndərir.

Məryəmin ölümü xəbərindən bir ay ötəndən sonra Şirin Xosrova kinayəli cavab məktubunu çatdırır. Bildirir ki, Xosrovun elçi göndərib kəbinini kəsdirmək əvəzinə, ondan tərifləyici məktub almışdır. Xosrov Şirinin əyilməməyini görüb, başqa yar əlinə keçirmək qərarına gəlir.

Bir gün şahənşah taxtına əyləşir və dünyanın bütün şahların əhatəsində təşkil edilən ziyafətdə biri İsfahan gözəli Şəkərdən söhbət açır. Xosrov Şəkərin dalınca özü gedir. Evini soraqlayıb içəri keçir. Kef məclisi qurulur.

Oturmuşdu Xosrov əlində sağər,
Başladı *nəğməni* ay üzlü Şəkər. (335)

və

Şərab əyləyincə onlara təsir,
Tərk etdi məclisi *mütrüblər* bir-bir. (335)

Şəkər şahı kefli görüb, onun yanına kənzini göndərir. Xosrov həqiqəti biləndən sonra Şəkərin paklığına əmin olur, onunla evlənir və birlikdə Mədainə qayıdır. Şah Şəkəri Şirinlə müqayisə edir.

Çöldə oxunmayan bir *nəğmə*, düşün,
Şahın məclisinə yararmı bu gün? (342)

yenə də Şirindən ötrü darıxır. Şirinin son ümidi olan Şapuru ondan uzaqlaşdırır, güman edir ki, o, təklildən tənqə gələr. Gecə Şirinə uzun görünür:

Təbilçi əlini vurmuşdu ilan,
Ulduz ayağına batmışdı tikan.
Keşikçinin əli qalmışdı bomboş,
Zəng (cərəs) çalan xəstəydi, pasiban⁶³ sərxoş. (343)

və ahu-zar edir.

Tutaq, *təbilçinin (döhülzən)* əli bağlıdır,
Ülkərin ayağı açıqdır, axır! (345)

Uzun gecədən sonra səhər açılır. Şirin artıq qəlbindəki andını saxlaya bilmir. Onun yalvarışları Xosrovun könlünə təsir edir...

Xosrov ova çıxır:

Səsləndi *nağara (kus)*, *şeypur (nay)* dərindən,
Sanki yer oynadı göytək yerindən. (348)

Ov vaxtı:

Təbil (kus) fil üstündə çəkirdi nərə,
Dolmuşdu səslərlə bütün dağ-dərə.
Boğazın əsdirib dürr saçan *zənglər (dəray)*
Zor buxurdanlardan⁶⁴ saçırdı ənbər.
...*Laçın təbilciyi* çalınan zaman
Qalxdı öz yerindən ov quşu haman. (349)

Xosrov bir ovlaqdan başqa ovlağa keçir və atını birbaşa Şirinin qəsrinə sürür. Qəsrin yaxınlığında gecələyir və səhər:

Sərxoşluqdan qəlbi sevinclə dolu (*rəqs*),
Dalınca gəlirdi neçə xas qulu. (351)

Şirinə onun gəldiyini xəbər verirlər. Şirin rüsvayçılıqdan çəkinərək qəsrin qapılarını bağlatmağı əmr edir. Xosrov bundan əsəbiləşir, Şirinlə görüşmək istəyir. Şirin qəsrin divarı önündə Xosrov üçün çadır salınmasına göstəriş verir. Özü isə qəsrin divarı yanına gələrək, onunla söhbət edir. Şirin Xosrovu məzəmmət edir; onu biabır etməkdən çəkinməyərək, elçi göndərmək əvəzinə, özü qəsrə gəlmişdir.

Onu sevgisinə sadiqliyə çağırır.

Zöhrətək *ərgənun* çalanda müdam,
Əvvəl incidərəm, sonra oxşaram. (358)

Xosrov öz növbəsində sevgisindən danışır.

Çox vaxtsiz gurladı mənim *təbilim (döhül)*
Tez dindi xoruzum, qısadır dilim. (360)

yanlış hərəkətinə görə üzr istəyir.

Üzünün eşqiylə rind olmamışam
Ki, *tənburla* gəlim yanına müdam. (361)

Xosrovun Şirinin qəsrinə gəlməsi.
1405-1410-cu illər, Təbriz məktəbi. Vaşinqton,
Frir Sənət Qalereyası Muzeyi.

Şirin Xosrovu məğrurluqdan
vaz keçməyə, təklikdə bər-
kiyən sevgilisinin yoluna qo-
şulmağa çağırır.

Nə işi pozmağa iqtidarım var
(zəng),
Nə tapa bilirəm özümə qəm-xar.
(362)

Xosrov Şirinin incəli-
yindən söz açır, onu rəhmdil
olmağa çağırır. Şirin Xosro-
vu arzusuna çatmasına görə
məzəmmətləyir, Şəkərdən
uzaqlaşmasını tələb edir:

Çıxart artıq məni öz yaddaşından,
Telin qırılmasa, yaxşı çalırsan, (369)
- deyib ayağa qalxır.

Xalxal (*xəlxal*) zəncirini düzəldər-
kən o,
Zəncirə düşürdü yenidən Xosrov.
(371)

Xosrov Şirinə yalvarışla müraciət edir, onu sakitləşdirmək istəyir.

Qayğısız bir könül sirr anlayarmı?
Həmahəng olmayan *sazlar* uyarımı.
Yükün üzərindən gəl bu *zəngi* (*cərəs*) sal,
İndi asanlıqla bir az nəfəs al.
...Bu gəldiyim yolla dönərəm geri,
Dindirərəm yenə köhnə *təlləri* (*saz*). (372, 373, 374)

Şirin əvvəlki kimi məğrurdur, Xosrovdan onu tərک etməyi tələb edir.

Bir sözə dediyin yüz sözü əbəs
Mütrüb bir orduya söyləyə bilməz.
...Yolu tez-tez azır səndəki ürək,
Ona ahdan bir *zəng* bağlansın gərək.

Görməmişən mægər gedəndə karvan
Zəng qaravul çəkir, qopardır fəğan.
 Çıxmayınca səhər karvandan *avaz*,
 Boynuna *zəng* asıb xoruz banlamaz. (376, 377)

Xosrov Şirinə yalvarır ki, gecə düşür, hava soyuyur. Əgər o fikrindən dönməsə ondan yaxşısını tapacaqdır. Şirin isə hesab edir ki, eşqbazlıq şah üçün düşünülmüş işdir. Əsl aşiq odur ki, onun ancaq bir sevgilisi var. “İstədiyin kama kəbinsiz yetə bilməyəcəksən”, – deyərək Xosrovdan üz çevirir. Xosrov məyus halda Şirinin sarayını tərk edir. Şapur Xosrovu inandırmağa çalışır ki, Şirinin davranışı yalnız qadın şiltağıdır, özü şahın yanına gələcəkdir.

Şirin Xosrovdan ayrıldığına görə əzab çəkir. Gülgünə minib Xosrovun düşərgəsinə yollanır. Şapur onu uzaqdan görüb qarşılıyır. Şirin ona söyləyir ki, şahın ünvanına çox artıq sözlər demişdir. Şapurdan xahiş edir ki, onu bir guşədə elə əyləşdirsən ki, oradan o, Xosrovun eyşini, camalını müşahidə edə bilsin. Əgər şah onu qəfildən görsə, o ancaq kəbinlə yaxınlaşa bilər. Şapur onun arzusunu yerinə yetirməyə boyun olur, Şirini Xosrovun yataq çadırlarından birinə aparır.

Xosrov yuxuda görür ki, o, böyük bir bağdadır və işıqlı bir çıraq tutmuşdur. Şapur yuxunu belə yozur ki, tezliklə Şirin onun yanına gələcəkdir və məsləhət görür ki, səhər bir məclis qursun. Xosrov sevinir, yuxu onu yenə aparır. Səhər:

Quşlar hürkütdü yerindən bu hal,
 Gözəllər tərpendi, səsləndi *xalxal*. (394)
 Xosrov məclis qurdurur.
 Saqi əlində cam, cam içində mey,
Nəğmələr səslənir, səslənirdi (*mütrüb*) hey...
 Dünyanı bürüyüb asiman kimi,
Barbəd gətirmişdi fəğanə *simi (teli)*.
Nəğməylə dostlara səfa verirdi,
 Xəstə ürəklərə şəfa verirdi.
 Qalxıb ucaldıqca *udunun* səsi
 Hər *teli* çalırda *Davud nəğməsi*.
Zəngülə xoş səslə axıb gedirdi,
 Nəfəsi (*musiqar*) İsatək can bəxş edirdi.
 Manqala dönmüşdü əlindəki *ud*,
 Könüllər yanırda onda, sanki *ud*.
 O, şəkər töküdü çalan əliylə,
 Yatırdı bərk gecəquşular belə.

Burduqca *bərbətin* aşığılarını,
Bərbət ucaldırdı ahu zarını.
Mizrab (*zəhmə*) vuran zaman ipək *tellərə*
 Büründü *nəğməyə* bütün dağ-dərə.
Nikisa (*Nəkisa*)⁶⁵adlı bir çalğıcı vardı,
 Qoçaq, munis nədim, çox pürvüqardı⁶⁶,
 Ündə bir *havanı* yaradan fələk
 Onu (*ərgənün*) yaratmışdı öz səs ilə tək.
Ruddan mövzun səslər çıxaran ustad
Nəğmədə durğunu etmişdi icad.
 Elə şirin-şirin *hava* çalırdı,
 Quşlar belə yerdə qanad salırdı.
 O qədər gəlirdi *nəğmə* xoşuna,
 Zöhrə dolanırdı fələk başına.
 Zöhrədən özünü üstün tutardı,
Barbədə bir ancaq o barabardı.
 O məclisdə işrət başlayan zaman
 Çaldılar *çəng* ilə *bərbəti* haman.
Barbədlə *cəng* səsi azıb, müxtəsər,
 Tük ilə rəng kimi birləşmişdilər.
 Hər kim qulaq verə, könlü xoşalır,
 Biri ürək verir, biri huş alır.
 Çaldılar hər qəlbə min *nalə* doldu,
 Qulamlar hüsurda ədəbsiz oldu. (395-397)

Şah əmr edir ki, qulamlar məclisi tərک etsinlər. Məclisdə:

Çalğıcılar, Şapur, bir də şah qaldı,
 Hamı çıxdı getdi, məclis boşaldı.
Barbəd üçtəllini (*seta*) çalırdı çox xoş,
 Ayıqkən hər kəsi edirdi sərxoş.
Nikisa *çəngiylə* tufan edirdi,
Ərgənün telini dilləndirirdi. (397)

Çadırda əyləşən Şirin pərdəni qaldıraraq Şapura:

Dedi: “Gəlsin biri çalğıcılardan.
 Bu dərğahda gəlsin *çənglə* otursun,
 Halımla *ahəngdar* bir *mizrab* (*zəhmə*) vursun.
 Halıma *sazını* uyğun eyləsin,
 Hər nə kim, mən desəm, onu söyləsin!”
 Şapur *Nikisa* edərək hali,

Oturtdu məclisdən bir az aralı.
 “Bu məhrəm çadıra, - dedi - baxma sən,
 Ondan şaha layiq *nəğmələr* öyrən!
 Bu gizlin çadırdan ilham alarsan,
 Hər nə əmr etsələr onu çalarsan”.
 Bir tərəfdə *Barbəd*, sərxoş bir bülbül,
Nikisa əldə *çəng*, olmuşdu bir gül.
 ...Şah qəlbində vardı dərin bir maraq:
 Görəsən çalğıcı nələr çalacaq?
Sazın ipək *teli* xoş *avaz* almış,
Çəngin qulağına halqalar salmış.
Zil pərdədən qalxan *nəğmələr* gözəl,
Çəngin ətəyində nazlanır *qəzəl*.
 O çadır gözəli açdı könlünü
Çalğıcıya (*mütrüb*) dedi: “Qorxma, çal bunu”. (397, 398)

Beləliklə, Şirin və Xosrovun adından Nəkisa və Barbədin nəğmə oxuması ilə onların arasında danışıq başlayır. Şirinin dilindən:

Nikisa, necə ki, demişdi Şirin,
 Bir *qəzəl* oxudu *Rast* üstə həzin. (398)

Şirin təkəbbürlüyünə görə heyfsiləndiyini, Xosrov qəm çəkməsin deyər, hətta ona kəməz olmağa belə razılığını bildirir.

Bitdi *Nikisanın* çənglə nəğməsi,
Barbədin setarı (*seta*) qaldırdı səsi.
 Bir məst aşiq kimi vurdu əl,
Üşşaq pərdəsində oxudu *qəzəl*. (399)

Xosrov Şirinin yaxında olmasını söyləyir.

And olsun *xalxaldan* (*xəlخال*) ucalan səsə
 Ki, qoca zahid də düşər həvəsə. (400)

“Onu həmişə arzuladığını, dünyaya şah olsa da, ona qul olacaqdır”, – deyir.

Barbəd (*rud*) *nəğməsini* bitirdi, durdu,
Nikisa mizrabı (*çəng*) tellərə vurdu.
Hesari adlanan incə *pərdədən*
 Belə bakirələr çıxdı *pərdədən*. (402)

Şirin bağışlanmasını istəyir.

Öpərəm torpağı qəlbim dolu ah,
 Əfv edərsən (bağışlanmaq *təbili*) məni, əlbəttə, ey şah! (402)

ancaq Xosrova məxsus olmasını deyir.

Nikisa dayandı, susdu *avazı (saz)*,
O yandan səsləndi *Barbədin sazı (seta)*.
İraqlılar kimi yüksəldi səsi,
Axıtdı tellərdən *İraq nəğməsi*. (404)

Xosrov da onunla qovuşmasını arzulayır.

Barbəd beylə gözəl *hava (nəva)* çaldısa,
Ondan yaxşısını çaldı *Nikisa*.
Novruz gülü kimi açıldı əvvəl,
Novruz pərdəsində oxudu qəzəl. (406)

Eyni arzunu Şirin də bildirir:

Ah, bir gün qoynuma girəsən bitəb,
Çəngin naləsilə verəsən şərab. (407)

Söyləyir ki, onun qabağında ölmək, ayrı yaşamaqdan xoşdur.

Nikisanın sözü sona yetirəkən,
Barbədin setarı (seyta) səsləndi birdən.
İsfahan pərdəsi başladı *nəva*,
Oxudu eşq ilə bir gözəl *hava*. (408)

Xosrov Şirinin üzünü görmək, səsinə eşitmək istəyir.

Barbəddə sənəti gördüyü zaman,
Şirin duydu: yoxdur sevgidən aman.
Təngimiş qəlbindən bir ah çəkərək
Nikisaya dedi: “Belə çal görək,
Bir *hava* çal ki, şah azsın yolunu,
Bəlkə bu qovğanın yetişə sonu”.
Nikisa oxudu cadugər kimi,
Rahəvi üstündə *köklədi simi*. (409)

Şirin onunla bir yerdə olmağı:

Nə sərtlik etdimsə bu vaxta qədər,
Səs kimi *pərdədə* qalmağın yetər. (411)

və elə bu gündən barışmağı təklif edir.

Bu gözəl *nəğməni* eşidəndə şah
Paltarını cırdı, çəkdi dərin ah.
Söylədi: “Ey *Barbəd*, kömək et, aman!
Qoyma bədənimdən uçub getsin can”. (411)

Xosrovun dilindən:

Nikisa od saldı şahın könlünə,
Barbədin setarı (seta) su tökdü ona.
 Elə ustalıqla bir *hava (nəva)* çaldı,
Nikisanın çəngi mat olub qaldı.
 Sildi şah canından bütün xiləli,
Zirəfkən üstündə olan *qəzəli*. (411, 412)

Xosrov vəfasızlığına görə bağışlanmasını istəyir, Şirinə ömürlük sadıq qalacağını söyləyir.

Barbəd öz *sazında* dediyim kimi,
 Təzə *hava* çaldı, inlətdi *simi*.
 ...Şirinin *səsini (avazını)* eşitdikcə şah,
 Şirinə səs verib (*həməvaz*) çəkdi dərin ah (*dəmsaz*).
 Eşidib Şirinin bu naləsini (*saz*),
 Şah uydurdu ona qəmli səsini (*həmahəng*).
 ...*Nəğmə (təranə)* ucaldarkən o tərəfdə mah
 Köynəyini cırdı bu tərəfdə şah.
 İki sevgilidən fəryad ucaldı,
 Artıq *çalğıcılar (mütrüb)* gərəksiz qaldı. (413)

Şirin Şapurə buyurur ki, məclisi yad adamlardan uzaqlaşdırın.

Xosrov Şirinin çadırına yönəlmək istərkən, Şapur onu saxlayır. Şirin özü oradan çıxır, Xosrovun ayaqlarına yığılır. Xosrov onu qaldırır, dodağından öpmək istəyir. Şirin üzünü turşudur. Şapur bunun səbəbini onun qulağına pıçıldayandan sonra, şah and içir ki, kəbinsiz ona əl vurmayacaqdır. Bundan sonra Şirinin eyni açılır.

Şadlanıb gülərək həvəsə gəldi,
 Saçının hər teli bir *rəqsə* gəldi.
 Qızıl bəzəklərin səsindən guya
Oxuyub çalanlar getdi yuxuya.
 ...Ay çalğıcı olsa, günəş də saqi,
 Şadlıqdan, nəşədən nə qalar baqi? (415)

Əvvəlcə Xosrov Şirinə toxunmağa cürət etmir, lakin sonra utancaqlılıqla nazlayır.

Ayaqdan *xalxalı* gah götürərək
 Salırdı boynuna gümüş halqatək.

O şirin busələr səslənən zaman
Ərgəmun səsini unutdu dövrən.
 Səhərin *təbili (döhül)* çalan qədər
 Gah gileyləndilər, gah naz etdilər. (416)

Belə bir həftə ərzində:

Gündüz kef məclisi, şərab, *çalğı*, səs,
 Nəşəsiz keçmirdi orda bir nəfəs. (416)

Şirin yurduna yollanır. Xosrov isə Mədainə tələsir. Şah münəccimlərə toyun keçirilməsi üçün uğurlu gün seçməyi tapşırır.

Xosrov Şirinə toy hədiyyələri göndərir. Şirini qəsrdən Mədainə gətirirlər, möbidlər qaydası ilə onun kəbinini kəsirlər. Toy başlanır.

Ancaq kef günündə qəm çəkmək olmaz
Çalğılar çalındı, qalxdı xoş *avaz*.
Nikisa oxuyur, *Barbəd* çalırdı,
 Zöhrə bu səslərdən ləzzət alırdı.
 Bəzən *rud* deyirdi: “Saqi, mey gətir,
 Eşq olsun bu keyfə, sən bir cam gətir”.
 Şərab söyləyirdi *Barbədə* bəzən:
 “Çal, xoş olsun ilin keçən ilindən”. (420, 421)

Xosrov Şirinlə qovuşur. Xosrov bəxtəvər günlərini yaşayır.

Gecə-gündüz içki, *çal-çağır*, söhbət,
 Dünyanı yeyirdi, çəkmirdi xiffət. (426)

Yaşa dolduqca o hədər getmiş günləri üçün xəcalət çəkir.

Oxsuz qalsa türkün əlində *kaman*,
 Onu *dəf* qayırar axır *dəf* çalan. (427)

Onun məclisində yenə də:

Gah *Barbəd* çalırdı, dinləyirdi şah,
 Gah Şirini öpüb olurdu gümrəh.
 O təxt, *Barbəd*, Şəbdiz, ismətli Şirin
 Əlinə yetincə Xosrov Pərvizin (428)

bir vaxtlar gördüyü yuxunu yada salır.

Bir gün məclisdə ədalətdən, elmdən söhbət düşür və Şirin Xosrovu biliyə yiyələnməyə çağırır.

Elə ömür sür ki, doqquz *pərdədə*
 Sənə aşkar olsun doqquz *pərdə* də. (430)

Xosrov Büzürgümidə yanına çağırır, ondan ilk yaranış, fələk, ulduzların fəzadə duruşu, varlığın səbəbi haqqında suallar verir, bu dünyadan köçməyin yolunu öyrənmək istəyir. Alim o dünyanın bu dünyanı əvəz etdiyini deyir.

Elə nəğmələrçün deyildi bu saz,
Səsini ha qaldır, bu *saza* uymaz. (432)

Sonrakı suallar ruhun əbədililiyi, bədənin yuxunu necə görməsi, ölümdən sonrakı həyat, torpaq və hava, sağlamlığın qorunması, ruhun bədəni tərk etməsi, peyğəmbər barədə verilir. Xosrov suallara ağıllı cavablar eşidir. Şirin də, öz növbəsində, Büzürgümidən “Kəlilə və Dimnə”dən⁶⁷ bir neçə nağıl söyləməyi rica edir.

Büzürgümid qırx ibrətamiz hekayət danışır. Onlardan birində deyilir:

Tülkü nə yedisə yırtıq *təbildən*,
Onu yeyəcəkdir hiylə işlədən. (436)

Xosrov deyilən sözlərdən nəticə çıxarır, etdiyi zümlərdən peşmançılıq çəkərək daha ədalətli olur.

Şair dünyanın bütün incəliklərini bilməsindən, özünü tanımağın vacibliyindən danışır və hekayətinə davam edir.

Xosrovun Məryəmdən Şiruyə⁶⁸ adlı fərsiz oğlu var idi. O hətta Şirinə olan məhəbbətini belə gizlətmirdi. Şah da ondan narazı idi. Ümid edirdi ki, yaşa dolduqca o düzələr. Xosrov qərara gəlir ki, atəşgaha getsin. Taxta sahib olan Şiruyə onu orada da asudə buraxmır və zindana salır. Şirin Xosrovdan ayrılmır, onu söhbətləriylə sakitləşdirir.

Kimin başında var *bərbət* sevdası
Mütləq görəcəkdir qulaqburması. (446, 447)

Bir dəfə Şirinin hekayəsinin təsirindən Xosrov yuxuya gedir. Onun yuxusu Şirinə də sirayət edir. Bu vaxt qatil pəncərədən daxil olur, şahın yatağını tapıb xəncəri ona endirir. Yaralı şah ayılır, Şirini oyatmır ki, o, göz yaşı tökməsin. Belə o, həyatı ilə vidalaşır.

Gecələr eşqinə o yanan Şirin,
Nay və *ney* səsinə oyanan Şirin. (450)

Şirin şahın qanına oyanır, ağlayaraq gecəni başa vurur.

Şiruyə xəlvəti xəbər göndərir ki, onu yanına gətirəcək. Şirin Şiruyəni aldadaraq, bir qədər dözümlü olmağa çağırır.

Xosrovu qədim pars⁶⁹ şahlarının ayini qaydası ilə dəfn etməyə başlayırlar. Tabutu çiyinə alıb, şəhid olduğu yerə gətirirlər. Yaxınları tabutu dövrəyə alır.

Barbədin əlləri tutmurdu qələm,
Öz barmaqlarını etmişdi qələm. (452)

Kənizlərin, qulamların arasında qulaqlarında sırğa, saçları çiyinə tökülmüş, qaşlarına sürmə çəkilmiş, gəlin kimi əlinə xına yaxmış Şirin addımlayır. Hamı düşünür ki, o, şahın ölümünə sevinir.

Şirin sərxoş kimi yolu gedirdi (*rəqs*),
Şah sərdabəsinə eləcə girdi. (452)

Tabutu məqbərəyə qoyurlar. Şirin günbəzin içinə daxil olaraq döşünə xəncəri çalır. Onları bir tabuta qoyurlar. Şair bu ölümü alqışlayır.

Dünyada nə qədər rus var, zənci (*mütrib*) var,
Bundan daha yaxşı toy etməz onlar. (454)

Sonda şair taleyin amansızlığından, dünyanın fanililiyindən, mənəvi həyatın zəruriliyindən danışır:

At o qırıq *neyi*, ondan uzaq qaç,
Bu köhnə axsaqdan düyünləri aç.
...De, kimin ucaldı fil təntənəsi,
Dalınca gəlmədi: “Tez ol, köç” (*kus*) səsi. (457, 458)

Şair Xosrov və Şirin haqqında dastanı arvadı Afaqın⁷⁰ xatirəsi ilə tamamlayır, dua edir ki, tanrı türk qızından olan oğlunu qorusun. Yeddi yaşlı oğlu Məhəmmədə biliyə sahib olmağı, ilahi elmlərə yiyələnməyi tövsiyə edir.

Xosrov yuxuda onu islamı qəbul etməyə çağıran peyğəmbəri görür. Lakin o buna əməl etmir. Xosrov və Şirin xəzinə saxlanılan yerə gəlirlər, sandığın içərisində Məhəmmədin gəlişi barədə həkk olunmuş lövhə tapırlar. Şirin Xosrovu bu işarəyə diqqət verməyə çağırır. Xosrov isə öz ulularının yolundan və adətindən dönmək istəmir.

Peyğəmbərin Xosrovun adına göndərdiyi, onun cırıb atdığı məktubun məzmunu açıqlanır. Məhəmmədin duasına görə, Xosrovun hökmranlığı çökür, onu oğlu qətlə yetirir, ölkəni ərəblər zəbt edir. Beləliklə də, Xosrovun ulularının dini itir.

Səhər *beş növbəti* sancdı o yerə,
Axşamsa dörd balınc qoydu göylərə. (467)

Sonra şair peyğəmbərin meracından, ölümün labüdlüyündən, köhnə və yeni sözün gücündən, şeirinin ölməzliyindən, incəliklərindən danışır.

Burda ürək açan min *pərdə* vardır,
Nəvası tərtezə, xoş *mahnılardır*. (472, 473)

Paxılları məzəmmət edir.

Naşının *sazını köklərəm* bəzən,
“Tərlansan” deyirəm bir sərçəyə mən. (475)

Əsərə görə şairi çoxları təbrik edir. O isə bəxtindən gileylənir. Qəfildən qasid gəlir və Məlik Toğrul şahın məktubunu ona çatdırır.

Şah şairi Gəncənin otuz ağaqlığında⁷¹ qurduğu çadıra dəvət edir. Şair şahın yanına yollanır.

Təbim də açmışdı yollarda qanad,
Məndən oynaq (*rəqs*) idi altımdakı at. (477, 478)

Xidmətçi onu şahın məclisinə aparır. Orada:

Ərgənun naləsi, *cəngin* naləsi
Zöhrə mənzilinə yetirmiş səsi.
Çalğıcı *mizrabı* (*zəhmə*) telə vurardı,
İpək köynəklilər köynək cırırdı.
Müğənni düzəldib *saz* (*rud*) *pərdəsini*,
Hər dəfə qaldırır bir *nəğməsinə*.
Müxtəlif *nəğmələr*, müxtəlif *pərdə*
Birləşsə xoş *ahəng* çıxar bir yerdə.
Dəstə-dəstə durmuş türfə gözəllər,
Dillərdə Nizami yazan qəzəllər.
Bir şirin *avazla* hey oxuyurlar,
Çəngi yarasına məlhəm qoyurlar. (479)

Şah onun gəldiyini biləndə, əmr edir ki, ortalıqdakı meyi yığışdırsınlar.

Saqiləri etdi xidmətdən azad,
Çalanlar çəkildi, kəsildi büsat.
Dedi: “Atıb meyi, *çalğını* təmiz,
Məşğul olaq bu gün Nizamiylə biz.
Şerinin yanında *rud* səsi nədir,
Hər bir sözü onun bir *təranədir*.” (479)

Şah onu yanında əyləşdirir. Nizaminin sözləri məclisdəkilərə böyük təsir edir.

*Nəğmə*m saqilərin huşunu aldı,
Xanəndənin sözü ağzında qaldı. (480)

Şah şairin əsərini tərifləyir:

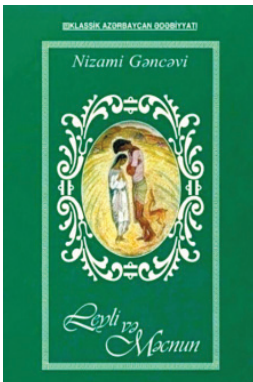
Nə bir gül bu qədər verir xoş ətir,
 Nə bir bülbül bundan xoş *nəğmə* bilir. (481)

ona dağıdılmış, xeyir verməyən kəndə sahib olması fərmanını verir.

Nizamiyə bəxşiş boyun olan və əsərin ünvanlandığı Cahan Pəhləvan isə artıq həyatda yoxdur.

Növbə *təblin* çaldı şahım bir zaman,
 Fitnənin toxunu sildi dünyadan.
 ...*Təbilin* nərəsi millər gedirdi,
 Bu köçmək *təblidir*, kim zənn edərdi?
 İki aylıq yola *təbli* (*nəfir*, *kus*) salmış səs,
 “Şah köçmək istəyir” deməzdi heç kəs. (485)

Ona görə də Nizami əsərini onun qardaşı Qızıl Arslana təqdim edir, Cahan Pəhləvanın ölümünə təsirləndiyini bildirir, Atabəylərə səadət arzulayır.

“**Leyli və Məcnun**” poemasında dünyanın yaradıcısı, yol göstəricisi Allah təriflənir, sonuncu peyğəmbərə mədhlər deyilir, şahlardan üstün tutulur.

Bu beş vaxt namazıdır əslü tövbənin,
 Beş növbə *təblidir* qapında sənin. (22)

Peyğəmbərin meracı – ulu Tanrıya ucalması təsvir olunur, qəlb açıqlığı, insanın ağılı, mənəvi həyatı qiymətləndirilir. Məsləhət görülür ki:

Boş *təbili* döyərək hay-haray salma,
 Heç kəsin səsinə biganə qalma, (27)

ciddi və ağıllı danışmalısan.

Elə bir *pərdədən* nəfəs al ki, sən,
 Hər şey düz qurulmuş haman *pərdədən*.
 Bu yeddi fələyə nəzər yetir bir,
 Xəyalın *rəqsinə pərdə* düzəldir.
 Olmaz o *pərdəylə* səsleşmək bir az,
 Onu öz-özünə tanımaq olmaz.

Sən haman *pərdəni* axtarsan əgər,
 Bil ki, öz *pərdən* də yadından gedər.
 Çalıb oxumaqda *Barbəd* olsan da,
Pərdəsiz bu *saza* toxunma əsla. (30)

Şair kitabın yazılma səbəbini açıqlayır, bildirir ki, dünya onunla bacaran hər bir kəsə sevinc gətirir.

Bu dünya səsiylə (*saz*) səsləşənindir,
 Dövrənla düz gəlsən, dövrən sənindir. (33)

Həqiqəti, insanların arzularını deməyi bacarmayanlar heç zaman yüksələ bilməz.

Sənətin ziddinə söz danışanlar
 Əyri *pərdə* kimi yanlış çalarlar. (33)

Şairin oğlu Məhəmməd atasına müraciət edir:

Öpdü ayığımı xeyli mehriban,
 Dedi: “Ey göylərə meydan oxuyan” (*döhül*). (35)

və ondan “Leyli və Məcnun” hekayətini qələmə almağı xahiş edir. Şair qabaqcadan oxucuya çatdırır ki:

Bu dastanda nə bağ, nə şadlıq var,
 Nə *çalğı*, nə şərab, nə xoşbəxtlik var. (36)

Nizami poemanın sifarişçisini – Məlik Mənuçöhrün oğlu gənc şah Ax-sitanı⁷² tərifləyir, ondan “Leyli və Məcnun” əsərini və onu Şirvanşahlar⁷³ sarayına çatdıran oğlu Məhəmmədi xeyirxahlıqla qəbul etməsini rica edir.

Şair heç kimə pislilik etməməyə:

Gül kimi, köçməyin *təblini* (*kus*) vur sən,
 Kim qoparsa səni, öp əllərindən (50)

oğlunu hər şeyi kamil bilməyə çağırır və az danışmağın üstünlüyündən söz açır. Həyatdan köçmüş yaxınlarını, dostlarını yad edir. Dostluq naminə çətinliklərə dözməyə:

Dostluqda hər kimlə səsləşə bilsən,
 Onun *pərdəsində nəğməni* çal sən.
 Bu dar *nəğməciyin* öz *pərdəsi* var,
Ahəngi bilməsən, dolaşıq çalar. (55)

həyatın qanunlarına uyuşmağı məsləhət görür.

Bir çalğı tutmasa *nəğməyə ahəng (rud)*,
Nəğmə çalınsa da tez kəsiləcək. (55)

Vücudu və şöhrəti unutmağa çağırır. Saqiyə müraciət edərək:

Saqi, lalə rəngli bir şərab yetir,
 Qarşıma *çəng* ilə bir badə gətir. (70)

keçən ömrü xatırlamamağa, yumşaq təbiətli, ikiüzlü olmamağa çağırır. Belə bir hekayət söyləyir: ulağını itirmiş kürd səhrada ancaq onun heyvanının itməsindən hiddətlənir. Geriyə baxanda ulağını görür və onun tapılmasını hay-küy salması ilə izah edir. Guya o belə etməsəydi, onun ulağı itərdi.

Zülmə qatlaşmamağa, padşahlara qulluq etməkdən kənar olmağa, insanların ruzusunu kəsməməyə, nəyin varsa, onunla kifayətlənməyə çağırır. Xalqa qulluq etməyi xoşbəxtlik sayır.

Daş-kəsək olsa da keçdiyin bu yol,
Rəqsində oynayan fələk kimi ol! (56)

Ucalığa aparən təvazökarlıqdan, tənhalıqda deyilən sözlərin əhəmiyyətindən danışıq və dastana keçir.

Söyləyir ki, Amiri ərəb qəbiləsinə bir alicənab hakimlik edirdi. O, övlad həsrətində idi. Allaha yalvarar, nəzir paylayardı. Nəhayət, onun oğlu olur, adını Qeys – hünərli qoyurlar. Uşaq qayğı ilə böyüyür. Onu məktəbə qoyurlar. Qeyslə bir sırada “leyl” hörüklü Leyli adlı gözəl qız da dərs keçirdi. Çox keçmir ki, onlar sevişirlər. İki gəncin məhəbbəti dillərə düşür.

Küçəni, bazarı gəzərdi sərsəm,
 Ürək parçalardı onun *nəğməsi*.
 Bəxt əl (*saz*) uzatsaydı ona bir yerdə,
 O öz yuvasına dönməzdi bir də. (68, 69)

Qeysi divanə – Məcnun çağırırlar və Leylini ondan ayırırlar.

Fəryada, naləyə, bəlaya məftun,
 Bağdad ellərinin *qanunu* – Məcnun.
 O qəm *davulunun (kus) təbil (nəfir)* sahibi,
 Hicran kilsəsinin sevda rahibi. (70)

Qeys səba yelinə sevgilisinə əzablarının çatdırılmasını rica edir. Hər səhər bir-iki dostu ilə Leylinin qəbiləsinin yaşadığı Nəcd dağına⁷⁴ yollanır. Bir dəfə Leylinin çadırının yanından keçəndə onu görür, fəryadla sevgilisini səsləyir.

Leyli *çəng* tutmuşdu bağı başında,
Məcnun *rübab* kimi əli başında. (72, 73)

və bir-birlərinə uzaqdan baxmaqla kifayətlənirlər.

Başından aşdıqca ayrılıq dərdi,
Dilində *nəğmələr* Nəcdə gedərdi. (74)

Məcnunun atası oğlunun eşqindən agah olub, Leylini nişanlamaq üçün onun elinə yollanır. Leylinin atası elçiləri hörmətlə qarşılayır, lakin qızını “divanə”yə ərə verilməsinə razılıq vermir. Məcnunun atası qəmgin geri dönür, oğlunu başqa qızla evləndirəcəyinə söz verir. Məcnun atasına qulaq asmayaraq, yenə də çöllərdə dolanır, arzu ilə yaşayır:

Yəmən ulduzunun xəyalilə tək
Nəğmələr deyirdi inildəyərək. (78)

düşünür ki, başqa dünyaya köçməlidir.

Ah, səadət *təblim* gedəli bada
Köç *təbli* çalırım artıq dünyada. (78)

Qohumları Məcnunun atasına məsləhət görürlər ki, onu Məkkəyə – Kəbəyə aparsın. Orada Məcnun eşqdən azad olması barədə dua etmək əvəzinə Allahdan rica edir ki, onun məhəbbətini o dərəcəyə çatdırsın ki, sağ olmadıqda belə sevgilisi onunla qalsın. Atası başa düşür ki, oğlu sağalmaz bəlaya düşər olmuşdur, nələc geri dönür.

Leylinin atasına xəbər çatır ki, divanə Məcnun səhrada gəzir, Leyliyə şeir qoşur.

Onun qəzəlləri oxunan yerdə
Yırtılıb dağılar yüzlərcə *pərdə*. (86)

Qəbilə adamları rüsvay olmamaq üçün Məcnunu öldürməyi məsləhət görürlər. Məcnunun qəbilə adamları bunu eşidən kimi, onu səhrada axtarırlar, lakin orada tapa bilmirlər. Başqa qəbiləyə mənsub olan bir nəfər Məcnunla təsadüfən bulaq başında rastlaşdığını onlara xəbər verir. Bədbəxt ata oraya yollanır, onu yarğanda acınacaqlı vəziyyətdə görür. Atasını görən Məcnun deyir ki, öz halı ilə mübarizə etməyi bacarmır və bağışlanmasını xahiş edir. Atası yalvarır ki, o, valideynləri barədə düşünsün.

Sən *sazı (rud)* döyürsən, mən də dizimi,
Sən paltar cırırsan, mən də üzümü. (90)

Məcnun cavab verir ki, Leylisiz onun həyatı mənasızdır. Bununla belə, atası onu yola gətirir, birlikdə evə qayıdırlar. Lakin üçüncü gün Məcnun yenə də səhraya qaçır. Orada dolaşaraq, şeirlər qoşur. Çoxları ondan eşitdiklərini:

Töhfə apardılar diyarbadiyar,
Aşıqlər nəğmədən varlanırdılar.

Leyli qəm çəkir və Məcnundan xəbər gözləyir.

Qadının nəğməsi cəhrə səsidir,
Ox isə şahların ov həvəsidir. (97)

Ona elə gəlir ki, Nəcd tərəfindən əsən külək sevgilisindən xəbər yetirəcəkdir. Rast gəldiyi uşaq ona Məcnunun şeirini söyləyir. Leyli Məcnunun qoşduğu şeir bəndinə şeir qoşur, yazdığı vərəqələri evin damından küçəyə atır. Yoldan keçənlər məktubun məzmununa valeh olaraq, onu Məcnuna çatdırırlar. Bu yolla sevgililər arasında şeir mübadiləsi baş verir.

Dinib danışdıqca o qoşa sazlar
Qopdu *simlərdən* gözəl avazlar.
Rudla çəng (və rübab) çalsa da iki nəğməkar
Bir qəlbin səsini (*ahəng*) verirdi onlar.
Onlar ki, hər dərdi şeirə salardı,
Başqası *çəngdə, neydə (nay)* çalardı.
Nəğmə (təranə) düzəltdikcə iki nəğməkar
Çalib oynayardı (*mütrüb*) evdə uşaqlar. (98, 99)

Lakin dedi-qodular bu cür qovuşmağın da qarşısını alır və onlar yalnız xəyalla yaşayırlar.

Bir gözəl bahar çağında Leyli rəfiqələri ilə gəzməyə çıxır. Bu vaxt Məcnunun sözlərinə yazılan qəzəli oxuyan bir nəfərin səsini eşidir. Qəzəli eşidən Leyli sızlayır. Qızlardan biri onun bu halını anasına çatdırır. Bundan sonra Leylinin evdən çıxmasına icazə verilmir.

Bir dəfə Leyli bağda gəzdiyi zaman onu İbn-Səlam adlı gənc görür və ona vurulur. Elçiləri Leylinin valideynlərinin yanına göndərir. Onlar razılıq verirlər, rica edirlər ki, qızın xəstəlikdən sağalması üçün toy gününü bir qə-dər təxirə salsınlar.

Leyli elə bir haldadır ki, dərđini açıqlamağa belə razıdır.

Açılmışdı onun abır pərdəsi,
“Leyli” çağırırdı hər *neyin (nay)* səsi.
... Aşıqlər zikriydi o gözəl dilbər,
Dəfindən çalırdı onu *mütrüblər*. (105)

Didərgin Məcnun isə çöllərdə vəhşi heyvanların əhatəsində sərgərdan gəzirdi.

Güclə tərənirdi zəif bədəni,
Min dərdlə oxurdu o bir *nəğməni*. (105)

Varlı ərəb, igidliyi ilə seçilən Nofəl şikar zamanı Məcnunla rastlaşır. Onun:

Əqli uçurardı hər bir *nəğməsi*,
Qəlbi parçalardı pərişan səsi. (106)

Nofələ onun əhvalatını danışır. Nofəl Məcnunu yanına çağırır, söhbəti ilə onu özünə cəlb edir, Məcnun da qəlbinə açır. Nofəl ona kömək edəcəyini bildirir. Məcnun ona inanaraq, qərargahına yollanır. Hamama gedib, paltarını dəyişir.

Ərəb qaydasınca əmmamə qoydu,
Musiqi (çəng) dinlədi, şərəblə doydu. (109)

Belə iki-üç ay keçir. Bir dəfə məclisdə Məcnun Nofəli danlayır ki, o, sözünə əməl etmir. Nofəl Leylinin qəbiləsinin üzərinə qoşun yeritmək qərarına gəlir. Qasid Nofəlin şərtini onlara çatdırır: ya Leylini xoşluqla verirlər, ya da o qılıncını işə salacaqdır. Qasidə xəbər verirlər ki, onlar Nofəllə vuruşmağa hazırdırlar. Müharibə başlayır. Məcnun kənardan Leylinin qəbiləsinin tərəfini saxlayır. Onlar üstün gələndə sevinir. Gecə düşür. Səhər Nofəl çoxlu sayda düşmən ordusunu görüb, geri çəkilmək istəyir.

Barışq *nəğməsi* çaldıqca *çənglər (şeypur)*
O qanlı döyüşdən qalmadı əsər. (116)

Məcnun barışıq niyyətini görüb, Nofəlin üstünə çımxır ki, o, işləri korlamışdır. Leylinin bütün qəbiləsi ona qarşıdır, sevgilisi ilə görüşünə birləşməlik yasaq qoyulacaqdır. Nofəl Məcnunu sakitləşdirir, qoşunun sayının az olduğuna görə, bu yolu seçdiyini bildirir.

Müəyyən müddətdən sonra Nofəl böyük ordu ilə Leylinin qəbiləsinin üzərinə yeriyir. Dəhşətli müharibə başlayır.

Təbil (nağara, kus) nərələri (*nay*) gəldikcə bəzən,
Ölünün qəlbi də qopur yerindən. (118)

Bu dəfə Nofəl qələbə çalır. Leyli tərəfinin ağsaqqalları onun ayağına gedirlər. Nofəl Leylini Məcnuna verilməsini tələb edir. Lakin qızın atası onu dəliyə verməyə razı olmur. Nofəlin də yaxınları Məcnunda iradə olmadığı üçün onu tələbindən əl çəkməyə çağırırlar: onlar döyüşdüyü zaman Məcnun

düşmənin qələbə çalmağını istəyirdi. Nofəlin qəzəbi soyuyur, qoşunu ilə geri dönür. Məcnun isə atını səhraya doğru yönəldir və taleyindən şikayətlənir.

Dinləyin bu ötən sədəfli *sazı* (*ərgənün*),
Görün nələr deyir onun *avazı*. (123)

Birdən tələyə düşmüş bir neçə ahunu görür. O, ovçuya yaxınlaşaraq, onları öldürməməyə yalvarır, canları üçün atını verir. Səhərisi gün tələdə

maralı görür, onu azad olması üçün bu dəfə yaraq-əsbabını bağışlayır.

Məcnun bulaqdan axan suyun yanında, quru ağacın altında qəm edir. Gözü budaqda əyləşən qarğaya sataşır və ondan qara rəngdə – yas paltarında olmasının səbəbini soruşur. Məcnun qarğanın uçduğu istiqamətdə sevgilisinin yanına aparən yola üz qoyur. Uzaqda boynuzəncirli adamı aparən qarını görür. Məcnunun sorgusuna cavab verir ki, hər ikisi köməliyə möhtacdır. Qarı onu əsir kimi aparır, azadlığı üçün pul yığır, sonra aralarında bölürlər. Məcnun qarıdan xahiş edir ki, zənciri onun boynuna salsın, çünki əsl divanə onun özüdür və bütün payı götürsün. Qarı bu sərfəli işə sevinərək, zənciri Məcnunun boynuna keçirdir və yola düzəlirlər. Çox əzablardan sonra

Mir Seyid Əli.

Dilənçi qarının Məcnunu Leylinin qapısına aparması.

Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, 1539-1543-cü illər.

London. Britaniya Muzeyi.

o, qarını Leylinin evinə gətirir, burada ürəyini boşaldır. Sonra zənciri qırıb dağlara tərəf qaçır.

Leylinin atası qızına Nofəlin fikrindən əl çəkməsindən xəbər verir. Leyli çox pərişan olur.

Çoxlu adlı-sanlı adamlar ona elçi göndərirlər. Bundan xəbər tutan İbn-Səlam Leylinin qəbiləsinin yaşadığı yerə gəlir, qiymətli hədiyyələrlə adamlarını onun atasının yanına göndərir. Leylinin atası onların evlənməsinə razılıq verir, nişanlıyı və adamlarını çağıraraq:

O, keyf məclisini sevinclə qurdu,
Ona layiq olan bir zinət (*çal-çağır*) vurdu. (138)

Ertəsi səhəri İbn-Səlam Leylini çadırına aparır. Leyli ona əl vurmağa qoymur. İbn-Səlam bunun səbəbini başa düşür, uzaqdan ona tamaşa etməklə kifayətlənir.

Leyli Məcnunu görmək arzusuyla həmişə yola baxır...

Məcnun daldalanmaq üçün yer axtarır. Bir kol tapıb, onun kölgəsində dincəlmək istəyir. Dəvə belində yanından keçən yolçu ona Leylinin ərə getməsinə söyləyir. Bunu eşidən Məcnun başını yerə vurur və haldan düşür. Məcnun özünə gələndə, yanlışığa yol verdiyinə görə yolçu ondan üzr istəyir. Söyləyir ki, Leyli düz bir ildir ki, ərədir, lakin o hələ də Məcnuna sadıqdır. Məcnun xəyalən Leylinin surətinə nitqlə müraciət edir, eşqini və əhd-peymanını yada salır.

Məcnunun atası başa düşür ki, oğlunun sağalmasına ümid yoxdur, ölüm onu hər an haqlaya bilər.

Dünyanın dərindən o gəldi təngə,
Sıxılmış boğazı (*na*) bənzədi *çəngə* (148)

və iki gəncə oğlunu axtarmağa yollanır. Kimsə deyir ki, o, qəbirə oxşar bir yerdədir. Bədbəxt qoca oraya gedir və ayaqyalın arıq oğlunu görür. O, atasını tanımır, ondan çəkinir. Onun kim olduğunu öyrənəndən sonra ayaqlarına yıxılır, hönkür-hönkür ağlayır. Atası ona paltar geyindirir və söyləyir ki, dərd onu üzmüşdür, tezliklə həyatdan köçəcəkdir. Məcnun evə qayıtmaq istədiyini bildirir, lakin sevgilisinə görə buna əməl edə bilmir. Atasından üzr istəyir, onu ölmüş bilməsini rica edir. Atası oğlu ilə xudahafızlaşır, geri dönür və iki gündən sonra vəfat edir. Məcnun atasının ölümünü bir ovçudan eşidir.

Məcnun, xəbərçinin bu sözlərindən
Sızlayıb *çəng* kimi büküldü birdən (159, 160)

və atasının qəbrinə doğru qaçır. Qəbri axşam düşənəcən göz yaşları ilə isladır.

Gecə sallayırdı qara bir bayraq,
Ağlamaq *təbili* susmazdı ancaq. (162)

Məcnun yenə də dağları, səhraları dolaşır. Bir dəfə yolda üzərində “Leyli” və “Məcnun” adları yazılmış vərəqi görür. O, dırnağıyla “Leyli” adını silir. Hesab edir ki, aşıqi kimsə tanıyırsa, yarı istər-istəməz bilinəcəkdir. Məğz üstündə qabıq olmaq ona xoşdur. Çox keçmir ki, Məcnun tamamilə təklənir, ətrafında yalnız vəhşi heyvanlardır. Qorxudan heç kim Məcnuna yaxınlaşa bilmir. Onun üçün hər gün yemək gətirib uzaqda qoyurdular. Məcnun demək olar ki, bütün yeməkləri heyvanlara paylayırdı.

Nağıl edilir ki, Mərvdə şah incik düşdüyü adamı itlərə atardı. Şahla yaxın olan bir cavan vardı. O bilir ki, gec-tez bu aqibət onu da gözləyir. Ona görə hər gün itləri yedizdirirdi. Bir gün adi bir əmələ görə şah onu itlərin yanına atmağı əmr edir. Ertəsi gün şah əməlinə görə peşmançılıq çəkir, istəklisinə nə baş verdiyini öyrənmək istəyir. İtəbxan söyləyir ki, itlər ona toxunmayıb. Şah bunun səbəbini soruşanda gənc cavab verir ki, itlər onun yaxşılığını şahdan daha yaxşı qiymətləndiriblər. Bundan sonra şah amansız əməldən əl çəkir...

Məcnun günlərini vəhşi heyvanlarla keçirir. O, ulduzlara, Zöhrə və Müştəriyə⁷⁵ müraciət edir, onların dəyişkənliyini görüb Allaha yalvarır ki, qaranlıq gecəsini gündüzə döndərsin. Mətləbini göyə deyərək yuxulayır. Səhəri vəhşi heyvanlarla dağın üstündə duran Məcnun ona tərəf çapan atlını görür. Məcnunun işarəsi ilə heyvanlar yerə yatırlar. Özü atlıya yaxınlaşır. Atlı Leyli ilə görüşündən danışır, ona Məcnundan ötrü darıxdığını söyləmiş, ərinə qarşı çıxmağa cəsarəti olmadığını demişdir. O, rüsvayçılıqdan çəkinir. Ondən xahiş etmişdir ki, sevgilisinə ünvanlandığı məktubu çatdırsın.

Məktubda Leyli sadiqliyindən söz açır, Məcnunun atasının ölümünə yas saxladığını bildirir və ona təsəlli verir. Məcnun məktubu oxuyandan sonra bir müddət özünə gələ bilmir. Qasidlə Leyliyə cavab məktubunu göndərir. Məktubda eşqini izah edir, halından şikayətlənir, qeyd edir ki, təsəllisi onun sağlığıdır...

Məcnunun dayısı Səlim Amiri ona hər ay yemək, paltar gətirirdi. Bir dəfə o, Məcnunu dağın ətəyində tapır və heyvanlardan ehtiyatlanaraq, onu uzaqdan salamlayır. Məcnun dayısını tanıyıb yanına çağırır. Səlim onu çilpaq görüb, gətirdiyi paltarını geyindirir, yeməyi heybəsindən çıxarır. Məcnun

yeməyi heyvanlara verir. Səlim onun nə ilə qidalandığını soruşur. Məcnunun otlada dolandığını bilib, ona bəraət qazandırır və zahid haqqında hekayət söyləyir. O da onun kimi səhrada yaşayırdı, ona görə şaha qulluq etməkdən azad idi. Məcnun ibrətli hekayəyə sevinərək, dostlarını yada salır, anasından əhval tutur. Səlim anasının onu sevdiyini, ona can atdığını duyub, bacısını Məcnunun yanına gətirir. Anası oğlunu bu vəziyyətdə görüb ağlayır, onu əzizləyir və yalvarır ki, o, evə qayıtsın. Lakin Məcnun onun dərdiylə rahat buraxmağı xahiş edir.

Vəhşilər yanında *nəğmələr* demək
Evdə qəm yeməkdən xoş olsun gərək. (196)

Anasının ayaqlarını öpür və vidalaşaraq çöldə qalır. Anası evinə qayıdır, dərdə dözməyərək dünyadan köçür. Bu arada isə:

Məcnun dil verərək qəsidəsinə,
Yalnızlıq *təblini* (*döhül*) çalırdı yenə. (197)

Yanına Səlim gəlir, anasının ölümünü bildirir. Bunu eşidən kimi Məcnunun:

Səhər *çəngi* kimi inlədi səsi,
Qırıldı daşlarda könül şüşəsi. (198)

və ata-anasını yad edərək, onların qoşa qəbrinə yollanır. Qohumları onun ah-fəqanını eşidib, yanına gələrək onu evə aparmaq istəyirlər. Lakin Məcnun dağlara üz tutur...

Leyli yarı barədə məlumatı olan yolçu axtarır. Qarıdan eşiyə çıxan Leyli bir qocanı görür. Məcnunun halından nə xəbəri olduğunu soruşanda, qoca onun hər addımda “Leyli” deməsini, sevgilisini axtarmasını söyləyir. Leyli qulağından bir neçə gövhər açıb qocaya verərək rica edir ki, Məcnunu elə yerə gətirsin ki, onu gizlicə seyr edə bilsin. Qoca şərtləşmiş yerdə onların görüşünü təşkil edir. Leyli çadırdan çıxaraq sevgilisindən on addım aralıqda dayanır, Məcnuna yaxınlaşmağa cürət etmir. Qoca vasitəsilə sevgisini şeirlə ona bildirmək istəyini çatdırır. Məcnun şirin, xoş səslə qəzəllərindən bir neçə beyt oxumağa başlayır.

Çox keçməz, sevgilim, vaxtı gələndə,
Öz köçmək *təblimi* çalaram mən də. (205)
...Sən qızıl içində olursan hər dəm,
Xalxalın (*xəlxal*) qızıldır, xalın da dirəm.
Dirəmə bənzəyən xalını görcək,
Aldım *xalxalını* dirəmlə, gerçək. (207)

...Basaydım bağrıma *saz* (*çəng*) kimi səni,
 Olaydı qucağım ləlin mədəni.
 ...Qulağa xoş gəlir çaldığım *hava*,
 Lakin ortalıqda *tel* qırılmasa. (208)

Bundan sonra Məcnun çöllərə üz tutur.

Məcnunun aşiqanə mahnıları hər tərəfə yayılmışdı. Bağdaddan adlı-sanlı Səlam adlı cavan, Məcnun kimi, eşqi yolunda çox əzab çəkmişdi. Qeysin qəmli eşq mahnılarını eşidib, Məcnunla görüşür və ondan bütün şeirlərini eşitmək istəyir. Məcnun əvvəlcə onu geri döndərmək qərarına gəlir. Lakin Səlamın inadkarlığını görüb, onunla bir yerdə səhrada yaşamağına razılıq verir. Səlam Məcnunun şeirlərini öyrənir. Yemək ehtiyatı qurtarandan sonra yadında qalan şeirlərlə Bağdada qayıdır...

O vaxtlar, Məcnundan başqa, şeir söyləyən, əmisi qızı Zeynəbə vurulan Zeyd adlı bir aşiq də var idi. Zeyd kasıb olduğundan qız tərəfindən rədd cavabı almışdı. Qəmdən Zeyd də şeirlər qoşurdu.

Ağlar *nəğmələri* bir dəfə gülməz,
 Deyirdi: “Günümə düşməsin heç kəs”. (219)

Sevgilisini varlıya ərə verirlər. Zeyd bundan divanə olur. Bunu eşidən Leyli onu yanına çağırır, dərdinə şərik çıxır, sirrini ona açır. Zeyd Leylidən xəbər aparır, Məcnunun şeirlərini ona çatdırır. Zeyd inana bilmir ki, divanə belə şeirlər yazsın. Məcnunu dilə gətirmək istəyir ki, dərdinə baxmayaraq, onun kimi yemək yesin. Məcnun buyurur ki, artıq-əskik danışmasın. Onun təbiəti Allahın kərəmindədir, onu dəyişdirmək çətinidir.

İki düz *alətin nəğməsini* var?
Bərbət əyri olar, *mizrab* (*zəhmə*) düz olar. (220)

Zeyd Məcnunun mənalı danışığına valeh olub dinmir, qərara gəlir ki, o, Leyli və Məcnun arasında yalnız vasitəçi olacaqdır.

Leyli əzab içində yaşayır, ərindən gizli ahu-zar edir. Onun barədə daima təşviş keçirən İbn-Səlam xəstələnir və həyatı ilə vidalaşır. Leyli ərəb qaydasına uyğun özünə qapılıaraq, tənha Məcnunu oxşayır.

Zeyd də Zeynəb üçün qəm çəkir. Qohumları onların gizli görüşünü təşkil edirlər. Zeyd İbn-Səlamın ölüm xəbərini Məcnuna çatdırır. Onlar düz bir həftə ağıllı söhbət edirlər, sonra Məcnun öz məskəninə, Zeyd isə evinə qayıdır.

Ürəksixici qaranlıq gecə, Leyli təkdir, gecədən gileyini çırağa deyir.

Səhər növbətçisi getmişdir hara?
 Yadından çıxdımı onun *nağara?* (*döhül*)
 ...Dilindən düşmədi səhərə qədər
 Bu duaya oxşar dərdli *nəğmələr*. (233)

Səhər açılır.

Gözlərə nur verən bu işıqlı gün
Novruz bayramından xoş idi o gün. (233)

Nəzarətsiz qalan Leyli Zeydi çağırır, Məcnunu yanına gətirməsini xahiş edir. Bu barədə Məcnun Zeyddən hali olur və sevinir. Zeydin gətirdiyi paltarları geyib, heyvanların müşayiətilə yola düşür. Bu xəbəri Zeyd Leyliyə çatdırır. Bunu eşidən kimi, Leyli çadırdan bayıra yüyürür, huşsuz Məcnunun ayaqlarına yığılır. Məcnun da eyni hala düşür. Heyvanlar onları dövrəyə alıb, sevgililəri qoruyurlar. Günortaya kimi belə qalırlar. Zeyd gəlib onları ənbər və güləblə hala gətirir. Leyli Məcnunu çadırına aparır. Onlar bütün günü bir-birlərindən ayrılmırlar. Məcnun susur, bir söz belə demir. Özünə gələndə deyir ki, onu görəndə özünü itirir, o, Leylinin ancaq kölgəsidir.

Nəçə birləşirsə bir *bəm* ilə *zil*,
 Birləşən canımız ayrılan deyil.
Zillə bəm olmasa, *çəng* çalan bir kəs,
 O *çəngdən* sədalar çıxara bilməz. (242)

Leyli sevgilisini əzizləyir. Məcnun həzdən ağlına itirərək, taqətdən düşür, birdən qışqıraraq çöllərə yollanır. Zeyd də onun ardınca gedir. Məcnun ona görüşü barədə, eşq dostunun sadiqliyindən danışır, ürəyini açır. Zeyd təmiz eşqinə görə Məcnunu tərifləyir.

Payız yaxınlaşır. Leyli qızdırma içindədir. O, anasına vəsiyyəti deyib ölür. Zeyd Leylinin ölümündən xəbər tutur, matəm paltarları geyərək Məcnunun yanına gəlir, qara xəbəri ona çatdırır. Məcnun bir an taqətsiz qalır, sonra fələyə üz tutaraq, qəddarlığı məzəmmət edir və Leylinin məzarına tərəf tələsir. Zeyd onun ardınca gedir. Məcnun başını məzarın üstünə qoyub, hönkür-hönkür ağlayır.

Səlam çətinliklə bir dərədə Məcnunu tapıb, yenə də ondan gözəl şeirlər eşitmək istədiyini bildirir. Məcnun Leylinin ölümünü ona bildirir. Səlam onun yanında iki-üç ay qalır. Məcnunun şeirlərini yazıb, evinə dönür.

Məcnunun vəziyyəti pisləşir. O, taqətdən düşmüş halda Leylinin qəbri üstünə gəlir, Allaha yalvarır ki, onu bu ağır günlərdən azad etsin. Qəbri qucaqlayır. “Sevgilim” – deyərək, həyatdan uzaqlaşır.

Heyvanlardan qorxduqlarına görə adamlar qəbrə yaxınlaşa bilmirlər. Düz bir ildən sonra heyvanlar oranı tərک eüdirilər. Yalnız bundan sonra Məcnunun qohumları Leylinin qəbrinin yanını qazıb, onun sümüklərini basdırırlar.

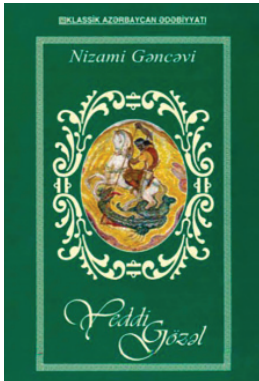
Zeyd tez-tez Leyli və Məcnunun qəbirlərini ziyarət edir, onların eşqi barədə gəlib-gedənlərə danışır. Zeyd sevgililər haqqında hey düşünür: onlar bir yerdə yatmışlar və ya behişt taxtındadırlar.

Bir dəfə o, yuxuda cənnət bağında taxtda oturan iki mələyin şadlandığını görür.

İrmaqlar (*rud*) *sim* üstündə tutmuşdu qərar,
Quşlar orda min bir *nəğmə* oxuyar. (267)

Taxtın yanında isə mələklərə cəvahirət səpən qoca dayanmışdır. Zeyd ondan öyrənir ki, bu mələklər “Leyli” və “Məcnun” adlanan iki sevgilinin ruhlarıdır. Onlar həyatda öz arzularına çatmamışlar, yalnız burada qəmginliyin nə olduğunu bilmirlər. Zeyd yuxudan oyanır, bu sirri adamlara söyləyir.

Şair yenə də şirvanşah Axsitana müraciət edərək, onun nəsihətini eşitməyə çağırır, ona xeyir-dua diləyir.

“**Yeddi gözəl**” poemasında mərhəmətli, şəfqətli Tanrının adı ilə dünyanın yaratıcısından:

Sən, ey bu varlığı yoxdan xəlq edən,
Nəva bəxş eyləyən, çalan, səslədən. (19)

ona əl tutmasını arzulayır. Məhəmməd peyğəmbərə sitayiş edir.

Şərin beş *təblini* hər an vurandır
Bütün yer üzərində şahlıq qurandır. (20)

Ona qarşı çıxanlar:

Keçər bir necə il, ona baş əyər,
Şanlı qüdrətinə (*təbil*) afərin deyər. (20)

Peyğəmbər haqqında düşüncəsini paylaşır və onun meracını təsvir edir.

Keçdi Mikayılın taxtından haman,
Suri-İsrafilin rəsadgahından. (25)

Kitabın yazılma səbəbini izah edir. Sonra kitabın sifarişçisi Əlaəddin Körpə Arslan şaha⁷⁶ xeyir-dua və təzimlə xitab edilir.

Gecə keşikçindir, hindlitək sayıq,
Aydan *zəng* belində, durmuşdur oyaq (35)

Gücü, səxavətindən danışır. Onu yanında Ərəstunu⁷⁷ olan İskəndərdən, müdrik vəzirə Bozorgmehr olan Nuşirəvandan:

Pərvizin *Barbədi* yüz nəvə deyil,
Yüz min rəng çalardı, bunu, yaxşı bil. (37)

xacə Nizamülmülkkimi imanı olan Məlik şahdan uca tutur, çünki onun Nizami kimi söz ustadı var. Məsləhət görür:

Zöhrəmin *sazını* dinləsin əgər,
Xalq *təzə* ay kimi məni göstərər. (39)

Söz və ağılı tərifləyir. Qeyd edir ki:

Tutar qarınqulu (*təbil*) çox əziz hər an
Xingal yarpağını gül yarpağından. (44)

Oğluna nəsihət verir:

Şöhrətin Məhəmməd, taleyin xoşdur,
Mahmud *təbilitək* gurla guruhagur. (52)

onra zalım İran şahı Yəzdigürdün⁷⁸ oğlu Bəhramdan söz açır. Münəccimlər onun gələcəkdə ədalətli şah olacağını müəyyən edirlər.

Şahın ondan əvvəl doğulan uşaqları anadan olan kimi öldürülər. Bəhram anadan olanda münəccimlər qərara gəlirlər ki, o, ərəb ölkəsində böyüməlidir. Bu yurd ona səadət gətirməlidir. Yəzdigürd Yəmən hökmdarı Nemanı yanına çağırtdırır, oğlunu ona tapşırır. Neman Bəhramı özü ilə aparır, onu tərbiyələndirir.

Dörd il belə ötür. Bəhram mərd, cəsur böyüyür. Bu yerlərdə quru iqlim olduğundan Neman Bəhram və oğlu Münzir üçün mülayim iqlimi olan bir yer seçir. Lakin qəsr tikən memar tapılmır. Nəhayət, Neman xəbər çatır ki, Rum ölkəsində, Misir və Şamda⁷⁹ möhtəşəm binalar ucaldan istedadlı usta-rəssam, astroloq Simnar yaşayır. Şah Simnara çağırtdırır və ona qəsrin tikilməsini həvalə edir. Simnar böyük həvəslə işə başlayır və beş il uca, bürclü qəsr tikir. Qəsr gün ərzində günəşin şüaları ilə mavi, ağ və sarı rəng alırdı. Neman Simnara onun gözlədiyi məbləğdən daha artıq mükafat verir. Şahın əliaçıqlığını görüb: – “Əgər əvvəlcədən bunu bilsəydi o daha gözəl qəsr tikərdi”, – deyir. Bunu eşidən Neman öz-özünüdə düşünür ki, usta başqa yerdə bundan da əzəmətli qəsr tikə bilər. Əmr edir ki, onu tikdiyi

qəsrin damından atsınlar. İş görənlər şahın əmrini yerinə yetirirlər. Xalq Nemanı “Xəvərnəq⁸⁰ hakimi” deyər çağırır.

Neman Bəhramla qəsrin damında dayanıb ətrafı seyr edərək qəmə dalır. Bunu görən məsləhətçisi Tanrını duyub tanımaq üçün, bu bəzək-düzəkdən əl çəkməsini tövsiyə edir. Bu sözlərdən sonra Neman yumşalır, şahlıqdan əl çəkərək səhraya üz tutur.

Nemanın axtarışı heç bir nəticə vermir. Münzir neçə gün yas saxlayır, nələc qalib taxta çıxır. Bəhrama oğlu ilə birlikdə tərbiyə verir. Bəhram elmlərə yiyələnməklə yanaşı, cıdırda çövkən oyununda da mahir idi, gurları ovlamağı xoşlayırdı. Dörd yaşı olmayan gurun buduna damğasını vurub, yenə də çölə buraxırdı. Başqa ovçular damğalanan guru tutanda, onu o dəqiqə buraxırdılar. Bəhramın ov zamanı bir oxla gur və ona həmlə edən şiri yıxmaq bacarığı hamını heyran edirdi. Bundan sonra onu “Bəhram-Gur” adlandırmağa başlayırlar. Münzir rəssamlara bu səhnəni Xəvərnəqdə lövhə üzərində əks etdirməyə əmr edir.

Bir dəfə ovlaqda:

Quyruğu belindən ayrılmazdı (*həmahəng*) heç,
Boynu dırnağıyla kəsilmişdi ləc (66)

madyan gurun arxasınca çapan Bəhram əjdahanın qoruduğu mağaraya çatır. Şah düşünür ki, gur ondan nicat umduğu üçün onu buraya gətirmişdir. Bəhram haça oxla əjdahanın gözlərini kor edir, xəncərlə bədənini yarıdır. Onun qarnından gur balası çıxır. Gurun ondan imdad dilədiyini başa düşür. Geri dönmək istədikdə, gur onun qarşısında cövlan edir və mağaraya girir. Gurun ardınca mağaraya daxil olan şah orada böyük xəzinə görür. Mağaradan çıxan Bəhram sərkərdələrlə rastlaşır, onlara buyurur ki, mağaradakı xəzinəni yükləyib yola düzəlsinlər. Xəvərnəq qəsrinə dönən Bəhram xəzinəni öz yaxınlarına paylayır. Münzirin göstərişilə əjdahanı öldürən Bəhramın surəti qəsrin divarında əks olunur.

Bir gün ovdan qayıdanda Bəhramın nəzərini Xəvərnəqdə qapısı bağlı otaq cəlb edir. O, otağın açarını tələb edir. Qapını açanda nəqşlərlə bəzədilmiş otağın divarında yeddi gözəlin şəklini görür. Qızlardan Furək Hind rəcisini, Yəğmənaz Çin (Türküstan)⁸¹ xaqanını, Nazpəri Xarəzm şahını, Nəsrinnuş Slavyan (Səqlab)⁸² şahını, Azəryun Məğrib⁸³ padşahını, Hümay Rum qeysərini, Dürsəti isə Keykavus⁸⁴ nəslindən olan kəsranı⁸⁵ təmsil edirdi. Onların ortasında isə, yuxarı tərəfdə Bəhram-Gurun adı yazılmış gözəl sima çəkilmişdi. Bəhram bura başqalarının daxil olmasına qadağa

qoyur, özü isə arabir xumar çağlarında otağa daxil olaraq rəsmlərə tamaşa edir və qəmini dağıdırdı.

Cəsuslar Bəhram-Gurun atasına oğlunun şücaətinin artmasını xəbər verirlər. Bundan qorxan ata oğlunu qürbətdə saxlayır. Yəmən şahı isə Bəhramın biliyini, gücünü və fərasətini nəzərə alıb, onu ölkənin hakimi edir.

Yəzdigüird qəfildən ölür. Şəhər adamları və ordu zalım atanın nəslindən olanı şahlığa yiyələnməyə razılıq vermirlər. Qərara gəlirlər ki, Bəhrama atasının ölüm xəbərini çatdırmasınlar. Tacı və yeddi gözlü kəməri bir müdrik qocaya verirlər. Bu barədə Bəhram xəbər tutur, böyük qoşunla ata yurduna yollanır.

Nəm gedib balığa, toz aya çatdı (*küp, kərənay*),
Şeypurların (*kus*) səsi od parçalatdı.
Zərbələr yağdırdı *sinc-təbil* (*kus*) calan,
Gurultu ucaldı – *nağaralardan* (*kasə*).
Düşdü *sinc-təbilin* (*nəfir*) səsi dağ-daşa,
Göyləri, yerləri gətirdi coşa. (75)

Möbid və sərkərdələr saraya toplaşır və məsləhətşərək qərara gəlirlər ki, Bəhrama məktub yazsınlar. İran sərhədində atlılar məktubu Bəhrama çatdırırlar. Məktubda İran padşahına müharibəyə başlamamağı məsləhət görür, çünki onun işi şahlıq deyil, ölkəni dağılmaqdan qorumaqdır. Bəhram üçün isə:

Bir *rud* çalğısıyla içilən meyin
Zövqünü verəmi bu dünya, deyin? (78)

Əgər o, şahlıqdan uzaq olsaydı, onun da:

Keçərdi dövrənim işrət içində
Şərabla, *çalğıyla*, ülfət içində. (78)

Onu məmləkətin varisi sayırlar, lakin atasının zülmünə görə heç kim istəmir ki, Bəhram şah olsun. Cavab məktubunda Bəhram ağıllı adamların məsləhətinə qulaq asacağına, rəiyyətin qeydini çəkəcəyinə söz verir. Pirani möbid şahlığın nəsilcə Bəhrama çatmasını deyir, lakin taxtda əyləşənlə əhd bağlamışlar, onu pozmaq üçün sübut lazımdır. Bəhram cavab verir ki, o rəva bilməz, onlar gedib üzr istəsinlər. Arzularına uyğun, bu düynü açmaq üçün belə şərt qoyur: iki şirin arasında tacı kim götürərsə, qoy o da şah olsun. Şahsevənlər şərti yazıb İrana yollanırlar. Şərti oxuyub, qoca tacdan əl çəkmək istəyir. Lakin əyanlar söyləyirlər ki, qoy Bəhram özü tacı götürməyə cəhd etsin. Əgər o bunu edə bilməsə, taxt qocanıdır. Belə də edirlər. Şirləri

meydana gətirib, onların arasında tacı qoyurlar. Tac elə bil ki, əjdahanın ağzına düşmüş bir Ay idi.

Təştin səsiylə ay buluddan çıxar,
Boş deyil, bu *təştin* qılıncı da var. (87)

Bəhram qorxmadan şirlərə yaxınlaşır, onların başlarını ayağı altına alaraq tacı götürüb başına qoyur. Beləliklə, Bəhram İran taxtına sahib olur. Bəhram xalq qarşısında nitq söyləyir, ədalətli olacağına söz verir.

Qurdu Cəmşid kimi taxtı dörd guşə,
Qaldırdı beş növbə (*təbil*) tacı günəşə,
İnsafı gətirdi o bizim yerə (*zümzümə, nəğmə*)
Qalxdı ədalətin başı göylərə. (90)

Xalq varlanır, hamı şadlanır. Lakin dörd il davam edən quraqlıq baş verir. Bəhram anbarlardan yoxsullara pulsuz taxıl paylatdırır. Bir nəfərdən başqa, hamı aclıqdan qurtulur. Bunu eşidən Bəhram Allahdan üzr istəyir. Ölkə yenə də çiçəklənir.

Əldə incə *bərbət, rübab, cənglə dəf*
Çalıb oynayanlar oturdu səf-səf.
Hər çay kənarında bir hovuz çaxır,
Hər tərəfdə işrət, məclis, *cal-çağır*. (94)

Şah isə öz növbəsində:

Altı min sənətkar, dastan söyləyən,
Çalğıçı, *oynayan (mütrüb) məzhəkə* deyən,
Çağırıb topladı həmən bir yerə,
Ayırıb göndərdi tez hər şəhərə,
Dedi: - hansı yana getsəniz əgər,
Çalib çağırın ki, sevinsin ellər.(95)

Bir səhər Bəhram ova çıxır. O, yaydan ox atmaq ustalığını məharətlə nümayiş etdirərək, gurları bir-birinin ardınca vururdu. Onu müşayiət edən kənizi Fitnə:

O bütün hüsnüylə bir *nəğməzəndi*,
Dilbər *rəqqasəydi*, mahir süzəndi.
Etsəydi səsini *kamançaya (rud)* tuş,
Vurulub düşərdi göydən ucan quş.
Şah onu dinlərdi ovda, işrətdə,
Keçərdi dəmləri istirahətdə.

Fitnə cəng çalardı, şah gur vurardı,
Bu ovlar, o isə büsat qurardı...(96)

Fitnə şaha tərifedici sözlər demir. Bəhram daşı sapanda qoyub atır. Daş gurun qulağına girir. O dırnağı ilə daşı çıxartmaq istədikdə, şah oxu buraxıb onun dırnağını sağ qulağına tikir. Şah kənizdən əlinin hünərinin necəliyini soruşanda, qız bunu cəldlikdə deyil, vərdişlə əlaqələndirir. Fitnənin bu sözləri şaha toxunur. Onu öldürmək istəyir, lakin qadın qanının axıtmağın ər kişinin işi olmadığına görə, bunu sərhəngə əməl etməsini tapşırır. Sərhəng Fitnəni evinə aparır, boynunu vurmaq istədikdə, Fitnə göz yaşları ilə ondan bir qədər səbr etməsini rica edir; qoy o beş-on gündən sonra Bəhramın yanına yollansın və desin ki, onu öldürmüşdür. Əgər bu xəbər şahı sevdirsə, onu öldürsün, əgər o kədərlənsə, onda onun cəzasından qurtular. Sərhəng Fitnə dediyi kimi edir. Bir həftə keçəndən sonra şah sərhəngi hüzuruna çağıraraq, kənizi barəsində soruşanda, o onu öldürdüyünü söyləyir. Şah ah çəkir, gözündə yaş görünür. Sərhəng Fitnəni kəndinə göndərir, onun üçün altmış pilləli qəsrinin eyvanında yer ayırır. İki gün öncə inək buzov doğur. Fitnə hər gün buzovu çiyinə alıb pillə-pilə eyvana qaldırır. Buzov böyüyür, ancaq onun artan çəkisi Fitnəyə ağırlıq etmir, çünki bu işə vərdiş etmişdi.

Belə günlər dolanır. Bir gün Fitnə sərhəngdən xahiş edir ki, qonaqlığa tədarük görsün; Bəhram ov vaxtı bu yerlərdən keçəndə, onu qəsrə dəvət etsin. Sərhəng onun buyurduğu kimi edir. Eyvandakı meydançada təşkil olunan ziyafətdə sərhəng öküzü çiyində eyvana qədər qaldıran qızdan söhbət açır. Bəhram onun sözlərinə inanmır. Fitnəni çağırırlar, o öz bacarığını nümayiş etdirir. Bəhram burada heç bir təəccüblü iş olmadığını söyləyir, bunu təlimlə əlaqələndirir. Bu vaxt Fitnə təəccübünü bildirir: –“Bunu necə izah etmək olar, guru öldürəndə heç kim təlim sözünü dilə gətirə bilmir, öküzü qaldıranda isə təlim sayılır”. Bəhram o saat başa düşür ki, onun qarşısında Fitnədir. Qızın niqabını üzündən açıb qucaqlayır, ondan üzr istəyir. Fitnə bədnəzəri qovmaq istədiyindən onu tərif etmədiyini deyir. Bəhram sərhəngə hədiyyələr verir, şəhərə dönüb Fitnə ilə kəbin kəsdirir.

Bəhram ölkənin idarəsini Dara⁸⁶ nəslindən olan üç ağıllı qardaşa tapşırıb, özü kefə qatılır. Bunu bilən Çin xaqanı böyük qoşunla İran torpağına basqın edir. Bəhramın qoşunlarının başçıları gizli olaraq elçi ilə məktub göndərərək, onu taxta yiyə durmasına çağırırlar. İranlılardan əlini üzən Bəhram ölkəni naiblərinə tapşırır, özü isə qaçıb gizlənir. Bunu eşidən Xaqan:

Nə qılınc qaldırdı, nə qılınc vurdu,
Şərab məclisinə gəldi (*rud*), oturdu. (109)

Bu arada Bəhram 300 cəsur atlı seçib, qəfildən gecə vaxtı xaqanın qə-rargahına hücum edir. Düşmən qoşunları böyük itki verərək təşviş içində qaçırlar. Bəhram paytaxta dönərək yenidən taxta oturur. Xalq onun zəfərini alqışlayır.

Gəldi *xanəndələr* xoş *ahəng* ilə,
Pəhləvi oxudu gözəl *cəng* ilə.
Ərəb şairləri gəlib coşdular,
Rübab (*rəbab*) səsləndirib, şeir coşdular. (112)

Bəhram əmir və sərkərdələrini düşmənlə döyüşmədiklərinə görə məzə-mət edir. Onlar şahın haqlı iradəni qəbul edirlər, onun şücaətindən danışırlar.

Bəhram-Gur Yeddi gözəlin yanında.

Nizami Gəncəvi. "Xəmsə". XVI əsrin 70-ci illəri.
Sankt-Peterburq, Rusiya Milli Kitabxanası.

Şahzadə Neman Bəhra-ma olan sədaqətindən söz açır, onu öz yurduna burax-masını xahiş edir. Bəhram Nemanı qiymətli hədiyy-yələrlə yola salır.

Bəhram yenə də kefə qurşanır. Xəvərnəqin diva-rında çəkilmiş gözəllərin şəkilləri yadına düşür. Yed-di iqlimdən⁸⁷ olan ölkələ-rin şahlarının qızlarına elçi göndərir və ya zor gələrək evlənir.

Bir gün şah qışın sonla-rında ziyafət düzəldir.

Zərdüşt "Zəndi" ona *nəğmələr* saçar,
Muğlar pərvanətək xirqələr açar.
...Dimaqlar *nəğmədən* coşdu,
çağ oldu,

Könüllər mum kimi yupyum-şaq oldu.
(121, 122).

Şahın şanına xoş sözlər deyilir. Toplaşanlar arasında Şidə adlı rəssam, mühəndis və nücum elminə bələd olan da var idi. O, şah üçün həftənin gün və ulduzlarına uyğun olaraq, müxtəlif rənglərə boyanan, şahın yeddi nazənin sənəmi üçün yeddi günbəzli qəsr tikmək istəyini, şahın isə müvafiq rəngdə libas geyib, hər gün günbəzlərin birində eyşə dala bilməsini söyləyir. Şahın razılığı ilə Şidə iki ilə, dediyi kimi, yeddi günbəzli qəsr tikir. O, yeddi ulduzun – Keyvan⁸⁸, Müştəri, Mərrix⁸⁹, Günəş, Zöhrə, Ütarid və Ayın təbiətinə uyğun günbəzlərə qara, sarı, yaşıl, qırmızı, firuzə, səndəl⁹⁰ və ağ rəng vermişdi. Yeddi qız rənginə və xasiyyətinə görə hərəsi bir günbəz seçmişdi.

Şənbə günü Bəhram qara geyinib, birinci iqlimdən olan Hind rəcisinin qızı yaşayan qara günbəzdə qalır. Hind gözəli Bəhramı bu sözlərlə qarşılayır:

“Şahın beş növbəti (*tabil*), – söylədi gəlin,
Dörd balışı üstə ayın səslənsin. (128)

və eşitdiyi nağılı danışır.

Qara geyimli xanım hər ay onların sarayına gəlirmiş. Qara geyimin səbəbini soruşanda söyləyir ki, o, şahın kənizi idi. Şah yanına gələnlər üçün süfrə açar, onların başına gələn macərələrini soruşardı. Bir gün şah qeyb olur. Xeyli müddət keçəndən sonra qara geyimdə taxtda əyləşir. Bunun səbəbini kənizinə açıb söyləyir ki, yanına qara geyimli qərrib gəlmişdi. Şah onu dilə tutur ki, qara geyinməsinin səbəbini ona desin. O ancaq Çində qara geyimlilərin yaşadığı şəhərdən məlumat verir. Şah yerinə qohumunu təyin edib, həmin şəhərə yollanır və orada qəssabla tanış olur. Bura gəlməsinin səbəbini biləndən sonra, şahı şəhərin kənarına gətirir və xarabalıqdakı səbətə içəri-sində oturmağı rica edir. Şah səbətə oturan kimi, o havaya qalxır, bir qədər uçduqdan sonra uca minarə üstünə düşür. Çox keçmir ki, iri bir quş oraya qonur, şahı qanadları ilə örtür. Sübh çağı quş uçmaq istədikdə şah onun ayaqlarından yapışır. Günortaya qədər uçduqdan sonra quş aşağı enir. Şah aşağıda gözəl bir bağ görür. O, quşun ayaqlarını buraxır və çəmənliyə düşür.

Xəraclar yollayır cənnət adına,
İrəm “*Arami-dil*”⁹¹ söyləyir ona. (138)

Günəş çıxanda orada huri üzlü gözəlləri görür. Onların sahibəsi şahın orada olduğunu hiss edib, onu yanına gətirilməsinə qərar verir. Şahı taxta oturdub süfrə açır. Sonra:

Saqidən yetişdi *mütrübə* növbət,
 Bəhanə kəsildi, başlandı işrət.
 Hər dürdanə gözəl bir dürr deşincə,
 Məclis xoş *avazla* gözəlləşincə,
Rəqs ucun düzəldi bir meydan gözəl,
 Ayaq qanad açdı, cuşa gəldi əl.
 Şamı başlarına alıb düzdülər,
 Şam kimi ayağa durub süzdülər. (141, 142)

Onun adının Türknaz olduğunu öyrənir, ona yaxın olmaq istəyir. Lakin o, şaha kənizini təklif edir.

Girdik onunla bir xəlvət otağa,
Zil (zir) kimi, *bəm* kimi uyuşduq həmə. (144)

İkinci gecə düşür, hadisələr təkrarlanır.

Mey, *çalğı* məclisi, dərhal düzəldi,
Cəngi köklədilər, *rud* dilə gəldi. (145)

Türknaz əvvəlki kimi şahı yaxına buraxmır. İyirmi doqquz gecə belə keçir.

Keçdi gecələrim min calal ilə,
 İşrətlə, keyf ilə, *çalhaçal (rud)* ilə. (148)

Budur, 30-cü gündür ki şah Türknazın yanındadır.

Xanəndələr (mütrüblər) coşub *avaza* gəldi,
Çalğıçı qadınlar (*cəng*) pərvaza gəldi,
 Saqilər mey verib, coşub daşdılar,
 Gözəl *musiqiyə* ayaqlaşdılar. (149)

O yenə də gözəllərin sahibinə arzusunu yerinə yetirməyə çağırır.

Ya bu fərşdə *oyna*, ya al canımı,
 Qum səp, fərş üstünə, axıt qanımı. (152).

Türknaz söz verir ki, o, cəmi bir gün dözməlidir. Şah istəyindən dönmək istəmir. Onda Türknaz kələyə əl atır: bu şərtlə razılıq verir ki, o soyunana qədər bir neçə saniyə gözlərini yumsun. Şah onun sözlərinə inanaraq, gözlərini yumur. Gözünü açanda özünü səbətdə görür. Şaha aydın olur ki, nəyə görə şəhər sakinləri qəm və kədər içindədirlər. Şah da onlar kimi, qara libas geyinib şəhərə qayıdır.

Nağılın sonunda qara rəngin üstünlüyü qeyd olunur: qara tük gəncliyin nişanəsidir, göz – qarası ilə görür, o çirk götürmür, göy qatları yeddi rəngdə olsa da, onlarda qara rəng yoxdur.

Yekşənbə (bazar) günü şah sarı rəngdə libas geyinib, ikinci iqlimdən olan Rum gözəlinin yaşadığı sarı günbəzə gəlir.

Büsatla otağa şah etdi *dəmsaz*,
Nəşə, mey içində eylədi pərvaz. (156)

və ona buyurur ki:

Şah o şəkər saçan şama söylədi:
“Sevişdir bir yerdə (*pərdə*) ləl ilə qəndi (*sazı*).
Oxu, nəşə duyum oxumağımdan (*avaz*),
Xoş səsin eylesin günbədi heyran”. (156)

Rum gözəli belə hekayət söyləyir.

İraq şəhərində yaşayan şah bəxt ulduzunda oxuyur ki, o, qadından bəla çəkəcəkdir. Ona görə də uzun zaman tənha yaşayır. Belə həyat onu açmır, müxtəlif xasiyyətli kənzilər alır. Lakin bir həftə keçməmiş onlar hədlərini aşırırlar. Buna hərəmxanada yaşayan qarının söhbətlərinin də təsiri olurdu. Nəhayət, bir gün şah Çin tacirinin tərsliyi barədə qabaqcadan xəbərdarlığına baxmayaraq, xoşuna gələn kənizi alır. Qız şah sarayına köçərək qarını qovur, şaha sədaqətlə qulluq edir, lakin onu yaxın buraxmır, çünki onun nəslindən olan qadınlar uşaq doğulan kimi yaşamırdı. Saraydan qovulan qarı öyrənir ki, şah öz arzusuna çata bilməyib. Ona məsləhət görür ki, şah başqa kənzilə alıb, onunla şənlənsin. Bu, kənzidə qısqançlıq oyadır. Ram olmuş türk qızı şahla birləşməyə razılıq verir. Hekayət sarı – qızıl rənginin tərifli ilə tamamlanır.

Düşənbə (bazar ertəsi) günü Bəhram yaşıl rəngdə geyinib, üçüncü iqlimdən olan Xarəzm padşahının qızı yaşadığı zümrüdü günbəzə daxil olur. O, Rumda yaşayan Bişr haqqında hekayət söyləyir.

Bir gün Bişr döngələrin birində təsadüfən küləyin niqabını başından açan qadını görərək ona vurulur. Onun arxasınca getməyi pis əməl hesab edir, dözməyə isə səbrli çatmır. Qərara gəlir ki, günahını yumaq üçün müqəddəs şəhərə ziyarət etsin. Oradan qayıdanda, yolda bədxah, hər şeyə irad tutan, lovğa Məlihə adlı cavanla rastlaşır. O, Bişrdən buludun qara və ya ağ olmasının, əsən yelin, dağların uca və alçaqlığının səbəbini soruşur. Bişr onların hamısının Allahın işi ilə əlaqələndirir. Məlihə isə qara buludu yanmış tüstü, ağ buludun isə məzacında rütubətin olması, əsası hava olan

yelin yerin buxarı ilə hərəkət etməsi, alçaq dağların sellər ilə yuyulması, uca dağların isə selin yolundan uzaqda qalması ilə izah edir.

Onlar bir neçə gün yan-yana gedirlər və susuz yerdə iri budaqlı ağac, onun altında isə saf su ilə boğazınacan basdırılan küp görürlər. Məlihə qərara gəlir ki, küpdə çimsin, sonra onu daşla sındırsın. Bişr izah edir ki, su yolçuların susuzluğunu yatırmaq üçündür, yalvarır ki, suyu çirkləndirməsin. Məlihə onun sözünə qulaq asmır, paltarını soyunub suya atılır. Suya baş vuranda aydın olur ki, bu küp deyil, dərin quyudur. O, suda boğulur.

Çox vaxt keçdiyindən, Bişr narahat olub küpə yaxınlaşır. Onun boğulduğunu görür, sudan çıxardaraq basdırır. Paltarını, qızıl sikkələrini boğçaya qoyub, şəhərə qayıdır. Məlihənin evini tapıb, başına gələn əhvalatı onun arvadına danışır, özü ilə gətirdiyi paltarını, qızılını ona qaytarır. Qadın Bişrə ərinin pis xasiyyətindən danışır, ondan çox əziyyət çəkdiyini söyləyir. Bişrin mərhəmətliyini qiymətləndirir, o istəsə ona ərə getməyə razılıq verəcəyini deyir. Başından örtüyü götürəndə Bişr onun vaxtilə küçədə rastlaşdığı qadın olduğunu görür. Bişr kəbin kəsdirib, ona ər olur.

Qadını huri sayıb, yaşıl paltar geyir, çünki yaşıllıq mələklərin bəzəyidir, göz onunla işıqlanır, bitkilər isə ona can atır.

Seşənbə günü (çərşənbə axşamı) Bəhram şah qırmızı rəngli paltar geyərək, dördüncü iqlimdən olan Səqlab gözəlinin yaşadığı qırmızı günbəzli saraya yollanır.

Xanım rus şəhərində yaşayan ağıllı və gözəl şahzadə qız haqqında nağıl söyləyir. Çox ölkələrdən ona elçilər gəlir. Bunu görən qız dağın zirvəsinə aparan yolun hər iki tərəfində qılınclı olan bir neçə tilsimli qala tikdirir. İpək üzərində şəklini çəkdirib, yuxarisında yazdırır ki, kim onunla evlənmək istəyirsə onun adı-sanı, camalı və kamalı olmalıdır, biliyi ilə tilsimi açmalıdır. Sonra qalanın qapısını tapmalı və atasının qəsridə onun suallarına cavab verməlidir. Şahzadə qız qalanın keşikçisinə şəklini şəhər darvazasının baş tağından asmasını əmr edir. Çox cavanlar qalanın tilsimini açmaq istəyir, lakin sehrli qılınclar onların başlarını üzür. Kəsilmiş başlar darvazadan asılır. Yalnız bir şahzadə məqsədinə nail olmaq üçün əvvəlcə ağılla hərəkət etmək qərarına gəlir.

*Sazına dünyanı ahəngini (pərdə) qat,
Aram ilə yapış, möhkəmliklə at. (190)*

Ona nişan verilən müdrək kişidən dağın sirrini öyrənib tilsimi götürür. Sonra:

Hasarın önünə tez gəldi, durdu,
Qaldırıb ağacı təbilə (*döhül*) vurdu. (193)

Əks-səda ilə qalaya yol tapır. Qız adam göndərib atasının sarayında ona beş sual verəcəyini bildirir. İgid şəhərə qayıdıb şəkili qoparır, qapıdan asılmış başları sahiblərinə verir.

Mın şükürlə evə eylədi övdət,
Gəldi çalğıcılar (*mütrüblər*), başlandı işrət. (193)

Sarayda məclis qurulur, igid oğlan oraya çağırılır. Pərdə arxasında əyləşən şahzadə qız qulağından iki mirvari çıxardıb, xəzinədə qonağa verməyi həvalə edir. İgid onun vəzninin əlində yoxlayaraq, üç dənə başqasını da əlavə edərək qıza göndərir. Qız daşla onları tərəzidə ölçür, sonra əzərək üstünə bir ovuc şəkər tökür, dürr ilə şəkəri ovara qonağa göndərir. O isə incə mətləbi anlayıb, qulluqçu qızdan bir cam süd istəyir. Onu tozun üzərinə tökərək qıza göndərir. O, südü içir, dibində qalanından isə xəmir düzəldərək tərəzidə çəkir, əvvəlki çəkiddən bir tük qədər də əskik olmur. Barmağındakı üzüyü çıxarıb oğlana göndərir. O isə üzüyü barmağına taxır, əvəzində dürr verir. Qız boyunbağının sapını qırıb bir dürr seçir, hər ikisini bir sapa düzərək oğlana göndərir. Oğlan çəkiyə fərqlənən bir göy muncuq istəyir, onu cüt dürrün üstünə qoyub gözələ göndərir. Qız muncuğu barmağına, dürrləri isə qulağına taxır və atasına igidə ərə gedəcəyini deyir.

Atası qızından o gizli söhbətlərin şərhini verməyi arzulayır.

Qızı izah edir ki, qulağından çıxardığı mirvarilər ilə başa salmaq istəyirdi ki, gecəli-gündüzlü ömür tez ötür. Oğlan ikisinə üçünə əlavə edib demək istəyirdi ki, əgər beş olsa yenə də tez keçir. Şəkəri dürrə əlavə edərək qarışdıranda demək istəyirdim ki, şəhvətlə qarışan ömür dürr və şəkər kimi əkiz görünür, onu bir-birindən ayırd etmək mümkün deyil. Oğlan onların üzərinə süd tökür, biri çökür, o birisi isə əriyir. Bununla demək istəyir ki, dürr ilə qarışan şəkər, bir içim südlə yox olar. Camdakı şəkəri içəndə ona işarə etdim ki, südəmər bir uşağam. Sonra ona üzük göndərib, nikahıma razılıq verdiyimi bildirdim. Oğlan gövhəri yollayaraq deyir: mübarək olsun, gövhərim kimi mən də misilsizəm. Gövhərini boyunbağıma taxıb işarə etdim ki, onun arvadıyam. O isə gövhərə cahanda onlara tay tapıla bilməz deyib, göz dəyməməsi üçün göy muncuğu iki dürrə qoşur. Mən muncuğu üstümə taxıb, tale və bəxtimin onun olduğunu, onun sevgisi sinəm üstə yaşasın demək istədim. Beləliklə,

Elə ki beş sirri mən işə saldım,
 Sanki şah önündə beş növbə (*təbil*) çaldım.
 ... Toy etdi, gözləyib dəbi, adəti,
 Yaxşı büsat qurdu (*rəqs, çalğı*), pozmadı şərti.
 ... Bir məclis yarandı cənnətdən gözəl,
 Bürüdü hər yanı ətri (*ud*) əlbəəl. (198, 199)

Hər iki gənc bir-birilə birləşir. Şahzadə al geyimlə kama yetdiyi üçün qırmızı libas geyir.

Hekayət qanın qırmızılığından, qırmızı rəng aldığı üçün bu əlamətin güllərin şahı – qızıl güldə olduğundan, bu rəngin üstünlüyü haqqında söhbətlə qurtarır.

Çərşənbə günü Bəhram şah firuzə rəngli paltarda beşinci iqlimdən olan Məğrib gözəlinin qaldığı firuzə qəsrinə gəlir. Gözəl ona Mahan adlı Misir tacirinin başına gələn əhvalatı söyləyir.

Mahanla dostları öyünərdi:

Onlar göy altında süfrə sərərdi.
Çalğıya, nəğməyə könül verərdi (201)

onunla oturmağı özlərinə şan bilirdilər. Bir dəfə adlı-sanlı şəxs onu bağına qonaq çağırır.

Onlar kef edirdi, səfalı bağda,
 Piyalələr əldə, *nəğmə* dodaqda. (201)

Mahan bağda gəzişdiyi vaxt ticarət şərikinin ona yaxınlaşdığını görür. O, Mahanı vergidən qacınmaq üçün malı gecə qaranlığında şəhərə keçirməyi təklif edir. Mahan sevinib şərikin ardınca yollanır. Yolda kefli Mahan yoldaşını gözdən itirir; səhərə qədər yol gedir, taqətdən düşərək yatır. Ayılanda özünü mağarada görür. Mağara içi addımlayan Mahan orada kahaya gəlib çıxır və yığılaraq huşunu itirir. Gözünü açanda kişi və qadını görür. Kişi onun kim olduğunu, divlərin məkanı olan bu xarabazarlığa necə düşdüyünü soruşur. Mahan başına gələni danışır. Kişi ona mal şərikinin div olduğunu deyir, məqsədi onun canını almaq idi. Kişi onların arasında addımlamağı təklif edir və sübh çağına kimi yol gedirlər.

Xoruz *nağaratak* (*döhül*) səs-səsə qatdı,
 Səhər zər *təbili* (*kus*) dərəyə çatdı. (204)

Birdən kişi və qadın yox olurlar. Mahan yenə tək yol axtarmalı olur. Yorulub bir kahada yatır. Onu nal səsi oyadır. Başqa atı yüyəndə aparın

atlını görür. Mahan ona öz halını ağah edir. Atlı adam kişi və qadının cadugər olduqlarını bildirir. Onlar ikisi yola düşür. Dağın ətəyində düzəngah görürlər. Orada:

Qalxırdı göylərə *xanəndə* (*çal-çağır*) səsi,
Bərbətin naləsi, *rudun* naləsi. (206)

Hər tərəf divlərlə dolu idi.

Hamı çəpik çaldı, gəzdi, oynadı (*rəqs*),
Hay-küydən başlarda beyin qaynadı. (206)

Bir qədər keçəndən sonra sallaq dodaqlı, xortumlu və buynuzlu divlər görünür.

Hamı beyt oxuyur, vurur *şax-şana*.
Elə bir *çalhaçal* (*cəlacil*) işə salırlar (207)

Mahan atına nəzər salanda, onun qanad açdığını, özünü də əjdahanın belində görür. Mahanı bütün günü o tərəf bu tərəfə ataraq xurd-xəşil edir və sübh çağı boynundan yerə atır.

O vurhavur gəlib axıra çatdı (*şeypur*),
Qara qazanların qaynarı yatdı. (208)

Mahan yıxılıb huşsuz qalır. Özünə gələndə tez bu yerlərdən uzaqlaşır. Axşama yaxın çəmənli və axar su olan bir yerə çatır. Burada gecələyəndən sonra yola düşür. Nəhayət, daş mağaraya gəlib çıxır. Yatmaq üçün min pilləli quyunun dibinə enir. Orada işıq gələn baca görür. Onu genişləndirib gözəl bir bağa çıxır. Meyvə yediyi vaxt bir qoca ona yaxınlaşıb, acıqla onun kimliyini soruşur. Mahan başına gəlib keçənləri ona danışır. Qoca söyləyir ki, onun gördükləri adam sifətli divlərdir. Onlar:

Doğru *oxuyarlar*, əyri çalarlar,
Əl tutar, quyuya sonra salarlar. (213)

Qoca onu oğulluğa götürür və imarətinə aparır. Ona məsləhət görür ki, onuncun sarayda yer hazırlayana kimi, imarətin eyvanının qabağındakı ağacda qurulan taxta kəndir nərdivanla qalxsın, onu yuxarı çəksin və aşağı enməsin. Mahan uca ağaca çıxıb bağa baxanda uzaqda əllərində şam tutan qızları görür. Onlar eyvanın yanında məclis qururlar.

Quş kimi ötdülər, şur çalıb bağa,
Quşlar səslərinə endi torpağa (*setar*).
Mahan da məst oldu, süzüb onları (*nəğmə*),

Aydın da qalmadı səbri, qərarı,
Mizrab (*zəhmə*) vurmadaıdı sanki ayaqlar,
 Əl çalan əllər də xaniman talar⁹².
 ...Belə şadlıq edib (*türkülər*), deyib çaldılar,
 Sonra məclis qurub, süfrə saldılar. (217)

Qızların başçısı tezliklə onun təkliyinə son qoyulacağını deyir.

Qara udla sarı səndəldən gecə
 Bir *ud* bəxş eyləmiş bizə gizlicə. (218)

Yuxarıda əyləşən adamın aşağı düşməsi xahişini bir qıza tapşırır. Qızın şirin dili Mahana qocanın tapşırığını unutturur. O aşağı enir və birlikdə şənlənirlər. Mahan birdən görür ki, onun qucağındakı qız ifritədir. Yalnız səhərə yaxın o, Mahanı tərək edir. Mahan sarayın önündə yığılaraq yatır, gözünü açanda özünü cəhənnəm bir yerdə görür.

Ney gedib, qalmışdı nalələr ancaq,
 Xəyalın gözünə dolmuşdu torpaq.
 ...Heyvan sümüyüymüş *ney*, *rübab* və *cəng*,
 Görülmüş Mahana qəşəngdən qəşəng. (221)

Mahan Tanrıya sığınaraq yol gedir, dupduru arxa çatır. Üz-gözünü yuyub Allaha üz tutur. Başını qaldıranda bir şəxsi görür. O özünü Xızr⁹³ kimi təqdim edir, onu yurduna çatdıracağını bildirir. Ona əlini verir, gözlərini yumur, açanda özünü divin onu azdırdığı bağda görür. Dostları onun üçün yas tutaraq göy paltar geymişlər. Mahan da eyni rəngdə paltar geyir.

Uca Göy ona görə göy rənglidir ki, ondan xoş rəng tapa bilməmişdir. Göy gül də qidasını günəşdən aldığına görə gözəl və ətirlidir.

Pəncşənbə (cümə axşamı) Bəhram şah səndəl rəngində geyinib altıncı iqlimdən olan Çin gözəlinin yaşadığı səndəl qəsrinə gəlir. O, şaha əməlləri adlarına uyğun gələn Xeyir və Şər adlı iki gəncin hekayətini danışır. Bir dəfə onlar başqa şəhərə yollanırlar. Yolda Xeyir yeməyini yoldaşı ilə bölüşdürür. Şər isə azuqəsinə toxunmur. Cəhənnəm bir səhraya çatırlar. Bu vaxt Xeyirin suyu qurtarır. Şər ona bir qurtum su belə vermir. Xeyir kəmərinin iki gövhərini təklif etsə də Şər razılaşmır. Su əvəzinə Xeyirin gözlərini istəyir. Susuzluqdan zəifləyən Xeyir əlacsız qalıb buna razılıq verir. Zalım Şər onun gözlərini çıxardır. Bəd əmələndən sonra ona hətta su da vermir. Bütün qiymətli şeylərini götürərək Xeyirdən uzaqlaşır.

Bu yerlərdə qoyun və mal-qara sahibi olan bir kürd ailəsi yaşayırdı. Kürdün qızı bulağa gedəndə Xeyirlə rastlaşır. Onun kimliyini, kimin onu

qanına qəltan etdiyini soruşur. Xeyir ondan əvvəlcə bir içim su istəyir. Qız su verib, onun gözlərini bəbəklərinə qoyur və evlərinə gətirir. Atasının nişan verdiyi bulağın yanında bitən səndəl ağacı yarpaqlarının suyu ilə sağaldır.

Qız ona çox mehribanlıq edir. Xeyir də öz növbəsində kürdün bütün işlərinə əl tutur. O, kürdün yaxınlığını görüb, bütün olub-keçənləri ona danışır. Bir axşam evə dönəndə, Xeyir artıq qıza olan məhəbbətini gizlədə bilməyəcəyini hiss edib, onlardan ayrılmaq istədiyini söyləyir. Onlar hamılıqla ağlaşırlar. Kürd təkliddə Xeyirə əgər qızına meyli varsa, onu kürəkən seçməyinə razı olacağını deyir. Xeyir onun önündə səcdə qılır və asudə yatır.

Harun üzlü səhər bağlayanda bel,
Zəng kimi səsləndi xoruz, durdu el. (236)

Kürd qızını Xeyirə ərə verir. Onlar xoşbəxt gün sürürlər.

Bir gün Xeyir müalicəvi ağacın yarpaqlarını yığıb, doğmaları ilə şəhərə yollanır. Orada yarpaqların suyu ilə şah qızının ürəkkeçməsinə əlac qılır. Şahın əvvəldən qoyduğu şərtə görə onun qızı ilə evlənir. Həmin yarpaqlarla vəzirin qızının gözüne işıq verir. O da Xeyirin zövcəsi olur. Az sonra xalqın istəyilə taxta yiyələnir.

Bir dəfə o, bağda gəzərkən yolda Şəri görür. Əmr edir ki, onu yanına gətirsinlər. Xeyir onun yaramaz əməlini yadına salır. Ona görə də cəzalanacağını deyir. Şər Xeyiri tanıyır, diz çökərək: “Sənin adın Xeyir olduğu üçün əməlin də adına uyğun olmalıdır” – söyləyir. Bunu eşidən Xeyir onu öldürmək fikrindən daşınır və Şəri azadlığa buraxır. Lakin Şərin ardınca yollanan kürd qılıncıyla onun boynunu vurur. Şərin kəmərinin altında gizlətdiyi iki gövhəri götürüb şahın yanına gələrək onları ona uzadır. Xeyir isə onun sayəsində gözlərinə nur gəldiyinə görə gövhərləri kürdə qaytarır.

Hekayət səndəl və onun müalicəvi xassəsinin tərifini bitir.
Adına (cümə) günü Bəhram ağ libas geyinib ağ qəsəə gəlir.

Yurd idi Zöhrəyə beşinci iqlim,
Beş növbə çaldırıb oldu o təslim. (244)

Orada yeddinci iqlimdən olan İran pərisindən xahiş edir:

Uysun günbəzinin xoş ahənginə,
Ərgənün rəngini qatsın rənginə. (244)

Gecə düşəndə Bəhrama anasından eşitdiyi hekayəti danışır. Bir şirindil, elmlərdən agah olan gəncin yaraşlıqlı bağı var idi. Orada:

Tutmuşdu hər yanı quşların səsi,
Ərgəvan (*ərgəvanun*) bağlarda göyün qübbəsi.
Sərvlər dibini basmış gül-çiçək,
Ruhlular *mahnıya* (*səda*) vermişdi ürək. (245)

Bir dəfə bağına gəldikdə:

Gördü ki, qapılar bağlıdır yaman,
Musiqi (*çəng*) səsinə yatmışdı bağban.
Çulğalayır bağı xoş səs, xoş *avaz* (*saz*),
Orda can bəsləyən olmuşdur canbaz.
Birər *rəqqasədir* yaşıl ağaclar,
Yarpaq həyat verir, canlar alır bar. (246)

O hündür hasarın küncünü sökərək içəri keçir.

Bir bəhanə olsun ondan ötrü bağ,
Assın – könül verib – *çalğıya* qulaq. (246)

və bilmək istəyir ki, bağda bu qiyaməti kim qaldırıb. İki keşik çəkən qız onu oğru bilib, əl-qolunu bağlayaraq döyməyə başlayırlar. Biləndə ki o, bağın ziyəsidir, ondan üzr istəyirlər, əl-ayağını açırlar. Onlara qoşulmağı və istədiyi qızı seçməyi təklif edirlər.

Əyləşdilər nazla (*sazla*) önündə sonra,
Nəql etdilər ona uzun macərə. (248)

Gənc eyvana daxil olur və oradakı deşikdən hövzədə çimən qızlara tamaşa edir.

Vardı içlərində bir şux qəşəngi (*çəng çalan*),
O – rumi, önündə başqalar zənci. (251)

O, bu qızı seçir. Onun rəfiqələri:

Gətirildi yola fənd ilə pəri,
Coşub yüksəlincə çalğı (*çəng*) səsləri (252)

və onu içəri salaraq qapını bağlayırlar. Xacə onu söhbətə çəkir.

Dedi: – *Pərdən* nədir?
Dedi ki: – *Saz, saz*. (252)

cavabını alır, onunla yaxınlığa razı olmasını soruşur. Bundan sonra xacə:

Tutdu tellərini *çəng* tutar kimi,
Basdı sinəsinə şirin bar kimi. (252)

Qəfildən köhnə eyvan uçur, onlar pərt ayrılırlar. Qız rəfiqələrinin yanına gəlib:

Çəng alıb əlinə o dilbər pəri,
Söylədi çəkdiyi əziyyətləri.
Yayıldı *çəng* səsi, düşdü hər yana,
Nalə aşıqləri etdi divana.
Dedi: – Mənim çalğım (*rud*) gərək car olsun,
Eşqin xəstəsinə salamlar olsun. (253)

və

Elə ki, dürr səpdi ləldən *Çəngi* ,
Halını bildirdi o xoş *ahəngi*.
O qoşa gözəllər əhli-haldılar,
Çalğıdan zövq alıb, fikrə daldılar. (253)

Bundan sonra onlar başqa yer seçirlər. Burada budaqda əyləşən vəhşi pişik yuvada quşu görüb üstünə atılır. Sevgililər vahimə içində ayrılırlar. Qız rəfiqələrinin yanına qaçır.

Aldı *çəng* qucağa o yarı gecə.
Çalaraq oxudu, oldu bağı qan. (255)

və

Duyub sirdəşləri xoş *avazını* (*çəngin ahəngi*),
Bildilər qəlbinin (*pərdənin*) gizli razını. (255)

Bu dəfə onlar bir ağacın altında yer seçirlər. Məqam yetişən zaman çöl siçanı ağacdən asılmış kuduların kəndirini dişiyə qırır.

Hər kudu *təbilə* döndü, sürüşdü,
Sapından üzülüb torpağa düşdü.
Səsləndi kudular, səs getdi mil-mil⁹⁴.
Elə bil köçməyə çalında *təbil*. (256)

və

Xacə elə bildi, gəlir təlaşla
Darğa *nağarayla* (*kus*), möhtəsib daşla. (256)

Qız təlaş içində dostlarının yanına qayıdır.

İlkin nəfəs dərdi, o dilbər gözəl,
Sonra *pərdə* açdı, atdı *çəngə* əl. (256)

və qəzəl oxuyur:

Sən, ey *pərdələri* (*zəhmə*) gec vuran, dur, al,
Çəngə duz *pərdə* vur, *rəngi* doğru cal.
 Mənə *pərdə* verdin olduqca əyri,
 Səninlə dönməyəm düzlükdən geri.
 Söylətdikcə *qəzəl* dərdli nigarı,
 Xəbər tutdu yenə can (*pərdə*) sirdaşları. (257)

Xacə bağın küncündəki mağarada rahat bir yer tapır. Lakin burada da tülkələrin dalınca qaçan qurd onlara mane olur. Rəfiqələri qızı danlayırlar. Xacə irəli çıxaraq halallıqla qıza evlənmək qərarına gəldiyini söyləyir.

Hekayət saflıq rəmzi – ağ rəngin tərifli ilə bitir.

Yaz gəlir, hər tərəf canlanır.

Bütün bir gecəni budaqda bülbül
 Xoruz banınadək doyurdu *təbil* (*kus*).
 Meydan yamyaşıldı, gül isə aldı,
 Beş növbə *təbili* o çaldı, çaldı.
 Sərv üstə faxtəyə edilsə nəzər,
 Səsi *rud* səsinə olduqca bənzər.
 Səhər naləsiylə (*ney*) qumru ötüşdü
 Kəkliyin əlindən aldı gülüşdü.
 Turaclar əkində ötüb gedirdi,
 Cənnət beytləri (*türküsi*) təqti edirdi
 ...İti *nəvastıyla* (*ahəng*) əndəlib gəldi,
 Ahəngdar telitək *cəngin* incəldi. (263, 264)

Belə bir gündə Bəhram şah məclis düzəldir. Qəsrə daxil olan qasid Çin xaqanının yenə də qoşun çəkməsi xəbərini çatdırır. Şah öyrənir ki, xəzinə boş, qoşun və silah dağılmışdır. Bəhram dilxor olur. Bütün bunlara bais ölkəsini tapşıracağı vəziri Rast-Rövşəndir⁹⁵. O, bu etimaddan sui-istifadə edərək ölkəni viran qoyub, xalqa əzab verir.

Yüksəlib ellərə *şeypur* (*nəfir*) saldı səs,
 Hər yanda hökm etdi: tut, qoyma, bas, kəs. (267)

Qəmini dağıtmaq üçün şah ova çıxmaq qərarına gəlir. Orada o, qoca çobanla rastlaşır, çadırın yanında ipdən asılmış iti görür. Çobanın söhbətindən aydın olur ki, it uzun zaman onun sürüsünü qoruyurdu. Bir gün qoyunları sayanda, onların çatışmadığına əmin olur. Bir gecə ayılında görür ki, it dişli canavarla dostlaşıb və sürüdən qoyunu aparmağa şərait yaradıb.

Çoban itin xainliyinə görə onu asıb. Bu hadisədən Bəhram ibrət dərsi götürür. Şəhərə qayıdaraq məhbusların işlərini tələb edir. Orada bütün pis işlər şahın, xoş əməllər isə vəzirin adına yazılmışdır. Şah söyləyir:

İçəndə (*rud*) özümü unutsam da, bil,
Anla ki, fələkdən olmadım qafil". (274)

Onun göstərişilə vəziri zindana salırlar. Şah dustaqlara isə – əgər onlar təqsirlərini düzgün danışıqlar, onları buraxacağına söz verir. Şah min dustaqdan yeddisini seçir, hər birindən günahını soruşur. Məzlumların hamısı, o cümlədən də çalğıcı, Rast-Rövşəndən şikayətlənir.

Gənc, qərib aşiqəm (*mütrüb*), ilham alardım,
Ayar sular kimi *bərbət* çalardım. (278)

Onun gözəl sevgilisi var idi. O:

Məndən öyrənmişdi *sazda* çalmağı,
Vardı ruh bəsləyən könül almağı. (278)

Vəzir zorla sevgilisini ondan ayırır, özünü isə dəli adlandırır, əlini buxovlayaraq zindana salmışdır. Sonuncu dustaq azad olanda:

Çalğısız başladı birdən o *rəqsə*,
Getdi, görünmədi artıq heç *kəsə*. (283)

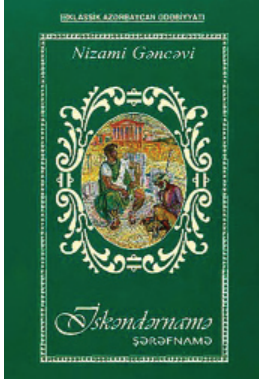
Şah zalım vəzir üzərində məhkəmə qurur. Onu dar ağacından asdırır, ölkəni isə çobana tapşırır. Bəhramın bütün işlərindən agah olan Çin xaqanı qoşununu geri döndərir. Səfir vasitəsilə məktub göndərərək, onu buna Rast-Rövşənin təhrik etdiyini bildirir və üzr istəyir. Bəhram şahzadə qızlarından uzaqlaşır və yeddi günbəzli sarayı atəşgaha çevirir.

Bir gün şah ova yollanır. Qəfildən gur onun qarşısından keçir. Ona elə gəlir ki, gur cənnətin yolunu nişan vermək istəyir. O, atını gurun ardınca qovur. Gur kahaya girir, onun ardınca şah da daxil olur və orada itir. Şahı nə qədər axtarırlarsa da tapa bilmirlər. Bəhramın anasının axtarışı da nəticəsiz qurtarır.

Aldı, qaytarmadı bir də dübarə,
Çarə arayana vermədi çarə (*saz*). (290)

Hatıfdən eşidirlər ki, Tanrı ona əmanət tapşırılmışdı, vaxtı yetəndə onu öz aləminə aparmışdır. Anası Bəhramdan əlini üzür, tacı və taxtı varisinə verir.

Poema Əlaəddin Körpə Arslana xeyir-dua ilə bitir.

“İskəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsi dünyanı, onun bütün nemətlərini yaradan ulu Tanrının əbədiliyi, qüdrəti haqqında söhbətlə başlayır. Şair ondan köməklik umur, ümidini ona bağlayır. Sonuncu peyğəmbər Məhəmmədi tərifləyir:

Göy – ona dünyada dörd tağı quran,
Yer – ona fələkdə *beş növbət* vuran. (23)

onun meracından danışır. Kitabın nəzmə çəkməsinin səbəbini açıqlayır.

Sakit bir gecədə:

Bazarlar olmuşdu səs-küydən uzaq
Zinqırov (cərəs) səmindən dincəlmiş qulaq (28)

fikrindən yeni hekayə yazmaq keçir.

Yeni *nəğmələrlə (nəvalarla)* başlayım kəlam
Keçmişlər ruhuna göndərim salam. (30)

Bir dinar tapan rind haqqında hekayət söyləyir. O, zərgərlərdən: – “Zəri zər, xəzinəni isə xəzinə gətirər” – sözlərini eşidən kimi dinarını pul dolu torbaya atır. Pulu başqa dinarlarla qarışır. Onun şikayətinə sərraf söyləyir ki, bir yüzə qarışar, yüz birə yetməz. Bununla da şair başqalarının onun şeirlərini öz adına yazmasından çəkindirir. Sonra əhvalı və ruzigarı haqqında, fəal həyata qatlaşmaq istəyindən danışır.

Vursun barmaqlarım *mizrabıma (zəhmə)* dəm,
Öz varlıq səsimi saxlayım möhkəm. (35)

Yemək və yatmaqdan zövq alanlara müraciət edir:

Bu gözəl sənətim məlumun deyil,
Nə də ki, qapımda vurulan *təbil (döhül)*. (37)

paklığını vurğulayır. Heç kimə qibtə etmədiyini deyir:

Tikana gül kimi saçaram ətir,
Hər yara *ney* kimi məni inlədir. (38)

Onun işi yalnız yaratmaqdır.

Min könül dərdilə nəfəs alıram,
Yatmayım deyə hey *zəngi (cərəs)* çalırım. (40)

Yazdığı “Şərəfnamə”də yalana yer vermədiyini qeyd edir.

Saqiyə müraciət edir:

O xərəbəlikdə qoparım fəğan (*nəğmə*),
Xərabat əhlini səsləyim burdan. (43)

Xızrdan eşitdiyi sirlərdən, onu kamil əsər yazmağa sövq etməsindən söz açır.

Dəyərsiz sözlərdən uzaq ol bir az,
Əyri *pərdələrdə çalğı* çalınmaz. (43)

Şair belə bir əsər yaradacağını deyir.

Bülbültək etsə də düşmənin səsi (*avaz*)
Qəlbimi dələn bir oxdur tənəsi. (46)

Poemanın ünvanlandığı Nüsrətəddin Əbu Bəkr⁹⁶ tərifləyir, ona məsləhət görür ki:

Gurla, ey ildırım, şahın *təbli (kus)* tək,
Dan dodağı kimi gül, gül, ey şimşək. (47)

Onun əzəməti, şöhrəti, əliaçıqlığı, bacarığı vurğulanır.

Qılınc sahibidir, tac verən şahdır,
Üç *növbət* vurandır, beşə pənahdır. (48)

Padşaha xitab edərək poemasına nəzər salmasını və qiymətləndirməsini xahiş edir. Sonra poemanın qısa məğzi şərh olunur. Şair düşünür ki:

Mən elə başladım bu şux dastanı,
Coşdurar *sazımın* səsi dünyanı. (53)

Müxtəlif mənbələrdə İskəndərin pərakəndə şəklində olan cahangirlik tarixini toplayaraq, əsər yazacağını deyir. Qeyd edir ki:

Qapıda üç növbət *təbil* vurdurmaq
İskəndər dövründən qalmışdır ancaq. (55)

İskəndər:

Ömründən keçirkən tam iyirmi il
Şahlığa ucadan vurdurdu *təbil (döhül)*. (55)

iyirmi yeddi yaşında peyğəmbərliyə qədər yüksəlir. Əsasını qoyduğu şəhərlər sadalanır, biliyi vurğulanır.

Dörd bucaq üstünə bir də artırdı,
Bu doqquz fələyə, beş *növbət* vurdu. (56)

Yaz vaxtı bağın gözəlliyi təsvir olunur. Arzu olunur ki, orada:

Bahardır, bir daha nalə etsin *cəng*,
Gətirsin qəlbimi *rəqsə o ahəng*. (59)

Şair İskəndərdən başqa nə varsa unutmağa çağırır.

İndi söz mülkündə bəsat quraram,
İskəndər dövründən *təbil (kus)* vuraram. (60)

Günlərin birində Məqdunya⁹⁷ şahı Feyləqis ordusu ilə şikara çıxır. Bir viran yerdə doğum vaxtı ölmüş ananın yanında oğlan uşağı tapılır. Şah uşağın anasını dəfn etdirib uşağı saraya gətirir, tərbiyəsini Ərəstuna tapşırır. Feyləqis vəfat edir, taxta həddi-buluğa çatmamış İskəndər çıxır. O, ölkəni ədalətlə idarə edir. Daraya xərək verərək müharibədən qacınır. Şirləri, gur və maralları ovlayır, ağıllı vəzirli Ərəstunun məsləhətlərinə qulaq asır.

Bir dəfə alatoranlıqda:

Xoruzlar çırpındı, çaldı qol-qanad,
Təbillər (döhül) səmindən canlandı həyat. (72)

Səhər açılır. İskəndər məclis qurur. Orada xəbərçi zəncilərin Misirə basqın etdiyini söyləyir. Şah əvvəlcə qoşunun çoxluğundan ehtiyatlanır. Lakin Ərəstun qələbə onun olacağını deyir. İskəndər qoşunu toplayıb zəncilərin üzərinə yeriyir.

Dəvənin *zəngindən*, fil güzgüsündən
Sədəf şəvə doğdu inci doğurkən. (76)

və

Şah Kəyan rəsmi edərək yeni,
Doldurdu *təbilinin (növbət)* səsi ölkəni. (76)

İskəndər müdrik və cəsur Tutıyanuşu zəncilərin yanına göndərir ki, sözləri ilə onları müharibə etməkdən çəkindirsin. Bunu eşidən zəncilərin başçısı elçinin başını kəsdirir, qanını təştə dolduraraq su kimi içir. Bu xəbər şahı çox ağrıdır, lakin qəzəbini cilovlaya bilir.

Dağların üstünü alınca duman,
Quşlar bu *ahəngə* düzdü bir dastan.
Göylərin Harunu keşik çəkərək,
Belinə asmışdı saysız qızıl *zəng (cərəs)*.
Keşikçi *zəng (cərəs)* çalıb səsləndi birdən:
“Yaşasın tacidar, qəhr olsun düşmən!” (78)

və zəncilərə qarşı vuruşa başlayır.

Nay, təbil (kus) gurladı şah qapısından,
Zənglərin (cərəs) səsindən titrədi cahan.
Təbilçi (təbirə) sürətlə qalın xam göndən
 Gecənin ağzına vurdu bir yüyən.
 Coşaraq inləyir *neyin (gavdum)* nəfəsi,
Nağara əl çalır, yüksəlir səsi. (78)

Rumların gözləri qarşısında Tutiyanuşun ölümü, onun qanının içilməsi qoşunu sarsıdır. Onlar döyüşü uduzmağa başlayırlar. Şah vəzirin məsləhətilə kələyə əl atır. Əmr edir ki, yolda pusqu qurulsun və bir neçə zənci tutulsun. Tutulan zəncilərdən birinin başını kəsib, yerinə bişmiş qara qoçun başını qoyurlar. İskəndər zəncilər qarşısında başı acgözlüklə yeyir, sonra onları sərbəst buraxır. Zəncilər qayıdaraq gördüklərini danışirlər. Ertəsi gün:

Gecəyə bağırır xoruz hiddətlə,
Təbillər (kus) gurladı, coşdu şiddətlə.
 Şeypurlar kin ilə gurlar, elə bil,
 Məhşərdir, *surunu* çalır İsrafil.
 O öküzquyruğu *şeypurlar (gavdum)* ötdü,
 Göydəki Öküzün partladı ödü.
 Coşdu qurd gönündən olan *nağara (döhül)*
 Dünyanın beynini gətirdi zara.
 İgidlər köksündə çırpınan ürək
 Dərindən inlədi (*nəfir*) və türkün *nayyətək*. (82, 83)

Dəhşətli döyüş gedir. Zərəcə adlı nəhəng adamyeyən zənci yetmiş Rum pəhləvanını öldürür. İskəndərin özü döyüşə atılır və gürzün bir zərbəsi ilə onu və bir neçə zəncini öldürür. Səhəri:

Boru (kus) gurlayınca şah qapısından,
 Zəncilər *zəng* çaldı, qızıxdı meydan. (88)

yenə də amansız döyüş gedir.

Nağara gurlayır ıldırım kimi,
 Qalalar uçulur sıldırım kimi.
 Uzağa səs salır *naylar*, elə bil
 Məhşərdir, çalınır *suri-İsrafil*. (89)

Rumlular zəncilərin hücumuna dözmürlər.

O qılınc oynadan sərt qulaq *zəngi*
Bağırdı, elə bil zəncinin *zəngi* (89)

Yenə də döyüşə İskəndər qatılmalı olur. O, zəncilərin döyüş cərgəsini yarıb, onların başçısı Pələngərlə təkbətək döyüşə girir və qaranlıq düşənə kimi vuruşurlar. Səhər döyüş yenidən başlayır.

Meydanda rum, zənci *təbil* döyərək,
Ağ, qara qarışdı şətrənc zərətək. (92)

Pələngər qorxusundan döyüşə qatılmır. Əvəzində başqa zənci çıxır. İskəndər onu və bir neçə zəncini öldürəndən sonra, onunla vuruşmağa Pələngər məcbur olur. İskəndərin nizəsinin zərbəsindən o ölümcül yıxılır. Zəncilərin qoşunu pərən-pərən düşür.

Zəncilər çalınca təslim *borusu* (*rud*)
Şənliyə başladı zəfər ordusu (*şəhrud*). (95)

İskəndər çoxlu qənimət əldə edir. O, döyüş meydanını gəzir, öldürülmüş cəsədlərə pərişanlıqla baxır, günahsızların ölümü üçün əzab çəkir.

Bu pozuq *pərdədə* oxuma *nəğmə*,
Bu duzlu torpaqdan arama çeşmə. (96)

Qoşunlar qələbədən sonra evə yola düşürlər.

“Yol verin!” deyərək coşdu *təbillər* (*nay*),
Bayraqlar ucaldı Pərvinə qədər.
Əfrəcə dənizi, Nil sahilləri
Köç *təbli* səsindən oldu sərsəri.
Coşduqca dəvələr *zənginin* səsi
Doldu boş (*dəray*) səslərlə beyin kürəsi.
Yollarda qumrullar səs-küy salaraq,
Cinğıraq (*cərəs*) səsindən tutuldu qulaq. (98)

İskəndər Misirə gəlib çıxır. Dəniz sahilində İskəndəriyyə şəhərini salır və dənizdən keçərək Ruma qayıdır. Onu qalib kimi qarşılayırlar.

Mütrüblər oxudu, qızıl saçıldı,
Xəyalə gəlməyən məclis açıldı. (99)

Zəncilərdən aldığı qənimətləri hamıya paylayır, Daraya isə qiymətli hədiyyələr göndərir. Dara ona qibtə edir. İskəndərə sərsəri məktub yazır. İskəndər incisə də, buna o qədər də fikir vermir.

Nizami İskəndərin ovda xoş fal vurması səhnəsinə keçməzdən əvvəl öz düşüncələrini izhar edir və onu eşitmək istəməyən insanlardan uzaqlaşmaq istəyir.

Oxuyum *nəğməmi*, saz çalım həzin,
Dincəlim dərdindən çayın, dənizin. (101)

İskəndər müharibədən sonra eys-ışrətə qoşulur.

Xanəndə (müğənni), gülgün mey, saqi, *kamança (rud)*
Ondan ayrılmadı gecə yatınca. (102)

Məclisdə:

Şanlı bir zəfərlə donmuşdu qeysər,
Xanəndə (müğənni) oxuyur yeni *nəğmələr*(102)
...Gənclik var olduqca, iqbalın kömək,
Çalğı, mey məclisi qurasan gərək! (102)

İskəndəri Dara üzərində necə qələbə çalması düşündürür. Bir gün şah ovlağa gedir. Orada daş üstünə qonmuş iki vuruşan kəkliyi görür. Bəxtinin falını bir kəkliklə bağlayır, o birinə isə Daranın adını verir. Quşlar çox vuruşurlar, axırda onun adına çıxdığı quş zəfər qazanır. Qalib gələn kəklik qürurla dağın zirvəsinə doğru süzür, lakin qartal onun başını üzür. Şah bundan nəticə çıxarır ki, o, Daraya qələbə çalacaqdır, amma onun ömrü uzun olmayacaqdır.

Eşitmişdi ki, bir sıldırım dağda bir tağ var.

O sirli qayadan ucalar bir səs (*avaz*),
Sanki öz bəxtilə görüşər hər kəs. (104)

və taleyin hökmündən xəbər verir. Şah bir biliciyə əmr edir ki, oraya getsin və onun iqbalından xəbər tutsun. Falı dağdan soruşanda, İskəndərin zəfər çalacağını eşidir. Şah məclis qurur, açılan bəxtinə ümid etdiyini söyləyir. Müdriklər də: – “Əgər Dara onlara hücum edərsə, İskəndər onun üzərində qələbə çalacağını” – deyirlər.

İşrətdir Daranın işi, oyunu (*musiqi*),
Üstünə gəlməkdə qan çəkir onu. (106)

Söyləyirlər ki, dünyaya sahib olacaq İskəndərin qılıncı aynatək parlayırdı. Bəzənmək üçün aynaya möhtac olduqları üçün, dəmirdən dəyirmi güzgü hazırlayırlar. İskəndər müdriklər əhatəsindədir.

Yüz *nəğmə* başladı çox sədalı *cəng*,
 Hər nazik nöqtədən söz aldı *ahəng*.
 ... *Çalğıdan*, şərabdən, incə *nəğmədən* (*rud*)
 Yarım sərxoş idi içən, dinləyən.
 Qədəhin göz yaşı, *çalğının* (*ərgənun*) səsi
 Axıdır *pərdədən* bir qan çeşməsi.
 O şirin *mizrabın* (*zəhmə*) hər yarısından –
 Quru *pərdələrdən* axır seltək qan. (111)

Daranın elçisi gələrək, hökmdarın İskəndərdən bac-xərac tələb etdiyini deyir. İskəndər qəzəblənərək gücünü, qüdrətini vurğulayır.

Qasid cavab məktubu ilə geri dönür. Dara bu dəfə elçisini bir çuval küncüd, çövkən və top göndərərək, böyük sayda qoşunun, onun isə uşaq olmasına işarə edir. İskəndər falların onun zəfərindən xəbər verməsini duyaraq, topu yer sayır və çövkənlə onu çəkərək dünyaya sahib olacağını bildirir. İskəndərin göstərişi ilə dən yeyən quşları gətirirlər. Onlar da küncüdləri dənləyir. Bununla demək istəyir ki, onun qoşunu küncüd dənləyən quşlardır. Sonra bir kisə üzərliyi qasidə verərək onun qoşunun sayının Daradakından da çox olmasına işarə edir.

Dara böyük ordu toplayıb, Ruma sarı yeriyir. İskəndərin əmriylə:

Hər yandan yığışib gəlincə ordu
Çalğısız, içkisiz bir məclis qurdu. (118)

və söyləyir ki, əgər Daranı darmadağın etməsə, onlar məhv olacaqlar. Müdrik qocalar İskəndərə deyirlər ki, Dara basqınçıdır, onun zorundan qurtulmaq istəyirlər, müharibəyə hazır olmalıdırlar. İskəndər bayrağı başı üzərində ordusu ilə Daranın üzərinə yeriyir.

Daranın xəlvəti çağırdığı məclisdə onun heç kəsin sözünə qulaq asmadığına görə hamı susur. Nəhayət, yaşlı sərkərdə Fəriburs şaha söyləyir ki, ulu babasından eşitmişdir ki, bir rumlu pəhləvan İran dövlətini işğal edəcək, bununla da İran hökmdarlığı çökəcəkdir. Ona görə məsləhət görür ki, İskəndərlə müharibəyə başlamasın. Dara daxilən qorxsada, qocanın üstünə düşərək, onu boşboğaz adlandırır. Fəriburs Daranı tərifedici sözlərlə sakitləşdirmək istəyir.

Mizraba (*zəhmə*) barmaqlar hələ yatmadan.
 Çox *çalğı* (*ud*) qırılmış ağır yaradan. (129)

Lakin hiddətlənən Dara İskəndərə məktub yazaraq, onu məhv edəcəyini bildirir, onu tabe olmağa çağırır. İskəndər cavab məktubunda göstərir

ki, dünyanın müqəddəratı ancaq Allahdan asılıdır, ona görə də müharibənin necə qurtaracağını bilmək olmaz. İskəndər Daranın yadına salır ki, o, onun üzərinə birinci yerimişdir və ona sülh bağlamağı təklif edir. Məktubu alan Dara ordusuna müharibəyə başlamaq əmri verir.

Yollara töküldü dəmirdən tikan,
Şeypurlar coşduqca qopdu həyəcan. (140)

İki qoşun üz-üzə durur.

Davullar (döhül) gurlarkən dəhşət verərək,
Təblin (kus) dodağından öpürdü fələk.
... *Şeypurlar* qoparır aslan nərəsi,
Dimağı doyurur *nayın (gavdum)* nəfəsi.
Turk nayı qopardı elə bir şivən
İgidlər coşaraq qopdu yerindən.
Zinclərin (sinc) sədası elə müdhişdi,
Bəzəkli günbədi dəlib keçmişdi.
...Sanki bir məhşərdir, yer, göy dağılır,
İsrafil şiddətlə *surunu* çalır. (141)

Dara və İskəndər döyüş meydanının mərkəzindədirlər. Rumlular çətinliklə Dara qoşununun hücumunun qabağını alırlar. Gecə düşür. İskəndərin yanına Daradan incik iki sərkərdə gəlir və zalım Daranı öldürmək istədiklərini bildirirlər, əvəzində isə hədiyyə umurlar. İskəndər onlara inanmır, lakin bununla belə, xəyanətə razılıq verir.

Səhəri qoşunlar yenidən döyüşə başlayırlar.
Təbillər (təbirə) gurlayıb verdi səs-səsə,
Qanlı əjdahalar başladı *rəqsə*.
Kərənay səsindən tutuldu qulaq,
Qorxudan titrədi bütün əl-əyaq.
Filə minənlərin bağirtısından (*nəfir*)
Nildəki nəhənglər qopardı fəğan.
Şeypurun səsindən qopdu ürəklər,
Bağırılar yarıldı, düşdü göbəklər.
İçi boş *təbillər (kus)* coşduqca coşar.
Zülmətlər içindən atılır oxlar,
... *Naylardan (kus)* qopan o müdhiş gurultu
Eşidən kimsəyə verirdi qorxu.
Qarışq səslərlə hayqırdıqca *çan (cəlacil)*
Çaxmaq daşından da çıxarırdı qan. (149,150)

Qoşunlar bir anlığa yana çəkilib. Daranın tənha qaldığını görüb, həmin iki sərkərdə qəfildən ona hücum edərək, şahı ölümcül yaralayır. Bunu eşidən İskəndər:

Əmr etdi o xain sərkərdələri,
Xaricə meyl edən (*zəhmə*) iki rəhbəri (152)

həbs etsinlər, özü isə Daraya yaxınlaşıb, onun əhdinin yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirir. Dara İskəndərdən günahsız qətlinə görə ədalətlə hökm çıxaracağını, Kəyan taxtına ziyan vurmamasını və onun qızı Röv-şənəklə evlənməsi arzusunu açıqlayır.

İskəndər onu yurdunda dəfn etdirir. İran qoşunlarının məğlubundan sonra İskəndərə böyük qənimət qalır. O, İran başçıları ilə əhd bağlayır, onlara hədiyyələr bağışlayır, xain sərkərdələrə isə söz verdiyi pulu verir, lakin şah qatili kimi dara çəkdirir.

Ordunun işində carçı (*şeypur*) çəkdi car:
“Daranın qatili bunlardır, bunlar!” (162)

İskəndər məclis açır. Qoca pəhləvan Fəribursdan soruşur ki, nə üçün Daranı ağılsız müharibədən qaçındıra bilməmişdir. O söyləyir ki, Daraya nəsihət verməsinin faydası yox idi, taxt-tac İskəndərə qismət olmalı idi, tövsiyə edir ki:

Azadə bir şahsan, hələ gənc ikən
Çalğım, qədəhi buraxma əldən. (164)

İskəndər ondan döyüşdə necə zəfər qazanmağın yolunu, bir igidin bütöv bir ordunu dağıda bilməsi bacarığını, Bəhmənin Fəramərzi öldürməsinin səbəbini soruşur. Müdrik qoca suallara ağıllı cavablar verir, şaha məsləhət görür:

Dörd tağ altında *beş növbət* nə gərək?
Şeşdərsiz olurmu bu doqquz fələk? (167)

İskəndər ona qızıl xəzinə verir. İran böyükləri İskəndəri vəsf edirlər. Daranın pis əməllərindən danışır. İskəndər bunlardan nəticə çıxarıb, əmr verir ki, hamı öz sənəti ilə məşğul olmalıdır. Bundan başqa, göstəriş verir ki, iranlılar oda sitayiş etməkdən əl çəkməlidirlər. Xəzinələrin saxlandığı, sonsuz və dulların varlarını verdiyi atəşgədələr dağıdılır, muğların paltarları yandırılır.

Muğlarda belə adət vardı: il təzələnəndə atəşpərəst təzə gəlinlə əyləşərdi.

Novruz (Cəmşid) ilə Səddə bayramlarında
 Ayinlər yenidən olurdu bərpa. (171)

Bakirə qızlar bəzənib küçəyə çıxaraq, muğların sağlığına mey içər, zara-
 rafat edər, əfsanə deyərtilər, sonra isə:

Hər bir qıvrımsaclı, gəlişi gözəl
 Ayaq yerə döyər, şappıldadar əl. (172)

və hər biri məclis düzəldərdi.

Şah fərman verir ki, muğların adətinə riayət edilməməlidir. Qızların üzü
 örtülməlidir, el-oba ancaq Tanrıya pərəstiş etməlidir.

Beləliklə,

Zəfərlə qol-boyun oldu tacidar,
 Nə gözəl söyləmiş incə sənətkar (*nəğməkar*):
 Sən yeni bir qanun hökmüncə məndən
 Başqa rəmz (*ahəng*) eşitmək arzu etsən,
 Qulağından çıxart köhnə pambığı,
 Aç yeni qumaşla dolu sandığı. (172)

İskəndər yollar qovşağında yerləşən Azərbadgana⁹⁸ gələrək möbidlə-
 rin odunu söndürür. Sonra İsfahanda Azər Humayun adlı qızın himayə-
 sində olan köhnə məbədin tilsim bəndlərini filosof Bəlinasa⁹⁹ açdırır. Qız
 cadudan xilas olur, məbədə isə od vurdurur. Qızı Bəlinasa verir, o da onu
 evinin xanımı edir. İskəndər Daranın qızı Rövşənəyi nişanlamaq üçün
 oraya vəzirini göndərir. O, İskəndərin istəyini Rövşənəyə bildirir. Və-
 zir qızın razılığını şahə çatdırır. İskəndər qızla kəbinini kəsdirir. Şəhər
 bəzədilir.

Hər çarsu başında *mütrüblər* oynar,
 Oturmuş *xanəndə*, *çalğı* (*bərbət*) çalanlar.
Çalğıdan (*uddan*) hərarət gəlincə uca,
 Düşməni ud kimi salırdı oda.
 Zindərud¹⁰⁰ nəhrindən Xuzanə¹⁰¹ qədər
Çalğının (*nəva*) səsindən canlandı yerlər.
 ...Dəbdəbə, şövkətdən coşmuşdu hər yan,
 Ətrafa can verir *çalan*, *oxuyan* (*müğənni*). (180, 181)

Səhəri gəlin pərdənin arxasından çıxır.

Çırpındı şah qəlbi gəlin eşqiylə,
 Sanki rus *zəngidir* salmış vəlvələ.

Çalğıdan, şərabdən qurdu bir işrət,
Utandı, qibtədən tər tökdü cənnət. (181)

Rövşənəyin anası onu İskəndərə tapşırır. Ziyafətdə:

O məclis, o şərab, o *çalğı*, o *cəng*
Dünyanın üzünə verdi başqa rəng.
Mütrüblər, *çalğılar* saçardı fərəh,
Saqi ruh verirdi əlində qədəh.
Coşduqca *kamança* (*rud*) və *sazın* (*rübab*) səsi,
Çay kimi silirdi başqa həvəsi. (184)

İskəndər İsfahandan İstəxrə¹⁰² gedir. Orada İran taxtında əyləşir. Ölkədə dinc həyat, xeyirxahlıq bərqərar olur.

Təşkil edilən məclisdə iştirak edən boşboğazların biri şahı sorğu-suala tutur. Şahın məntiqi cavabları hamını razı salır.

Qarşıdurma və xəyanətdən ehtiyatlanaraq, İskəndər Ərəstunu yanına çağırır və onu Rövşənəklə Ruma yollamaq istəyini bildirir, özü isə, yeni əyalətləri fəth etmək üçün başqa ölkələrə yürüş edəcəyini deyir. Lakin Ərəstun onu bu fikrindən qaçındırır. Vəzirin sözləri şaha təsir edir.

Dövrən gümüş *teştin* ağzını açdı,
Qara qarğa qızıl yumurta saçdı.
Qoca möbidlərsə tarix boyunca
Yumurta və *teştdən* demiş boyunca. (194)

Ruma qayıdan Rövşənəyin oğlu olur, ona İskəndərus adı verilir. Onun tərbiyələnməsi, elmlərə yiyələnməsiylə Ərəstun məşğul olur. Şair məsləhət görür:

Könül, *pərdə* dardır, sən mənə yar ol!
Pərdə yırtanlardan sən pərdədar ol! (196)

İskəndər dünyanı dolanmaq fikrinə düşür.

Dünyanın *sazını* əlinə aldı,
Ancaq şəfqət deyə xoş *hava* çaldı. (196)

“İskəndər səddi” Çindən Qeyrəvanacan¹⁰³ uzanırdı. Hər ölkə başçısı İskəndərdən hakimiyyət sənədi alaraq ona sığınırırdı. İskəndər qərara gəlir ki, ilk olaraq Kəbəyə yola düşsün. Ərəblər onu təmtəraqla qarşılayırlar. Şah onlara böyük bəxşişlər verir. Kəbədə İskəndər təzim rəsmi yerinə yetirir. Oradan Yəmənə və İraqa gedir. Ölkəsinə qayıtmaq istədikdə Azərbaycan hökmdarından qasid gəlir. O, şaha söyləyir ki, Abxazda hökmranlıq

edən Dəvali adlı sərkərdə və ona havadarlıq edən Ərmən igidləri onların ölkəsini qarət edirlər. İskəndər qoşununu Ərmənə çəkir, oradan da Abxaza hücum edir.

Səs saldı gurlayan *təbil* (*təbirə*) hər yerə,
Süngülər sirrini açdı göylərə. (199)

Dəvali xəzinə ilə İskəndərin qarşısına çıxır, onun dərgahında yeri öpür. İskəndər onu taxtının yanında oturtdurur, ona xələt verir. İskəndər Tiflis şəhərini abadlaşdırır, oradan Bərdəyə yola düşür, çünki burada Nüşabə adlı gözəl qadının hakimliyindən xəbərdar idi. Onun üzünü görmədiyi ordusu vardı, ətrafında isə ancaq qızlardı. Onların:

Bu mavi səmanın altında ancaq
İşləri şərabdır, (*rud*) çalıb çağıрмаq. (204)

Hökmdar isə:

Mavi çərx altında *sazla* (*rud*), qədəhlə
Dünyanı keçirir daşqın fərəhlə. (204)

Onun ən başlıca vəzifəsi ölkəsinə qayğı göstərməkdir.

Mey ilə, *çalğıyla* (*sazla*) başlar keyfinə.
Gecəni, gündüzü keçirir belə. (205)

Nüşabənin idarə üsulu İskəndəri çox maraqlandırır və elçi sifətilə saraya yollanır. Yolüstü:

O yerdə başladı istirahətə,
Bir necə gün daldı eyşə, işrətə (*rud*). (205)

Bunu eşidən Nüşabə oraya ləziz yemək və meyvələr göndərir. Saraya daxil olanda Nüşabəyə baş əymir. Nüşabə başa düşür ki, o, şahın özüdür. İskəndər bunu inkar edir. Onda Nüşabə onun şəkli olan ipək parçanı gətizdirir. İskəndər əksini görüb, özünü itirir. Nüşabə onu sakitləşdirir, taxtdan düşüb, orda şahı oturdur. İskəndər Nüşabənin ağılına heyran olur, düşünür ki:

Qadınlar pərdəylə örtülsə xoşdur,
Pərdəsiz musiqi *ahəngi* boşdur. (213)

Şah taleyi ilə barışır.

Xanəndə (*müğənni*) bəstəsiz şərqi söyləsə,
Söz ilə *kamança* (*rud*) gülər o səsə. (214)

Ziyafət.

Nizami Gəncəvi, Xəmsə, 1578-ci il, Buxara.
Sankt-Peterburq, Rusiya Milli Kitabxanası.

Şah onu getməyə tələsməməyi rica edir.

Firidun və Kəyan rəsmiylə şən-şən,
Dolğun kam alaraq *çalğıdan* (*rud*), meydən. (219)

və

Çalğı nəşəsiylə yeyib içdilər,
Gecəni şənliklə (*rud*) etdilər səhər.
... *Nəğməyə* başladı pəri üzlülər,
Günəş *mehreganda* daha xoş gələr. (220)

İskəndər Nüşabə ilə işrət məclisində əylənir.

*Firidun*¹⁰⁴ şənliyi, *Cəmşid novruzu*
Üzlərdən silmişdi kədəri, tozu.
Oxuyub çalanlar, şərab və qədəh
O gözəl məclisə verirdi fərəh.
Nüşabə naz ilə hey qədəh alar.
Ortada gəlinlər qol-qola oynar (*rəqs*). (220, 221)

Nüşabə süfrə açdırır. Burada müxtəlif yeməklər düzülür, şahın qabağında isə qızıl, gövhər, yaqut və ləllə dolu dörd büllur kasa qoyulur. Nüşabə şahı yeməyə çağırır. İskəndər: – “Bunlar ki, daş-qaşdır, onları necə yemək olar?”, – deyir. Nüşabə gülümsəyərək cavab verir ki, əgər onları yemək mümkün deyilsə, nəyə görə bunlardan ötrü lüzumsuz müharibələr aparılır. İskəndər Nüşabə ilə sülh sazişi bağlayaraq, düşərgəsinə yollanır. Səhəri şah Nüşabə üçün məclis düzəldir.

Orada:

O pəri bədənli nazlı dilbərlər
Çalğını dinlədi axşama qədər.
(219)

Şah qızlara o qədər də fikir vermir. Döyüşçülər də ondan çəkinərək özlərini təmkinlə aparırlar.

Yadlardan gül üzə pərdə çəkəli,
Bülbülün *təblini (döhül)* yırtmış dan yeli. (221)

Ziyafət vaxtı:

Qış vaxtı yoxsula şən *nəğmə* söylər,
Qonşuya qazandan elçilik elər.
Sazının telləri edər *zümzümə*,
Zərdüştün Zəndindən xoşdur bu *nəğmə (avaz)*!
...Bu bağda coşaraq ötüşər quşlar,
Hər quşda başqa səs, başqa *ahəng (nəğmə)* var.
Setarla çalınır sanki hər *nəğmə*,
Şərqidən yüz kərə gözəl *zümzümə*. (223)
...Çalanın Zöhrətək oynayır qəlbi,
Kuzələr parıldar Müştəri kimi.
...Hamının keyfi saz, səsləri yumşaq,
Yalnız *saz* kəskindir ötsə də şaqraq.
Çənginin əlində *çəng* su tək axar.
Çəng səsi, mey, reyhan, qızarmış quşlar. (224)

İskəndər Nüşabəyə və qızlara hədiyyələr verir. O, ordunun başçılarını çağıraraq bəxtiyar insanların yaşadığı diyarı tapmaq istəyini bildirir. İlk olaraq Əlbürz dağına yol açmaq istəyir. Döyüşçülər onun ardınca getməyə razıdırlar. Şah onlara çoxlu hədiyyələr paylayır, lakin həddən artıq varlanan ordunun yükünün daşınmasının çətinliyindən ehtiyatlanır. Müdrik Bəlinas məsləhət görür ki, hər kəs xəzinəsini yerdə basdırıb nişanlasın, qayıdanda onu tapmaq mümkün olsun. Ancaq iş elə gətirir ki, onlar daha böyük sərvət əldə etdiklərinə görə Ruma başqa yolla qayıdırlar. Ona görə də dəfinələrə daha ehtiyac olmur. Onlar daşdan ibadət xana tikdirir və hər biri xəzinəsi haqqında baş rahibə sənəd verir.

Döyüşçülər Şirvandan keçib Dərbənd keçidinə yaxınlaşır. Qaçaqqlar qoşunu keçiddən keçməyə qoymur. İskəndər Dərbənd qalasını mühasirəyə alır. Mancanaqdan atılan daşlarla möhkəm divarı uçurda bilmir. Mühasirə uzanır. Sərkərdələr geri dönməyə təkid edirlər. Bir nəfər mağarada abidin yaşadığını deyir. İskəndər onun yanına gələrək, ondan köməklik umur. Qocanın ahından ildırım çaxır, qala qərq olur. Bunu gören İskəndər:

Ən gözəl bir məclis qurdu yenidən,
Ortaya mey (*musiqi*) gəldi, üzlər oldu şən. (235)

Qalabəyi açarları şaha verir. Ordu başçıları şahdan üzr istəyirlər və qocanın duasının gücünə inanırlar. Uçulmuş divarı yenidən qururlar. Qıpçaqların hücumundan əkinçiləri qorumaq üçün dağ keçidini daşla bağlayırlar.

İskəndərə Keyxosrovun¹⁰⁵ taxtı və camı saxlanılan Sərir qalasından danışırlar. Qalanı görmək üçün şah oraya yollanır.

Gurlayan *təbillər* acırdı yara,
Ağaclar abnustək olurdu qara. (237)

Sərir hökmdarı qiymətli hədiyyələrlə onun qarşısına çıxır. İskəndər gəlişinin səbəbini açıqlayır. Onun şərəfinə təşkil olunan ziyafətdən sonra şah qalaya girir. Orada taxtda əyləşir və camdan içib düşünür: şah yoxdursa, deməli, onlar heç kimə lazım deyil. Sonra İskəndər Keyxosrov mağarasına daxil olur və orada işıq saçan bir quyu görür. Kəndirlə oraya enir və onun kükürd külçəsinin olduğuna əmin olur. Çətinliklə mağaradan çıxıb, Sərir zirvəsindən aşağı enir. İskəndər istirahət edəndən sonra, səhəri məclis düzəldir. Sərir məlikini dəvət edir, ona qiymətli hədiyyələr verir və düşərgəsinə qayıdır.

İskəndər oradan köç *təbli* (*kus*) çaldı.
Bayraqlar işıqlı göyə ucaldı. (250)

İskəndər dağlıq ölkədən səhraya enir, bir həftə ovla məşğul olur və buradan köçməyə hazırlaşır. Bu vaxt qasid gələrək xəbər verir ki, Reydə¹⁰⁶ qarışıqlıqdır və şahın əleyhinə özünü Keykavus nəsli kimi qələmə verən bir kəs üsyan qaldırmışdır. Ona Xorasan əhli də qoşulmuşdur. Üsyançılar İstəxrə doğru yeriylirlər. İskəndər yolda ov edə-edə qoşununu Reyə doğru yönəldir.

Çöldə çöl xalqına şeyda bülbüllər
Sazdan da incə, xoş bir *şərqi* söylər.
... Şah ovla, *çalğıyla* (*rud*), qədəhlə yekdil
Yolları biçirdi hey mənzil-mənzil
Ay yeni doğmuşdu gülpic şəklində.
Getdikcə *xalxaltək* olunca girdə,
Halqa pərgarından çıxdı İskəndər,
O yerə indi “Zər-xalxal” deyirlər. (254)

Şəhərlər, o cümlədən Gilan¹⁰⁷ geridə qalır. İskəndər hər yerdə atəşgahları söndürür, üsyanı yatırdaraq qoşunla Nişapura¹⁰⁸ doğru gedir. Şəhər sakinlə-

rinin bir hissəsi ona xoş münasibət göstərir, başqaları isə Daraya sadıqdirlər, başa düşərək ki:

Şəhərin yarısı dost idi ona,
Yarısı Daraya *təbil* vururdu,
... Bu nifaq, düşmənlik sürəcəkdir həsrə (*sur*).
Səmimi bir dostluq girməz o şəhrə (*çəng*). (255, 256)

İskəndər Mərvə, Bəlxə doğru gedir və hər yerdə Zərdüşt atəşini söndürür. Azərgəşəsb atəşgahının xəzinəsini boşaltdırır. Bəlxdən Qəznəyə¹⁰⁹ gəlib çıxır və qərara gəlir ki, Keydin hökmranlıq etdiyi Hindistana getsin. Əvvəlcə İsgəndər xəbər göndərir ki, o ona tabe olmalı və xərac verməlidir, yaxud da onunla vuruşmalıdır. Keyd İskəndərə tabe olmaq qərarına gəlir, ona dörd şey verəcəyinə boyun olur: gözəl qızını, şərabı boşalmayan yaqut camı, gizlini aşkar edən filosofu və ağıllı həkimi. İskəndər töhfələri almaq həvəsi ilə Bəlinası məktubla Keydin yanına göndərir. Məktubda göstərir ki, hindli barışığa üz tutduğundan onun qərarı dəyişmişdir və hədiyyələri qəbul etməyə hazırdır. Bəlinas hədiyyələri İskəndərin hüzuruna aparır. Şah Hind gözəli ilə evlənir. Sonra zirəng bir kəslə İstəxrə məktubla xəbər çatdırır ki, Qənnəuca¹¹⁰ hakimi Fur üzərinə yürüş edəcəkdir. Bu sözlərlə:

Ox, yenə üz verdi şənlik, səadət,
Çalğıcı çalğıya (*saz*) göstərdi rəğbət. (268)

İskəndər Fur üzərində qələbə qazanaraq, Təbbətdən¹¹¹ keçərək Çinə doğru irəliləyir. Onlar tələsirlər, çünki bu yerlərdə atlar tez ölür. Nəhayət, yaşıl yerə çatıb, bir həftə dincəliirlər. Sonra:

Köç *təbili* (*kus*) çaldırdı uca tacidar,
O yerdən sürətlə Çinə çapdılar.
Təbilçi (*döhülzən*) dolduqca acığa, qəhrə,
Təbildən (*döhül*) qopurdu bağırtı, nərə. (270)

İskəndər qoşununu Çinə yönəldir. Yol boyu ovla məşğul olur və dincəlir.

Sübhün gözəli zər *xalxalı* ilə
Göyün xeyməsinə saçarkən şölə.
... Gurultu qopunca şahın *təblindən* (*kus*),
Yəğmaya¹¹², Xülləxə¹¹³ yayıldı şivən. (271)

Çin xaqanına qoşunların İran torpağından hücumu barədə xəbəri çatdırırlar. O, hər tərəfdən igid pəhləvanları toplayıb, İskəndərin üzərinə irəliləyir. Bunu eşidən İskəndər xaqana məktub göndərək, ona hərəb və ya sülh

təklif edir. Xaqanın cavab məktubuna görə bilinmir ki, o, sülh tərəfindədir və ya hərəb. Xaqanın dünyagörmüş vəzirini onu sülhə çağırır və sözlərini belə qurtarır:

*Ahəngsiz səs ilə inləyir cahən,
Qusur pərdədədir, suçsuzdur çalan.
Pərdəyə istəsən xoş ahəng vermək
Həmahəng pərdəyə get elə kömək. (286)*

Xaqən elçi sifətilə İskəndərin yanına gəlir və onunla təkbətək qalib, gizli sözləri demək istəyini bildirir. Xaqən özünün kim olduğunu deyir, onun qarşısında yeri öpməyə belə hazır olduğunu bəyan edir. İskəndər söyləyir ki, onun məqsədi Çini yad məzhəblərdən azad etmək və yeddi ilin xəracını almaqdır. Xaqanın ağıllı cavabını qiymətləndirərək, birillik xəracı kifayətlənir. Xaqən sadıqlıyına and içib, ordugahına qayıdır. Səhəri İskəndərə xaqanın qoşunlarının sıraya düzülərək müharibəyə hazır olduqları xəbərini çatdırırlar.

*Qaynaşan ordusu dünya doldurur,
Göylərə səs salmış təbil (döhül) və şeypur (buğ). (292)*

İskəndər düşünür ki, xaqən onu aldadıb.

*Əmr etdi, təbillər (kus) gurlasın kinlə,
Düz qaşlar çatılsın düyünlü çinlə. (293)*

Orduya yaxınlaşanda xaqən atdan düşüb piyada İskəndərə doğru addımlayır. İzah edir ki, məqsədi ona qoşunun gücünü nümayiş etdirməkdir. İskəndər ona at göndərir və birillik xəracı halal edir. İskəndər və xaqən dostlaşırlar.

*Çalğı məclisində qədəh vurardı,
Birlikdə oturur, birgə durardı. (295)*

Bir gün xaqən, Rum, Çin, İran və Zəngibasardan gəlmiş adamlar İskəndərin qonağı olurlar. Keşləri dur vaxtı onlar mahirlikdə ad çıxaranlar barədə söhbət açırlar. Biri hiylə və cadunun Hindistandan, o birisi cadu təsirinin Babildən¹¹⁴ gəldiyini söyləyir.

*Başqası söylədi: “Verir ən şaqraq
Xanəndə (nəğmə) Xorasan, çalğıcı (rud) İraq”. (296)*

başqası ərəb qələminin üstünlüyündən danışır. Bunlara heç kim narazılıq etmir. Lakin Rum nəqqası və Çin naxışından söhbət gəndə fikirlər haçalanır.

Mübahisəyə son qoymaq üçün Rum və Çin rəssamları arasında müsabiqə keçirməyi qərarına gəlirlər. Qurulan tağdan asılan pərdənin hər iki tərəfində dayanan rəssamlar şəkil çəkməyə başlayırlar. Az vaxt ərzində onlar işlərini başa çatdırırlar. Müşahidəçilər eyni şəkillərin çəkildiyini görürlər. Müdriklərin biri bu eyniliyin səbəbini, rumlu şəkil çəkən zaman çinlinin tağa vurduğu seyqəlin rumlunun şəklini əks etdirməsi ilə izah edir. Hamı hər iki rəssamın ustalığına heyran olur.

Hekayət edilir ki, məşhur rəssam Mani ibadət etmək üçün Reydən Çinə yollanır. Bundan xəbər tutan çinlilər dalğalanan su ilə dolu və kənarında yaşıl otları olan hovuz şəklini çəkirlər. Susayan Mani kuzəsini “hovuza” buraxır, saxsıdan olan qab daşa toxunub parçalanır. Rəssam başa düşür ki, çinlilər onun üçün tələ qurmuşlar. Mani həmin hovuzda gəbərmiş it və cəmdəyə hər yandan daraşan qurdların şəklini çəkir ki, su içmək istəyənlər oraya yaxınlaşmasın.

Xaqan İskəndər üçün qonaqlıq təşkil edir. Orada:

Çalmağa oturdu, bütün dünyadan
Seçilmiş ən məşhur *oxuyan*, *çalan*.
Ən incə oxucu səslər ucalır,
Ozanlar rəsmiylə oxuyur, çalır.
Çalanlar başladı *süğdi*¹¹⁵ nəğməsi,
Göylərə ucaldı *sazların (rud)* səsi.
Vardı pəhləvicə o qədər çalan
Nəğməyə yenilik verirdi hər an.
Rəqs edən kəşmirli gözəllər durur,
Oynarkən yel kimi mayallaq vurur.
Elə çalğıçılar (*ərgənün*) gəlmiş Yunandan,
Ağlını itirir eşidən insan. (302, 303)

Xaqan İskəndərə hədiyyə kimi itiayaqlı at, ov quşu, Nistəndərcahan adlı türk qızını verir. Xaqan hədiyyələri, xüsusən kəninizin gözəlliyini və döyüşdə ər qeyrətli olmasını tərifləyir. Bundan başqa:

Üçüncü, yox səsdə (*rud*) ona bir bədəl,
Şən, şaqraq *nəğməsi* Zöhrədən gözəl.
Gözəl səs dalınca pəstdən, ucadan,
Nəğməsindən yatar həm quş, həm ilan. (306)

Lakin İskəndərə qızın mərdliyi könlünə yatmır. Onu qəbul etsə də, tez unudur.

Yenidən qədəhi padşah aldı,
Yenidən dərgaha *çalğ* səs saldı. (306)

İskəndər geriyə dönərkən Səmərqənd şəhərini salır və yol boyu xalq onun qayıdışını bayram edir. Yolda ikən ona Abxaz hökmdarı Dəvali yaxınlaşır.

Padşahın yanına gəlincə, birdən
Təbiltək (kus) inləyib qopardı şivən. (310)

ölkəsinə rusların basqınından, Dərbənd və Bərdənin talanmasından, Nüşabənin əsir alınmasından xəbər verir. İskəndər Nüşabəni azad edəcəyinə və rusları qovacağına söz verir.

İskəndər qıpçaq çölünə çatır və orada örtüksüz türk qızlarını görür. Bunun səbəbini qocalardan soruşanda, onlar bunu ayinlə əlaqələndirirlər; bağlı üz qapanmış göz kimidir. İskəndər nəsihətlərinin bir fayda verməyəcəyini duyub, müdrik həkimə müraciət edir. O, çöldə qara daşdan bir gözəlin surətini yaradır, üzərinə ağ mərmərdən çadra salır. Hər qadın buradan keçərkən utanıb üzünü örtməyə başlayır. Bunun səbəbini soruşanda, həkim söyləyir ki, qıpçaq ürəyi daş kimi bərkdir. Daşa yan alan kimi onların ürəyi yumşalır və həyə edərək üzlərini örtürlər.

Rusların başçısı Qıntala xəbər çatır ki, İskəndər onun torpağına ayaq basmışdır. O, böyük qoşun toplayır. Onlar:

Xalxalı qızıldan taxmış ayağa,
Zülfünün ucunu burmuş qulağa. (320)

İskəndərin əmri ilə qoşun döyüş cərgəsində düzülür.

Rusların *təblindən (dəray)* doğru həyəcan,
Xəstə bir hindlitək qopardı fəğan.
Göyləri sarsıdan *təbil (kus)* və *boru*
Yerlərin qarnına salırdı buru.
Zorba *türk borusu (nay)* etdikcə şiddət
Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət.
... Qurd gönündən olan müdhiş *təbildən*
Qızışır döyüşlər, coşur döyüşkən. (325)

Döyüş meydanına tülkü papaqlı Burtas çıxır və iki Rum döyüşçüsünə qalib gəlir. Ona hücum edən reyli hindi rus cəngavərinə üstün gəlir. Səhər açılır və vuruş davam edir.

Gurlayan *şeypurlar (dəray)* çaldıqca çalır,
Başlardan ağıl, huş, üzdən rəng alır (*zəng*).

Qurd gönlü *təbillər (kus)* etdikcə fəryad,
 Ürək yox, yumşalır ən qatı polad. (327, 328)

Atlı rus pəhləvanı bir neçə rumlunu öldürür. Rum tərəfdən mazandaranlı Zərivənd meydana atılır. O çoxlu ruslara qalib gəlir, sonra vuruşa qoşulan rus sərkərdəsi Kupalı da məhv edir. Savaşa Qıntalın özü qatılır, axşama qədər vuruşurlar. Nəhayət, Qıntal Zərivəndi öldürür.

Yenə səhərdir. Bir cavan rumlu çoxlu rus başını əzir. Alanlı Fərəncə ilə vuruşda isə məğlub olur. Ərmən pəhləvanı Şərvə meydana atılır və İsul pəhləvana qalib gəlir. Ləzgi Cərəmi zərbə ilə Şərvəni yerə sərir. Döyüşə qatılan Dəvali Cərəmi və onun qardaşını öldürür, lakin rus Cüdərə tərəfindən yaralanır. O geriye dönməyə macal tapır, onun yarasını bağlayırlar.

Döyüşün dördüncü günü başlayır.
 Ətrafa səs saldı *zəng, boru (dəray), cərəs*,
 Qan coşur *kəranay* aldıqca nəfəs.
 Fəryada gəldikcə *şeypur* ilə *kus*,
 Açılır qırmızı güldən Səndərus. (334)

Döyüş meydanında Cüdərə və Xindidir. Xindi rəqibini öldürür. Ona mərdliyi seçilən rus pəhləvanı Tərtus Xindiyə hücum edərək ona qalib gəlir. Qəfildən gələn naməlum atlı Tərtusu və yüzlərlə rusu məhv edir. Səhəri yenə də döyüşə qatılan naməlum atlı döyüş ustalığını nümayiş etdirir. Bir neçə gün döyüş meydanında həmin atlı görünür. Onunla vuruşa qatılmaq istəyən döyüşçü tapılmır. Onda ruslar hiyləyə əl atırlar. Birdən döyüş meydanında hər yandan səs-küy qopur.

Gurladı *çanlar (cərəs)* rus ordugahından,
 Qalxdı qışqırıqlar göyə hər yandan. (338)

Ruslar meydana zəhmli, zəncirli və kürklü bir döyüşçünü buraxırlar. Onun silahı ucu əyilmiş dəmir idi. O, bir-birinin ardınca İskəndərin əlli döyüşçüsünü öldürür. İskəndər qapalı məclisdə məsləhətləşir. Rusların yurdu yaxşı tanıyan bir nəfər yaxınlıqdakı dağda yaşayan, sərvətləri qoyun, qara səmur olan birbuynuzlu adamlardan danışır. Onlar buynuzlarını budağa keçirərək, bütün günü möhkəm yatırırlar. Bu vaxt oradan keçən rus çobanları onlardan birinin başına dəmir kəmənd və zəncirlə bəndə salıb aşağı çəkərdilər. Ruslar onu yurdlarına gətirər və küçə-küçə, ev-ev gəzdirərək pul qazanırdılar. Onlardan döyüşdə də istifadə edirdilər.

Yenə də qoşunlar sıra ilə düzülür.

*Təbillər (təbirə) zənglərlə (dəray) olmuş həmahəng,
Borular (nay) gurlayır məhşər surutək.
Dağ yaran nağara (kus) etdikcə fəryad,
Simurğ Qaf dağında¹¹⁶ salırdı qanad.
Coşduqca şeypurun, neyin (gavdum) naləsi
Tanrıya ucaldı sığıntı (təbil) səsi. (342)*

Döyüş başlanan kimi yenə də həmin əhrimansifətli bir neçə döyüşçünü öldürür. Bu vaxt meydana yenə də naməlum atlı atılır. İskəndər heyfslənir ki, o, bu vəhşiyə məğlub olacaqdır. Atlı vəhşiyə ox yağıdır, nizə atır. Onlar vəhşiyə dəyib parçalanır. Bu dəfə atlı ona tərəf çaparaq çiyindən vurub yıxır. O tez qalxaraq haçabaş dəmirlə igidi yəhərdən qaldırır. Onun dəbilqəsi düşür. Döyüşçünün qız olduğunu görüb, vəhşini həya basır. Qızın hörüklərənini boynuna dolayıb əsir kimi ruslara təhvil verir. Şah bu rüsvayçılıqdan sonra gövdəli bir fili meydana salır. Əhriman filin xortumunu qoparır. Şah vəziri ilə məsləhətləşir. Bu dəfə div görkəmlinin başına kəmənd salaraq, darta-darta ordugaha sürüyürlər. Şah düşərgəsində şadlıq səsləri göylərə ucalır.

*Təbillər (təbirə) gurladı, o coşqun səse,
Uyaraq, yer-göy də başladı rəqsə. (347)*

Sevinən şah:

*Yenidən başlandı məclis (saz) çalğısı,
Açıldı dünyaya şənlik qapısı.
Dinlərkən çalğıni (çəng) o məclis boyu,
Qədəhdə qaldırdı gül rəngli suyu.
...O müşkin badəni içir hökmran,
Mütrüb o pərdədən çalardı hər an. (347)*

Şahın yadına qız düşür.

*Əmr etdi o dilsiz əsiri yenə
Alsınlar padşahın şən (rübab) məclisinə. (347)*

onun zəncirlərini açmağı, yedirdib, şərab verməyi tapşırır. Vəhşi yeyib içəndən sonra birdən səhraya doğru qaçır, çox keçməmiş qızla qayıdır. Onu şaha təqdim edərək yenidən məclisi tərk edir. Şah qızı görən kimi tanıyır. O, Çin xaqanının ona ərməğan etdiyi türk qızı idi. Nəstəndarcahan şaha ona laqeyd olmasından, döyüşə qatılıb, iki dəfə qalib gəlməsindən, üçüncü gün isə əsir düşməsindən, necə bura gətirilməsindən danışıq. İskəndər onunla yenidən görüşməsinə sevinir və rica edir:

Qalx, mənəm hərifin, çal, ey canlı *saz* (*rud*).
Könlümü *sazınla* (*nəğmə*) şənləndir bir az!” (352)

Nəstəndarcahan:

Sazını (*çəng*) zövq ilə çaldı o pəri,
Mizrabla (*zəhmə*) oynatdı incə *telləri*.
Ən yeni bir *mahnı* başladı şən-şən,
Oxudu *pəhləvan* (*pəhləvi*) *nəğmələrindən*. (352)

şaha xoş sözlər deyir və:

Sonra öz sirrini acmağa durdu,
Sazında ona bir işarə vurdu
... Yar səsi (*türküsi*) duyunca o poladbədən
Bir aşiq naləsi qopdu qəlbindən.
Çalğısı (*çəng*), xoş səsi edərkən əsər,
Onun gül üzündən verirdi xəbər (352, 353)

İskəndər qızın paklığını qeyd edir və onunla qovuşur.
Şah qoşununu əvvəlki nizamla düzdürür.

Rusların *çanları* (*cərəs*) kinlə gurlayır,
İntiqam odundan beyin qaynayır. (355)

Son həmlədə İskəndər Qıntalı tora salır və düşmən üzərində qələbə qazanır. Rusların bir hissəsi qaçıb canlarını qurtarır və ya əsir düşür. İskəndər böyük xəzinəyə sahib olur və onu yoxsullara paylayır.

Şah səfali bir yerdə düşərgə salır. Rus və Burtasdan alınan xəzinənin hesablanmasına əmr edir. Şah dəri xəzlərin çoxluğundan təəccüblənir. Dərini xalqın sərvəti olduğunu və qiymətçə altuna bərabər tutulduğuna görə Rus elində gördüyü ən yaxşı cəhət olduğunu deyir.

Xoş *nəğmə* (*rud*), dadlı mey edincə əsər
O bahar buludu yağdırdı gövhər. (360)

Qoşun başçılarına qızıl və parçalar paylayır, zənciri açılmış dilsiz vəhşiyyə qoyun sürüsünü verir. Seçdiyi yer şahın ürəyincədir.

Dünyada alırdı *çalğı* (*rud*), meylə kam,
Çərx ona baş əyib verirdi salam. (360)

Rusların başçısını yanına çağırır. Əlindən, ayağından zəncirləri açdırır, zərli xalata çiyinə atır. Sonra bütün əsirləri azad edir. Onun göstərişi ilə Nüşabəni gətirirlər. Ona xəzinə, gövhərlə bəzədilmiş don verir, Dəvaliyə

kəbinini kəsdirib, Bərdəyə yola salır. Rus şahına tacını qaytarır, hər il bac verməsi haqqında əmr verir. Qıntal ölkəsinə qayıdır. İskəndər gecə-gündüz kef çəkir, ov ovlayır.

Uca sərv altında *çalğ*i səsiylə,
Qədəh qaldırırdı *ney* (*çəng*) naləsilə. (361, 362)

İskəndər düşməni fəth etdiyinə görə çox şad idi. Şah Nəstəndarcəhanı çağıdıraraq:

Bir *saz* (*çəng*), bir oxuyub *calandı* (*müğənni*) həmdəm.
Çadırdə qalmadı daha naməhrəm.
... Gözləri gül, ağzı o qədər dardı,
Biri *saz*, o biri könül çalardı. (364)

Onun hörükləri isə ətəyinə qədər sallanmışdı.

Məclisə yaraşıq verən, oxuyan (*çəng*),
Şahın əlindədir çalan hər zaman.
İskəndər əmriylə aldı *sazını* (*çəng*),
Gövhər xəznəsinin açdı ağzını. (364, 365)

Qız İskəndərə olan məhəbbətindən danışır.

Zahidin ürəyi qara daş isə,
Sazımın (*çəng*) səsiylə gətirəm *rəqsə* (367)
... Bir dastan işlətmək istərəm ona,
Almaq öz *sazımtək* (*çəng*) öz qucağıma. (368)
... Saqisi mən olsam, mey olmaz haram,
Canım işrət saçar bir *mütrüb* olsam.
Çalğımla (*rud*) hər kəsi sərxoş edərəm,
Sonra hər sərxoşu öldürər qəmzəm. (370)
... Mən olam, *saz* (*çəng*) ola, bir də köhnə mey,=
Aşiqin taqəti qalırımı? Hey, hey!..
... Elə ki, *sazına* (*çəng*) vurdu son *mizrab* (*zəhmə*),
Təsnifi bitirdi dodağı ənnab. (370)

İskəndər onu qucaqlayır, qız onu xoşbəxt edir. Şair saqiyə müraciət edir:

Saqi, gəl, qədəhi doldur mey ilə,
Al ələ *nəğməylə* (*nay*), *çalğ*i, *ney* ilə! (371)
... Ucalırkən səhər xoruzun səsi,
Qarovul *zənginin* (*cərəs*) susdu naləsi.
Təbilçi (*döhülzən*) *təblinin* səsi ucaldı,
Quşların *nəğməsi* ətrafi aldı. (371)

İskəndər yaxınları ilə əylənir.

Mey ilə, *çalğıyla (rud)* gah olurdu şad,
Vəfalı dostları gah edirdi yad. (372)

Onların hər biri qəribə əfsanə danışır. Dünya görmüş qoca söyləyir ki, şimalda zülmət ölkəsində ömrü uzadan dirilik çeşməsi var. İskəndər oraya getmək qərarına gəlir. Şah quru çöllərə çatanda mağara görüb, ağır yükü, qoca və xəstələri orada yerləşdirmək qərarını verir. Yolbəyi təyin edilən cavan döyüşçü qabağa düşərək düz bir ay yol qət edirlər və bir qaranlıq yerə çatırlar. Fikirləşirlər ki, içəriyə daxil olandan sonra, geriye dönəndə azmasınlar. Gənc döyüşçü, şahın əmrinə baxmayaraq, qoca xəstə atasından narahat olduğu üçün onu sandıqda gizlədərək, yol yükü kimi özü ilə aparır. Cavan sandığı açaraq, atası ilə məsləhətləşir. Qoca oğluna deyir ki, bir boğaz madyanı doğan zaman onun gözü qarşısında daylağın başı kəsilməli və üstü örtülməməlidir. Geriyə qayıdanda madyanı qoşunun qabağında buraxsınlar, o özü yolu tapacaqdır. Cavan bütün bunları şahı söyləyir. Şah bu tədbirin ona kimin öyrətdiyini soruşur. Döyüşçü boynuna alır ki, əmrin əksinə olaraq, xəstə atasını özülə götürmüş, bu məsləhəti də ona atası vermişdir. İskəndər döyüşçünün təqsirindən keçir və qocanın dediklərinə əməl edir. Onlar dirilik suyunu axtarmağa yollanırlar. Qırx gün at çapırlar, lakin çeşməyə rast gəlməyib geri dönürlər. Yolda mələklə rastlaşırlar. O, İskəndərə: – Hələ də xam xülyalardan doymamısan, – deyib, ona balıq pulu boyda daş verir ki, bu ağırlıqda daş əlinə keçirsin və qəlbindən çoxlu dilək keçsə də, bu daşın tayı ilə doya bilsin. Yolda İskəndər çox sehrli səslər eşidir.

İsrafildən, *surdan* bir bəhs acararaq,
Demədim, məqsəddən düşməyim uzaq. (383)

İskəndər zülmətdən çıxır. Mələyin ona bağlıladığı daş yadına düşür. Onu çəkəndə, o çəkicə yüz sal qayadan artıq gəlir. Xızrın buyruğu ilə qapana bir ovuc torpaq tökürlər və onların çəkicə eyni olduğu bilinir. Şah başa düşür ki, yalnız torpaqla gözlər doyur.

Bir gün İskəndər məclis qurur. Orada dirilik bulağından söhbət açılır. Bir müdrək söyləyir ki, dağla əhatə olunan şəhər vardır, onun sakinləri ölüm-itim bilmirlər. Dağdan hərdən bərk səs gəlir, adla sakinləri bir-bir yuxarıya çağırırlar. Onlar yuxarıya qalxandan sonra dağın ardında yoxa çıxırlar. İskəndər cəsur əsgərlərini o şəhəri axtarmağa göndərir və tapşırır ki, onlar gələn sədəyə laqeyd qalaraq yerlərindən tərpənməsinlər. Əsgərlər bir yerdə dayanıb:

Gələnlər göstərdi yüz tədbir, hünər,
Pərdənin sirrini öyrənmədilər. (387)

Səs qasidlərdən birinin adını çəkəndə, o, dostlarının narazılığına baxmayaraq sevincək oraya tələsik çıxır. Səda yenidən eşidiləndə ikinci yolçu eyni cür hərəkət edir. Başqaları geri qayıdaraq gördüklərini İskəndərə danışırlar.

Bilmədik pərdədə nəyin səsidir,
Hansı bir calanın şən pərdəsidir.
Pərdənin yolunu bilmədik, artıq
Çarəsiz şəhərdən geri qayıtdıq. (388)

İskəndər başa düşür ki, qəfil gedənlər o kəsdirlər ki, ömürlərini başa vurmuşlar.

Ruma qayıdanda İskəndər Bolqar şəhərini salır. Sonra Rus ölkəsinə çatır və dəniz yoluyla vətəninə dönür.

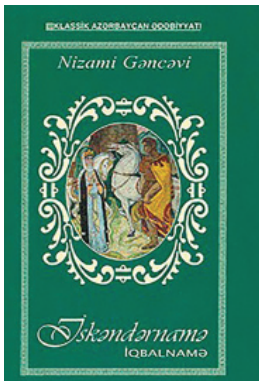
İskəndər şöhrətin zirvəsindədir. O, yeddi kişvərə naib təyin edir, özü isə peyğəmbərliyə ucalır. Peyğəmbər kimi yeni səyahətlərə hazırlaşır.

Şair izah edir ki, əgər kitabda verilən bütün fikirləri toplasan, müdriklər qanunu toplusu alınar.

Sazına bağladım elə incə tel,
Olmuş hər nəğməsi (avaz) Zöhrədən gözəl. (391)

Sonda kitabın ünvanladığı sultan Nüsrətəddinə mədh edilir. Baxmayaraq ki, o, səxavətlidir, məqsədi ondan mükafat almaq deyil, mövzuya maraq göstərməsidir.

Dövründə oxuyum elə təranə (nəğmə).
İllərcə yayılsın adın cahanə. (394)

“İskəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” hissəsində Allahın təkliyi, kainatın ondan qüvvət alması qeyd olunur, ona minacət deyilir, son peyğəmbər təriflənilir. Kitabın yazılma səbəbi izah edilir. Vurgulanır ki, hər dövr uyğun tələblər sürür.

Köhnə havaları (ahəng) dəyişər tamam,
O yeni nəğmələr (nəva) bəstələr müdam. (21)

Mötəbər, nəcib Xoylu İmadın himayədarlığından, kitab üzərində necə çalışmasından danışır.

Taleyim açıldı, oldum bəxtəvər,
Zöhrə dəf göndərdi, Müştəri dəftər. (24)

Şeirlərini Zöhrənin mahnılarına oxşadır.

Babil quyusundan çıxır nə təhər?
Zöhrəyə o “Zənd”i kimlər öyrətdi,
Oxuyub Harutu tamam bənd etdi?
Şehirli *nəğməmdən* Zərdüşt xar oldu.
Söndü çox “Zənd”lərin alovu, odu. (25, 26)

Qeyd edir ki, ağıllı adam zəmanənin gərdisindən başını itirməz.

Bu dünya heç kəslə deyil *həməvaz*,
Sazəndələr (*çalğı*) kimi bir *hava* çalmaz
O, *sazda* görərsə ipək bir teli (*pərdə*),
Qırıb atmaq ucun uzanar əli. (27)
...Əbəsdir, fələklə bəhşdən əl çək,
Heç kəslə *həmahəng* olmayıb fələk? (28)
... Hər *pərdədə* yalnız o adam çalar
Ki, ola *pərdədən* yaxşı xəbərdar. (29)

Şair sözün üstünlüyündən danışır, hökmdarlara nəsihət verir.

Mənasız səxavət göstərsə hər kəs,
Yırtıq *təbil* kimi çıxaracaq səs. (30, 31)

Nizami özünü quşa, onu yamsılayanları isə xoruza oxşadır.

Deyirlər: o xoruz (*təbil*) banlar hər səhər
Yerdəki xoruzlar ona səs verər.
Bilin ki, göylərin o quşu mənəm,
Hər səhər oyadar quşları *nəğməm*. (32)

Kitabın ünvanlandığı Mosul hakimi Məlik Nüsrəddinə tərif deyilir və Gəncədəki baş vermiş dəhşətli zəlzələ təsvir olunur.

Surun gur səsindən balıq qorxaraq
Atıldı öküzdən bir xeyli uzaq. (33)

Zəlzələdən sonra şəhərin abad edilməsində onun rolu qeyd olunur, ənənəvi təzim xitabı edilir.

Əsərin əvvəlində deyilir ki, Ruma qayıdan İskəndər qədəhdən əl çəkərək elmə girişir. Yunan, pəhləvi, dəri və digər dillərdə yazılan kitabları oxuyur. Həmişə alimləri uca tutur.

Qafil şahlar kimi keyfə dalaraq (*musiqi*),
Yaxşını, yamanı gözümdən iraq. (38)

Şadlıq məclisində:

Müğənnilər gəldi, *çalanlar* gəldi,
Ucsuz-bucaqsız bir məclis düzəldi.
Məclisdə bir gözəl *oxuyan* vardı,
Şah ona daima nəzər salardı. (40)

və yeddi rəngdə ipək parçadan tikilmiş paltarına tamaşa edərdi. Bir müddətdən sonra onun paltarı köhnəlir.

Tikişlər sökülüb, bəndlər boşaldı,
Xanəndə oxuyub çalmaqdan qaldı. (40)

və paltarın bezdən olan astarını üzünə çevirir. İskəndər bu dəfə onu yöndəmsiz halda görüb, geyimini nə üçün dəyişməməsini soruşur. *Xanəndə* söyləyir ki, bu əvvəlki paltardır, bayırı köhnəlmişdir, utandığından astarını üzünə çevirmişdir. *Xanəndənin* cavabı şahı heyrətləndirir, ona təzə paltar verir.

Qeyd edilir ki, sirri gizli saxlamaq lazımdır, əgər onun düyününü açsan, dünyanı üfunət бүрүyər. Sonra İskəndərin adı ilə bağlı əhvalatlar söylənilir. Hər əhvalat müğənniyə ünvanlanan dörd misra ilə başlanır.

İskəndərin başqırخان qulam ilə əhvalatı

Ey müğənni, çal bir könül *nəğməsi*
Titrətsin göyləri *ərgənnun* səsi.
Elə bir *hava* ki, ürəyi açsın,
Qaranlıq gecəyə şəfəqlər saçsın. (41)

İskəndər haqqında çoxlu rəvayətlər deyilmişdir. Məğribdən Məşriqə¹¹⁷ qədər sahəni fəth etdiyi üçün ona “iki qərn sahibi” ləqəbi verilmişdi. İki hörüklü saçını kürəyinə atarmış. Yuxuda Günəşdən fələyin iki qərnini¹¹⁸ aldığı görmüşdü, iki qərn ömür sürmüşdür. Bir filosof yazır ki, İskəndər öldəndən sonra, yunanlar onu çox sevdiklərindən, onun şəklini kağız üzərində çəkirlər. Rəssam şəkli tamamlayaraq, sağ və sol tərəfdə də iki başqa şəkil, baş tərəfdə isə iki buynuz çəkir. Ərəblər şəklə baxanda buynuzlu mələkləri İskəndər bilərək, ona “Zülqərneyn” ləqəbini verirlər. Başqası söyləyir ki, İskəndərin həddindən uzun qulaqları var idi. Onları tacındakı qınlara salardı. Başını qırخان qulamından başqa bu sirri heç kim bilmirdi. Qulamı öldükdən sonra onu başqası əvəz edir. Şah onun qulaqlarının uzun olmasını heç kimə

danışmamasını hökm edir. Bu sirri gizli saxladığı üçün bərbər çox dərd çəkir. Buna dözməyərək, o bir gün xəlvəti saraydan çıxaraq çölə üz tutur. Orada dərin bir quyu görüb, sirri quyuya söyləyir. Ürəyi dincəlir və evinə dönür. Çox keçməmiş orada bir qamış böyüyür və xeyli boy atır. Oradan keçən çoban quyunun içində bir qamış görür.

Əyilib qamışı kəsərək çoban,
Doğrayıb bir *tütək* (*ney*) qayırdı ondan.
Qəm-qüssə bilmədən onu çalırdı,
Tütəyi (*ney*) çaldıqca ləzzət alırdı. (43)

O yerdən keçən şah:

Çobanın çaldığı *neyi* eşitdi,
Çölləri üstünə qalxmış zənn etdi.
Çünki *neyin* səsi deyirdi aşkar:
“İskəndərin uzun qulaqları var!..”
O *neyin* səsindən od tutub yandı,
Muma döndərərdi hirs poladı. (43, 44)

Şah bir qədər karıxır, sonra səsə sarı gedir.

Çağırıb çobanı soruşdu ondan,
Tütəyin (*ney*) sirrini danışdı çoban. (44)

Şah heyrət içində qəsrinə dönür. Tez bərbəri yanına çağırır, sirri kimə açdığını soruşur. Düzünü desə, onu bağışlayacağına söz verir. Bərbər sirr ürəyini deşdiyinə görə, sirri təkcə bir quyuya dediyini söyləyir. Şah qullardan birinə həmin quyudan qamış gətizdirir.

Təzə *tütəyə* (*ney*) də dəyəndə nəfəs,
Şahın qulağına gəldi həmin səs. (45)

Şah başa düşür ki, yer üzündə heç kəsin sirri gizli qala bilməz.

İskəndər ilə çoban dastanı

Müğənni, dayanma, sübh açılarkən,
Püxtə bir *mizrab* (*zəhmə*) vur o xam *ruda* sən.
Könlümə ruh versin gözəl *nəğməsi*,
Bu qafil sevdanı oyatsın səsi. (45)

Şahın günəş çöhrəli bir sevgilisi var idi. O, qızdırma içində yanırıdı. Şahın tələbi ilə Rumun ən yaxşı həkimləri onun yanına gəlir. Lakin heç biri xəstəyə kömək edə bilmir. Şah taxtdan düşüb eyvana çıxır. Uzaqdan quzu

sürüsünü otaran qoca çobanı görərək yanına çağırtdırır. Qəmini dağıtmaq üçün ondan yaxşı bir əhvalat danışmağı rica edir. Şahın kədərlənməyinin səbəbini biləndə, bir şahzadənin də sevgilisinin xəstəliyi barədə danışır. Şahzadə ondan əlini üzüb, “Ölüm biyabanı” adlı çölə gedir. Bunu eşidən dostu oraya yollanır, ona həmlə edərək yerə yıxır, gözlərini bağlayıb evinə gətirir və zirzəmidəki otaqda yerləşdirir. Yaxşı həkim tapıb qızı sağaldır. Sonra gözəli və şahzadəni məclisə dəvət edir. Çobanın hekayəsini eşidən şah bir qədər sakitləşir və birdən sevgilisinin sağalması barədə xəbəri eşidir.

Arşimides ilə çinli kəninin hekayəsi

Müğənni, yubanma, götür *rudu* sən,
Dumanlar çulğayıb beynimi qəmdən.
Elə *nəğmə* de ki, sənin xoş səsin
Beynimi başımda sakın eyləsin! (50)

İskəndərin nədimlərindən biri mətin, ağıllı və bilikli Arşimides¹¹⁹ idi. Ərəstu ona atalıq edirdi, təlim keçmək üçün bir otaq da ayırmışdı. İskəndər ona xaqanın ruslardan aldığı və ona bəxş etdiyi kəni Arşimideşə verir. Bundan sonra o, dərindən geri qalır. Ərəstu bunun səbəbini öyrənəndən sonra həmin gözəli yanına göndərməyi tapşırır. Alim dərman hazırlayıb, qıza verir. Dərman bədəninə xıltı qandan ayırır və qız gözəllikdən məhrum olur. Tələbəsini çağırır, ona sevdiyi yarı ilə qovuşdurur. Tələbəsi onu tanımır. Ərəstu təştin qapağını açaraq, söyləyir ki, sənin sevdiyin bu çirkin xıltı idi. O, bu xıltı çıxartdığından sən onu eybəcər sayırsan, ona görə də xıltılı qanı sevməyə dəyməz. Arşimides yenə də elmə qurşanır. Qız tədricən öz əvvəlki görkəmini alır. Lakin iki-üç il ərzində Çin gözəlinin ahu gözləri solur.

Qibtli Mariyənin hekayəsi və onun kimyagərliyi

Müğənni, gəl, qədim dövrü yada sal,
Müğlertək *müğani* xoş bir *hava* çal.
Yazığam, əzizlə, dərdimi dinlə,
Qızışdır canımı *nəğmələrinlə*! (54)

Şamda Qibtli Mariyə adlı qadın yaşayırdı. Düşmənin basqınından sonra o, İskəndərə sığınır. Burada Ərəstunun şagirdi olur. Kimya sahəsinə yiyələnərək, xam gümüşü xalis qızıla döndərir. İskəndər ona xəzinə və ordu verərək yurduna yola salır. Çox keçmir ki, orada qızıldan ata nal vururlar,

itlər üçün zəncir düzəldirlər. Elmpərəstlər Mariyədən bu çevrilmənin sirrini öyrənmək istəyirlər. O, tapmaca sözlərlə və işarələrlə onlara başa salır ki, bu sirri ancaq kimyagərlərin kələyinə aldanmasan açmaq olar.

Söyləyirlər ki, bir xorasanlı Bağdada min qızılı yeyə ilə toza döndərərək qırmızı gillə qarışdırır və bir neçə möhrə qayırır. Onları “təbərrik” adlandıraraq əttara verir və bir vaxt onları birə on qiymətə alacağına söz verir. Sonra bütün Bağdad əhlinə deyir ki, bir kimyagər yüz dinarı minə çevirir. Xəlif buna inanıb, ona on qızıl verir. Xorasanlı təbərrik dalınca saray gözətçilərini əttarın yanına göndərir. Onlar qızıla qırmızı pəlçığı alıb, xorasanlıya verirlər. O isə onu xırdalayıb kürəyə atır, gil yanır, qalan qızılı qəlibə tökür. Xəlifəyə xəbər çatır ki, qızıl birə on artıb. Xəlifə bu dəfə ona min qızıl göndərir. Xorasanlı qızilları götürüb aradan çıxır. Xəlifə başa düşür ki, “təbərrik” sözündə nöqtələrin yerini dəyişsən “məna öyrən, uyma cildinə” kimi başa düşülür. Xəlifə hiyləyə heyran olur.

İskəndərə xəbər çatır ki, hər metalı qızıla, sınımış sədəfləri lələ çevirən Mariyə bütün dünyanı varı və ordusu ilə fəth edəcəkdir. İskəndər onun üstünə qoşun yürütmək istəyir. Bunu eşidən Ərəstu İskəndərin yanına gələrək deyir ki, misirli qadın təmiz ürəklidir və belə iş tutmaz. İskəndər sakitləşir. Ərəstu Mariyənin yanına elçi yollayır, o da şaha qızıl, gümüş və gövhər gətirir.

Fağır çörəkçinin hekayəsi və onun varlanması

Müğənni, öt yenə, o lətif səsin
Bülbülün səsinə batıl eyləsin.
Nəvalar nəvası olsun bu *nəva*,
Dərdlərin dəvası olsun bu *nəva*. (62)

Ruma yad ölkədən bir yoxsul gəlir və az vaxtda varlanır. Bu xəbər saraya çatır. Şah onu yanına çağıraraq, hansı yolla varlanmasını soruşur. O cavab verir ki, ac hamilə arvadı ondan bir qab şorba istəyir. Ağılaya-ağılaya evdən çıxır və bir xarabalıqda sarayın içərisində atəşpərəst zəncini və ocağın üstündə qazanı görür. Zənci onu dəvət edir və gəlməsinin səbəbini soruşur. O kasıblıq ucbatından bura gəldiyini deyir. Zənci:

“İçən, çalansanmı?” deyə soruşdu,
“Bəli!” Cavab verdim, gətirdi *rudu*.
Mən də həmin *rudu* alaraq ələ,
Qorxudan *kökləyib* gətirdim dilə.

*Mizrabı (zəhmə) tellərdə oynadıb bu an
Bir nəğmə başladım ona yalandan. (66)*

Zənci qaynar qazan kimi coşur, hay-küy salır, şərab içib, rəqs edir.

*Zəncini aldadan bir hava çaldım,
Onun damarını əlimə aldım. (66)*

Zənci məst olub sirrini danışır. Söyləyir ki, dostu ilə xəzinə tapıb. Bir ildir ki, onun hesabına dolanırlar. Xəzinədən ancaq bir bağlama qalmışdır. Bu saat dostunu gözləyir. Dostunu öldürüb xəzinəyə yiyələnmək istədiyini, ondan da bir qədərini ona verəcəyini deyir. Çox keçmir ki, ayaq səsləri eşidilir. Qonaq tez küncdə gizlənir. Bağlama ilə içəri girən zənci şorbada yeyib yatır. Yoldaşı onun başını üzərək bədənini şaqqalayır. Bir şaqqa götürüb bayıra çıxır. Qonaq huşunu itirir. Özünə gəldikdə görür ki, zənci o biri şaqkanı götürüb eşiyə çıxır. O tez qalxaraq, xəzinəni və bir kasa şorbanı götürüb evinə yollanır. Evinə çatanda qulağına uşaq səsi gəlir. Arvadına şorbanı verir, oğlunun anadan olmasına və xəzinə əldə etməsinə sevinir.

Şah ondan çocuğun hansı gün doğulduğunu soruşur. Şah alim Valisdən¹²⁰ uşağın taleyini ulduzlardan öyrənməyi tapşırır. Valis şaha ünvanlandığı məktubda göstərir ki, çörəkçidən olmuş uşaq var-dövlət sahibi olacaqdır. O gündən şah çörəkçini nədimi təyin edir.

Alimlərin Hürmüzü inkar etmələri və həlak olmalarının hekayəti

*Müğənni, sazını ələ alsana,
Xoşahəng nəğmədən bizə çalsana!
Dar pərdə dinləmək istəmirik biz,
Genişdir, yüksəkdir öz ahəngimiz. (70)*

Müəyyən vaxtlarda filosoflar Rumda yığışaraq fikirlərini bölüşdürürdülər. Kimin dəlili dolğun, güclü idisə, onu məclisə başçı seçirdilər. Hürmüz¹²¹ adətən ağıllı mülahizələrilə seçilirdi. Yetmiş alim aralarında sövdələşirlər ki, onun haqq sözünü inkar etsinlər. Hürmüz üç dəfə məclisdə ağıllı mühakimələr irəli sürsə də, onlar haqqı bilə-bilə inkar edirlər.

*Bu qədər çaldığı zəngin (cərəs) səsinə
Heç biri etina etmədi yenə. (71)*

Hürmüz qəzəblə qalxaraq hayqırır: – “Qiyamətədek daşa dönün!”. Elə o anda yetmiş nəfər daşa dönür.

Düz *pərdədə* əyri çaldıqlarından
Pərdənin dalında oldular nihan. (71)

İskəndər Hörmüzün hərəkətini bəyənir.

Əflatunun çalğı aləti qayırması

Müğənni, ucalsın o incə səsin,
Qızdırırsın qoy bizi odlu nəfəsin (*hava*).
Qızıışsın işlərim, gəl, dadıma çat,
Kömək ol, bazarım olmasın kasad!
Təblini (döhül) çaldıqca *təbilçi (döhülzən)* yeyin,
Qızıışdı havası soyuq gecənin. (72)

İskəndər Rum taxtıdadır. Önündə yüzlərlə müdriklər əyləşiblər. Onların hər biri elmilə fəxr edir. Ərəstu isə özünü hamıdan üstün tutur. Məclis Əflatunun¹²² xoşuna gəlmir və onu tərək edir.

Gecəli-gündüzlü düşündü ustad,
Gizlində o, bir *saz* elədi icad.
Bir küpün içində gizləndi bir gün.
Axtardı səsinə bu yeddi küpün
Yaxşı olmasa da birinin səsi,
Küpdə xoş səslənər onun *nəğməsi (rud)*.
Bu qanun üzrə də o sahib hünər
Küpdə düzəldirdi, yeni *nəğmələr*. (73)

və küpdə ulduzları seyr edir.

Əşidib burada o, nalə, fəryad (*ahəng*),
Etdi bu *ahənglə* bir *nəğmə* icad.
Rudda bu *ahəngi* münasib yerdə
Quru bağırısaqdan bağladı *pərdə*,
İçiboş qabağa çəkərək dəri,
Düzəltdi, bağladı o, *pərdələri*.
Ceyran dərisinə çəkdi qara rəng,
Quru *ud (rud)* səslənib oldu *xoşahəng*.
Bir xeyli cəhd edib fikrinə uyğun,
Düzəltdi, nəhayət, o bir *ərgənün*.
Təlləri yaxşıca köklənmiş bu *saz*
Başladı verməyə ahəngdar *avaz*.
Zil (zir) və *bəm nəğmələr* hasil edərək,
Mizrabı (zəhmə) gah yavaş vururdu, gah bərk.

Səslər çıxarırdı, bərkdən, yavaşdan,
 Sanki nərə çəkir öküz, ya aslan.
 Səslərdə o qədər məlahət vardı
 Ki, heyvan eşitçək donub qalardı.
 İnsan səslərindən heyvana qədər –
Sazdan (cif-saz) çıxardırdı hər cürə səslər.
 Belə ki, çaldığı o *havalardan*
 Şadlanıb oynamaq istərdi insan.
 Butun heyvanları yatırıb *sazla*,
 Sonra ayıldardı xoş bir *avazla*.
 Hər bir səsə uyğun səslər çıxardan
 Bir *saz* düzəltdi ki, başqa bir insan
 Onun sirlərini əsla bilməzdi,
 O *sazda* bir *hava* cala bilməzdi.
 Ustad həmin *sazı* çaldığı zaman
 Edərdi xəstənin dərдинə dərman.
Çalğıda elə bir cəhət də vardı
 Ki, həkim onunla dərди tapardı.
 Həmin *sazdan (qanun)* çıxan səs əsasında
 Təşxis olunardı illət bir anda.
Ərgənün təkmilə yetdiyi zaman
 Süni *ud* çox yaxşı oldu xam uddan.
 Alim *sazı* alıb, səhraya getdi,
 Hər bir nisbət ucun onu *kök* etdi.
 Dördbucaq xətt çəkib öz dövrəsinə,
 Başladı çalmağa *sazını* yenə.(73, 74)

çöllərdən, dağlardan heyvanlar axışıb gələrək, başlarını xəttin kənarına qoyur və huşlarını itirirdilər.

Sonra başqa cürə *kökləyib (pərdə)* yenə
 Alim *saz* çalanda, onun səsində,
 O yatmış heyvanlar, çəkmədi bir an,
 Ayıldı hamısı şirin yuxudan (75)

Heyvanlar yenə çöllərə dağılır. Bu xəbər hər yerə yayılır.

Əflatun yaradıb bir elə *pərdə*
 Ki, onu bir bilən yoxdur heç yerdə.
 Onun qurduğu *saz* elə səslənir
 Ki, fələk o səsə yerlərə enir.

Müəyyən *pərdədə* bir *hava* çalır
 Ki, bütün heyvanlar yuxuya dalır.
 Başqa bir *pərdədə* çaldığı zaman
 Yatanlar hamısı durur yuxudan. (75)

Ərəstu bunu eşidib, çox sıxılır, bu sirri açmaq istəyir və nəhayət, kələfin ucunu tapır.

Bildi ki, *saz (rud)* necə gəlirmiş dilə.
 O səslər qulağa nə sayaq çatır
 Ki, bəzən yatırdır, bəzən oyadır.
 Bildi ki, o *sazda* necədir *nisbət*,
 Düzəltdi belə *saz (rud)* o da, nəhayət,
 Səhraya gedərək *sazını (rud)* aldı,
 Bihuşluq gətirən *havanı* çaldı,
 Heyvanlar eşidib, getdilər huşdan.
 O, başqa bir *hava* çaldı bu zaman. (76)

Lakin onları huşa gətirə bilmir. Ərəstu müəllimindən təlim almaq qərarına gəlir.

Soruşdu: “Huşsuzu huşa gətirən
 O hansı *havadır*, bilməyirəm mən.
 Hansı *pərdələrdən* çıxır o *avaz*?
 Nə cürə köklənsin onda gərək *saz*?” (76)

Əflatun görür ki, o məğrur insan ondan öyrənmək istəyir.

Çöldə bir xətt çəkib, *sazını (rud)* aldı,
Kökləyib, bildiyi *havanı* çaldı. (76)

Səhrada bütün heyvanlar xəttə başlarını qoyub yatırlar.

Başqa bir *hava* da çaldı o ustad.
 Ərəstu özü də yatdı o saat.
 Əflatun bir *hava* çaldı bu zaman,
 Heyvanlar ayıldı yenə yuxudan.
 Başqa bir *hava (pərdə)* da çaldı yenidən.
 Ərəstu sıçrayıb qalxdı yerindən. (76, 77)

Ərəstu ondan üzr istəyir. Əflatun ona bütün sirləri öyrədir. İskəndər Əflatuna yüksək rütbə verir.

Əflatunun keçmişdən hekayə söyləməsi

*Müğənni, çəngini yenə saz elə,
Xoş sözçün səsini xoşavaz elə.
Könlünü şad elə sən o çəng elə,
Gəl nəvaziş eylə xoş ahəng ilə! (77)*

İskəndər taxtadır. Ətrafında alimlər əyləşiblər. Əflatun yuxarı başdadır.

Əsrarlı *sazına (rübab)* şah qalıb heyran,
Təəccüb içində soruşdu ondan: (77, 78)

– Keçmişdə bilikdə ondan üstün alim olmuşdurmu? Əflatun söyləyir ki, zəlzələdən sonra sağ böyründəki yarıqda at heykəli görünür. Buradan keçən çoban yarıqda barmağında parlayan üzük olan yatan kişini görür. Çoban yanaşaraq, üzüyü çıxardıb öz barmağına taxır və sürü ilə ağasının yanına gəlir ki, üzüyün qiymətini öyrənsin. Sürü sahibi görür ki, o bəzən gözdən itir. Məlum olur ki, üzüyü ovuğun içərisində gizlədəndə çoban gözəgörünməz olur.

Bir dəfə çoban padşahın yanına görünməz gəlir. Məclis dağılanda əlində qılınc tutmuş vəziyyətdə padşahın qarşısında görünür. Padşah qorxu içində onun mətləbini soruşur. Çoban özünü peyğəmbər adlandırır və taxta oturur.

Əflatun üzük qaşığı düzəldən müdrikin hikmətinə heyran olur və bu sirri hələ də açma bilmədiyini deyir.

İskəndərlə Sokratın əhvalatı

*Müğənni, o könül açan saz ilə
Mənim də könlümü bir aç, saz elə!
Bəlkə ilham alıb *sazın* telindən,
Ruma ipək həşyə nəqş eləyim mən. (81)*

Bir vaxt Yunanıstanda hamı zahidliyə meyl etdiklərindən, nəsil yetişmədi. Xoş bir gündə İsgəndər alimlərin şərəfinə məclis düzəldir və Sokratı¹²³ xüsusi olaraq dəvət edir. Sokrat: – “Onu ancaq haqq dərğahında axtarmaq lazımdır”, – deyərək məclisə gəlmir. Şah dəfələrlə onu çağırırsa da, dəvəti qəbul etmir, hesab edir ki, şahın ətrafındakılar ona dost kimi baxmırlar.

Səhnənin günbəzi düz ola əgər,
Köklənmiş tel də gözəl səslənər.

Günbəzin bir yeri olarsa xarab,
Xoş səsli adam da alar pis cavab. (85)

Hesab edir ki, əgər şahın hüzuruna gəlsə, onun quluna çevrilər.

İskəndər xəlvəti Sokratın yanına gəlir və onu yatan görür. O, alimi ayağı ilə oyadır. Söyləyir ki, onunla arasını yaxşılaşdırmaq istəyir, nə təmənnası varsa yerinə yetirməyə hazırdır. Sokrat cavab verir ki, o, ondan varlıdır və fərman verəndir, şah isə icraçıdır. İskəndər onun bütün öyüdlərini qəbul edir. Saraya qayıdaraq, Sokratın sözlərinin qızıl suyu ilə yazılmasına əmr verir.

Hindli həkimin İskəndərlə söhbəti

Müğənni, çal, oxu, dilə gəlsin *saz* (*nəğmə*)!
Bülbüllər bağlarda sakit dayanmaz.
Qızıışsın ürəyim sənin *nəğmənlə*,
Mənim də lal könlüm qoy gəlsin dilə. (90)

İskəndərin qəbuluna düşən hindli muğ şahı sorğuya tutacağını deyir, əgər düzgün cavab verərsə günəşə sitayişdən əl çəkəcəyini, suallarına cavab almasa, öz diyarına gedəcəyini bəyan edir. Hindli ondan Tanrıya qovuşmaq yolunu, onun harada olmasını, başqa aləmə aparan yolu, cahanın nə üçün ikiyə bölünməsinə, bədənə can və yuxu görən adama qol-qanad verən qüvvə haqqında soruşur. Göz dəyməyin səbəbini, üzərliyin faydasını, yaxşı-yamanı münəccimin necə xəbər verməsini, nə üçün zəncinin qara, çinlinin isə ağ olmasını bilmək istəyir. Hindli İskəndərin bütün suallara düzgün cavab verdiyinə görə, şahın ağına heyran olur, onun qarşısında diz çöküb yeri öpür.

İskəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsi

Müğənni, çal yenə qədim *havanı*,
Kömək et, bitirim mən dastanı!
Dünya dastanından bəlkə birtəhər
Canımı qurtarım, bitsin bu əsər... (98)

İskəndər yeddi müdriki yanına çağırıb, dünyanın yaranışı barədə bir sıra suallar verir:

Necə qoyulmuşdur binə əzəldən?
Necə səslənmişdir ilk *mahnı* təldən (*saz*)? (99)

İskəndər yeddi filosofun əhatəsində.

XVI əsr. ABŞ, Baltimor, Uolters Sənət Muzeyi.

zündən gizlətdiyi ilk hesabdən başqa hər şeyə açar tapmaq mümkündür. Ağıllı o kəsdir ki, gözü görməyənə qəbul etmir.

Sənət sənətkarı nişan verəndə,
Bağlama sən ona başqa bir *pərdə*. (107)

İskəndərin peyğəmbərliyə yetişməsi

Müğənni, çal *rudu*, çal səhər erkən,
Mərdlik *nəğməsinə* gətir yada sən!
Oyandır məndə də *nəğmə* həvəsi,
Duymayım bihudə, biməna səsi. (109)

İskəndər bütün elmlərə yiyələndən sonra dünyanı yaradanın kim olduğunu, kainatın sirlərini kəşf etməyə çalışır. Bir gecə onun yanına mələk gələrək Allahın vəhyini çatdırır: onu peyğəmbərliyə layiq görmüşdür. O, dünyanı gəzib xalqları pis yoldan çəkəndirməli, Allaha itaətə çağırma-

İlk söz Ərəstuna verilir. Ona görə əvvəlcə hərəkət olub, onu sürət iki yerə ayırmış, hərəsi yeni hərəkət doğurmuşdur. Vales əvvəlcə suyun, Bəlinas torpağın, Sokrat Tanrının, Forfuriyus¹²⁴ isə cövhərin yaranmasını söyləyir. Hürmüz xilqəti yaradanın varlığını təsdiq edir, ancaq onun nə sayaq olduğunu bilmədiyini deyir. Əflatuna görə öncə yoxluqdan varlıq olmuşdur. İskəndər belə nəticəyə gəlir ki, ulduzların əzəldən nəqqaşı olmuşdur. Nizamiyə görə yaradılışın başlanğıcını heç kəs görməyib. Əvvəlcə Tanrı ağılı yaradıb, o da öz nuru ilə gözü açıb. Ancaq ağılın gö-

lıdır. İskəndər soruşur ki, yad dillərdə danışan adamları necə başa düşə bilər. Mələk cavab verir ki, hamı ona tabe olacaq, hər yerdə onun dilini başa düşəcəklər. İskəndər qasiddən sifarişi qəbul edib səfərə hazırlaşır. Səyahətdə ona lazım olan “Sifri-əzəm”dən¹²⁵ başqa Ərəstu, Əflatun və Sokratın da nəsihətnamələrini yazdırır. Ağıllı vəzirinə isə tapşırır ki, onun üçün faydalı nəsihətlər toplansın.

Ərəstunun nəsihətnaməsində nadandan uzaq olmağa, biliklilərə ziyələnməyə, Allahdan qorxmağı, bəd nəzərdən qaçınmağı:

Xalqın məclisində *mütrübtək* şad ol,
Sərvsən, kibrdən, çalış, azad ol. (117)

orduda etibarını itirməməyə, ayıq olub, ölkənin keşiyini çəkməyə, döyüşdə qələbə çalmaq üçün müzəffər sərkerdə seçməyi məsləhət görür.

Ertəsi günü Əflatun şahın sifarişi ilə yazdığı nəsihətnaməsində göstərir ki, məclisində həmişə alimlər olmalıdır, nəfsini çilovlamalısan. Ordu başçısı yola bələd olsa, ordu çətinlik çəkməz, işin düyünə düşsə, səbr etməlisən.

Üçüncü gün Sokrat şahın buyruğu ilə yazdığı nəsihətnaməsində bildirir ki, o, gücünə güvənməli, bilik və əqlin göstərişi ilə hərəkət etməli, ləyaqətli dostdan uzaqlaşmamalı, tək yeməyə adət etməməli, yeməyə hərislik göstərməməli, günahkarı bağışlamağı bacarmalı, rəiyyətlə ədavət bəsləməməlidir.

Yuxudan erkən oyanan şair qocalığından danışır.

Xəcalət çəkərək solğun rəngindən,
Başladım *nəvaya* öz *ahəngimdən*. (131)

əsəri tez tamamlamağa tələsir.

İskəndər peyğəmbərlik səfərinə çıxır. Taxtını oğlu İskəndərusa verir, onu isə anasına tapşırır. Yüz min ən yaxşı döyüşçünü toplayıb xəzinə və azuqə ilə Makedoniyadan İsgəndəriyyəyə gəlir. Orada təhlükəni xəbər verən güzgülü qüllə qurdurur. İki gündən sonra oradan çıxıb, səhraya yetişir. Yola çıxan məqdəsililər hökmdarın ədalətsizliyindən danışırlar. İskəndər atın cilovunu Beytül-Müqəddəsə doğru çəkir.

Qüdsdə ədalətsiz hökmdar üzərində qələbə çalır, onu Məqdəs darvazasında asdırır. Oradan Məğrib və Əfrəcədən¹²⁶ keçərək Əndəlusa gəlir. Hər yerdə dinə və ədalətə çağırır. Dənizə gəmi salaraq, üç ay dənizdə qalandan sonra sahilə çıxır. Uzun yol gedərək kükürlü səhraya

çatır. Bir ay bu səhrada at çapandan sonra irəlidə okeanın sahili görünür. Bələdçilər şaha suya gəmini salmamasını məsləhət görür. Onlar buradan uzaqda, sahilə rəngbərəng daşlardan, onlara baxanda adamların öləndə qədər gülməsindən danışıq. İskəndər əsgərlərə tapşırır ki, oraya çatanda gözlərini bağlasınlar, daşları parçaya büküb dəvələrə yükləsinlər və geri dönsünlər. Onlar yüz dəvəyə sarı qumu yükləyib tez oranı tərk edirlər. Çəmənli yerdə daşları töküüb, onlardan özül qoyaraq qapısız hasarı olan saray tikirlər. Sarı qumdan palçıq tutub, binanın bayırını suvayırlar. Bir müddət keçəndən sonra parça çürüyür və yeddi rəng üzə çıxır. Saraya daxil olmaq istəyənlər kəmənd açıb hasara çıxanda, daşı görən kimi onların canı çıxır.

İskəndər altı ay yol qət edib, Nilin mənbəyini axtaranda, sal daşlardan olan dağa rast gəlir. Onun zirvəsinə bir neçə nəfər qalxır və heç biri geri qayıtmır. Dünyagörmüşlər məsləhət görürlər ki, oraya yazmağı bacaran bir kişini öz oğluyla göndərsin. Kişi geri dönə bilməsə, əhvalatı yazıb oğluna versin. Ertəsi gün dağa yollanan kişinin oğlu aşağı enərək kağızı şaha verir. Orada yazılmışdı ki, dağın başına çatanda o tərəfdə bağ-bağça görünür.

Boldur gül-çiçəyi, suyu, meyvəsi,
Gəlir hər tərəfdən quşların səsi (*nəğmə*). (141)

Şah gizli mətləbdən agah olandan sonra, bu yerə həvəs oyanmasın deyər, tez oradan uzaqlaşır və cənnət kimi gözəl bir yerə çatır. Burada qızıl ağaclardan yaqut, ləl və dürdən olan meyvələr asılmışdı. Bağdakı saraya daxil olanda Şəddadının dəfn olunduğu məqbərəni görür. Yazılı lövhəni oxuyub heyrətlənir. Oradan heç nə götürməyərək yoluna davam edir. Yolda insanaoxşar qara vəhşilərlə rastlaşır. Onlar şaha söyləyirlər ki, burada susuz yaşayan vəhşi çöllülər, onlardan çox uzaqlarda isə beş yüz il ömür sürən ağ bədənlilə adamların yaşadığı şəhər vardır. İskəndər onlara silah və yaraq bağışlayır. Onlar da şaha yol göstərirlər. İskəndər qoşunu ilə dənizin sahilinə çatır. Bulaq başında bir ay istirahət edəndən sonra gəmi qayıdır və dənizə salırlar. Bir aydan artıq yol gedərək quruya yan alırlar.

İskəndərin başa sitayiş edənlər kəndinə yetməsi

Müğənni, könlümdə taqət yox səbrə,
Bu gecə *nəğmənlə* qıl mənə çarə!
Elə bir *nəğmə* ki, kama yetirsin,
Məni huşsuzluqdan huşa gətirsin! (149)

Yol bələdçiləri şaha bildirirlər ki, qabaqda cənnətə oxşar bir kənd yerləşir. Şah kəndə yaxınlaşanda onu heç kim qarşılamır. Öyrənir ki, kəndin bütprəst sakinləri gildən küp düzəldib, içərisinə küncüd yağı tökərək oraya adam salırlar. Qırx gündən sonra başını kəsib, beynin piyini götürürlər. Quru qafa tasını qabaqlarına qoyub, talelərini ondan soruşurlar. Fəryad qoparıb kəlləni çubuqla vuraraq, ondan çıxan səsə görə hərə bəxtini bir cürə yozur. Şahın əmri ilə kəllələr sındırılır, yağ küpləri çölə atılır. Dəlillərlə onları boş fikirlərdən uzaqlaşdırır, dinə sitayiş etmək qaydalarını öyrədir, işlərini sahmana salıb ordusu ilə yola düşür. Bir mənzil yol gedəndən sonra uca dağa çatırlar. Dağın sal daşları atların dırnaqlarını zədələyir. Şah əmr edir ki, gön və dəri ilə atların ayaqlarını sarısinlər və yolu daşlardan təmizləsinlər. Yol fərraşları şaha at nallarında tapdıqları almaz daşlarını göstərirlər. İrəlidə almaz və ilanla dolu vadi görünür. Oraya ancaq çətin keçilən keçidlə düşmək olardı. Ətrafda qartalları görüb, İskəndər göstəriş verir ki, qoyunları kəsib, parçalarını uçuruma atsinlər. Almazlar ətə yapışar, qartallar isə əti almazla birlikdə qayalara qaldırırlar. Əsgərlər qartalların ardınca gedib, sür-sümük üstündə almazları yığırlar. Qoşun dağdan aşib yoluna davam edir. Bir aydan sonra İskəndər, nəhayət, yaşıllığa çatır. Orda yeri belləyən oğlana rast gəlir. Oğlanın gözəl simasını, məntiqi danışığını görüb, şahlığı ona tapşırmaq istəyir. Lakin oğlan razılaşmır. O, din əhli olduğunu, İskəndəri yuxuda gördüyünü, ona qulluq etməyə hazır olduğunu söyləyir. İskəndər gəncin alınından öpərək, ona xələt verir. Şah cəmənləkdə ordusu ilə dincəlir.

Bu yeddi xalvarlıq *təbli (kus)* çaldıran
Xoruzə əmr edib verdirdə ban. (155)

İskəndər yenə yola hazırlaşır. Səfər edərək gözəl bir yerə çatırlar. Ancaq torpaqda heç nə əkilməmişdi. Bir əkinçi söyləyir ki, onların haqqı tapdalandığına görə heç kim işləmək istəmir. Şah ədaləti bərpa edərək kəndə İskəndərabad adı verir.

İskəndərin Qəndəhar bütxanəsinə yetişməsi

*Müğənni, mizrab vur, gəlsin dilə saz,
Çünki bu işimiz sazsız saz olmaz!
Bu saz yar olarsa əgər bir kəsə,
Gələr onun qəlbi eşqə, həvəsə. (157)*

Bahar günündə:

*Belə bir fəsildə ən sevimli şey
Rudun ahəngidir, bir də gülgün mey...
Çala badam gözlü bir türk nəğməkar,
Simplərin üstünə tökülə saçlar.
O simplər dəyəndə nazlı əllərə,
Qırılıb qarışa ipək tellərə.
Sən nəğmə qoşasan oynaq rəng ilə,
O da cavab verə sənə çəng ilə. (158)*

İskəndər şərqə doğru yollanır. Hindistandan keçərək Fərruxbehişt şəhərinə çatır. Burada Qəndəhar adlandırılan bir gözəl bütxana görür. Onun qızıldan düzəldilən bütün gözləri gövhərdən idi. İskəndər bütün sökülməsinə əmr edir. Oradan gözəl büt çıxaraq şahı alqışlayır və söyləyir ki, əvvəllər onun yerində baxımsız günbəz var idi. Bir dəfə səhradan dimdiyində gövhərlər tutan iki quş gələrək günbəzə qonur. Quşları tutmağa cəhd edəndə, gövhərləri ataraq uçub gedirlər. Gövhərlər üstündə mübahisə düşür. Nəhayət, qərara gəlirlər ki, qızıldan büt düzəldib, gözlərin yerində gövhərləri qoysunlar. İnanı bilmirlər ki, şah o gözləri onlardan ala. İskəndər fikrindən dönüb, bütün üstündə: “Bura İskəndər öz möhürünü vurmuşdur” sözlərini yazır. Qız ona xəzinə verir. İskəndər qoşunu ilə Çinə gedir, xaqana dinini qəbul etdirir. Ona qəribə möcüzələr baş verən dənizi görmək istəyini bildirir. Şah və xaqan ordusundan on min nəfər seçib, qırx gün yol qət edərək dəniz kənarında atdan düşürlər. Dəniz haqqında nəql edirlər ki, hər gecə buraya su pəriləri çıxır.

*Ucadan oxuyub dadlı nəğmələr,
Çalıb oynayırlar səhərə qədər.
O qədər lətifdir, incədir o səs (saz),
Huşunu itirər eşitsə hər kəs. (162)*

və dan yeri qızaran kimi sulara baş vurub gözdən itirlər.

İskəndər əmr edir ki, ordu dənizdən uzağa çəkilsin. Bir dənizçi ilə sahilə ağ çadır qurur. Qəfildən suyun dalğalarında dağınıq saçları əndamlarını örtmüş pərilər görünür.

Təranə oxuyur şövq ilə onlar,
Hər səsdə, *nəğmədə* başqa *ahəng* var.
İskəndər eşidib o xoş səsləri,
Qanı cuşa gəlmiş, yandı ciyəri (162, 163)

bir qədər ağlayır, sonra gülərək ağlamağının səbəbini bilmək istəyir.

Bir səsdən (*zil*, *bəm*) gülə, həm ağlaya insan,
Onun qüdrətinə olmazmı heyran? (163)

İskəndər yenə öz yerinə qayıdır. Gəmiçiyə dənizə gəmi salmağı tapşırır.

Dalğalı suları seyr eləyim bir,
Var bu *pərdələrdə* ilahi bir sirr. (163)

Şah Bəlinasla birlikdə dənizin axar səmtinə çatır. Qarşıda ada görünür. Bəlinas orada dənizçilərə təhlükəni bildirən misdən heykəl qoydurur. Geriyə qayıdanda onlar yolu azırlar. Uzaqda burulğanın bəndə aldığı dağ görürlər və onun ətəyində lövbər salırlar. Şaha bəndə “Şir ağzı” deyildiyini, orada heç kimin xilas olmadığını söyləyirlər. Şah Bəlinasa təhlükədən sovuşmaq üçün tədbir görməsini tapşırır. Alim daş üzərində heykəl düzəldib:

Sonra da bir günbəz tikərəm ona,
Bir *təbil* asaram onun boynuna.
Günbəzin içində durub bir nəfər
Təbili şiddətlə döyərsə əgər (166)

və gəmi burulğandan çıxar. Bu şaha qərribə görünsə də, ona işə başlamasını buyurur. Bəlinas qranit daşlardan günbəz düzəldir, üstündə isə:

Misdən bir tilsim də elədi bina,
Asdı bir mis *təbil* onun boynuna.
Şaha söylədi ki: “Günbəz hazırdır,
Onun tilsimi də, *təbli* də vardır!
İndi burulğana gəmini salsan,
Salamat çıxacaq o *təbli* çalsan!” (166, 167)

İskəndər gəmiçiyə yola düşmək əmri verir. Gəmi burulğana düşəndə:

Təbil ağacını şah alıb ələ,
Yoxlamaq istəyib, endirdi *təblə*.
Elə bir dəhşətlə gurladı *təbil*,
Sanki qanad çaldı göydə Cəbrail (167)

və gəmi burulğandan xilas olur.

Başqa bir tarixçi yazır ki, “Şir ağzı” Babil tərəfdədir.

Şair qeyd edir ki, iki rəy söylənən zaman yekdil fikir söyləmək çətin olur.

“İki çay bir yerə tökülsə əgər,
Səsi *nəğmə* kimi qulağa gələr.
Bunu bir alimdən sual elədim:
“Bu *təblin* səsində nə sirr var?” (167)

Alim izah edir ki, gəmi bəndə düşəndə, dənizdən nəhəng balıq gələrək gəmi ətrafında dolanır. Onlar o qədər fırlanırlar ki, axırda gəmi parçalanır.

Gurlayanda *təbil* – o qurd dərisi,
Yetişir balığa sehirlə səsi. (167)

balıq qorxuya düşərək dənizin dərinliyinə tərəf üzür və ardınca suyun axarı gəmini girdəbdən çıxarır. Bu yolla gəmi burulğandan qurtulur. Şah tələsik sahilə qayıdır.

Ancaq bilmirdi ki, o *təbli* çalan
Adamı nə sayaq götürsün ordan. (168)

Gəmiçi yelkənin ipini hər yerdən açaraq dor ağacını möhkəmlədir və yelkəni qayda ilə qaldıraraq, sürətlə sahilə çatır. Şah buna sevinir. Bu əhvalatı eşidən xaqan şahın yanına gəlir. İskəndər başına gələnləri:

Dəstənin düşdüyü o burulğandan.
Qaçdıqları dağdan, xilas *təblindən*. (169)

danışır. Şah bir həftə dincəlib, yenə də dünya səyahətinə çıxır. İskəndər səhradan keçərək on gündən sonra dənizin sahilində ağ kafur rəngində şəhər görür. Xaqan söyləyir ki, onun sakinləri dənizdən gələn gürhagur səslərdən əziyyət çəkir. Şah müdrikdən buna bir tədbir görməsini tələb edir. O, İskəndərə məsləhət verir ki:

Xoruz banlamamış, qoy səhər erkən
Təbillər (kus) vurulsun düşərgələrdən.
Təbil çala-çala *təbil* (və *döhül*, *təbirə*) oyunu
Oynayıb boğsunlar o gurultunu.
Bu sayaq gün doğub qalxana qədər
Təbil (və *döhül*) səslərini əksiltməsinlər. (170)

İskəndər bu səsin nə olduğunu öyrənmək istəyir. Müdrik söyləyir ki, suyun üzərinə günəş şüası düşəndə, qızan və bir-birinin üstünə düşən dalğalar səs verir. Başqa alim isə deyir ki, həmin yerdə suda civə vardır. Günəş suyu

qızdıran zaman hərarət civəni qaldırır, günəş batanda civə aşağı enir və, beləliklə, dəhşətli səslər çıxır.

İskəndər şəhərin hakiminə dinini qəbul etdirir. Yorğun İskəndər səhərə kimi yadır. Bu vaxt dənizdən səs gəlir.

Bu qorxunc səsdən şah hövlə gələrək,
 Dilləndi gurlayan döyüş *təblitək* (*kus*).
 Əmr etdi: hərəkət eləsin ordu,
 Hər yandan *təbillər* (*və kus*) saldı gurultu.
 Onların səsləri dəhşətlər saçdı,
 Xoruzun boynundan *zəngləri* (*cərəs*) açdı. (172)
 Hər yeri bürüyən səslər başqa səsləri batırır.
Təbillər dünyaya hay-küy salaraq
 Gurladı nahara qədər bu sayaq.
 Səsdən bütün şəhər cuşa gələrək,
 Dəydi bir-birinə məhşər günütək.
 Axışdı buraya həm pir, həm cavan,
 Dəccalın *təbliydi* sanki çalınan.
 Dənizin səsini batırdı bu səs,
 Buna çox təəccüb elədi hər kəs. (172, 173)
 Sakinlər İskəndərə arzularını bildirirlər:
 Şaha təzim edən ərlər, qadınlar
 Ona dedilər ki: “Bir arzumuz var:
 Bəlkə qorxunc səslə bu *təbildən* sən
 Birini burada qoyub gedəsən?
 Ta ki, ucaldıqca onun gur səsi
 Boğula dənizin qorxunc nərəsi!”
 Vida eyləyəndə böyük hökmdar,
 Bəxş etdi bir necə *təbil* (*kus*) yadigar.
 O gündən şəhərdə, tezdən hər səhər,
Təbil (*döhül*) çaldırmağı adət etdilər.
 Şah da bu adəti etdirib davam
Təbil (*döhül*) çaldırardı sübh çağı müdam. (173)

Bir aydan sonra İskəndər Çinə qayıdır.

İskəndərin şimala çatması və yəcuc səddinin bağlanması

Müğənni, ürəyim düşübdür dara,
Bu dərdə *sazınla* sən eylə çara!
Könlüm *cuşa* gəlib qəmdən, qüssədən,
Sazının telilə ram et onu sən! (173)

Yayın isti günündə İskəndər xaqana xəzinə, var-dövlət bəxş edərək Çini tərk edir. Səhradan keçərək:

Bəxtinin *təblini* çaldırıb yenə,
Yetişdi Məşriqdən Şimal həddinə. (174)

şəffaf qumlu düzə çatır. Yol bələdçisi qumun xalis gümüş olduğunu deyir. Məsləhət görür ki, orduya bildirməsin, çünki ağır yük götürüb əldən düşərlər. Şah bir neçə dəvə yükləyib yolu çaparaq keçir, ona görə də onların paltarlarına toz qonmur. Çəşmələrdə civə olmasına baxmayaraq, su içəndə zərər vermirdi. Nəhayət, bir aydan sonra peyğəmbərdən azad müsəlman ərlərin yaşadığı düşərgəyə çatırlar. İskəndəri görüb, onu peyğəmbər kimi qəbul edirlər. Şah onlara din və bilikdən başqa, mərifətlər də öyrədir. Şaha xəbər verirlər ki, dağdan arxada daşlıqda daşürəkli, almaz caynaqlı, ayağa qədər saçlarını buraxmış “Yəcuc” adlı xalq yaşayır. Onlar ancaq bitki yeyir, oradaca yatırlar. Onlardan biri öləndə, onu o dəqiqə yeyirlər. Buna görə də orada qəbir yoxdur. Həmişə onlara hücum edərək evlərini talayır, qoyun-quzularını aparırlar.

İskəndər yəcuclardan qorunmaq üçün poladdan sədd çəkdirir. Sonra yoluna davam edir. Qarşılarına bəzəkli düşərgə çıxır. Orada heç bir hasar, qıfıl, gözətçi yox idi. Qoşundan birisi ağaclardan gilənar yığmaq istədikdə bədəni quruyur; başqası bir quzu tutur, o dəqiqə iflic olur. Şah əmr edir ki, heç nəyə əl vurmasınlar. Bir qədər gedəndən sonra qabaqda şəhər görsənir. Dükanlarda nə qapı vardı, nə də açar asılmışdı. Sakinlər İskəndərə təzim edərək hörmətlə saraya aparırlar. Yeməkdən sonra şah onların nədən qorxu bilmədiklərini, arxayınılığın səbəbini soruşur. Bö-yüklər söyləyirlər ki, bu məskəni qədimdən dinpərvər tayfa seçmişdir. Acizlərin əlindən tutar, heç kimə ziyanurmazlar. Sərvətləri tən bölərlər. Sığındıqları ancaq Allahdır. Bunları eşidən İskəndər qərara gəlir ki, daha at çapıb, aləmi dolaşsın. Onlara xəzinələr verir, özü isə peyğəmbərlikdən əl çəkir.

İskəndərin Ruma qayıtması

Müğənni, şovqlə ucalt səsinə,
Ac yenə gövhərlər xəzinəsini!
Bu bağlı qapıya kim salsa acar,
Gizlin xəzinədə dürr, gövhər tapar. (183)

Meyvə yetişən vaxt yer bolluqdan vüqarlanar.

Qabaqlar sazlarlar şadlıqcün *rudu*,
Heyva boğazından tutar armudu. (184)

İskəndər çox ölkələri gəzir. Birdən qulağına gizli səs gəlir: “Əl çək fa-tehlikdən, son qoy varlanmağa”:

Yalnız beşcə hərflə ifadə edib.
Beş hərfə (*cərəs*) müvafiq etdin beş səfər. (184)

və beş ay ərzində Yunana dönməlisən. İskəndər qoşunu Ruma doğru istiqamətləndirir. Yolda o ağır xəstələnir. Vəzirin Rum və Yunanıstandan çağırdığı seçmə həkimlər şahın yanında toplanırlar. Lakin onlar gücsüzdürlər.

İskəndərin vəsiyyəti

Müğənni, bir quşsan – vaxtı düz bilən,
De görək: nə qədər keçmiş gecədən?
Nədənsə gecikib quşların səsi,
Çal, *Soğdi quşunun* gəlsin naləsi. (186)

Payızdır. İskəndər yaxın dostlarını yanına çağırır. Qələbələrindən danışır, müdriklərin onun sağalmasında aciz olduqlarını bildirir. Kimisə incitməmişə, onu bağışlamağı xahiş edir. Hamı susur, İskəndər gözlərini yumur.

Köçmək vaxtı (*şeypur*) gəldi bu düşərgədən,
Başqa bir ovlağa getməliyəm mən. (189)

İskəndərin anasına məktubu

Müğənni, *rudunu* bir dindir barı,
Yada sal *nəğmənlə* o yatmışları!
Mənim dərdimə qal, *sazını* sazla,
Bəlkə rahat yatım o xoş *avazla*. (193)

Gecə ötüşür.

Artdı İskəndərin ahu naləsi,
Ucaltdı çalınan *zənglərin* səsi. (193)

Ərəstu gücsüzlüyündən danışır və onu sakitləşdirir. Şah ona göyə yalvarmağı tapşırır, bəlkə pərvərdigar ona rəhm elədi. İskəndər anasına ünvanladığı məktubun mətnini diktə edir: o, qəm çəkməməli və ona yas saxlamamalıdır. İskəndər gözlərini əbədi yumur. Onu İskəndəriyyədə dəfn edirlər.

İskəndərin məktubunun anasına çatması

Müğənni, bu gecə *cəngini* saz et,
Məni bu dar yolda qəmdən xilas et!
Bəlkə genişlənsin, açılısın yolum,
Köçüm bu daşlıqdan, asudə olum... (202)

İskəndərin ölüm xəbəri Ruma yayılır. İskəndərusa başsağlığı verirlər. İskəndərin məktubu anasına çatır. Nə qədər ağır olsa da, ana oğlunun vəsiyyətinə əməl edir. Lakin oğlundan sonra o çox yaşamır.

Atasının vəfatında İskəndərusun nalə etməsi

Müğənni, qəlb açan o *sazın* ilə
Bu odlu dərdimə bir əlac elə!
O nurlu *nəğmənlə* könlümü bəzə,
Bu qəmli gecədən çıxar gündüzə! (204)

İskəndərin oğlu taxta çıxmaq istəmir. Ordu başçıları da buna çox çalışırlar. Lakin İskəndərusun pənahı Allahdır, bir də iman. O, dağ məbədlərinin birinə yollanır.

Ərəstunun rüzgarının sonu

Müğənni, yorubdur *bəm* səslər (*nəfir*) məni,
Zil (zir) üstə qaldır sən indi naləni!
Bəlkə o *zil (zir)* səsin ucalan zaman
Qurtara ürəyim bu ahu-zardan. (206)

İskəndərdən sonra bütün saray filosofları da dünyalarını dəyişir. Ərəstu ölüm taxtıdadır. Onun yanında ustadları və tələbələri toplaşır. Onlar

Ərəstudan göyün sirrini soruşurlar. Ərəstu cavab verir ki, “Cahanmədxəl” kitabını yazsa da, bunu yalnız Tanrı bilir. Ona alma verilməsini istəyir. Ərəstunun ruhu bədənindən çıxanda almanı dostlarına atır.

Hürmüzün ruzgarının sonu

Müğənni, ruh verən *sazını (cürə)* bir al,
Bizə ürək açan xoş bir *hava* çal!
Bülbültək *naləndən* sərxoş olaraq,
Bəlkə bu *nalədən*, qəmədən qurtaraq! (208)

Hürmüz dərin dənizə çatır. Görür ki, orada da nicat yolu yoxdur. Özünü ovladığı ceyrana oxşadır, pənahı yalnız Allahdır. Onu şirin yuxu aparır.

Əflatunun rüzgarının sonu

Müğənni, bir şirin *nəğmə* söylə sən,
Bu ki, ilk ricamız deyildir səndən!
Sübh çağı dinləyib sənin səsini,
Unudaq dünyanın ah-naləsini! (208)

Əflatun özünü yuxu vaxtı beşiyə tələsən uşağa oxşadır. Qocaldığına baxmayaraq, arzuları yenə də təzədir. Lakin bir müddət keçdikdən sonra fələk onun fərşini aparır.

Valesin rüzgarının sonu

Müğənni, bir *nəğmə* de, qəşəng olsun,
Mənim fəryadımla *həmahəng* olsun!
Bəlkə də ruhlanıb sənin *nəğməndən*
Yeddi çay üstündən keçə bilim mən... (209)

Taleyindən xəbər tutan Vales bilir ki, bəxt ulduzu artıq onun dadına çatmayacaqdır. O, dostlarına deyir:

“Xatircəm olmayın, – deyirəm ki, mən –
Qara *zınqırovlı* yeddi hindlidən (210)

çünki bu səadət ulduzları bədbəxtlikdən də xali deyildir. “Allahı yad et” – deyərək gözlərini yumur.

Bəlinasın rüzgarının sonu

Müğənni, bu köhnə *pərdədə* yenə
Hüznü, qəmli bir *hava* çal mənə!
Qəlbim də səs versin o nalələrə,
Şəbnəmtək göz yaşım çilənsin yerə! (210)

Bəlinas dostlarına deyir ki, köç vaxtı gəlib çatmışdır. O, başqa aləmə getməyi arzulayır, onun qarşısını heç nə ala bilməz. Son məskəni göylərdir. “Yerdə qalanların ona dəxli yoxdur”, – deyərək köçünü mərhumlar tərəfə sürür.

Fərfuriyusun rüzgarının sonu

Müğənni, çal, sənə heyran olum mən,
Ayrılım bu vaxtsız mürgüləməkdən!
Bəlkə *nəğmələrim* ola mənə yar,
Nə yatam, nə görəəm qorxunc rüyalar! (211)

Fərfuriyus köcmək əmrini aldı,
Dəvəni yükləyib, *təblini (kus)* çaldı. (211)

Həyatın təzadlarından danışır. “Xəzinə yükünü çəkən adam heç vaxt dərdən, bəladan azad olmur”, – deyir. Bu sözlərdən sonra onun da ömrünə qələm çəkilir.

Sokratın rüzgarının sonu

Müğənni, çal *rudu (rübab, çəng)*, gəl, dadıma çat
Məni bu amansız yuxudan oyat!
Bəlkə *rudun* səsi axar çay kimi
Soyutsun susamış yanar qəlbimi! (212)

Deyirlər ki, Sokratı zəhərləyiblər. O, bunu biləndən sonra şadlıq nərəsi çəkərək: “Ölümün vaxtı çatarsa, ona çarə qılmaq mümkün deyil”, – deyir. Görürlər ki, o tezliklə qəfəsdən azad olacaq, soruşurlar: ruhun candan ayrılıandan sonra sənin məzarını harada qazsınlar. Ustad gülümsəyərək deyir ki, gedənlərə fikir verməyin, onu bir də tapa bilsəniz, əlinizdən buraxmayın. İndi isə harada istəsəniz, orada da qəbrini qazsınlar.

Nizaminin rüzgarının sonu

Müğənni, çal gərək bir “*Rameşi-can*”
Açılsın ürəyim o xoş *havadan!*
Xosrov məclisində *Barbəd* çalantək
Çal bir-bir *nəğməni*, birdən yüzədək!... (213)

Dastanı bitirən kimi Nizami də köçmək üçün qalxır. Onun da ömür kitabı qapanır. Ölən alimlərdən, halından danışıb, o da onların ardınca addımlayacaqdır. Ümid edir ki, hər şeyi bağışlayan Allah, onu da bağışlayacaqdır.

Məlik İzzəddinin mədhi

Müğənni, o “*Rameş*” *havasını* çal,
Şadlıq məqamıdır, qurtardı məlal!
Rudunla bir *dəstgah* çalasan gərək,
Çaldıqca uzana şahın ömrütək! (214)

Ənənəvi olaraq poemanın ünvanlandığı İzzəddin Məsud¹²⁷ təriflənir.

Qısa olaraq “İskəndərnamə”nin məzmunu açıqlanır. Şair ağır xəstəliyini qeyd edir, şaha oğlunu və kitabını tapşırır. “İqbalnamə”nin sonunda bildirir ki, onun poemasını diqqətli oxucu lazımı səviyyədə qəbul edəcəkdir. Ondan əsəri almaq istəyənlərə:

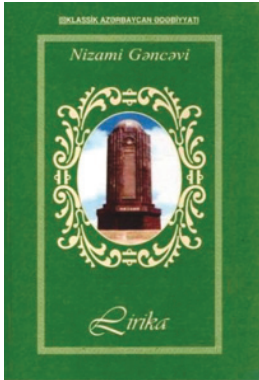
Dedim: “Gövhər üçün edərlərmi cəng?
Nəğmə gözəl olar olsa *həmahəng*”.
... Pozğunluq olarsa *ahəngdə* əgər,
O səs hara çatar, necə yüksələr? (217)

O qocalsa da, sözündə təzəlik rəvnəqi vardır. Buna baxmayaraq o, ölümə hazırdır.

Səsim çıxmasa da *təbiltək* əgər,
Dözərəm *təbiltək* yağsa zərbələr. (217)

Poema İzzəddin Məsudun mədhiylə tamamlanır.

Nizami Gəncəvinin “**Lirika**”sında aşağıdakı qəzəllərində:

Bura muğlar¹²⁸ evidir, burda hamı məst düşüb,
Bir şirin *nəğmə*, şərab, şəmi-nigarım bu gecə! (LŞ, 62)

*Nəğməyi-Davud*¹²⁹ kimi ucaldı *zəngin* səsi,
Mülki-Süleyman¹³⁰ gör, bir belə kilsayə bax! (LŞ, 65)

Nizami, səndə ruh varsa danış eşqü məhəbbətdən,
Gözəl bir *musiqi* (*ərgənün*) dinlə, şərab versin sənə canan. (36)

Ruh nuş eləyər, ləli-ləbin badə verərsə,
Çəng, ney (ney), kaman inlər, göz olar onlara sağər¹³¹ (45)

Versə ləbin azca mey, nalə çəkər *cəngü ney (ney)*,
Ruhum olar meypərəst, gözlər – onun sağəri. (97)

Səbuhim¹³² ol, salıb yadə... qanımdan dolur al badə,
Desəm: “*Nəğmə* oxu bir də!” Ahım, əfqanımlı ol, ey dost! (102)

qəsidələrində:

Nəfəsimin ildırımını uca səslə *zəngə* bənzər¹³³
Bayraqlaşan qələmimin sancıldığı yer – cahandır¹³⁴.

...Bir *ərgənün* sədasıdır qəzəllərim qulaqlarda,
Lalə rəngli mey sayığı sözlərim zövq oxşayandır.

... Əbəs yerə *dəf* çalmaram, nə vaxt çalsam, toy başlanar,
Xütbə¹³⁵ üçün *nəğmə* desəm, sanarlar ki, qəzəlxandır. (121)

Zənd¹³⁶ oxuyan möbidlərin¹³⁷ nəfəsini kəsir *nəğmə*,
O *nəğmə* ki, zəbur¹³⁸ təki dəhşət saçan bir tufandır...

Bu şənliklər diyarında səslənməsə *nəğmələrim*,
Kim bilər ki, *müğənnilər* müğ meyi tək qəlb açandır?! (122)

Bu nə sözdü, söyləyirəm: söz Tanrısı, söz şahıyam,
Boş danışıq karvandakı dəvə *zəngi*, ah-fəğandır. (124)

Zıncırovlar (qumro) zıncıldadı, budur, yola düşür karvan,
Sən bu qədim düşərgədən can mülkünə yönəl, ey çan!¹³⁹

Çalınan *zəng (qumro)* öz naləndir, – karvanına ulu başçı,
Sən bu karvan zəncirində *zəng* səsinə həmdəm, hayan.

Oyuncaqsan, nə qədər ki, sən bir qapı cəftəsisən¹⁴⁰,
O *zəng* (*qumro*) kimi nalə çək, get, istəmə, ya istə aman.

Bu vadidə təhlükə var, buna görə inləyir *zəng*,
Bəs bu cəftə neçin inlər? İçi boşdur, özü nalan.

Dərd sədalı *zəng* (*qumro*) üzürlü, cəftə ondan üzürlüdür,
Ürəyinin yoxluğundan çəkir nalə, qılır əfqan. (127)

Beş dəfə¹⁴¹ *təblini* döy, indi köç *avazını* gəz,
Ta ki söz mülkü sənə bağlana, şöhrətdə olar. (135)

və rübailərində:

Dilləndi *İraq pərdəsi*, ey yar, yatma,
Saqi dolanır məclisi, dildar yatma. (150)

Ney söylədi: – Çox oldu yerim torpaqlar,
Bir gün məni kəsdilər qələm barmaqlar.
Min zərbə yedim cahanda mən hər kəsdən,
Etsəm çox əgər nalə, buna üzrüm var. (153)

“musiqili” bəndlərə rast gəlirik.

* * *

Poemaların məzmununu danışmaq diliylə (əgər musiqi səhnələrinə aid beytləri nəzərə almasaq) söylərkən, qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq, şairin bədii, fəlsəfi, estetik-etik, dünyəvi, humanist, sosial-siyasi fikirlərini və ideyalarını, ibrətamiz hikmətlərini, şəxsiyyəti dəyərləndirən, mənəvi dünyanın üstünlüklərini göstərən keyfiyyətləri qeyd etmədik. Bundan başqa, Nizami irsində rast gələn nəcib hisslər, humanist konsepsiya, yüksək bədii surətlər, parlaq, canlı səhnələr, elmin müxtəlif sahələri, o cümlədən planet və ulduzların hərəkətləri haqqında məlumatlara da toxunmadıq. Şərq əfsanələri və əsatirləri, rəvayət, nağıl, dastan, atalar sözü və məsəlləri, o dövrün məşhur əsərlərin qəhrəmanlarının adlarını da çəkmədik. Onlara hər bölümdə rast gəlinir. Yalnız musiqiyə aid misraları qabardaraq, onların XII əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin vəziyyətini müəyyənləşdirilməsində rolunu göstərməyə, şairin özünün musiqiyə olan baxışlarını işıqlandıрмаğa səy etdik.

2. NİZAMİ DÖVRÜNDƏ MUSİQİ SƏNƏTİ

2.1. MUSİQİ MƏKANI

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” məsnəvilərində cərəyan edən hadisələrin yerini müəyyən etmək üçün, onlarda göstərilən ölkə, şəhər, dağ, yayla, çöl, dəniz, körfəz, çay və s. adları izləməklə mümkündür [18, 25]. Bu adları Nizaminin “kişvər” və ya “iqlim” çərçivəsində ayırdığı ayrı-ayrı məkanlar daxilində aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ərəblərin orta əsrlərdə “Əcəm” adlandırdığı **İran torpağında** – Kirman, Gilan, Mazandaran, Xorasan, Xuzistan, İraq, Təbəristan vilayətləri, İstəxr, Dəhistan (Astrabad), İsfahan, Rey, Nişapur, Şüştər, Kirmanşah, Amil, Xuttim, Amül, Tus, Qəsri-Şirin, Bəsti şəhərləri, Əlbürz (Elbrus), Dəməvənd, Bisütun dağları, Xuzan yaylaları (yer adları), Zindərud çayı, Busəhaq firuzə mədəni, Xəvərnəq sarayı.

2. **Ərəb məkanında** – Ərəb (Ərəbistan), Babil, Misir, Yəmən, Fələstin, Şam ölkələri, Mosul, Ədən vilayətləri, Bağdad, Bəsrə, Dəməşq, Mədain, Əfrincə, Məkkə, Mədinə, Bustan, Kəbə, Məqdəs, İskəndəriyyə, Beytül-Müqəddəs (Qüds) şəhərləri, Nəcd, Buqubeyns, Tur dağları, Kərx (yer adı), Təlx ab-e Zine (Ölü), Ümman (Oman), Gülsum (Qırmızı) dənizləri, Ədən körfəzi, Nil, Dəclə, Fərat çayları, Xeybər qalası.

3. **Məğrib arealında** – Əndəlis (İspaniyanın cənub hissəsi), Qeyrəvan şəhəri, Mühit dənizi (Atlantik okeanı).

4. **Rum ərazisində** (Roma və Vizantiya imperiyaları, Kiçik Asiya) – Yunan, Rum, Məqduniyyə (Makedoniya) ölkələri, Feyləqus qəsri, Rum (Aralıq) dənizi.

5. **Səqlab** (ərəb və farsların slavyanlara verdiyi ad) torpağında – Tartus, İsu, Alan vilayətləri, Burtas, Xəzran, Bulqar türk qəbilələrinin məskunlaşdığı yerlər, Yəcuc səddi, Rud-rus (Volqa çayı).

6. **Hind-Əfqan arealında** – Hindistan, Sərəndib (indiki Şri-Lanka), Kəşmir, Pəncab, Qənnuc ölkələri, Lahor, Bəlx, Qəndəhar, Qəznə, Herat, Fərhar şəhərləri, Qur (dağlıq yer), Sincab çayı.

7. **Həbəş-Zəngibar** məkanında – Həbəşistan (Efiopiya), Qeysur şəhəri, Misirdən cənubda Nil vadisində Nubiya, Tanzaniyanın şərqində yerləşən Zəngibar adası.

8. Türklərin yaşadığı ərazidə – Azərbadgan (Azərbaycan), Türkiistan, Alan, Ərran, Şirvan, Sərir, Xarəzm, Fərqañə, Tibet, Çin, Türan, Əbxaz əraziləri, Qıpçıq düzənliyi, Məvarraünnəhr (Amudərya və Sırdərya çayları arasında), Maçın (Mañçuruya), Fərxaş, Soğd, Xətlan, Xəta (Xətay) vilayətləri, Səmərqənd, Mərv, Cənd, Bədəxşan, Xalxal, Buxara, Xəllux, Qaşğar, Xotən, Xərxiz, Xuttal, Xoy, Xatay, Çaç (Daşkənd), Tamğaç, Təraz, Xavər, İsficab, Gəncə, Xar, Hərum (Bərdənin qədim adı), Tiflis, Dərbənd, Şəxican, Cinal, Tus, Xütən, Qüstəntəniyyə (İstanbul), Fərruxbehişt, Muğan şəhərləri, Bəxərzan, Seqseyñ, Pərisuz yaşayış məskənləri, Həmdünyan kəndi, Xarabat məhəlləsi, Ərmən vadisi, Muğan, Məntur, İlicuq düzləri, Buğra çölü, Qaf, Səhənd, Cudi (indiki Ağrı), Ləzgi (Kiçik Qafqaz), İlhiraq dağları, Cörrum qayası, Dərbənd, Çin dənizləri, Kür, Ərəs (Araz), Mulian, Şahrud (Kür və ya Tərtər), Ceyhun (Amu-Dərya) çayları, Ruyindiz, Ərk, Dezaqna qalaları, Fərxaş qəsri.

Göründüyü kimi, “Xəmsə”də cərəyan edən areal qərbdə Atlantik okeanından şərqdə Çin dənizinə, şimalda Sibirdən, cənubda Zəngibar və Seylon adalarına kimi uzanan əraziləri əhatə edir.

Bu arealda mərkəzi mövqeyi türklərin məskunlaşdığı geniş yerlər tuturdu. Ona görə də, ilk baxışda Nizaminin təsvir etdiyi musiqi səhnələrinin və çalğı alətlərinin Azərbaycanla bağlılığına şübhə ilə yanaşıla bilinər. Nizamişünaslar da şairin Gəncədən yalnız iki dəfə kənara çıxdığını qeyd edirlər. Nizaminin əsərlərində təsvir etdiyi yerüstü qaz çıxışları, onun Bakı istiqamətində də səyahət etdiyini güman etmək olar. Lakin, bunu nəzərə alsaq belə, şairin bəhs etdiyi məkan onun gördüyü yerlərdən qat-qat genişdir. Ancaq Nizaminin məharətlə canlandırıdığı musiqi səhnələri, çalğı alətlərinin quruluşu və səslənməsi haqqında məlumatlar, nəsil-dən-nəslə ötürülən və ya salnamələrdə əks olunan tarixi hadisələrdən fərqli olaraq, onları bilavasitə müşahidə əsasında təsvir etmək olardı.

Məlum olduğu kimi, şairin doğulduğu və yaşadığı Gəncə Şərq və Qərb mədəniyyətlərini birləşdirən, min kilometrərlə uzanan Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən tranzit şəhər idi. Bu karvan yolundan müxtəlif ölkələrdən (Çin, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan, Türkmənistan, Hindistan, Əfqanıstan, İran, Gürcüstan, Şimali Qafqaz və s.) olan tacirlərlə yanaşı, başqa peşə sahibləri də istifadə edirdilər. Onların arasında, şübhəsiz, musiqiçilər də var idi.

Böyük İpək Yolu.

Onlar qaldıqları yerlərdə öz məharətlərini göstərirlər, yeri gələndə isə ustalıqlarını artırırdılar. Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qovuşduğu yerdə onların bir-birlərinə təsiri və eləcə də sənətkarlıq cəhətcə püxtələşməsi labüdü idi. Dövrümüzdə bu və digər xalqın musiqisi, çalğı alətləri, rəqsləri, oyun tamaşaları arasında oxşarlıq bunu əyani göstərir.

Təbii ki, Nizami Gəncəvi doğma şəhərində bütün bunları müşahidə etmiş, öz biliyini və dünyagörüşünü genişləndirmişdir. Ona görə də onun əsərlərində ədəbiyyat, dil, tarix, fəlsəfə, ilahiyyat, coğrafiya, təbiətşünaslıq, təbabət, astronomiya ilə yanaşı incəsənətin müxtəlif sahələri – musiqi, çalğı alətləri, təsviri və b. sənət növləri haqqında mükəmməl məlumatlar verilir. Əlbəttə, Nizami bir vətənpərvər kimi, ilk növbədə onu əhatə edən musiqi mühitini əks etməyə çalışmışdır.

Burada bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır. Nizami poemalarında iştirak edən obrazlar böyük bir vaxt hüdudunu – b.e. IV əsr əvvəl – VII əsrə əhatə etsə də, şairin müasirləri kimi çıxış edirlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, onlar Nizami üçün real tarixi şəxslər deyil, bədii obrazlardır. Şair onları eyni vaxt çərçivəsinə cəmləşdirərək, baş verən hadisələri yaşadığı məkana keçirmişdir. Poemalarda təsvir edilən hadisələr elə bil ki, şairin dövründə cərəyan edir, şəxslər isə real həyatda iştirak edirlər. Bununla belə, bütün maddi və mədəniyyət nümunələrinin, o cümlədən musiqinin müxtəlif cəhətlərini inandırıcı şərhi üçün Nizami ona məlum olan qədim dünyanın tarixi irsindən, XI-XII əsrlərdə Gəncədə fəaliyyət göstərən zəngin “Dar-əl-kütub” kitabxanasında saxlanılan qiymətli əlyazmalardan, müasirlərinin ona söylədikləri məlumatlardan bəhrələnmək (bu barədə şair özü də qeyd edir), bilavasitə müşahidələri əsasında musiqi ilə bağlı səhnəcikləri bütün incəlikləri ilə səciyyələndirmişdir.

Deməli, şair doğma elində çalğı alətlərini, onlarda çalınan musiqini, müxtəlif çalğı alətlərini birləşdirən ansamblları, müğənnilərin oxuduqları muğamları, mahnıları, saray məclislərində səslənən musiqini dinləmiş, rəqsləri, xalq mərasim və oyun tamaşalarını, ayin və dəfn məclislərini müşahidə etmiş, hərbi döyüşlərdə, ovçuluqda müxtəlif çalğı alətlərinin müşayiəti ilə ifa olunan havaları eşitmişdir.

Bu bizə əsas verir ki, Nizami poeziyasında musiqi ilə bağlı olan bütün səhnələri Azərbaycanla, onun dövrü və burada yaşayan insanların gündəlik həyatı ilə əlaqələndirək.

2.2. ÇALĞI ALƏTLƏRİ

Nizami Gəncəvinin əsərlərində musiqi ilə bağlı anlayışların çoxu çalğı alətləri ilə əlaqədardır. Şairin “Xəmsə” və lirikasında onların adları ilə yanaşı, quruluşları, hansı materialdan hazırlanması, çalınma tərzini, başqa alətlərlə birləşərək müxtəlif ansamblların tərkibində səslənməsi haqqında çox qiymətli məlumatlara rast gəlmək olur. Nizaminin bədii irsində adı çəkilən 40-dan çox çalğı alətini müasir təsnifata görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Simli alətlər (sayı – 15).

- a. Mizrabla çalınanlar – saz, cürə, ərğənün, rud, ud, bərbət, rübab, seta, tənbur, qanun, şəhrud, zənganə-rud.
- b. Kamanla çalınanlar – kamança, rəbab.
- c. Əl barmaqlarıyla dartılan – çəng.

2. Nəfəs alətləri (sayı – 11) – ney, türk nayı, nay, musiqar, kərənay, gavidum, nəfir, boru, sur, buğ, şeypur.

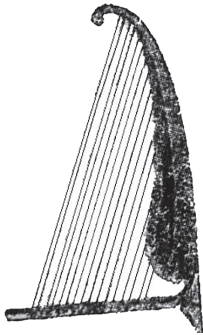
3. Zərb alətləri (sayı – 8) – təbil, təblək-baz, kus, nağara, təbirə, dəf, döhül, küp.

4. Özənsəsli (idiofonlu) alətlər (sayı – 12) – xəlخال, cərəs, sinc, çan, zəng, dəray, qumro, cəlacil, kasə, kaman, teşt, şaxşana.

Simli alətlər

Simli alətlərin adlarının Nizaminin əsərlərində başqa alətlər qrupu ilə müqayisədə daha çox çəkilməsi onların orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmasını göstərir.

Kövsvarı **çəng** [4, 153]* gövdələri müxtəlif formada hazırlanan çənglərin qədim növünə aiddir. Aləti qucaqda tutaraq, sinəyə sıxıb çalırıldı:

Çəng

Dilbərin zülfünü onun çəngi kimi tutdu,
Onu ürəyi kimi bərk sinəsinə basdı [5, 248].

Aşıxlara sarınan çoxlu sayda simləri ipəkdən hazırlanırdı [3, 58, 100; 6, 562]. Onlar nazik – zil və qalın – bəm simlərə bölünürdü [5, 230, 259]. Alətin gövdəsi baş tərəfdən əyilirdi, aşağı tərəfdə isə çıxıntısı var idi [4, 142,]. Çalğı zamanı simlər barmaqlarla dartılırdı [5, 250].

Çəng qadınların sevimli aləti idi [5, 246]. Şair çalğıçı qızların saçlarını alətin simlərinə oxşadır [6, 562].

“Yeddi gözəl” poemasında İran şahzadəsinin söylədiyi əfsanədə əsasən çəngin adı çəkilir. Onun müşayiətilə mahnı oxunurdu [3, 100], sədaları iki aşiqin ürəyindən keçən arzuları bir-birinə çatdırırdı [4, 94]. Şair çəngin naləsinə [6, 63, 343] xüsusilə qeyd edir. Alət səhər sakitliyində daha həzin səslənirdi [4, 189]. Çəngdən nəğmələr su kimi axaraq [6, 220] insanlara təsir edirdi [5, 241], onların vəziyyətlərinin bütün anlarını əks etdirə bilirdi: onu qüssələndirər, sərxoş edər və ya könlünü şadlandırırdı [6, 360]. Çəngin səsi çiçək açılan yaz gününü andırırdı [6, 562], ürəyi daş olan zahidi belə oynadardı [6, 357]. Hər pərdəsində alınan səslə dolaşq məsələləri də həll etmək mümkün idi [6, 113]. Çəng xüsusilə bərbətin səsinə daha yaxşı uyşurdu [3, 276].

* Kvadrat mötərizədəki rəqəmlər müvafiq olaraq bölmənin sonunda – “Qaynaqlar”da verilən ədəbiyyatın sıra nömrəsini və səhifəsini (kursivlə yığılmışdır) göstərir.

Çəngin saray həyatında xüsusi yeri var idi [6, 354]. Onun müşayiətilə şairin qəzəllərini də oxuyurdular [3, 350].

Rudun qədimdə çanağı kududan, tac (kəllə) hissəsi heyva, burğu aşığıdır və armud ağacından hazırlanırdı. Alətin tac və aşığı hissələri üçün müxtəlif ağac növlərinin seçilməsində məqsəd, onların toxunduğu yerdə səthlər arasında sürüşkənliyin azaldılması idi:

Kudu sevinclə rudu sazlamışdır,
Heyva armudun boğazından tutmuşdur [6, s. 588].

Alətin qoluna pərdələr sarınırdı [3, 350], sinə üstündə tutulurdu [4, 198], bəm və zil səslər mizrabla – zəhmə ilə [6, 130, 474] hasil olunurdu [6, 482]. Rud həm solo və həm də ansambl aləti idi [4, 94]. Şair rudun xoş [6, 350], məlahətli [3, 299], könül alan [5, 258] və ecazkar səsinə [6, 359] görə onu hər şeydən üstün tutur [5, 77], şeirin gözəlliyini rudun səsilə müqayisə edir [3, 350]. Alətin İraqda təşəkkül tapmasına işarə edir [6, 290].

Rudun müşayiətilə muğam ifa olunurdu [3, 281], müğənnilər isə mahnı oxuyurdular [3, 121; 6, 105]. Onda şən havalar [6, 105], səhər çağı isə adətən mərdlik mahnısı çalınırdı [6, 516].

Rud şahların sevimli aləti idi [5, 96]. “Xosrov və Şirin”də deyildiyi kimi, sərkərdə Bəhram Çubin şayiə yayır ki, Xosrov şahlığa yaraşmır, çünki o, rudun səsinə ölkəsini belə bağışlar [3, 111].

Rudun səsinə şair ilk bahar çağı ilə müqayisə edir [6, 562]. Onda tərənə su kimi axaraq [6, 182] insanları məst edirdi [6, 359], səsi göydən quşları belə yerə endirirdi [5, 96]. Şairə görə, ancaq düzgün köklənən iki rud uyğunluq – harmoniya yarada bilirdi [6, 572].

Rud şairin dövründə ən mükəmməl alət sayılırdı. Belə ki, Xosrov Pərvizin sarayında çalışan və çəngdə mahir çalan Nəkisa rudda hasil edilən səslər əsasında nəğmədə bölgü sistemini yaratmışdı [3, 276]. Şair şeirini rudun nəvası ilə müqayisə edir [3, 350], onun zümzüməsini belə hər şeydən üstün tutur [5, 77].

“Xosrov və Şirin” poemasında nəql edildiyi kimi, Toğrul şah Nizamini çadırına dəvət edəndə, əmr edir ki, ortalıqdan meyi yığırdırsınlar, saqilər xidmət göstərməsinlər, mütrüblər oranı tərk etsinlər:

Rud

İşarə etdi ki, “Bu gün axşamadək
Nə mey, nə musiqi lazım deyil, Nizami bəsdir.
Onun şeirinin nəvası ruddan gözəldir,
Bütün dedikləri xalis nəğmədir [3, 350].

Nizami “İqbalnamə”də Əflatunun (Platonun) rudun əsasında **ərgənün** alətinin icad edilməsini poetik dillə söyləyir. Filosof əvvəlcə yeddi küpün (müasir musiqi sisteminin yeddi tonuna uyğun) içərisində eşitdiyi səslərin nisbətində və rudun kökünə uyğun ərgənün alətini düzəldir. Boş kudu-nun üzərinə müşk (ceyran) dərisini çəkir və sim-ləri bağlayır [6, 482].

Ərgənün

Alət böyük təsir gücünə malik idi. Belə ki, onu səsləndirdikdə vəhşi heyvanlar oyanır, ya da yatırdılar, sızlayan ürəklər cuşa gəlirdi. Şair çalğı alətini ilahiləşdirsə də, əsas məqsəd, onun insanın mənəviyyatına təsir etməyini göstərməkdir.

Ərgənünün səs diapazonu geniş idi. Aləti köklənmək üçün kəllə hissəsində yerləşən aşıx-ları bururdular. Şairin sözlərinə, onu əvvəlcə “incidər”, sonra “nəvaziş” edərtilər [3, 240]. Simləri ipəkdən idi, qoluna pərdələr bağlanırdı [4, 118], mizrabla səsləndirilirdi [3, 277]. Alət həzim səslənirdi [6, 450], hamının ürəyinin huşunu alırdı [6, 296]. Şairə görə, ərgənunda yunanlar daha mahir çalırdılar:

Ərgənün çalan yunanlıların çoxu,
Hamının ürəyinin huşunu alırdı [6, 296].

Nizamının dövründə alət artıq tənəzzülə uğramışdı. Ona görə də şair öz təəssüfünü bildirir: “Dövrən ərgənün səsinə unutdu” [3, 295].

“İskəndərnəmə”nin “Əflatunun nəğmələr yaratması” bölməsində ərgənünün “cifti-saz” da (tərcümədə “rud” adı ilə verilir) adını da qeyd edir [6, 482]. Cüft – farsca cüt, qoşa deməkdir. Bunu nəzərə alaraq, ərgənünün çanağının, rudda olduğu kimi, qoşalaşmış iki hissədən ibarət olması nəticəsinə gəlmək olar.

Saz

“Xəmsə” də müxtəlif çalğı alətləri ümumi **saz** adı ilə təsvir edilsə də [3, 61, 202; 4, 34, 94; 5, 96; 6, 194, 220, 377, 482, 507], bu adla ayrıca çalğı aləti də mövcud idi [6, 263].

Əldə tutub sinəyə sıxaraq [3, 47], mizrabla çalınırdı [3, 276]. Bəm və zil simləri ipəkdən hazırlanırdı [3, 276; 6, 380]

Səadət bizə yenə üzünü göstərdi,
Saz çalan öz sazını çaldı. [6, 263]

Avazın uyğunluğu sazla yoxlanılırdı [3, 124]. Onun səsi ruh verib, könül alırdı, sevinc gətirirdi [6, 489, 562], səsindəki məlahət dinləyicini bihuş edirdi [6, 567]. Sazla ancaq saz uyuşurdu [3, 254].

Şair sazın pərdəsini “ismət pərdəsi” hesab edir [5, 247]. İskəndər haqqında gözəl əsər yazmaq üçün sazda ifa olunan musiqi ilə ilham almaq istəyir [6, 489]. Onda çalınan havanı Zərdüştün “Zənd”indən üstün tutur [6, 219].

“Xəmsə”də **cürənin** adı yalnız “İqbalnamə”də çəkilir:

Müğənni, könül oxşayan cürəni götür
Bizim halımıza uyğun yeni bir hava çal [6, 610].

“Cürə” sözünün “kiçik ölçülü” məna daşdığına nəzərə alsaq, onun hər hansı bir alətin növü, ya da bu adla müstəqil bir alət olduğu güman edilir. Onun səsi insanlara ruh verirdi.

Ud

Nizami **udu** “Soğdi quşu” adlandırır [6, 590], çünki Səmərqənd yaxınlığında yerləşən Soğd şəhərində orta əsrlərdə mükəmməl ud aləti düzəldilirdi. Gövdəsi üçün əsasən sarı səndəl ağacı seçilirdi [5, 214], simləri isə ipəkdən və ya bağırsaqdan hazırlanırdı [6, 296]. Qənd kimi şirin və yumşaq səslı udu [6, s. 179]. Xüsusən Barbəd çalanda:

Sanki ürəkləri manqala doldurub,
Ud çalanda ud əvəzinə yandırır [3, 276].

Xoşahəngli [5, 272] **bərbətin** geriyə əyilən kəlləsi var idi [4, 211]. İpəkdən hazırlanan simlər aşıxların burulması ilə köklənirdi [3, 276, 320] və mizrabla (zəhmə) səsləndirilirdi [3, 275]. Şair bərbətdə ifa çığının ustalığını axar su ilə müqayisə edir:

Bir aşıq xanəndəyəm, özüm də qərib və cavan,
Ayar su kimi xoşahəng bərbət çalırım [5, 272].

Alət böyük təsir gücünə malik idi.

Bərbət

“Məcnun rübab kimi əli başındaydı” [4, 70] misrası **rübabın** gövdəsi ilə qolu arasında buynuz formalı çıxıntılar olmasına işarədir, yəni alət qaşqar rübabına aid idi.

Qaşqar rübabı

Həzin səslı [3, 287] **setanın** (setarın) adından məlum olur ki, o üç simlə təchiz olunmuşdu.

Barbəd üçtelli ilə dastan çalırdı,
Ayıq ikən hər kəsi sərxoş edirdi [3, 276].

Şairə görə, seta ilə müşayiət olunan “nəğmə yüz zümzümədən tərəvətli” idi [6, 219], “ayıq ikən hər kəsi sərxoş edirdi” [3, 276].

Seta

Tənbur (adı tərcümədə “qaval” kimi verilib) gəzərgi çalğıçılarının aləti kimi təsvir edilir:

Tənbur

Sənin camalının eşqində mən bir rind deyiləm ki,
Əlində qaval (tənbur) sənin küyünə gəlmişəm [3, 243].

Qanun

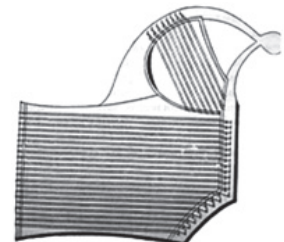
Qanunda Bağdad çalğıçıları daha ustalıqla çalırıldı. Şair Məcnunun fəryadını onun naləsi ilə müqayisə edir:

Bağdad müğənnilərinin kanunu (qanun)
Fəryad alverçilərinin müştərisi [4, 67].

Əflatun yeni alət düzəldəndə məhz qanunun səslənmə xüsusiyyətindən istifadə etmişdi [6, 482].

Şair rumlların çalğı aləti **şəhrudda** zəfər nəğməsinin ifa olunmasını qeyd edir [6, 98].

Zəngənə-rud Zəngibar adasında yaşayan müsəlmanların istifadə etdikləri alət kimi göstərilir:

Şəhrud

Zəngilər zənganə-rud çaldılar,
Rumluların şəhrudundan zəfər nəğməsi qalxdı [6, 98].

Adındakı “rud” sözü, bu alətin orta əsrlərdə geniş yayılan rud əsasında hazırlanmasını güman etmək olar.

Kamançanın iniltili səsi Musa peyğəmbərin Allahdan onu görməsi üçün yalvarış səsinə oxşadır:

Kamança Musa kimi ah çəkirdi,
Çalğıcının yolunu kəsirdi [3, 100].

Rəbab

Şairin qeyd etdiyi kimi, ərəb şairləri seirlərini kamanla səsləndirilən **rəbabın** müsayiəti ilə oxuyurdular [5, 111].

Nizami alətlərin simlərini səsləndirən **zəhmə** (mizrab), qoluna bağlanan **pərdə** və üzərinə çəkilən **tar** (tel, sim) haqqında da öz düşüncələrini bildirir. Şairə görə, şəkərtək mizrabların zərbəsindən qurumuş çaylar belə su ilə bollaşır [6, 113], ona barmaqlar yatmadan çoxlu çalğı alətləri qırılıb ([6, 130]. Mizrab düzgün vurulmalıdır:

Sən, ey mizrabı yanlış vuran,
Bir dəfə də mizrabı düz vur [5, 252],

Kamança

əks halda alət xaric səslənər. Onun düz olması xüsusən qeyd olunur, püxtəliyinə işarə edilir [6, 454].

Alətin qoluna bağlanan pərdə səslərin yerini müəyyən edir [2, 115]. Əgər pərdəyə uyuşmaq istəyirsənsə, həmahəngliyi seçməlisən [6, 280]. Pərdələr qolda düzgün bağlanmalıdır [4, 34], ancaq bu halda sazı kökləmək olar [6, 49]. Aləti pərdəyə yaxşı bələd olan adam çala bilər. Şairə görə pərdələr “qədim” [6, 613], “düz” [3, 169; 6, 479], “əyri” [3, 169; 4, 31; 6, 194], “pozuq” [6, 99] olur. Ahəng pərdəsiz olanda şivən qopar [6, 210]. Şair pozuq pərdədə nəğmə oxumamağa çağırır [6, 99].

Çalğı alətinə zərif ipək simlər bağlanmalıdır ki, səsi gözəlliyin tərənnümçüsü olsun. Ona görə də “dünya nəğməsi xaric çalınandır, xələl simdir, çalğıcıda deyil” [6, 280]. Şair Leyli və Məcnunu xoş səslə ipək simlərə oxşadır:

O iki xoş avaz ipək teldən
Çoxlarının sazında saz teli oldu [4, 94].

Simlər qırıldıqda artıq hava qulağa xoş gəlmir [4, 199]. Şair çox yerdə bəm və zil simlərin adını çəkir [5, 142].

Nizami simli alətlərin köklənməsi məsələsinə də toxunur:

Aşıqlər çalan rudu ondan aldım
Yerində olmayan pərdələri köklədim [6, 474].

Səslərin təsiri alətin müxtəlif şəkildə köklənməsindən – nisbətdən asılı olduğunu qeyd edir [6, 113, 483].

Nəfəs alətləri

Ney

Ney adətən qamışdan hazırlanırdı [6, 452]. Sadə quruluşa malik olduğuna görə hər kəs onu düzəldə bilərdi.

İran şərqşünası Səid Nəfisi tərəfindən toplanmış və Nizaminin “Divanı”na daxil edilən rübaisinin ədəbiyyatşünas alim Məmmədəğa Sultanovun tərcüməsinə:

Ney dedi: torpaqdan qalxdığım zaman,
Kəsdilər başımı həvəslə, aman!
Canıma vurdular doqquz yaranı,
Onunçün sızlayıb, inlərəm hər an [20].

əsaslanaraq, neyin gövdəsində doqquz səs dəliyi açılması qənaətinə gəlmək olar. Şair onları “pərdə” adlandırır [6, 454], alətin dar səs borusuna işarə edir [3, 329]. Neyi çoban sevgisinin canı, onun dili sayır [6, 453], inilti səsi qeyd olunur [6, 44]. Şair eşqə biganə olan adamı:

Kim ki, eşqdən xali oldu, qurudur [qırıq ney],
Yüz canı olsa da, eşqsiz ölüdür [3, 50].

hesab edir.

Türk nayı

Türk nayı şahlar yola düşəndə çalınırdı [3, 230], döyüş meydanlarında səslənəndə [3, 143] qollara qüvvət verirdi [6, 317]. Gövdəsi çalğı tərəfdən daralırdı [4, 142].

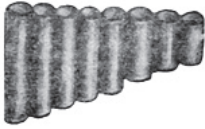
“Xosrov və Şirin” poemasında Şirinin həssaslığını bildirmək üçün nay və neyin adlarının bir sətirdə çəkilməsi [3, 323] (tərcümədə nay “musiqi” sözüylə əvəz olunub) göstərir ki, kəskin səslə türk nayı ilə yanaşı, ney kimi incə səslənən **nay** da istifadə olunurdu.

Nay

Bunu bir daha “Yeddi gözəl” poemasında nay, çəng və rübabin [5, 217] (tərcümədə “nay” sözü “neylə” əvəz olunub), İskəndərnamə”də isə “nay” və “ney” adlarının birgə çəkilməsi təsdiqləyir:

Saqi, gəl o parlaq şərablə dolu camı
Al ələ ney (nay) və neyi nəğməsilə [6, 361].

Musiqar

Çoxlu borucuqlardan ibarət olan **musiqarın** İsa tək can bəxş etməyinə işarə edilir:

Nəğməsinin cingiltisi beyinə düşəndə,
İsanın nəfəsi [musiqar] kimi təsir edirdi.[3, 276].

Kərənay gurltusundan qan cuşa gəlirdi [6, 326], əl-ayaq titrəyirdi [6, 82, 149], alətin səsi “cigərlərdə ödü parçalayırdı” [5, 75].

Kərənay

Gavdum

Nizami **gavdumu** (burmalı boru) xarici görünüşünə görə “öküz quyruğu” adlandırır [6, 83, 334].

Alət səslənəndə “səmada Öküz bürcünün öd kisəsi partlayırdı” [6, 86].

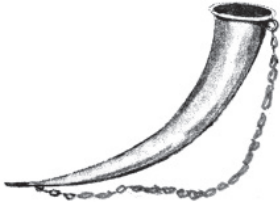
Nəfirin güclü səsi “göyün təbəqələrini qaynara salırdı” [5, 75].

Ölçücə nəfirdən kiçik olan **borunun** gövdəsi kərənay, gavdum və nəfirdən fərqli olaraq bütöv şəkildə hazırla-

Nəfir

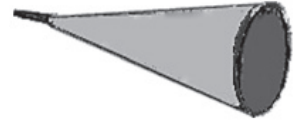
nırdı. Şairə görə göyləri sarsıdan boru “yerin qarnına sanki buru salırdı” [6, 317].

Sur

Surun güclü səsi [6, 443] döyüş meydanlarında eşidilirdi [6, 92], məhşər günündə səslənəcək İsrafilin adı ilə birgə çəkilir. [6, 141, 372].

Güclü səsə malik olan **buğ** döyüşlərdə səslənirdi, nərəsi göylərə qalxırdı [6, 286, tərcümədə adı “şey-
pur” kimi verilib].

Buğ

Uzun dar boru şəklində olan **şeypurun** [6, 334] “od yaran səsi” [6, 149] döyüş başlananda [6, 141] və barışıq vaxtı səslənirdi [4, 111]. Alət “qiyamət şeypuru” da adlandırılırdı [2, 56].

Şeypur

Zərb alətləri

Orta əsrlərdə zərb alətləri arasında **təbil** ən geniş yayılmışdı. O ölçüsü və hansı məqsəd üçün istifadə edilməsindən asılı olaraq müxtəlif adlar daşıyırdı:

- köç, səfər təbili (təbl-rəhil, rehlət təbili) [4, 75; 5, 251; 6, 101];
- növbət təbili (təbl-növbət) [3, 32, 33; 6, 30];
- döyüş təbili [6, 95];
- sülh, danışıq, barışıq təbili [3, 282];
- şadlıq təbili [4, 75];
- şah, şahənşah, dövlət təbili [3, 355; 6, 578].

Maraqlıdır ki, “Yeddi gözəl” poemasında “təbil” sözü bir-birinin ardınca altı dəfə təkrarlanır:

Kəndir yerə elə düşdü ki,
Kuduların hər biri bir təbilə döndü.
O təbilin səsi neçə mil ətrafa yayıldı.
Təbil necə təbil? – rehlət təbili!
Səs yenə təblə düşərkən
Ceyran qaplanın pəncəsindən azad oldu. [5, 251].

Təbil

İçi boş olan gövdəsi [4, 29, 104] üzərinə dəri çəkilirdi [6, 82], ona görə şair yırtıq təbildən danışır [3, 313]. Açıq tərəfinə qurd dərisi çəkilən təbillər də var idi. [6, 572]. İri təbillər filə, dəvəyə bağlanırdı [5, 201]. Qamçını [6, 60] və ya qayıışı [6, 571] dəri üzərinə vurmaqla səsləndirilirdi.

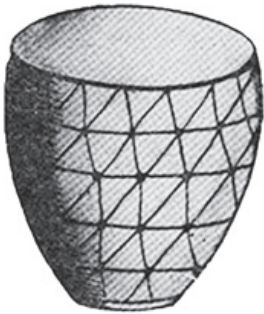
Təbil çox güclü səsə malik idi [3, 355]. Köç təbilinin səsi böyük məsafəyə yayılırdı [6, 101]. Növbət təbili boyuna asılaraq, şəhərdə asayışı qoruyan qarovulçu tərəfindən səsləndirilirdi. Son, beşinci səslənmə səhər açılarda icra olunurdu [3, 33].

Bütün poemalarda gündə beş dəfə qılınan namaz şah darvazaları önündə beş dəfə (pənc növbət) çalınan təbil səsi ilə müqayisə olunur [3, 339; 4, 24 ; 5, 18, 195, 239; 6, 30, 61]. Nizami göstərir ki, təbilin gündə üç dəfə səsləndirilməsi [6, 53] Makedoniyalı İskəndər dövründən (eramızdan 300 il əvvəl) ənənəyə çevrilmişdir [6, 53]. Sonuncu Səlcuq sultanı Səncərdən (1118-1157) əvvəl şahların saray darvazasında gündə dörd dəfə təbil çalma ənənəsi, ondan sonra onun sayı beşə çatdırılmışdı. Beş növbət şahın və sultanlığın əzəmətinin göstəricisi sayılırdı [2, 35].

“İqbalnamə”də təsvir edildiyi kimi, təbilin gur səsi gəmini burulğana salan vəhşi balığın qərğ olduğu dənizin təhlükəli sahəsindən uzaqlaşdırır və insanların həyatı xilas edilir [6, 572].

Təblək-baz (təbil-baz, laçın təbilciyi) çalınan zaman ov quşu öz yerindən havaya qalxırdı [3, 232].

Kusun içi boş bürünc gövdəsinin [6, 149, 150] açıq tərəfinə [2, 159] qalın qurd dərisi çəkilirdi və qamçı ilə üzünə vurulurdu [6, 303]. Kusun səsi “təkcə ürəyi yox, poladı da yumşaldırdı” [6, 320].

Kus

Təblək-baz

Sultan Mahmud Qəznəvinin (971-1030) ordusunda səslənən kus böyüklüyünə görə başqalarından seçilirdi. Nizamini təbiri ilə desək, “yeddi xalvarlıq” [6, 561] iri “Mahmud kusu” [5, 47] fillərin belində yerləşdirilirdi [3, 231; 5, 201]. Onu ordu yürüş edəndə [6, 245], dinc dövrlərdə isə “şahriyarların qapısında” [6, 91] və ya bir yerdən başqa yerə köçəndə səsləndirirdilər [3, 330; 6, 265, 614]. Alət həmçinin şəhərin inzibati işlərinə baxan və nizam-intizamı qoruyan dərğanın

– möhtəşibin istifadə etdiyi alət idi [5, 251]. Kusun səsi böyük məsafəyə yayılırdı [6, 266], “səsindən ölümlər xortlayır, dirilərin başının huşu gedirdi”

[3, 142], qırmızı güllərin bənizi qorxudan saralırdı [6, 326]. Şair “Xosrov və Şirin” poemasında Fərhadın fəğan çəkməsini, kusun səsi ilə müqayisə edir [3, 190, tərcümədə təbil; 6, 53]. Onu döyücləmək ənənəsinin İskəndər dövründən miras qalmasını qeyd edir [6, 65].

Nağara əsasən döyüş vaxtı səsləndirilirdi:

Təbil (nağara, kus) gurultusu, şeypur (nay) səmindən, Ölünün sinəsində ürək yerindən qopurdu [4, 113]

Nağara

Təbirə dəri çəkilmiş üzünə [6, 480] gön qayıışı vurmaqla çalınırdı:

Təbirə

Təbilçi (təbirə) xam göndən xar-xar salaraq, Gecənin ağzını tez yüyənlədi [6, 82].

Güclü və gur səs verirdi [6, 197]. Bu vaxt “asiman yerə düşüb rəqsə başlayırdı” [6, 337].

Dəf

Əllə səslənən [3, 130] **dəfin** sağanağına, şairin sikkələrə oxşadığı metal halqalar bərkidilirdi [2, 58]. Membranı ahu dərisindən hazırlanırdı [2, 118]. Alət adətən mütrüblərin əlində səslənirdi [4, 101].

Şair nəfisini cilovlaya bilməyən insanları **döhülün** gövdəsinin tutumu ilə müqayisə edir:

Bəli, qarnı təbil [döhül] olan üçün

Tutmac yarpağı gül yarpağından yaxşıdır [5, 43].

Çanağın açıq tərəfinə qurd dərisi çəkilirdi [6, 86], üzünə qayış, çubuq və ya qamçı vuraraq səsləndirilirdi [3, 225; 5, 189; 6, 86]. Qarovulçu onu səsləndirərək səhərin açılmasını xəbər verirdi [4, 222]. Məclislərdə cümə namazı vaxtı hökmdarın adına döhl sədaları ilə xütbə oxunurdu [2, 184]. Alət döyüş vaxtı da səsləndirilirdi [6, 286].

Döhül

“Yeddi gözəl” poemasında isə, döhlün törətdiyi əks-səda qalada gizli yolu aşkar etməyə imkan verməsi və qızın qoyduğu ən çətin şərtin yerinə yetirilməyi barədə danışılır [5, 189].

Bürüncdən hazırlanan **küp** hərbi döyüşlərdə istifadə olunurdu:

Kərənayın və bürünc küplərin naləsi
Cigərlərdə ödü parçalayırdı [5, 75].

Yəqin ki, alət xarici görünüşünə görə belə adlandırılırdı.

Özənsəsli alətlər

Rəqqasələrin topuqlarına bağlayaraq səsləndirdiyi **xəlxal** (xalxal) kübar qız və qadınların bəzək əşyası da sayılırdı. “Xosrov və Şirin” poemasında qeyd edildiyi kimi, Şirin rəfiqələrindən, ilk növbədə, ayağında xəlxalın olması ilə seçilirdi:

Xəlxal

Gah xalxallarını (xəlxal) ayğından çıxarırdı
Tuğ əvəzinə boununa salırdı [3, 294].

Qolbaq şəklində düzəldilən xəlxalın üst tərəfinə sıra ilə kiçik zınqırovlar pərçim edilirdi. O adətən qızıldan və gümüşdən hazırlanırdı [3, 75; 4, 198; 6, 266] Xəlxala zəncir də bağlanırdı [3, 252]. Şair “sırğaya bənzəyən bir günlük təzə ayın”, bir həftədən sonra xəlxal şəklini almasını qeyd edir [6, 249].

Cərəsin səsi “qulaqları kar edirdi” [6, 101], döyüşlərdə dəvələrin boynunda [5, 201] səslənirdi. Köç vaxtı dəvə karvanında çoxlu sayda cərəs olurdu, yükün başında isə kəcavədən asılırdı [2, 135; 3, 254] və ya şəbpərənin (gecə quşu) qanadına bağlanardı [3, 124]. Keşikçilər onu boyunlarından asır [6, 361], yaxud da belindəki kəmərlərinə bağlayırdılar [5, 33]. Onlar yeridikləri zaman cərəs səslənirdi və beləliklə də keşikçilərin ayıq olduğu bilinirdi:

Bir nəfəs çəkincə yüz ürək dərdi çəkirəm
Yatmamaq üçün hey cərəs çalırım [6, 46].

Cərəs

Qızıldan hazırlanan cərəslərə də rast gəlmək olurdu [6, 82].

“İskəndərnamə” poemasında yazıldığı kimi, Daranın İskəndərlə müharibəsi zamanı **sinclərin** (tərcümədə – gürz) boşqaba oxşar mis lövhələrinin bir-birinə vurulmasından alınan güclü səslər ətrafa yayılırdı [6, 141].

Sinc

Döyüş vaxtı rus ordusu tərəfindən iri zənglər – **çanlar** da səsləndirilirdi [5,204; 6,330].

Zəng

Dilçəkli zənglər [3, 40] müharibə vaxtı dövənin boynundan asılırdı [6, 80]. Ondən keşikçilər tərəfindən xəbərdarlıq aləti kimi də istifadə olunurdu [2, 57]. Karvanda [3, 258] dövələr yola düşəndə zınqıldayırdı [1, 127]. Şair onun zənguləsini xüsusi vurğulayır [6, 150]. Şairin dövründə rus zəngləri daha məşhur idi [6, 92, 179].

Çan

Dəray

Dəray iri zəng olub [3, 231] dövələrin boyunlarından asılırdı [6, 101] və hərbi döyüşlərdə səslənirdi [6, 320, 326]. Bu zaman ondan əsasən ruslar istifadə edirdilər. Ona görə də alət “rus dərayı” da adlanırdı (tərcümədə – təbil) [6, 317]. Nizami alətin parıldayan dilçəyini onun “hülqum”u hesab edir [3, 231].

Dəvə karvanında səstörədici kimi kiçik ölçülü kürə şəkilində olan **qumrodan** (qumrov) da istifadə olunurdu [1, 27] (tərcümədə zənglə əvəz olunub). Alət gildən və ya bürüncdən hazırlanırdı, içərisinə iki-üç girdə daş və ya qurğuşun qırma salınırdı.

Bağında zınqırovlar asılan **cəlacili** keşikçilər kəmərlərinə bağlayırdılar və hərəkət etdikdə zınqırovlar səslənirdi [6, 101], beləliklə də onların oyaq olduqları bilinirdi:

Ağızlarında gətirdikləri cəlacillərlə
Cümlə aləmi rəqsə gətirdilər [5, 203].

Cəlacil döyüş meydanlarında da səslənirdi [6, 150]. Bu vaxt, yəqin ki, onun iri növündən istifadə edilirdi.

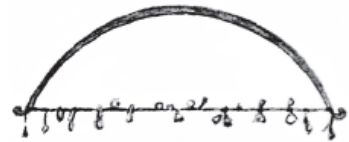
Kasə hərbi döyüşlərdə ona zərbə vurmaqla çalınırdı [5, 75].

Şair **kamanı** türkün oxdan ayrı düşən yayına bənzədir. Belə olduqda kaman mütrübün, bir növ, dəfinə, yəni çalğı alətinə çevrilirdi:

Türkün yayı oxdan uzaq düşdükdə,
Qoca mütrübə köhnə bir dəf olur [3, 305].

Qumro

Kaman

İnanca görə, ayın tutulması göy əjdahasının onu udması nəticəsində baş verirdi. İnsanlar **teşti** döyəcəklə əjdahanı qorxutmaqla istəyirdilər ki, ağzından ayı buraxsın. Nizami teştin səsiylə ayın buluddan xilas olmasını nəzərə çatdırsa da, qolun və qılıncın gücünə üstünlük verir [5, 86]. Qoca möbidin gələcəyi xəbər verməsi üçün gümüş teşt və qızıl yumurtadan istifadə etməsini göstərir [6, 192].

Şaxşana beyt oxuyanda əllə silkələnirdi [5,203].

Şaxşana

Yəqin, quruluşca müasir şax-şaxa oxşayırdı.

Nizami Gəncəvinin çalğı alətləri haqqında baxışları da maraq kəsb edir. Şair “musiqi aləti” deyəndə, ilk olaraq dünyanı nəzərdə tutur, yəni bu dünyada hər kəs onun tələblərinə uyğunlaşmağı bacarmalıdır. Əsər qəhrəmanlarının keçirdiyi həyəcanı çalğı alətlərinin səslənməsiylə müqayisə edir. Ona görə “musiqi aləti pərdələrində o kəs çala bilər ki, “bu alətdə səsin alınma tərzini bilsin” [6, 438]. Yalnız çalğı alətləri qəlbədəki incə və gizli duyğuları əks etdirir, iki sevgili arasında ünsiyyət yaradır [4, 94].

Şair çalğı alətlərini insana bənzədir, yol göstəricisi sayır. Alətdə ipək simləri elə bağlamaq lazımdır ki, səsi gözəlliyin tərənnümçüsü olsun. Ərəstunun icad etdiyi aləti isə ilahiləşdirib onun səsi ilə canlı aləmi idarə edir, heyvanları yatızdırır və oyadır [6, 483]. Qadının oxumasını, çalğı alətində çalmaq bacarığını insani keyfiyyətlərdən biri sayır [6,299].

Nizami Gəncəvinin səs haqqında nəzəri mülahizələri də olduqca maraqlıdır. Şairi:

Bilmirik bu pərdədən gələn səs nədir?

Bu pərdədə saz çalan da kimdir? [6, 377].

“İlk müğənninin sazından hansı səs gəlmişdir?” sualları düşündürür [6, 507]. Çalğı alətlərindən alınan səslərin məkanda yayılması [4, 151], yəni akustika haqqında mülahizələrini bildirir:

Günbəzin düzgün musiqi çalınan yeri olsa,

Orada süst simlər də xoş səda verər.

Əgər günbəzin bir rüknü xarab olarsa,

Xoş avazlının da səsi xoşa gəlməz [6,493].

Teşt

“Əgər ölçüdə vəzn olmasa, səsin ucalığı haradan ola bilər?” sualını verir [6, 620].

Şair zil və bəm səslərin uyuşmasından [5, 142] və qovuşmasından danışır [4, 230]. Ona görə, zili-bəmi olan səs həm gülüş, həm də ağlama gətirir [6, 567].

Nizami Gəncəvinin çalğı alətləri haqqında verdiyi məlumatlar musiqi-şünaslıqda bir çox mübahisə doğuran məsələlərin həllində böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, hal-hazırda bir çox mütəxəssislər tərəfindən ud və rudun ərəb və farsca adlarının bir-birinə keçməsi mühakiməsini irəli sürərək, onların eyni alət olduğunu qeyd edirlər. Bərbət haqqında da eyni fikri söyləyirlər. Nizaminin irsi sübut edir ki, onlar şairin dövründə müstəqil çalğı alətləri olmuşdur.

Şairin əsərlərinə istinad edilərək, yuxarıda verilən məlumatlar göstərir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda yayılan çalğı alətlərinin növlərinin, quruluş, səslənmə xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində Nizami Gəncəvinin əsərləri ən qiymətli mənbədir.

2.3. MUSIQİ VƏ RƏQS İFAÇILARI

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində cərəyan edən hadisələrə uyğun olaraq müğənni, çalğıçı, mütrüb, rəqqas və ya rəqqasə, xalq mərasim və tamaşalarında çıxış edən oyunbaz, məzhəkəçi və hoqqabazlardan söz açmış, xüsusən tarixi şəxslər olan Barbəd (585/589 – 628/638) və Nəkisaya (549-623/628) çoxlu sayda şeir misraları həsr etmişdir. Şübhəsiz ki, şair yaşadığı mühitdə gördüyü, eşitdiyi və dinlədiyi mahir sənətkarların səsləndirdikləri musiqi sədaları ilə səcdə gələrək, ondan altı əsr əvvəl yaşamış adları çəkilən musiqiçilər haqqında çox yüksək zövqlə valehedici və ürəkaçan sətirlər qoşmuşdur.

Barbəd haqqında orta əsr əlyazmalarında və dərc olunan əsərlərdə kifayət qədər məlumat vardır. Barbədin bədii surəti poeziyada ilk dəfə Şərfin dahi sənətçisi Əbülqasim Firdovsinin (934-1020) və ondan sonra Qəznəvilərin saray tarixçisi Əbu Mənsur əs-Səalibinin (961-1038) “Şahnamə”lərində verilmişdir [26]. Bu əsərlərdə onun haqqında qoşulan əfsanələr də (ağacda oturub çalğısı ilə Xosrovu valeh etməsi və saraya dəvət edilməsi, şahın sevimli atı Şəbdizin ölümünü çalğı alətində səsləndirdiyi musiqi ilə ona bildirməsi) öz əksinin tapmışdır.

Dövrün görkəmli musiqiçisi, bəstəkarı, nəzəriyyəçi, müğənnisi və şairi olan Barbədin yaradıcılığı onun 1400 ildönümünə həsr olunan “Barbəd, əsri

və mədəniyyət ənənələri” məqalələr toplusunda [24], 1990-cı il aprelin 23-29-da Düşənbədə “Barbəd və Mərkəzi-Ön Asiya xalqlarının bədii ənənələri: “Tarix və müasirlik” mövzusu üzrə keçirilmiş Beynəlxalq simpoziumda dinlənən məruzələrdə və tezlərdə [25], eləcə də Tacikistan Elmlər Akademiyasının “Xəbər”ində (şərqsünaslıq, tarix və filologiya seriyası, 1989, № 1) geniş şərh olunub. Məqalələrdə orta əsr Şərq dünyasının musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əhəmiyyəti, “Xosrov və Şirin” poemasında Barbəd surəti və onun dövrünün musiqi sənətinin bəzi xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bu mənbələrə görə, Barbədin əsl adı Fəxləbad idi. Xorasanın şimalında yerləşən Nisa şəhərində anadan olsada, Mərv şəhərində (indiki Türkmənistan şəhəri Marıdan 30 km şərqdə) yaşayıb yaratmışdır. Ona görə o, Fəxləbad Mərvazi (Mərvazlı Fəxləbad) adı ilə məşhur olmuşdur.

O, Sasanilərin son sülaləsindən olan II Xosrov Pərvizin (590-628-ci illər) sarayında çalışmış, “Şah nəğmələri”nin və ya yeddi “Xosrovani”nin (epik-qəhrəmanlıq səciyyəli ayin mədhiyyələri), 30 ləhnin (melodiyaları), ilin hər gününə uyğun ifa olunan 360 mahnının müəllifi kimi tanınmışdır. Bu mahnılar ilin ay sayına uyğun 12 musiqi dövrlərinə – silsilələrə bölünürdü. Hər bir silsilə öz növbəsində janr şəklinə görə bir-birindən seçilən ayin günlərinə uyğun 30 hissədən ibarət idi [24].

Çoxtelli sazı – bərbəti çalan Barbədin adı ilk dəfə “Xosrov və Şirin” poemasında çəkilir. Bu əsərin ərsəyə gəlməsində istifadə olunan və Bərdədə saxlanılan dastanın əlyazmasında qeyd edildiyi kimi, Xosrov babası Ənuşirəvanı yuxuda görür. Babası ona deyir ki, qoranın acılığına dözüb, üz-gözünü turşutmadığından gözəl dilbərə, atının peyinini kəsdikdə üzünə toz qonmadığına görə Şəbdiz adlı qara ata, taxtını kəndliyə verəndə əhvalını pozmadığından şahlara layiq taxta sahib olacaqdır. Mütrübünün əlindəki sazı əlindən aldıqda belə dözdüyündən Barbəd adlı elə musiqiçi verəcəklər ki, onu yad edəndə belə camdakı zəhər şərbəti andıracaqdır [3, 61]. Poemanın sonrakı bölmələri bunu tam təsdiqləyir. Belə ki, Barbəd Xosrovun bütün məclislərinin iştirakçısı və yaraşığı olur. Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında ona xüsusi bir bölmə də (“Çalğıçı Barbədin tərif”) həsr edib.

Barbədin adı sonra “Leyli və Məcnun” poemasında çəkilir. Şair hikmət və nəsihət haqqında söz açanda qeyd edir ki, Barbət kimi oxumaqda usta olsan da, sazda pərdəsiz çalıb oxumağı məsləhət görmür [4, s. 32].

“Yeddi gözəl” poemasında onun yüz yox, min, yəni saysız mahnı ifa edə bilməsi göstərilir [5, 35].

“İqbalnamə”də müğənniyə müraciətdə, Xosrov məclislərində Barbədin çaldığı kimi, yüz havanın ifa edilməsi rica olunur:

Müğənni, canı rahatlayan havanı çal,
Qoy könül oxşayan o havadan ləzzət alım.
Birdən yüzə kimi havanı Xosrov məclisində
Barbəd çaldığı kimi çal [6, 616].

**Mirzə Əli. Xosrovun Barbədin
musiqisini dinləməsi.**

1539-1543-cu illər. London, Britaniya kitabxanası.

gah onlara ürək verir, gah da canı alırdı [3, 162]. Barbət çalanda əliylə elə bil şəkər töküdü, gecə quşlarını yuxu tuturdu [3, 276].

Nizami Barbədin adını dövrün tanınmış şəxsiyyət-lərindən olan İskəndərin müəllimi Ərstatalis (Ərəstun), İran şahı Nüşirəvanın vəziri Bozorgmehrx və Səlcuq sultanı Məlikşahın xacəsi Nizamülmüklə bir sırada çəkir [5, 35].

“Xəmsə”də Barbəd canlı iştirakçı kimi, yalnız “Xosrov və Şirin” poemasında çıxış edir. Barbəd ilk dəfə Xosrovun taxta çıxandan sonra onun təşkil etdiyi məclisdə görünür.

Barbəd məclisə ən sevimli aləti bərbətlə gəlir və repertuarında olan yüz havadan daha xoşa gələn otuzunu seçərək ifa edir. Şairə görə o, çıxış edərkən, əlində bərbət su kimi axırdı, oxuduğu mahnılar dinləyicilərə müxtəlif cür təsir edirdi:

Sonuncu dəfə Barbəd Nəkisa ilə birlikdə Xosrov və Şirinin toyu zamanı iştirak edir. Burada Barbəd nəğmələri, Nəkisa isə səsi ilə seçilirdi:

Barbədin nəğməsi Nəkisanın səsi,
Zöhrənin alnını torpağa sürtürdü.
Gah rudun nəğməsi sahiyə deyirdi:
Bir cam ver, yaşasın bu eyş!
Gah mey camdan Barbədə deyirdi:
Çal ki, bu ili xoş başa vurasan! [3, 299]

Xosrov Barbədi dinlədikcə dəfələrlə ona əhsən, afərin deyir və hər mahnıya görə xəzinədar qızilla dolu kisə, mirvari ilə bəzədilmiş xalat verirdi [3, 164].

Barbəd bərbətdən başqa seta (setar), rud və udda da gözəl çalır. O, setayı çalanda hər kəsi sərxoş edirdi, udu çalanda isə elə bil ki ətirli ud ağacı kimi könülləri yandırır. Əlləri ilə “dostlara qızıl kisəsi bağışlayırdı”, zəhmə (mizrab) ilə “könül yaralarına şefa verirdi”, nəğmələri insanın beyninə təsir edirdi. Barbədin udunun sədaları elə bil ki Davud nəğməsi çalır [3, 276]. Barbədin bal kimi şirin mahnıları Xosrovun ilham mənbəyi idi [3, 306]. Xosrovun dəfn günündə incəsənətin tənəzzül edəcəyini əvvəlcədən duyan ustad musiqiçi artıq barmaqlarını kəsmişdi [3, 325].

Beləliklə, Nizami Barbədin timsalında dövrünün ən mahir çalğıcılarının ümumiləşmiş surətini yaratmışdır.

Xosrov Pərviz sarayında çalışan başqa musiqiçi, əslən Mavəərənnəhrdən (orta əsrlərdə Amudəryanın sağ sahilində yerləşən vilayət) olan Nəkisa idi. O, çəngdə mahircəsinə çaldığına görə onun adına “Çəngi” ləqəbi qoşulmuşdu.

Nəkisanın adı ilk dəfə Xosrovun gördüyü yuxunu Şapurun yozumundan sonra onun təşkil etdiyi məclisdə çəkilir. Nizaminin sözlərinə görə, o, qürurlu, ağır təbiətli, həmsöhbət sənətçi, həmçinin şahın hörmətli əyanı idi. Onun xoş səsi var idi, musiqişünas kimi rudun səs sırasını nizamlamışdı. İlk dəfə nəğmələrdə durğunu, mahnıların təxtə bölünməsinə icad etmişdir.

Nəkisa elə mahnılar bəstələyirdi ki, quşlar yerdə qanad salırdı, Zöhrəni fələyin ətrafında rəqsə vadar edirdi. Yalnız o, Barbədlə ayaqlaşa bilirdi. Barbəd bərbəti, Nəkisa çəngi çalanda, qızıl gülün rəngi qoxusu ilə vəhdət təşkil etdiyi kimi, səslər axırdı, biri könül verir, o birisi huşu alırdı [3, 276].

Göründüyü kimi, Nəkisa musiqi sənətinin müxtəlif sahələrini (musiqişünaslıq, bəstəkarlıq, xanəndəlik və çalğıcı) birləşdirən mahir sənətkar idi.

Həm Barbədin, həm də Nəkisanın ustalığı onların müvafiq olaraq Xosrovun və Şirinin dilindən növbə ilə muğam üstə dərin məzmunlu qəzəlləri oxu-

duğu zaman xüsusilə gözə çarpır [3, 278-292]. Şair Xosrov və Şirinin demək istədikləri sözləri Barbəd və Nəkisaya həvalə edir. Bu da heç təsadüf deyildir. O hesab edir ki, bu mahir sənətkarlar musiqinin dili ilə əsərin qəhrəmanlarının ürəyindən keçən hissləri, duyğuları daha yaxşı çatdırırlar.

Nizami Gəncəvi əsərlərində real musiqi ifaçıları ilə yanaşı, poemaların iştirakçıları olan qadın musiqiçilərə də geniş yer verir. Onlardan biri Bəhram şahın sevimli kənizi türk qızı Fitnə idi. O, məharətlə oxuyur, rud, rübab və çəngdə ustalıqla çalır və incəliklə rəqs edirdi. Rudun müşayiətilə elə gözəl oxuyurdu ki, quşları belə havadan endirirdi. Ova isə bir qayda olaraq çəngi özü ilə götürərdi:

O həm gözəl idi, həm də nəğməkar idi,
Rud çalındı, rəqsdə ayağı yüngül.
O, rudun naləsinin göyə qaldıranda,
Quşları havadan endirərdi.
Şikarda, badə və rud (məclisində)
Şah ən çox onun nəğməsini dinlərdi.
Onun sazı çəng, Xosrovun sazı ox (idi)
Bu çəng vurur, o isə ov vururdu [5, 96].

Nizami İskəndərə Çin Xaqanının bəxş etdiyi Nistəndərcahanın (mənası: dünyada tayı olmayan) xoş səsini, rud çalmasını onun gözəlliyi və mərdliyi ilə bir sraya qoyur. Onun üç xislətini şair belə vəsf edir:

Birincisi – gözəllik və qəşənglik,
Çünki o ürək almaqda möcüzədir.
İkincisi – onda olan gücdür ki, döyüş vaxtı
Mərd kişilərin qarşısından qaçmaz.
Üçüncüsü – onun xoş avazı və rud çalmağıdır ki,
Zöhrənin özündən daha gözəl nəğmə çalar, oxuyar [6, 299].

Yedi rəngli ipəkdən zövqlə tikilmiş paltarda çıxış edən [6, 449] **xanəndələrin** oxuduqları sözlərinin mətnini, indiki kimi, qəzəllər təşkil edirdi [3, 100].

Şair **müğənni** ilə çalğının birliyini xüsusi qeyd edir [4, 55]; müğənni əgər bəstəsiz şərqi söyləsə, rudun səsi onun avazına gülər [6, 211]. Müğənnini muğ meyi kimi qəlb açan sayır [1, 33]. Müxtəlif mətnli mahnıların səslənməsində müğənnilərin ustalığı vəsf edilir.

Müğənni qadınlar bir qayda olaraq çəngin müşayiətilə lirik mahnılar oxuyardılar [5, 248]. Onlar xoş səsləri ilə insanlara təsəlli verir, nikbin əhvali-ruhiyyə bəxş edir, arzularına çatmalarına ruhlandırır dılar. Təsadüfi deyildir ki, şair “İqbalnamə”də dəfələrlə müğənniyə müraciət

edərək, onlardan gözəl nəğmə oxumalarını diləyir. Müğənnilər mahnı ifa etməklə yanaşı, simli alətlərində yeni melodiylar da səsləndirirdilər [3, 350]. Deməli, o, incəsənətin üç növü üzrə çıxış edirdi: müğənni, çalğıcı və bəstəkar kimi.

Saraylarda, xalq şənliklərində və toy mərasimlərində müğənnilərlə yanaşı müxtəlif tərkibli **çalğıcı** dəstələri iştirak edirdilər. Onların səsləndirdiyi möhtəşəm musiqi sədaları ordu yürüş edəndə, ordunun döyüş meydanlarından zəfərlə qayıdışı zamanı da eşidilirdi.

Saraylarda keçirilən çalğı və badə məclisləri bir yerdə qurulurdu, musiqiçilər müxtəlif alətləri səsləndirməklə dinləyicilərə böyük zövq verirdilər [6, 179].

Şair çalğı mədəniyyətinə böyük əhəmiyyət verir, onları “pərdə ustaları” [2, 71] və ya “pərdəşünas” [4, 31] adlandıraraq, ustalıqlarını yüksək qiymətləndirir. Ona görə, çalğı alətində o kəs çala bilərdi ki, alətin pərdələrinə yaxşı bələd olsun [6, 438].

Çalğıçılar cəmiyyətin sosial təbəqələrindən birini təşkil edirdi. Bəhrəmin vəzir Rast Rövsəninin zindana saldığı yeddi məzlumun arasında bərbət çalan musiqiçi də var idi [5, 272].

Nizaminin dövründə əgər Xorasan xanəndələri ad çıxartmışdılsa, İraq musiqiçiləri çalğı alətlərində daha ustad idilər [6, 290].

Şair dünya ilə çalğıçıları qarşı-qarşıya qoyur. Əgər çalğıçılar xanəndələrə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədirsə, dünya sərbəstdir, sazda ipək teli görsə belə, onu qırmağa hazırdır [6, 436].

Nizami döyüş səhnələrində, vuruşun qızğın vaxtında nəfəs (kəranay, nay, nəfir, gavdum, şeypur, buğ), zərb (təbil, nağara, kus, döhül, təbirə), özənsəsli (cərəs, sinc, dəray, zəng) alətləri səsləndirən çalğıçıların yaratdıqları dəhşətli, qorxunc anları çox inandırıcı şəkildə verir [3, 142; 5, 75; 6, 320].

Şairin dövründə fars mədəniyyətini təbliğ edən müğənnilər – **pəhləvanxanlar** çəngin müşayiətilə oxuyurdular. Ərəb şairləri isə şeirlərini rəbabın sədasıyla deyirdilər [5, 111].

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” poemalarında qədim Midiya dövləti ərazisində yaşayan (e.ə. 728-549-cu illər) atəşpərəstlərin kahini olan **muğun** (müğ, qədim fars dilində maqu) adını çəkir. Muğlar atəşgahda xoş ətir verən alov ətrafında [6, 216] dini nəğmələr oxuyub ritual rəqs edərkən, ekstaza gəlib xirqələrini (əbalarını) yandırirdilər [5, 120]. Şair onların adət-ənənələrini açıqlayır: muğlar

pirinin əlindəki meyi, onun oğlundan başqa heç kəsə vermirdilər [5, 83]. Şair quşun füsunkar uçmasını muğların atəş ətrafında dövrə vurmasına bənzədir [3, 74].

Nizaminin poemalarında dini ayinlərlə əlaqədar musiqi anlayışları peyğəmbərlərin (Musa, Davud, Zərdüşt, İsa), mələklərin (Çəbrayıl, İsrafil, Harut), əfsanəvi şəxslərin (Zöhrə, Dəççal), dini kitabın (Zənd) adları ilə yanaşı çəkilir.

Kamançanın iniltili səsini **Musa** peyğəmbərin allahdan onu seyr etməyə icazə vermək üçün yalvarışına bənzədir [3, 100].

Klassik ədəbiyyatda “Ləhni-Davud”, yəni peyğəmbərlərdən biri olan **Davudun** səsi gözəl səs, nəğmə və xoş avaz nümunəsidir. Müsəlman rəvayətinə görə, Davud peyğəmbər mələhətli oxuması ilə dinləyiciyə böyük zövq verərdi, “Zəbur” müqəddəs kitabın ehkamlarını mələhətli səslə oxuyardı. Şair Mahmud və Əyazın hekayəsinin söylənilməsi üçün onun səsinin ən əlverişli sayır [2, 75], nəğməsi ilə könlünün təzələnməsini istəyir [3, 24]. “Quşlar güldən Süleyman ətrini sezib, Davud kimi nalə oxuyurdular” [2, 67]. Şair bülbülün avazını Davudun səsindən üstün tutur. [2, 68]

Nizami **Zərdüştün** Avestadan Zənd oxumasını sazın səsi ilə müqayisə edir [6, 219], öz şeirini isə mobidlərin səsləndirdiyi Zərdüştün Zəndi ilə tutuşdurur [6, 435].

Nəfəs çalğı aləti musiqarın səsinin təsirini İsa peyğəmbərin nəfəsi ilə ölü diriltməsi ilə müqayisə edir [3, 276], köç təbilinin səsinə isə **Cəbrayılın** qanadının səsinə oxşadır [6, 571].

Şair suru (zurna və ya şeypur), Quranda göstərildiyi kimi, qiyamət günü çalınacaq **İsrafil** suru adlandırır. Dini rəvayətə görə, qiyamət günündə İsrafil suru (şeypuru) çaldıqda bütün insanlar dirilib, Məhşərə (haqq-hesab meydanı) gələcəklər. Şair təzə sözlərinin İsrafil borusu (Qiyamət şeypuru) kimi cahana səs çalacağını deyir [2, 56].

“**Harutun** səsi” dedikdə, Nizami yerdə yaşayan Zöhrə adlı qadını sevdininə görə cənnətdən qovulan və Babil şəhərində dərin quyuya başı aşağı asılan iki sehrbaz mələkdən (Harut və Marut) birinə işarə edir. Şair hesab edir ki, ancaq musiqi, onun ecazkar sədasi və ya çəng səsi mələkləri günah işlətməkdən saxlaya bilər [6, 435].

Nizami Gəncəvi zəmanəsinin astroloji təsəvvürlərinə istinad edərək, göy, səyyarə və ulduzlardan bədii alleqoriyalar yaradır.

Zöhrə ulduzu (Venera) qədim nüçüm elminə görə musiqi, şeir, çalğı, rəqs, dostluq, məhəbbət və eyş-işrətin hamisi idi. Bu, ad “Xəmsə” beytlə-

rində gözəllik, şənlik rəmzi kimi işlədilir. [5, 95]. Zöhrə adətən gecə çalğıcısı, müğənnisi sayılırdı [2, 19]. Onun səsləndirdiyi alət dirhəm saçan dəf idi [2,58]. Yeri gələndə simli alət ərğənunda da mahir çalırdı [3,240]. Şair Zöhrəni yeni mahnıların bir növ meyarı sayır [5, 37], hər nəğməkarı onunla müqayisə edir [6, 299]. O, Öküz bürcündə qərar tutanda Yer üzərində çalılıb-oynamaq, şənlənmək bərqərar olurdu [5, 95].

“İskəndərnamə” poeması yazılarda bəxt ulduzu şairə Zöhrənin dəfini, Müştərinin dəftərini vermişdi [6, 434]. Xosrovun yayı dartıb nişana yönəltmək bacarığını, Zöhrənin dəfə zıncırovları asması məharəti ilə müqayisə edir [3, 56].

Nizami çalğı alətində səslənən havanı **Zərdüştün** oxuduğu Zəndi ilə tutuşdurur [6,219]. Öz şeirlərini Zəndi zildən oxuyan Zöhrəyə oxşadır [3, 56].

Şair dinə görə, qiyamət günü təbil çalılıb zühur edəcək yalançı, ziyankar, taygöz **Dəccalın** da adını çəkir [6, 577].

Nizami dövründə rəqslər, indiki kimi, **rəqqas** və **rəqqasələr** tərəfindən solo və kollektiv şəkildə icra olunurdu. Rəqs xalqın gündəlik həyatının və saray məclislərinin ayrılmaz hissəsi idi.

El bayramlarında çox vaxt rəqqas və ya rəqqasələr meydançalarda çıxış edirdilər. Bu vaxt onlar dairə quraraq, əlləri və ayaqları ilə rəqsin məzmununa və tempinə uyğun olaraq müxtəlif cəldliklə hərəkət edir, yerə ayaq döyür, əl çalırdılar [5, 203]. Şairə görə, rəqs zamanı rəqqasələrin ayaqları elə bil qanad açır, əlləri isə süzürdü [5, 140]. Rəqqasələr bir-birlərinin əllərindən tutaraq, yallısayacağı və ya qızlar əl-ələ verərək ortada bir nəfər olmaqla birlikdə oynayırdılar [4, 242]. Bəzən isə başlarına şam qoyub dövrə vururdular:

Rəqs meydan açdı, dairə qurdu,
Ayaqlar qanad bağladı, əllər də süzdü.
Şamları başlarına qoyub
Şam kimi ayaq üstə durdular [5, 140].

Rəqqasələr xəlخالı ayağa keçirərək, onu çalğı alətinə çevirirdilər [3, 75; 6, 313]. Rəqqasə oynayarkən, xəlخال ritmə uyğun səslər verirdi. Bir qayda olaraq, rəqs musiqi sədalarının müşayiəti ilə, bəzən isə çalğısız da icra olunurdu [5, 278]. Rəqs səhnələri məclisə dürr, gövhər saçırdı [2, 72].

Nizami rəqs zamanı ayaqların hərəkətini mizrabın simlər üzərində gəzişməsinə oxşadır [5, 213]. Adətən bu vaxt mahnılar da oxunardı. Deməli, incəsənətin bu iki növü vəhdət təşkil edirdi. Bəzən isə rəqs və mahnı eyni ifaçı tərəfindən icra olunurdu.

İskəndər və Rövşənəyin toy məclisi.

Nizami Gəncəvi, "Xəmsə", 1578-ci il, Buxara.
Sankt-Peterburq, Rusiya Milli Kitabxanası.

bətlərilə seçilirdilər [3, 257]. Arada saz [5, 241] və dəfdə [4, 101] çalırtdılar. Şahların xüsusi mütrübləri olurdu [2, 45]. Adətən şənlik məclislərində meyvə ara verəndə, mütrüb çıxış edirdi [5, 140].

Bayram və şənliklərdə çoxlu sayda mütrüb, çalğıcı, məzhəkəçi, rəqqas, oyunbaz, löbətbaz (hoqqabaz) iştirak edərək xalqı xoşlandırırdılar [5, 95].

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sində ustad çalğıcıların, istedadlı müğənnilərin, eləcə də mahir rəqqasələrin təmsalında öz dövrünün xanəndəlik, ifaçılıq və rəqs sənətlərinin yüksək səviyyəsini poeziya dili ilə əks etdirmişdir.

Nizami Kəşmir rəqqasələrinin mahirliyini xüsusi qeyd edir. Rəqs zamanı onların burulğan yeli kimi mayallaq aşmalarını göstərir [6, 296].

Məclislərin əsas iştirakçılarından biri də **mütrüb** (mütrib) idi:

Ay mütrib ola, Günəş saqi,
Şadlıqdan daha nə kəsir qalar?
[3, 293-294]

Mütrüb (mənası ərəbcə çalğıcı, xanəndə deməkdir) rəqs etməklə yanaşı, yeri gələndə çalğıcı [5, 338] və müğənni rolunu da oynayır [3, 100; 4, 190]. Məclislərdə adətən bir neçə mütrüb iştirak edirdi [3, 350]. Onlar, xüsusən gecə məclislərində çıxış edirdilər. Onlarsız bir gecə belə keçməzdi [3, 129]. Mütrüblər maraqlı söhbətlərilə seçilirdilər [3, 257].

2.4. MUSİQİLİ SƏHNƏLƏR

Nizami Gəncəvi poetik misralarında Azərbaycan ərazisində keçirilən musiqili el bayramı və şənliklərini, müğənni və çalğıcıların iştirak etdiyi məclisləri, toy, dəfn və oyun-tamaşa mərasimlərini, müxtəlif çalğı alətlərinin səsləndiyi döyüş və ov səhnələrini dolğunluğu ilə təsvir edir.

Nizaminin əsərlərində əks olunan bu məsələlər dövrümüzdə bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır (Q.Qasimov, 1949; Ş.Bünyadova, 1992; Ə.Əhmədov, 1992; L.Karaqiçeva, 1992; N.Ələkbərova, 1995; S.Qurbanəliyeva, 2009; L.Kazımova, 2012; A.Bayramova, 2014 və b.). Bununla belə, mütəfəkkir şairin əsərlərini təkrarən oxuduqda, yenə də bu zəngin irsdə yeni fikirlər, bilgilər aşkar edirsən. Bu da Nizami Gəncəvinin dahiliyini, onun poeziyasının dərin mənalığını göstərir.

Nizaminin təsvir etdiyi musiqili səhnələrdə çalğıcılar öncül rol oynayırlar. Onlar təklikdə, yəni solo şəkildə bərbət, çəng, ney, təbil və s. alətlərdə, ya da duet, trio, kvartet və daha çox tərkibdə saray məclislərində və xalq şənliklərində iştirak edərək, tamaşaçılara böyük zövq verirdilər.

Geniş tərkibli ansambllar adətən ümumxalq bayramlarında çıxış edirdilər. Məsələn, “Yaddi gözəl” poemasında göstəriləndiyi kimi, dörd il sürən quraqlıq illərinin başa çatması münasibətilə keçirilən şənlikdə çalğıcılar iki fərsəng (təxminən 10-12 km) cərgədə düzülüb, bərbət, rübab və çəngi səsləndirmişlər. Müxtəlif şəhərlərdən gələn və sırasında müğənni, çalğıcı, rəqqas və hoqqabazlar olan altı min sənətçi dəstə-dəstə şəhər və kəndlərə yollanaraq xalqa sevinc bəxş emişlər [5, 94, 95].

İlk baxışda göstərilən rəqəmlər şişirdilmiş görünsə də, şair onun dövründə musiqiçi peşəsi ilə çoxlu sayda insanların məşğul olmalarına işarə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin bu məlumatı real tarixi faktlara söykənir. Ədəbiyyatşünas-alim Əbu Mənsur əs-Səlibiyə (961-1038) görə, 420-438-ci illərdə Sasani hökmdarı Bəhram Gur Hindistandan 400 musiqiçi, bədii qiraətçi, rəqqas, hoqqabaz və təlxək gətirərək, öz sarayında yerləşdirmişdi. Onlar ustalıq və istedadlarına uyğun bir-neçə qrupa bölünmüşdülər. İran tarixçisi Həmzə əl-İsfahani (883-960/70) isə Bəhram Gurun Hindistandan 2 min xanəndə və musiqiçi çağırmasını və sonra onların bütün İran əyalətlərinə göndərilməsini göstərir [25, 28].

Nizaminin əsərlərində müəyyən hadisələrlə əlaqədar keçirilən musiqili məclislərə geniş yer verilir. Bu məclislər şah sarayında, şahların görüşü

zamanı, müharibənin qələbə ilə başa çatması, qışın qurtarması və yaz mövsümünün qədəm qoyması, qeyd edildiyi kimi, quraqlığın qurtarması münasibətilə təşkil olunurdu.

Bəhram şah yeddi gözəllə görüşəndə, onların söylədikləri əfsanələrdə belə məclislərə daha çox rast gəlmək olur. Onların adları da müxtəlif idi: ziyafət [3, 216], kef [3, 98; 3, 132], şadlıq [5, 111; 6, 113, 342, 354, 449], işrət [6, 145, 217], şənlik [5, 121, 140, 147], qonaqlıq [6, 296], çalğı və badə [6, 105, 289]. Bəzən də yolüstü məclislər təşkil olunurdu [6, 203]. Xosrov dostları ilə əylənəndə, Şirinin rəfiqələri rəvayətlər söyləyəndə, belə məclislərin keçirilməsi qeyd olunur [3, 58, 70]. Əlbəttə, şah məclisləri daha təmtəraqlı idi:

Hər carsu başına mütrüblər gəldi,
Nəğmələr oxuyan, bərbət çalan gəldi.
Udun qənd tək şirin səsi
Düşməni ud və şəkər kimi yandırırdu [6, 179].

Burada müxtəlif ölkələrdən dəvət olunan çalğıçılar, tanınmış xanəndələr və rəqqasələr çıxış edirdilər [3, 100; 6, 296, 449]. Musiqili məclislər dinləyicilərə böyük zövq verirdi. Onları adətən ərgənün və çəngin müşayiətilə çıxış edən müğənnilər və mütrüblər rəvnəqləndirirdilər [3, 350]. Şair qurulan məclislərin ölçüsünü də (altmış – altmışa, yəni uzununu və eni 60 dirsək – 30 m) verir [3, 274].

Məclislərin əvəzsiz iştirakçıları müxtəlif çalğı alətlərinin səsləndiyi **ansambllar** idi. Onların tərkibinə əsasən simli və ya simli-nəfəs alətləri daxil idi.

Nizami dövründə aşağıda göstərilən çalğı alətlərini özündə birləşdirən trio və duetlər mövcud idi: rud, rübab, çəng [4, 94]; cəng, rübab, nay [5, 217]; bərbət, rübab, çəng [5, 94]; nay, kus, nağara [4, 113]; çəng, ərgənün [3, 350]; çəng, bərbət [3, 276]; çəng, rud [5, 144]; cəng, kamança [3, 100]; rud, rübab [6, 182]; ərgənün, rud [6, 113]; bərbət, ud [6, 179]; bərbət, rud [5, 203]; çəng, ney [1, 77]. Çəng bərbətlə birlikdə çalınanda, məclisə xüsusi rəvnəq verirdi. Şair onların bir-birinə uyuşmasını belə təsvir edir:

Bərbətlə çəngin ikisinin də quş kimi nəğməsinin
Rəngli tük kimi bir-birinə uyuşdururdu [3, 276].

Məclislərdə solo alət kimi cəng [3, 279; 5, 147], ud [3, 275], bərbət [3, 275], rud [3, 121; 6, 105], seta [3, 276; 6, 219] və saz [3, 47] da səslə-

nirdi. Xəzər dənizi sahilində hökmranlıq edən, böyüklüyünə görə Məhin Banu adlandırılan Şəmيرانın qardaşı qızı vəliəhd Şirinin xidmətində olan yetmiş qızın hamısı əllərində rud (tərcümədə sazla əvəz edilib) gəzdirirdilər [3, 65].

Nizami dövründə **muğamların deyismə** şəkilində ifa olunması mövcud idi. “Xosrov və Şirin” poemasında Şirin və Xosrovun dilindən Nəkisa və Barbədin növbə ilə sözləri qəzəl təşkil edən muğamların ifa səhnələri verilir [3, 278-290]. Əvvəlcə

Nəkisa Şirinin istədiyi kimi “Rast” pərdəsində çəngin müşayiətilə qəzəl oxuyur. Sonra Barbəd setayı sazla qoşalaşaraq mahnısını məst aşiq kimi “Üşşaq” pərdəsində oxuyur. Barbəd rudda bu pərdəni tamamladıqdan sonra Nəkisa çəngdə “Hesari” pərdəsində növbəti qəzəlini söyləyir. Yənidən Barbədin setayı səslənir. Bu dəfə o uca səslə “Əraq” pərdəsində qəzəl oxuyur. Sonra Nəkisa xoş rəngli novruz gültü kimi çəngdə “Novruz” pərdəsində qəzəl səsləndirir. Barbəd setayda üzrxahlar kimi həzin avazla “İsfahan” pərdəsində qəzəl oxuyur. Şirin Barbədin məhərəti-ni görüb çəng çalana tapşırır ki, elə bir yol seçsin ki, şah yolunu azsın və bu mübahisə də qurtarsın. Nəkisa cadugər

Ziyafət.

Nizami Gəncəvi, Xəmsə, 1578-ci il, Buxara.
Sankt-Peterburq, Rusiya Milli Kitabxanası.

kimi “Rahəvi” üstündə sonuncu qəzəlini oxuyur və şahın könlünə od salır. Barbədin setayı onu sakitləşdirir və cavab olaraq “Zirəfkənd” pərdəsində elə şən mahnı oxuyur ki, şahın sifətində qəm cizgisi silinir.

Göründüyü kimi, əsərdə mahir musiqiçilərin deyişmələrində mayesinin əsasını təşkil edən səkkiz muğam pərdəsinin adları çəkilir.

Nizami Gəncəvi milli bayramlara da geniş yer verir. Xüsusən, **Novruz** adını daha tez-tez çəkir. Bu da təsadüfü deyil. Çünki yazın ilk günü, təbiətin təzələnməsi ümumxalq bayramı idi [5, 155]. Şair bu bayramı, bir nümunə kimi, başqa hadisələri onunla müqayisə edir [3, 98; 4, 222; 5, 155; 6, 289].

Nizami dahi İran şairi Əbülqasım Firdovsi (935-1020) kimi, Novruz bayramını qədim İranın əfsanəvi mifik şahı Cəmşidin taxta əyləşməsi günü ilə əlaqələndirir [6, 170]. Deyilənə görə, həmin gün martın 22-nə, yəni gündüzlə gecənin bərabərləşdiyi vaxta düşmüşdür. Bu zaman o, xalqın toplanmasında onların şikayətlərinə baxaraq, ehtiyaclarını təmin etmiş və hamını ədalətə çağırmışdır. Bununla da xalqın güzəranı yaxşılaşmışdı.

Nizami Novruz bayramına üstünlük verən Zərdüştlük tərəfdarları tərəfindən keçirilmə xüsusiyyətindən söz açır. Dini etiqada əsasən, bu vaxt Axura-Məzdək allahı Əhriman üzərində qələbə çalmışdır. Ona görə də Novruz Zərdüştlük dini təqvimin ən müqəddəs günü və həm də yeddi məcburi bayramlardan sayılırdı. Şair belə bayramların Azərbaycanda da keçirilməsini qeyd edir. İnsanlar bayrama böyük həvəslə hazırlanırdılar. Əlləri xınalı, üzlərinə bəzək verən gəlinlər, qızlar gül dəstələri ilə evlərindən çıxaraq meydana axışırdılar. Muğ adəti üzrə muğların, yəni atəşpərəstlərin kahininin sağlığına al şərab qaldırır, əfsanə söyləyər, rəqs edib əl çalardılar. Sonra hər biri öz məclisini keçirərdi [6, 170].

“İskəndərnamə” poemasında göstərildiyi kimi, İskəndər İrana və Azərbaycana qədəm qoyduğu zaman, orada Novruz bayramı keçirilirdi. Belə ki, onu qarşılayan Nüşabə tonqal qalatdırır, süfrəyə müxtəlif növlü meyvə, şirniyyat düzdürür [6, 215, 216]

Şair Novruzunu ən böyük bayram günü sayır [4, 43], yaxşı günlərini Novruz gecəsi ilə [3, 98], gözəlliyi onunla müqayisə edir [5, 155].

Nizami bayram günləri kimi qeyd edilən **Səddə** və **Mehreganın** da adlarını çəkir.

Cox qədim zamanlarda İranda keçirilən Səddə (mənası – parlaq, şölələn alov) bayramı Novruza əlli gün qalmış, böyük çillənin sonunda keçirilirdi, bir növ insanların qışa qalib gəlmələrini nümayiş etdirirdi. Rəvayət olunur ki, bu gündə od tapılmışdır. Ona görə də atəşpərəstlər mey-

danlarda od qalayıb şənlənər, əyləncəli tamaşalar göstərərdilər [11, 11]. Şairə görə, Səddə bayramında, Novruzda olduğu kimi, ayinlər yenidən təkrar olunurdu [6, 170].

Mehregan bayramı zərdüştlükdə saziş, dostluq və sevgi ilahəsi olan Mehrin şərəfinə keçirilirdi. Bu vaxt kəndlilər qış girməmişdən qabaq, payızda məhsul yığımı ilə əlaqədar sevinirdilər. Qədim təqvimə görə payızın başlanğıc ayı sayılan Mehr ayının 16-dan 21-ə, yəni oktyabrın 2-dən 7-nə kimi, gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi günlərdə altı gün təntənəli surətdə qeyd edilirdi. Bayramın başlanğıcına bir neçə saat qalmış masa üzərinə ayna, atəşdan, Avesta (zərdüştlərin müqəddəs kitabı), Zərdüştün əksi, meyvə quruları, gülab, gül-çiçək, təzə meyvə, buğda, ağ və qırmızı şərab qoyulurdu. Bayram atəşdanın möbid tərəfindən yandırılması ilə başlayırdı. Novruz günləri kimi dualar oxunur, hamıya sağlamlıq və xoşbəxtlik arzu edilirdi. Qızlar rəqs edir və nəğmələr oxuyurdılar. Süfrəyə yemək üçün dadlı şorba verilirdi. Sonralar bu bayram Mihrican adlanıldı [11, s. 436].

Şair Mehregan bayramının keçirilməsini əfsanəvi İran şahı Firudinun adı ilə bağlayır [5, 217]. Rəvayətə görə, bu gündə o, Zöhhak üzərində zəfər çalmışdır. Şairə görə, günəş bu bayram günündə daha tərəvətli olur [6, 216].

Şübhəsiz, musiqi sədaları daha çox **toy mərasimlərini** müşayiət edirdi:

Barbədin nəğməsi, Nəkisanın səsi,
Zöhrənin alnını torpağa sürtürdü.
Gah rudun nəğməsi saqiyyə deyirdi:
Bir cam ver, yaşasın bu eyş!
Gah mey camdan Barbədə deyirdi:
Çal ki, bu ili xoş başa vurasan! [3, 299]

Nizami Gəncəvinin poemalarında toy məclislərinin Xosrovun Məryəm [3, 141] və Şirinlə [3, 298], İbn Səlamın Leyli [4, 129] və İskəndərin Rövşənəklə evlənməsi [6, 175] münasibətilə keçirildiyi qeyd edilir. Toy səhnələrinə, xüsusilə “Xosrov və Şirin” poemasında daha geniş yer verilib [3, 296-298]. Toy gününün başlanğıcı münəccimlər tərəfindən müəyyən edilirdi [3, 296]. Toy mərasiminin bütün mərhələləri (qız seçmə, qız bəyənmə, elçilik, nişan – üzük taxma, kəbinin kəsilmə qaydası, xına yaxma, qız evinə toy hədiyyələrinin göndərilməsi, gəlin bəy evinə yollananda onun başına xəzinə tökülməsi) təsvir edilir [3, 297; 4, 131, 132]. Toy günü çalğıçıların müşayiətilə müğənnilərin mahnı oxumalarına, rəqs musiqisinə geniş yer verilirdi.

Ayin və dəfn mərasimlərində musiqidən də istifadə edilirdi.

“Xosrov və Şirin” poemasında qeyd edildiyi kimi, Şirin Fərhadı böyük hörmətlə dəfn etdirir, türbəsi üzərində günbəz ucaldır, onu ziyarətgaha çevirir [3, 203]. Cahan Pəhləvanın vəfatı vaxtı nəfir, təbil və kusun sədaları hər tərəfə yayılırdı. Dəfn mərasimi təbilin səslənməsi ilə başlanırdı [3, 355]. Dəfn günündən sonra yas mərasimində rudun və sazın müşayiəti ilə ağılar deyilirdi [3, 144; 6, 596]. Leyli Məcnunun atasının ölümünə yas saxlayır, matəm paltarı geyinir [4, 174]. Xosrov Bəhram Çubinin ölümü ilə əlaqədar üç gün yas saxlayır [3, 161]. Onun özünü isə məqbərədə pars şahlarının ayini ilə qızıla, zərə tutulan tabutda dəfn edirlər [3, 325].

İskəndərin qoşunları döyüş ərəfəsində.

Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, XVI əsrin 70-ci illəri.
Sankt-Peterburq, Rusiya Milli Kitabxanası.

Nizaminin əsərlərində **döyüş səhnələri** olduqca canlı təsvir edilir. Burada döyüşçülərin hərbi geyimləri və silahların adları göstərilir, döyüşün başlanğıcını, gedişini və sonunu müşayiət edən çalğı alətlərinin adları çəkilir, onlardan çıxan sədalar bütün incəlikləri ilə verilir.

Döyüşə hazırlıq şeypur, təbil, kus və zəngin, ya da buğ, kus və döhülün [6, 92, 141, 286] səsləri ilə bildirilirdi. Ordu cərgəsi hərəkətə başlayanda təbillər çalınırdı [6, 95,

233]. Qoşunun yürüşü zamanı isə təbillərin [6, 80], kərənay, nəfir, küp, kəsə və kusun [5, 75] və ya nay, təbil, dəray, cərəs və cələcilin səsləri eşidilirdi [6, 101].

Hərbi döyüşlər, bir qayda olaraq, kusun və zəngin sədaları ilə başlanırdı [3, 142]. Şair döyüşün qızgın anlarını nəfəs və zərb alətlərindən çıxan səslərlə verir.

Müharibə zamanı hərbi musiqini ifa etmək üçün istifadə edilən nəfəs və zərb alətləri döyüşdə böyük təsiredici gücə malik idi, ordunu qələbəyə ruhlandırırdı:

Xoruz qara qula qışqırdı
Təbillər yenidən nərəyə gəldi.
Şeypurların həyəcanlı gurultusu
Elə bil məhşərdə İsrafilin suru idi.
“Öküz quyruğu” şeypurların [gavdum] nərəsindən
Səmada Öküzün (Öküz bürcünün) öd kisəsi (partladı)
Qurd dərisi çəkilmiş nağaraların [döhül] gurultusu
Cahanın beynini cuşa gətirdi.
İgidlərin ürəyi bu vurhavrda,
Türkün neyi [nayı] kimi inildəyirdi [6, 86].

Müharibənin bitməsi, sülhün elan olunması şeypurun çalınması ilə bildirilirdi [4, 111].

Nizaminin canlandığı döyüş səhnələrində (“Xosrov və Şirin”də Xosrovun Bəhram Çubinlə, “Leyli və Məcnun”da Nofəlin iki, “Yeddi gözəl”də Bəhramın, “Şərəfnamə”də İskəndərin Zəngibar şahı ilə dörd, Çin xaqanı ilə üç və ruslarla altı, Daranın İskəndərlə iki vuruşu) istifadə edilən ansamblar tərkiblərinə görə bir-birlərindən seçilirdi. Ansambların tərkibinə: nay, nağara, kus [4, 113],gavdum, kus, təbirə, cərəs [6, 82], türk nayı, gavdum, nəfir, sur, şeypur, kus, döhlül [6, 86], nay, şeypur, sur, kus, döhlül [6, 92], gavdum, türk nayı, nəfir, sur, kus, döhlül, sinc [6, 141], şeypur, kərənay, nəfir, kus, təbirə [6, 149], türk nayı, boru, kus, dəray [6, 317], kus, dəray, zəng [6, 320], kərənay, şeypur, kus, dəray, cərəs [6, 326], nay, gavdum, sur, kus, təbirə, dəray [6, 333] daxil idi.

Maraqlıdır ki, hər dəfə vuruş meydanında müxtəlif çalğı alətləri görünürdü. İskəndərin zəncilərlə birinci vuruşunda gavdum, təbirə, kus, nağara, cərəs, ikincisində – türk nayı, nəfir, gavdum, şeypur, sur, kus, döhlül , üçüncüsündə isə – nay, şeypur, sur, kus, nağara səslənirdi. Eyni mənərə Dara ilə savaşa da müşahidə olunur. Birinci gün gavdum, türk nayı, sur,

kus, döhül, sinc, ikinci gündə isə kərənay, nəfir, şeypur, kus, təbirə, cəlacil çalınırdı.

Döyüşü qələbə ilə başa vuran ordu hərbi musiqinin sədaları altında geriyyə dönürdü [6, 101]. Şahlar yola düşəndə nay və kus səslənirdi [2, 230], şəhərə çatanda isə kus, təbil çalınırdı [6,233].

“Xəmsə”də **ov səhnələri** Xosrovun dostları ilə, Şirinin Xosrovla görüşməsi bəhanəsilə ova çıxması, Xosrov nay və kusun sədaları altında qoşunu ilə birlikdə Şirinin qaldığı qəsre yollananda, onun səhrada yolüstü ov etməsi, habelə Bəhram şah və İskəndərin adlarıyla bağlıdır. Bu zaman ov üçün lazım olan ox, kaman, nizə, tor, kəmənd, sapand, tələ ilə silahlanırdılar.

Müzəffər Əli. Bəhram-Gur və Fitnə ov zamanı.
Nizami Gəncəvi. “Xəmsə”, 1539-1543-cü illər.
London, Britaniya Muzeyi.

İtiyeriyən at, ov iti və şahinlərlə birlikdə nay, dəray, kus səsləri ilə ova yollanırdılar [3, 231]. Bəhram şah qəmini dağıtmaq üçün şikara çıxdığı zaman, onu müşayiət edən kənizi Fitnə çəng çalaraq nəğmə oxuyurdu [5, 96]. Ov vaxtı atın yəhərinə bağlanan laçın təbilciyi səslənən kimi, şahin quşu havaya qalxırdı [3, 232].

Şairin dövründə toy və bayram günlərində keçirilən **xalq oyun-tamaşalarında** çoxlu sayda mütrüb, rəqqas, oyunbaz və hoqqabazlar iştirak edirdi [5, 95]. O vaxt **löhət** (gəlincik, oyuncaq) tamaşası daha çox yayılmışdı. Bu tamaşa müəyyən vaxtlarda keçirilirdi [2, 119]. On rəngdə paltar geyinən [3, 342] oyun-

baz pərdənin arxasında çoxlu sayda löbəti düzərdi. Hamı səbirsizliklə pərdə arxasından kimin çıxacağını gözləyirdi:

Bu pərdənin arxasında löbət oynadan var,
Yoxsa həmin [pərdənin] üzərinə bu qədər löbəti kim düzərdi?
Ürəyinin gözlərini bu pərdənin məhrəmi et ki,
Görəsən bu sirlə pərdənin arxasından nə çıxacaq [2, 107].

Adətən, oyunbazlar pərdə arxasında müxtəlif yaşlı gəlinciklərlə qəribə oyunlar çıxarır, cürbəcür hərəkətlərlə tamaşaçıları əyləndirirdilər [3, 75; 5, 192; 6, 431]. Gecə vaxtı onlar şah məclislərində şeir, söz və musiqi səsləri ilə kimisə yamsılayır, beləliklə də gülüş doğururdular.

Şair pərdə arxasında mahir bir oyunçu – aktyorun dayandığına işarə edir [2, s. 154], fələyi oyunbaz sayır [3, 111, 177]. Sonralar löbət tamaşası Azərbaycanda “Kilimarası” adı ilə yayılmışdır [7, 142].

Nizaminin dövründə “**Xəyaloyunu**” tamaşası da göstərilirdi:

Bu qədim pərdənin hiylələrindən
Xəyala döndüm, necə xəyalla oynamayım?! [6,58]

Pərdə arxasında müxtəlif təsvirləri işıqlandırılaraq, onların kölgələrini hərəkətə gətirirdilər. Tamaşanı başqa iştirakçılarla yanaşı, müğənni və iki çalğıçı müşayiət edirdi [10, 223].

Əl cəldliyi ilə cürbəcür oyunlar göstərən hoqqabazların (möhrəbazların) – gəzərgi fokusçuların “**Hoqqqa**” oyununda [3, 99] yemişə oxşar rəngbərəng hoqqalarında (sehrli qutu, sandıqça) möhrə (xırda muncuq) və başqa göz-bağlayıcı vasitələri saxlayırdılar [5, 109, 207]. Şair zənci (Zəngibar) hoqqabazının tismə (nazik uzun qayış) ilə müxtəlif oyunlar göstərməsini təsvir edir; quyruğuyla sağrısına qonan milçəkləri qovur, ayaqlarının dırnaqlarıyla isə qulaqlarını qaşıyırdı [5,65]. Şairə görə:

Bu sehrli torpaq hoqqabazdır,
O, həm möhrə oğurlayandır, həm də möhrəbazdır.
Möhrəni gizləncə ovcunda saxlar,
Sonra o onu ağzından çıxarar.
Onu udanda sarı zırnıx kimi olar,
Bayıra çıxaranda göy-yaşıl rəng olar.
Payız vaxtı quru ud yeyər,
Bahar fəslində müşk ətri saçar.
İnsan bədəninin ki, o udacaq
Bilmirəm ki, necə qaytaracaq [5, 515].

Toy və el şənliklərində **“Məsxərə”** komik oyunu göstərən məsxərəbaz [2, 58] müxtəlif peşə sahiblərini və ayrı-ayrı millətlərdən olan surətlərin görkəmi, nitqi, davranışı mübaliğə, istehza şəklində nümayiş etdirərək gülüşə səbəb olurdu [10, 140]. Məsxərəbaz gecələr gəlinciklərlə bir neçə **“Gecə oyunu”** göstərirdi [2, 58].

“Şəbədə” [2, 47] tamaşası da istehza, təqlid etmə üzərində qurulurdu. Ancaq hərəkətlərlə icra olunan **“Mücəssəmə”**də isə [2, 47] tufeyli həyat sürənlər və zalımlar lağa qoyulurdu [10, 150].

“Üzük-üzük” oyunu [3, 128] adətən Novruz bayramında icra edilirdi. İki dəstəyə bölünən oyunçuların sayına görə siniyə düzülən üzüqoylu fincanlardan birinin içində üzük gizlədirdilər. O biri dəstənin iştirakçısı onu tapmağa cəhd edirdi. Üzüyü tapmayan iştirakçı cərimə əvəzi misdən hazırlanmış dairəvi yastı məcməyidə çalınan ritmə uyğun rəqs edir və ya oynayırdı, bütün iştirakçılar isə ona əl çalırdılar. Bu oyun sonralar **“Fincan-fincan”** adı ilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində keçirilirdi [11, 403].

“Gəlin-gəlin” oyununda [5, 143] kiçik yaşlı qızlar qonaq gedən, gəlin köçürən və başqa səhnələri icra edən qadınları yamsılayırdılar [10, 118].

“Ayı oyunu”nda [5, s.31] əhliləşmiş ayı ilə müxtəlif oyun və əyləncələr göstərilirdi. Ayı mayallaq aşır, qabaq pəncəsi üstə qalxıb yeriyirdi. Arada ona oyunbaz (ayıçı, xırsbaz) tərəfindən verilən çomağı, əyri ağacı pəncəsində tutmaqla və yaxud arxasında odun şələsini gəzdirməklə çobanı, cütçünü və odunçunu təqlid edirdi. Bu oyun sonralar **“Şələküm, mələkim”** mahnısı və qavalın müşayiətilə göstərilirdi [10, 15].

“Gözbağlayıcı” [4, 196; 5, 213] oyunda iştirakçılardan birinin gözünü yaylıq və ya dəsmalla bağlayırdılar. O ətrafda dayanan və zıncırov səsləndirən, kiçik daşları və ya əşyaları çıqqıldadaraq, yerini bildirən oyunçuları tutmağa çalışırdı. Onu tutduqda, bu dəfə ələ keçən oyunçunun gözünü bağlayırdılar. Bu qayda ilə oyun davam edirdi [11, 400].

Şair **“Kələkbazlıq”** oyununu isə belə yozur:

Dünya eşqdir, qalan hər şey kələkbazlıq oyunudur
Eşqbazlıqdan başqa hər şey oyundur. [3, 50]

“Kəndirbazlıq” oyununda [5, 133] kəndirin uclarından tutub, hərə öz tərəfinə dartırdı:

Gah o, gah bu ipi dartıb çəkərdi,
Qüdrətə bax, gör neçə kəndirbazlıq edirmiş! [6, 61]

Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu oyun sonralar Azərbaycanda geniş yayılan, əlinə ləngər alıb, yerdən hündür haçalanmış ağac payalara bağlanan kəndir üzərində tryuk göstərən və rəqs edən kəndirbaz oyunundan fərqlənirdi.

“**Təbirə oyunu**”nda zərb aləti təbirəni çala-çala icra edirdilər [6, 575].

“**Çövkən**” (çovqan, çovkan) oyununda atlardan, xüsusi qayda ilə hazırlanan, içərisində bərk sıxılmış yun olan və üzərinə dəri çəkilmiş girdə top, ucu əyilmiş ağacdan – çövkəndən istifadə olunurdu. Hakimlərdən birinin yaylığı yuxarı qaldıranda şeypur çalınırdı və üç dəstəyə bölünən oyunçular topu fərdi və ya yoldaşlarının köməyi ilə meydanın əks tərəfində qurulmuş daş qülləli qapıların arasından keçirməyə çalışırdılar [11, 404].

Bu oyunu orta əsr miniatür ustaları olduqca canlı təsvir etmişlər. Miniatürlərdə oyun iştirakçılarını nəfəs alətləri kərənay, gavdum, nəfir və iki qoşanağaranın müşayiət etməsi əks olunur [8, 41].

Nizami Gəncəvi onun dövründə geniş yayılan bu atüstü oyununda istifadə edilən çövkənin söyüd ağacından hazırlandığını [3, 91], Bəhram şahın çövkən oyununda mahir olmasını göstərir [5, 60]. Şair qadınların da bu oyunda iştirakını qeyd edir [3, 117], öz halını oyun zamanı oyunçunun düşdüyü vəziyyətlə müqayisə edir [2, 61].

Nizami xalq oyun və tamaşalarının adlarını çəkəndə, bu oyunların qısa təsvirini verməklə kifayətlənsə də, onların keçirilmə ənənəsini nəzərə alsaq, çoxunun musiqi sədalarının müşayiət etməsi qənaətinə gəlmək olar.

Nizaminin əsərlərində adını çəkdiyi oyun-tamaşalarının bir çoxu indi də Azərbaycanda mövcuddur. Belə ki, dövrümüzdə zurnaçılar ansamblının müşayiətilə keçirilən çövkən – Qarabağ atüstü oyun ənənəsi YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-maddi Mədəni İrs siyahısındadır.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin əsərlərinə əsasən Azərbaycan xalqının həyatı ilə bağlı olan etnoqrafik nümunələri və onların keçirilməsində müstəsna rol oynayan musiqi və çalğı alətləri haqqında çox qiymətli məlumatlar əldə etmək mümkündür.

2.5. MAHNILAR

Nizami Gəncəvinin əsərlərində “nəğmə” məfhumundan geniş istifadə olunur. Şairə görə nəğmələr (ləhnlər, havalar) dinləyicilərdə müxtəlif ovqat oyatmalı, zövqü oxşamalı [4, 202], gözəl və həmahəng səslənməlidir [4, 211]. Onlar şirin [6, 459], dürüst [6, 611], sevinc gətirən [6, 617], ürək yandıran [4, 209] və həm də ürəkaçan olmalıdır:

Ey müğənni, zil səsli bu ərğənunun simlərində
 Ürəkaçan bir hava çal.
 Elə bir hava ki, möhnətdən xilas etsin,
 Qaranlıq gecəyə aydınlıq versin [6, 450].

Yeri gələndə zil səslə oxunan tərənələrə üstünlük verir [6, 478, 609].
 Şairə görə, dövrünün gərdişi həmişə yeni nəğmələr tələb edir [6, 431].

Mahnı nə qədər yaxşı olsa da, “onu düşmən oxusa ürəyi ox kimi dələr” [6, 52], “bibana yaramayan bir nəğmə şahın məclisinə heç yaraşmaz” [3, 224]. Nəğmə saza uyğun seçilməlidir:

Bu nəğmə o sazda çalınmaz,
 Səsini ucaltsan, müxalif çıxar [3, 309].

Xaqanın İskəndəri qonaq etməsi.

Nizami Gəncəvi, Xəmsə, 1524-cü il.

Təbriz məktəbi. Nyu-York, Metropoliten Müzeyi.

Hər nəğmənin öz pərdəsi vardır [6, 211]. Mahnılarla quşları havadan belə endirmək mümkündür [5, 213]. Şairin qənaətinə görə, “nəğmənin ürəyə yatması – onun ahəngdarlığındadır” [6, 620].

Mahnılar üçün adətən klassik poeziyanın qəzəl [3, 278] və qəsidə [4, 103, 232] üslublarında yazılan sözlər seçilirdi. Mahnılar ozan sayəği və qaydasıyla da oxunurdu:

Heyrətəngiz nəğmə
 oxuyanlar
 Sözləri ozan qanunları
 üzrə oxuyurdu [6, 296].

Şair onun dövründə Xorasan şəhərində bəslənən nəğmələrin məşhur olmasını vurğulayır [6, 290].

“Xosrov və Şirin” poemasında nəql edilir ki, Şirini görmək həsrəti Xosrovu taqətdən salır, buyurur ki, onun dərdinə çarə qılan Barbəd gəlsin. Məşhur musiqiçi:

Su kimi bərbət tutaraq əlində,
Barbəd sərxoş bülbül kimi gəldi.
O, sazında çaldığı yüz havadan
Xoş avazlı otuz nəğmə seçdi.
O, bal kimi olan otuz xoş nəğmə ilə
Gah ürək verirdi, gah huş alırdı [3, 162].

“Çalğıcı Barbədin tərifi” başlığı altında verilən bədii parçada bu nəğmələrin məzmununu şair belə açıqlayır:

Barbəd musiqi məclisini **“Gənci-badavərd”** (“Yel gətirən xəzinə”) mahnısı ilə açır. Onu oxuduqda müğənninin “dodağı hər nəfəsdə bir xəzinə açırdı”. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu mahnının adı əvvəlki – “Xosrovun Şirinlə əylənməsi” bölümündə də çəkilir [3, 125, tərcümə şəklində verilmişdir];

“Gənci-gav” (“Öküz xəzinəsi”) mahnısını məharətlə ifa etdiyindən Yerin üstündə dayandığı öküz onun daxilində yerləşən xəzinələri xaricə çıxarırdı, yəni dünya cuşa gəlirdi;

Barbəd **“Gənci-suxtə”**yə (“Yanmış xəzinə”) keçdikdə, onun oxumasına valeh olan dinləyicilər “ah” deyəndə yüz xəzinə odlanırdı;

“Şadırvan-mirvarid”i (“Mirvari pərdəsi”) ifa edəndə “sanki dodağı ilə mirvari deşirdi”;

“Təxti-Taqdis” (“Taqdis taxtı”) səslənəndə “behiştin göylərdə qapıları açılırdı”;

“Naqusi” (kilsə zəngi) və **“Övrəng”** (tac) mahnıları çalınan zaman Xosrovun tacı zəng kimi səslənirdi;

Barbəd **“Höqqəyi-kalus”** (“Axmaqlar mücrüsü”) oxuyanda “şəkər onun mətahını öpürdü”;

“Mah bər kuhan” (“Dağ üzərində Ay”) çalınanda isə Ayı dağ üstünə endirirdi ki, onun avazını eşitsin;

“Müşk danə” (“Müşk dənəsi”) ləhnini ifa edəndə isə “ev müşk ətrindən Xütən olurdu”;

“Arayışı-Xurşid” (“Günəşin bəzəyi”) mahnısına keçdikdə Günəş öz gözəlliyini və işığını itirib Aya çevrilirdi;

“Nimruz” (“Günorta”) nəğməsinin təsirindən “günortayadək ağıl özünü itirirdi”;

“**Səbz dər səbzi**” (“Yaşılıqda yaşillıq”) səslənəndə “quru bağda səbzələr (ağaclar) göyərirdi”;

“**Qifli-Rumi**” (“Rum qıfılı”) mahnısını Barbəd oxuyanda Rumdan Zən-zibara qədər xəzinələnin qıfılı açılıb, onun başına gövhərlər səpmək istəyirdi;

“**Dəstani-Sərvistan**” (“Sərvlik dastanı”) səslənəndə səhər yeli bir il müddətində sərv ağacı bol olan yerdən yan keçirdi;

“**Sərvi-səhi**” (“Qədd-qamətli sərv”) oxuyanda sərv ağacı ona tam tabe olduğunu bildirirdi;

“**Nuşin-badə**” (“Xoşa kələn badə”) “xoş badənin xumarını sındırırdı” (bərbətin çanağı nəzərdə tutulur);

“**Ramişi-can**” (“Könülün musiqisi”) eşidiləndə adamlar müğənninin qarşısında ram olurdu;

“**Sazi-novruz**” (“Novruza uyğun”) səslənəndə o an hamı özünü Novruz bayramındakı kimi hiss edirdi;

“**Müşkuyə**” (“Müşk kimi qoxulu”) çalanda isə bütün qəsr müşk ətri verirdi;

“**Mehregan**” payız fəslində keçirilən Mehr (Günəş) bayramına həsr olunan mahnı “hamını bihuş edirdi”;

“**Mürvayi-nik**” (“Xoş fal”) bütün il ərzində işlərin xoş keçəcəyini bildirirdi;

“**Şəbdiz**” (“Kecə rəngli”) oxunarkən “bütün dünya gecəni oyaq qalırdı”;

“**Şəbi-fərrux**” (“Uğurlu gecə”) uğurlu gecədən xəbər verirdi;

“**Fərrux-ruz**” (“Uğurlu gün”) uğurlu və sevincli günlərin gəlməsini bildirirdi;

“**Qönçeyi-kəbki-dəri**” (“Dağ kəkliyinin baxışı”) səsləndikdə kəkliyi də özünə ram edirdi;

“**Nəxcirgan**” (“Ovlaq”) oxuyanda ona valeh olan gözəllər Zöhrə kimi onun toruna düşürdü;

“**Kini-Səyavuş**” mahnısı səslənəndə insanlar qəmə dalırdı və onları qisasa çağırırdı;

Qisas istəyi eynilə “**Kini-İrəc**” mahnısını ifa edəndə yaranırdı;

Barbədin oxuduğu son “**Bağı-Şirin**” mahnısı eşidiləndə nar ağacının barı şirinləşirdi [3, 162-163].

Barbədin bir-birindən gözəl mahnılarına Xosrovun dilindən yüz dəfə əhsən deyilirdi və onun hər bir pərdədə çaldığı havanın hərəsinə şah cava-hirlə dolu xələt verirdi.

Adlarından görüldüyü kimi, mahnıların bir qismi real tarixi hadisələrə həsr olunmuşdu, milli bayramları və ya əşya adlarını özündə əks etdirirdi. Məsələn, 615-ci ildə II Xosrov Pərviz böyük ordusu ilə Misirə qarşı çıxır. İskəndəriyyə şəhərini uzun müddətə mühasirəyə alır və hiyləylə şəhəri fəth edərək, böyük xəzinə ələ keçirir. Şahın xəzinəsi xoş bir təsadüf nəticəsində daha da artır: yel Misir zadəganlarının ziynət əşyaları ilə yüklənmiş gəmiləri onlara tərəf yönəldir. Bu hadisəyə Barbəd “Yel gətirən xəzinə” mahnısını həsr etmişdi.

Məxəzlərdə göstərildiyi kimi, “Gənçi-gav” mahnısı Misir varlılarının xəzinəsi yüklənən öküz karvanının zəbt edilməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Şadירvan – saraylarda asılan böyük pərdəyə deyilirdi. Onun önündə Barbədin yaratdığı mahnı Xosrovun xoşuna gəldiyinə görə, onun əmri ilə Barbədin başına bir tabaq mirvari səpirlər. Ona görə də həmin mahnı “Şadירvani-mirvarid” adlanırdı.

“Təxti-Taqdis” II Xosrovun ən məşhur tağ şəklində olan, göy qübbəsini andıran, üzərində səma cisimləri təsvir edilən və qədim İranda əfsanəvi şahı Firidundan Xosrova yadigar qalan taxtın adıdır. Mahnı da ona həsr olunmuşdur.

Altıncı ləhndəki “naqus” və “övrəng” sözləri (farsca müvafiq olaraq “kilsə zəngi” və “tac” deməkdir) də şah taxtına işarədir.

“Müşk danə” – Xosrovun “Müşk dənəsi” adıyla tanınan saraylarından birinə ithaf olunmuşdur. Bu ləhni ifa edəndə ev müşk ətrinə görə Xütəni andırırdı. “Müşk” xoş iyli maddə, Xütən isə Türkünstanda yerləşən bir əyalətin adıdır. Burada cütdırnaqlı məməli heyvanların erkəklərinin vəznlərindən müşk alınır.

“Şəbdiz” Xosrovun atının adıdır, qara rəngli olduğu üçün ona bu ad verilmişdir. Mahnı atın tərfinə qoşulmuşdur.

“Kini-Səyavuş” mahnısı əfsanəvi İran şahı Key-Kavusun oğlu Səyavuşun başına gələn əhvalatla bağlıdır. Atasının ona qarşı haqsız şübhələrindən qurtulmaq üçün o, türklərin patriarxı Əfrasiyabın yanına gəlir. O, qızı – Firəngizi ona ərə verir. Buna baxmayaraq qardaşı Gərsivəzin böhtanlarına inanıb, Səyavuşu öldürtdürür. Bu faciədən sonra iranlılar Səyavuşun qanını yumaq üçün uzun illər turanlılarla vuruşurlar.

“Kini-İrac” mahnısında adı çəkilən İrac Firidun şahın kiçik oğludur. O, taxta Kave adlı dəmirçinin köməyiylə yiyələnir. Firidun yaşa dolanda dövlətin ərazisini üç oğlu arasında bölüşdürmək istəyir. Ölkənin mərkəzində yerləşən İrana İrac, Turan, Ruma isə Tur və Salma sahib olurlar. Paxıllıq edən

Tur və Salma İrəci öldürürlər. Nəticədə İran və Turan arasında uzun müddət müharibə gedir.

Mehrin, yəni Günəşin şərəfinə adlandırılan “Mehregan” mahnısı, payızda məhsulun yığılması başa çatdıqdan sonra keçirilən qədim Mehregan bayramında ifa olunurdu.

“İqbalnamə”də yenə də Barbədin yüzə qədər nəva səsləndirməsinə işarə edilir [6, 616]. Poemada Barbədin Xosrovun kef məclisində oxuduğu 30 mahnıdan biri olan canı rahatlayan, sevinc, şadlıq gətirən “Ramişi-can”ın [6, 616] və ya sadəcə “Ramiş”in [6, 617, tərcümə olunub] bir daha adı çəkilir.

Barbədin ifa etdiyi bu mahnılardan əlavə şah saraylarında başqa məzmunlu nəğmələr də oxunurdu [3, 98].

Nəgmə qoşmaqda Barbədlə yanaşı Nəkisa da böyük ustad idi. O, elə nəğmələr oxuyurdu ki, “dərddən quşlar qanadlarını torpağa çalırıdılar, yaratdığı ahəngdar havalar “Zöhrəni fələyin ətrafında rəqsə gətirirdi” [3, 276].

Əfsanəvi cənnət bağı olan İrəmin gözəlliyini vəsf edən “**Arami-dil**” (“Ürək rahatlığı”) ifa ediləndə dinləyici rahatlanırdı [5, 136].

Şair udda ifa olunan mahnıları mükəmməl alətlərin hazırlandığı şəhərin şərəfinə “**Soğd nəğmələri**” adlandırır:

İpək tellərdə Soğd nəğmələri çalanlar
Rudun səsini gərduna qaldırmışdılar [6, 296].

Fars müğənnilərinin – pəhləvixanların əsas repertuarına mərdlik “**Pəhləvi nəğmələri**” daxil idi [5, 111]. Onlar “havalara yenilik verirdi” [6, 296]. Bu nəğmələr çəngin müşayiətilə ifa edildikdə daha möhtəşəm səslənirdi:

Çəngin naləsində pəhləvi nəğməsi
Daşın könlünə od vurub yandırır [3, 100].

Şair zərdüştlərin dini kitabı olan “Zənd” əsasında qoşulan **Zənd nəğmələrini** bülbül naləsinə oxşadır [6, 249].

Bir şəxsin ölümünə həsr edilən **növha** məclisində hüznü nəgmə səslənirdi [4, 210]. Məsələn, Məhin Banu Şirinin saraya gəlmədiyini görüb, gecə səhərədək növha oxuyur [3, 83]. Zeyd Məcnunla növha dediyi yerdə görüşür [4, 210].

Şair dövründə qədim havaların mövcudluğuna da işarə edir [6, 505].

“Leyli və Məcnun” poemasında deyildi ki [4, 94], nəgmə ən çətin anlarda Məcnuna həmdəm idi, Leyliyə olan məhəbbətini ona nəgmə ilə çatdırırdı, oxuduğu nəğmələr onun ürəyinin səsi idi.

“İskəndərnamə” poemasında ilk dəfə Şərq poeziyasında bölmələrin əvvəllərində verilən və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən “Saqinamə” (“Leyli və Məcnun”, əsasən isə “Şərəfnamə”də) və “Müğənninamə” (“İqbalnamə”də) adlandırılan iki beytdən ibarət olan və hadisələrin gedişinin proloqu kimi səslənən lirik parçalarda şair saqi və müğənniyə müraciət edərək öz istək və arzularını bildirir.

“İqbalnamədə” 29 dəfə müğənniyə müraciət edilərək, əsərin məzmunundan asılı olaraq, onun qədim və yeni havaların, ya da musiqi alətlərində havaların (nəvaların) oxumasını rica edir. Belə ki, müğənninin ərgə-nunda ürəkaçan havası şairi möhnətdən xilas edərək qaranlıq gecədə işıq saçmalıdır. Müğənninin sübh çağı bağırısaq simlərə vurulan püxtə mizrabı yuxunu qaçırmalıdır [6, 454]. Rudda çalınan mahnısı onu fikirdən uzaqlaşdıraraq, beynini sakitləşdirilməlidir [6, 459].

Müğənnidən qədim Midiyada yaşayan muğların ifa etdikləri qədim **Muğani** havasını səsləndirməsini [6, 463], bülbülün naləsindən daha təsirli nəva oxumasını istəyir, elə nəva ki, ona sevinc, şadlıq gətirsin [6, 471]. Sazını səsinə uyğun kökləndərək, zil səslə oxumasını, vəcdə gətirən musiqinin çalınmasını arzulayır [6, 478]. Mələhətli səslə mahnı oxumasını istəyir ki, bununla da onun işi yaxşı getsin və kasadlıq ondan yan keçsin [6, 480].

Çəngin müşayiəti ilə xoş avazla ona nəvaziş göstərməsini [6, 485], ipək telli sazın ahəngindən ilhama gələrək və Rum tarixini naxışlarla bəzəyərək, incə nəva ilə Rumlu İskəndər haqqında bir əsər yaza bilsin [6, 489]. Bülbül bağda susmasın deyə, nəğməsinə cuşa gətirib, şairin könlünü coşdurmasını arzulayır [6, 497].

Müğənnidən rica edir ki, qədim nəğmənin köməkliliylə dastanı sona çatdırsın [6, 505]. Eşitməyə dəyməz şeylərdən uzaq olsun deyə, onun səhər çağı rudun səsiylə mərdlik nəğməsinə yada salmasını istəyir [6, 516]. Ürəyi səbirdən tükəndiyi üçün müğənnidən onun ürəyini mahnıyla sakit etməyə, huşa gətirməyi rica edir [6, 554]. Ondən əlini sazdan çəkməməyə çağırır, çünki sazın səsiylə onun ürəyinə və qəlbinə sevinc, eşq yol tapır [6, 562]. Çalılıb-eşitmək heç vaxt məzəmmət olunmadığından, sazla onu qəmdən ayırmağa [6, 577], gövhər xəzinəsini səsiylə açmağa çağırır [6, 587].

Rudun səsi və nəğməsiylə həyatdan gedənləri yad etməyi arzulayır, onun ürək yanğısını görüb, sazını köklənməsini istəyir ki, bəlkə onun xoş avazıyla şirin yuxuya gedə bilsin [6, 596].

Çəngin səsiylə onu dar yolun əzabından xilas etməyə çağırır [6, 605]. Qəlb açan saziylə qəm oduna yanan şairə çarə etməyə, möhnət gecəsin-

dən gündüzə çıxarmasını istəyir [6, s. 606]. Nəfəs aləti nəfirin gurultulu səmindən yorulan şair, onun zil səsiylə ürəyini ahu-zardan xilas etməyini arzulayır [6, 609].

Şair bülbül naləsindən məst olur. Ondan qurtulmaq üçün könül oxşayan cürəni götürüb, onun halına uyğun hava çalınmasını istəyir:

Müğənni, könül oxşayan cürəni götür,
Bizim halımıza uyğun yeni bir hava çal.
Çünki bülbül kimi nalədən məst olmuşuq,
O nalə ilə öz naləmizdən xilas yolu tapaq [6, 610].

Sübh çağı çalınan şirin nəğməylə dünyanın ah-naləsini unutmğa çalışır ki, [6, 611] həmin nəğməylə onun fəryadına həmahəng olan yeddi çayın suyundan keçə bilsin [6, 612]. Qədim pərdədə çalınan havayla göz yaşı axıtmasın, heyrətamiz hava ilə yuxudan ayılsın, ya da dəhşətli yuxu görməsin [6, 614]. Rud, rübab və çəngin səsiylə onu yuxudan oyatmasını, çay suyu kimi rudun səsi onun yanar qəlbini soyutmasını istəyir [6, 615].

Şair müğənnidən könül oxşayan “Rameşi-çan” havası ilə könlünün açılmasını, Xosrov məclisində Barbədin çaldığı yüz nəğmənin səsləndirilməsi ürəyindən keçir:

Müğənni (Rameşi-can) çanı rahatlayan havanı çal,
Qoy könül oxşayan o havadan ləzzət alım.
Birdən yüzə kimi havanı Xosrov məclisində
Barbəd çaldığı kimi çal [6,616].

Sevinc gətirən “Rameş” havasının ifa olunmasını, rudda uzun bir nəğmənin çalınmasını istəyir [6, 617].

Beləliklə, şair insanın düşdüyü bütün vəziyyətlərindən qurtulmaq üçün müğənniyə müraciət etməklə, onun oxuduğu mahnılarda və müxtəlif simli alətlərin səsinə imdad istəyir.

Şair mahnının və çalğı alətlərinin **zümzüməylə**, yəni ahəstə səslə, pəsdən oxunmasına, ya da səslənməsinə işarə edir [4, 96; 5, 77, 147].

Böyük repertuara malik olan müğənni mahnı ifa etməklə yanaşı, simli alətlərdə çalır və yeni melodiyalar bəstələyirdi, yəni o həm çalğıçı, həm də bəstəkar kimi çıxış edirdi.

2.6. MUĞAMLAR

Şifahi ənənəli professional musiqi sənətinin iri həcmli klassik nümunəsi olan muğam azərbaycanlılarla yanaşı, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya ölkələrində yaşayan xalqların da ən geniş yayılan və sevilən musiqi janrıdır. O İran, Türkiyə, İraq və Misirdə “makam”, Özbəkistan və Tacikistanda “makom”, Türkmənistan və Qərbi Çində, uyuqların yaşadığı məkanda “mukam”, Mərakeş, Tunis, Əlcəzair və Liviyada “nuba”(“nauba), Qazaxıstanda “küy”, Qırğızıstanda “kyu”, Hindistanda “raqa” kimi adlarla təşəkkül tapmışdır. İran və Azərbaycanda geniş həcmli muğamlara “dəstgah” deyirlər.

Fəlsəfi-mənəvi dəyərli, orijinal quruluşa, intonasiya və ifa tərzinə görə seçilən muğam məmləkətimizdə çox qədimdən məlumdur. Sərbəst ritmə, oxunaqlı recitativə, nitqlə deyilən melodiya malik olan bu musiqi janrı müəyyən qaydaları gözləməyi tələb etsə də, improvizə etməyə geniş yol açır.

Dəstgahlar adətən qaval çalan xanəndə, tarzən və kamançaçıdan ibarət olan muğam üçlüyünün müşayiətilə ifa olunur. Bütöv – dəstgah şəklində ifa etdikdə, əvvəlcə o xalq çalğı alətləri ansamblının səsləndirdiyi dəstgahın melodiyasını, ritmini və lad-məqam cəhətlərini əks etdiən, dinləyiciyə muğamın məzmunu ilə tanış edən və müqəddimə rolunu oynayan “Dəraməd”lə başlayır. Tar və ya kamançanın ifa etdiyi “Bərdaşt” xanəndəni muğama keçməyə hazırlayır. Hər bir muğamın mayəsinə uyğun şöbə, guşə, avaz və təsniflər ifa edilir, arada rəqs səciyyəli instrumental hissə – rəng və diringilər səsləndirilir, sonda isə ayaq verməklə yekunlaşır. Muğamlar instrumental şəkildə də ifa olunur.

Muğam insan dühasının cəhətlərini, dərin və nəcib hissələrini, bədii və fəlsəfi təfəkkürünü, tarix boyu xalqın rastlaşdığı hadisələri, insanların keçirdiyi psixoloji anlarını əks etdirir. Muğam insanları ovsunlayır, ona şəfəverici təsir göstərir. Onu dinlədikcə paklaşırsan, qürur hissi keçirirsən. Zəngin və geniş məzmunlu muğama qulaq asanda biri rıqqətə gəlir, başqası emosiyaya qatılır.

Muğamı gərək dinləməyə, eşitməyə vərdiş edəsən, onu qəlbən duyasan və hiss edəsən. Ancaq bu yolla onun ruhunu tutmaq və mənasını başa düşmək olar.

Muğama aid deyimlər, şeir misraları saysız-hesabsızdır. Müxtəlif sənət sahibləri onun haqqında öz düşüncələrini çoxlu sayda kitab və məqalələrdə şərh etmişlər.

Muğam elə bir sənətdir ki, onun sirlərini acdıqca və dərinliklərinə vardığıca, maraqlı məsələlər ortaya çıxır. Şərq dünyasının ən qiymətli “incisi” sayılan muğam Azərbaycan musiqisinin əsası, köküdür.

Muğam 2003-cü il noyabrın 7-də YUNESKO-nun qərarı ilə Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına salınmışdır. 2005-ci il dünyada “Muğam ili” elan edilib.

Məxəzlərə görə, 14-cü yüzillikdə Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya hüdudlarında 12 əsas muğam, 24 şöbə və 6 avaz yayılmışdı. Dahi bəstəkarımız Üzeyir bəy Hacıbəylinin 20 il üzərində işlədiyi və elmi fəaliyyətinin yekunu olan şah əsərini – “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları”nı yazaraq, onlardan xalqımıza doğma olan muğam növlərini ayırd etmişdir. O, 12 əsas muğamdan yeddisinin – “Rast”, “Şur”, “Segah”, “Çahargah”, “Şüştər”, “Bayatı-Şiraz” və “Hümayun”un Azərbaycan xalqına mənsub olduğunu göstərmişdir. Bundan başqa, hər bir muğamın (məqamın) – mayəsini (pərdəsini) də müəyyənləşdirmişdir [14].

Əvvəllər məqam-lad əsası eyni olan, yalnız tərkibinə və tonallığına (köklərinə) görə bir-birlərindən fərqlənən əsas muğamlar sırasında adları çəkilən “Mahur-hindi”, “Orta mahur”, “Bayatı-Qacar” və şöbə olan “Düghah” – “Rast” ailəsinə, “Zabul segah” – “Segah”a aid edilmiş, “Xaric segah”, “Orta segah”, “Mirzə Hüseyn segahı”, “Yalxın segah”, “Haşım segahı” isə “Segah”ın müxtəlif variantları hesab edilmişdir [23, 176, 198].

Ritmik (zərbli) muğamlara isə “Heyrati”, “Mənsuriyyə”, “Səmai-şəms”, “Ovşarı”, “Heydəri”, “Qarabağ şikəstəsi” və “Kəsmə şikəstə” aiddir [23].

Muğamlar bədii-estetik məzmununa görə müxtəlifdir. Hər bir muğam müəyyən emosional təsir qüvvəsinə malikdir.

Üzeyir Hacıbəyli, onun yetirmələri və ardıcılları muğamlar əsasında dünyada şöhrət qazanan professional musiqimizin ən gözəl incilərini bəstələmişlər.

Muğam sənəti Azərbaycan musiqişünaslığının ən çox araşdırıldığı elmi istiqamətlərdən biridir, çünki musiqimizin bütün janrları muğam məqamları (ladları) üzərində qurulub.

Muğamın yaranma tarixi, arealı, inkişafı, tərkibinə daxil olan hissələrin təhlili, məqam-lad xüsusiyyətləri tədqiqatçıların ən aktual mövzudur. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin əsərlərində muğamla bağlı misralar böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu məsələ bir sıra məqalələrdə öz əksini tapmışdır (Qubad Qasimov, 1949; Ramiz Zöhrabov, 1991; Əhmədağa Əhmədov, 1992; Fərahim Sadıqov, 2000; Fərman Rzayev, 2008; Sevda Qurbanəliyeva, 2011; Zamiq Əliyev, 2013 və b.).

Muğamlar şairin dövründə, indiki kimi, dəstgah şəklində oxunurdu və sözlər üçün müxtəlif mövzulu qəzəllər seçilirdi [3, 74].

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında əsər qəhrəmanlarının dilindən Nəkisa və Barbədin növbə ilə müxtəlif pərdələr (məqam) əsasında qəzəl oxuması, “Xəmsə”yə daxil olan poemaları arasında ən maraqlı səhnələrdən biridir [3, 278-290]. Bu “deyişmə” vaxtı əvvəlcə:

Nəkisa o sənəmin istədiyi tərzdə

çəngin müşayiətilə:

Bu qəzəli Rast pərdəsində oxudu [3, 278]

və Şirinin dilindən Xosrova xitabən söylədiyi qəzəldə onu düzgünlüyə, həqiqiliyə çağırır. Burada musiqi ilə poeziyanın vəhdəti ən yüksək səviyyəyə çatır. Musiqi poeziya kimi pafosla oxunur, poeziya isə musiqi kimi həzin səslənir.

Nəkisa çəng ilə qəzəl
deyəndən sonra,
Barbədin setarı (setayı) saz
ilə qoşalaşdı.
Mahnını Üşşaq pərdəsində
bəstələdi.
Sərxoş aşiq kimi bu qəzəli
[o havaya]saldı [3, 279].

Bu pərdədə oxuduğu qəzəldə Barbəd Xosrovun eşqindən, Şirinə vurğunluğundan danışır.

O, rudda nəğməni tamamladıqdan sonra:

Nəkisa tez öz çəngini çaldı,
Hesarı adlanan o pərdədə [3, 281].

Xosrovun kef məclisində.

Nizami Gəncəvi. “Xəmsə”, XVI əsrin 70-ci illəri.
Xorasan. Sankt-Peterburq, Rusiya Milli Kitabxanası.

növbəti qəzəlini oxuyur. Şirini qapısı görünən, lakin açarı gizli bağın də-rilməmiş meyvəsinə bənzədir. Bu meyvəni dərməyə Xosrovdan başqa heç kimə qismət olmayacağını söyləyir və ifasını sazla tamamlayır.

Yenidən Barbədin setayı səslənir. Bu dəfə o uca səslə:

Əraqi havasında bu pərdəni götürdü [3, 284]

və qəzəldə Xosrov doğru danışmağı mərdlik sayır, könül dərdinin çox olma-sından, ürəyinin qan ağlamasından, hicrandan qorxmasını qeyd edir.

Sonra Nəkisa xoş rəngli novruz gülü kimi:

Çəngdə Novruzidə bu qəzəli oxudu [3, 285].

Qəzəldə Şirinin Xosrova olan sevgisindən, onun önündə ölməyi, ondan ayrı tək yaşamaqdan üstün tutur.

Barbəd setayda həzin bir səslə, sanki üzr istəyən kimi:

Bu qəzəli İsfahan [havasında] oxudu [3, 287]

Qəzəldə Xosrovun Şirindən könül almağa çalışdığından, onsuz canı qana qərq olmasından, ondan ayrılandan sonra əzab çəkdiyini, üzünü gör-mək, səsini eşitmək istəyini, ondan ümidini və əlini üzmədiyini xəbər verir.

Şirin Barbədin məharətini görüb, çəng çalana tapşırır ki, elə bir yol seç-sin ki, şah yolunu azsın və bu mübahisə də sona yetsin:

Nəkisa nəğmədə cadu elədi,

Sonra Rahəvi üstündə bu qəzəli oxudu [3, 288].

Şirin eşqdən əldən düşməsinə, ondan üz döndərəcəyini bildirir və şahın könlünə od salır.

Barbədin setayı Xosrovu sakitləşdirir:

Ustalıqla elə bir hava çaldı ki, o,

Nəkisanın çənginin alt-üst elədi.

Şahın sifətindən qəm cizgisini sildi,

Zirəfkənd üstündə bu qəzəli oxudu [3, 290].

Xosrov Şirindən, günahı varsa, onu əfv etməsini istəyir, peşmançılıq çəkdiyini deyir. Əgər onun eşqiylə canını versə belə, daim yaşamağını, hə-yatdan murad almasını diləyir.

Göründüyü kimi, mahir ifaçıların deyişmələrində səkkiz pərdənin – məqamın adı çəkilir. Əlbəttə, Nizami məqamları Rast → Üşşaq → Hesari → Əraq → Novruz → İsfahan → Rahəvi → Zirəfkənd ardıcılığıyla verməklə,

Şirin və Xosrovun adından Nəkisa və Barbədin apardığı dialoqun məğzindən asılı olaraq, bu və ya digər məqama uyğun qəzəllər seçmişdir.

Nizami rübailərinin birində “Əraq”ın adını bir daha çəkir [1, 150].

XI əsrin yazılı abidəsi olan “Qabusnamə”də nəzərə çatdırılır ki, mütrüblük sənətini yerinə yetirmək üçün əvvəlcə “Rast” pərdəsində, sonra isə “Badə”, “Əraq”, “Üşşaq”, “Zirəfkənd”, “Busəlik”, “İsfahan”, “Nəva” və “Bəstə”pərdələrində çalmaq bacarığı tələb olunurdu. Burada da üstünlük “Rast” muğamına verilirdi. Onunla yanaşı, Nizamimin qeyd etdiyi pərdələrdən dördünün də adı çəkilir [16, 151].

Görkəmli Azərbaycan musiqişünası Səfiəddin Urməvi XIII əsrlə səs-ləşən “Kitabül-ədvar” (“Dairələr kitabı”) əsərində əsas muğamlar “Üşşaq”, “Rast”, “Əraq”, “İsfahani”, “Zirəfkənd” və “Rahəvi” (“Rəhavi”) ilə yanaşı, “Nəva”, “Busəlik”, “Büzürk”, “Zəngülə”, “Hüseyni” və “Hicaz” da sayılır [20, 88].

Digər məşhur musiqişünamız Əbdülqadir Marağainin XIV-XV əsrlərin musiqi mədəniyyətini əks etdirən “Məqasidül-əlhan” (“Nəgmələrin məqsədləri”) risaləsində muğam və avazların adlarını eyni ilə sadalayır, “Novruzı”-nin avaz kimi “Hüseyni” və “İsfahan” muğamlarının birləşməsindən yarandığı göstərilir, “Hesari”ni isə şöbəyə aid edir [20, 195, 198].

Mirzə bəyin (XVII əsr) “Musiqi risaləsi”ndə 12 muğamın adı dəyişməz qalır, “Əraq” şöbə, “Novruzı” və “Hesari” isə avaz sayılır [17, 51, 52].

Mir Möhsün Nəvvab Qarabağinin (1833-1918) XIX əsrin muğam sənətini səciyyələndirən “Vüzuhül-Ərqam” (“Rəqəmlərin izahı”) əsərində 12 məqam, 24 şöbə, 48 güşə və 15 avazın adlarını sadalayır. Muğamların adları əvvəlki əsrlərdə olduğu kimidir [18, 31].

Novruzı – “Novruz-Bayati”, “Novruz-Büzürg”, “Novruzı-Rəvəndə”, “Novruz-Səba”, “Novruz-Xara” adlarla Yaxın Şərq xalqlarının klassik musiqisində 24 şöbədən biri idi [15, 53]

“Rahəvi”/“Rəhavi” (hazırda ona “Rəhab” deyilir) – XVIII əsrə aid edilən “Behcətür-ruh” (“Ruh oyadan”) risaləsində onun iki şöbədən (“Novruzı-ərəb,” Novruzı-əcəm”) ibarət olması göstərilir [12, 401-412].

XIX əsrin sonlarında “Rəhavi” – “Rəhab”, “Hümayun”, “Tərkib”, “Üz-zal”, “Bayati-türk”, “Bayati-Qacar”, “Zəmin-Xara”, “Mavəraünnəhr”, “Bali-Kəbutər”, “Hicaz”, “Bağdadi”, “Şahnaz”, “Azərbaycan”, “Əraq”, “Əşirran”, “Zəng-şötör”, “Osmanlı”, “Bayati-kürd”, “Bayati-Şiraz”, “Hacı Yuni”, “Sarənc”, “Şüştər”, “Məsnəveyi-səqil” və “Suzi-güdaz” şöbə və guşələrinə ibarət dəstgah olmuşdur [18, 38].

“İsfahan” və “Zirəfkənd”ə gəlincə, onlar orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının klassik musiqisinin əsasını təşkil edən 12 muğamdan altıncısı və yeddincisi idi [13, 72]. “İsfahan” əvvəlki kiçik şöbə şəklində idi [22].

Əgər dövrümüzə qayıtsaq, qeyd etməliyik ki, Nizaminin səciyyələndirdiyi məqamlardan altısı xanəndələrimizin reperturana daxildir.

“Rast” – “Novruz-Rəvəndə”, “Rast”, “Üşşaq”, “Hüseyni”, “Vilayəti” (bəzən “Dilkeş”), “Xocəstə”, “Xavəran”, “Əraq”, “Pəncgah”, “Rak”, “Əmiri” və “Məsihi” şöbə və guşələrindən ibarət dəstgahdır [14, 57].

“Üşşaq” – “Rast” dəstgahının “Mayə”sində ifa olunan guşələrdən biridir [15, 69], “Orta Mahur” və “Mahur-hindi” dəstgahlarında şöbə qismində ayrılmışdır [23, 181].

“Hasar” kimi tələffüz olunan “Hesari” “Zabul segah”ın “Əraq və “Aşiq-guşə” şöbələri arasında “Yədi-Hasar” adla və ya “Mübərriğə” və “Manəndi-Müxalif” guşə-şöbələri arasında, “Bərdaşt” şöbəsi ilə sonra “Manəndi-Hasar” guşə kimi ifa edilir. [15, 24, 44, 70].

“Əraq” – “Rast”, “Mahur-hindi” və “Rəhab” dəstgahlarının kulminasiya nöqtəsini özündə əks etdirən vəzəmətli səslənən şöbədir [15, 20].

“Novruzi” – “Hümayun” dəstgahında şöbədir [23, 231].

“Rahəvi” – altı şöbə və guşədən ibarət olan “Şur” ailəsinə mənsub kiçik həcmli muğamdır [15, 58].

“Zirəfkənd” – “Mahur” dəstgahında “Fili” ilə “Əbul” arasında yerləşən guşədir [9].

“İsfahan” – “Bayatı-İsfahan” muğamının əvvəlki adıdır, hazırda “Bayatı-Şiraz muğamının şöbələrindən biridir [22].

Deməli, zaman keçdikcə muğam silsilələri dəyişikliyə uğrayaraq, müstəqil muğamların şöbəsinə və ya, əksinə, dəyişməz qalmışdır.

Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvinin adını çəkdiyi məqamlardan “Rast” öz vəziyyətini saxlamışdır. O “yalnız öz adını və səs qatarını deyil, hətta öz mayə (tonika) ucalığını da zəmanəmizə qədər mühafizə etmişdir” [14, 18]. Əbəs yerə orta əsr musiqişünasları onu “muğamların anası” adlandırmayıblar. Yerdə qalanları şöbə və ya avaz səviyyəsinə enmişlər.

3. NİZAMININ ETİK VƏ ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ “MUSİQİLİ” MİSRALARDA

Nizami insanların qəlbindən keçən duyğuları əks etdirmək, onları bir an belə qayğılardan uzaqlaşdırmaq üçün hər dəfə musiqiyə müraciət edir. Çünki ancaq musiqi, mahnı, çalğı və rəqs insanların daxili aləmindən gələn hissələri əks etdirə bilər. Ona görə:

Cahan qəmə dəyməz, şadlığa meyl et,
Bu saray heç də kədər üçün tikilməmişdir.
Cahan şadlıq və fərəh üçündür,
Yox! Zülm və möhnət üçün deyildir [6, 352].

Şair sənət və sənət sahiblərinə yüksək qiymət verir:

Sənət öyrən, çünki sənətkarlıqla
Qapılar açmaq olur, bağlamaq yox! [5, 48]

Dünyanın dərk edilməsində, insanlar arasındakı ünsiyyətin yaradılmasında musiqinin əvəzsiz rolunu bədii vasitələrlə göstərən mütəfəkkir şair, lirik şeir və poemalarında etika və estetikanın ayrı-ayrı məsələlərinə də toxunur. Bunları bir sıra tədqiqatçılar (Qubad Qasimov, Azadə Rüstəm, Arif Hacıyev, Sevda Qurbanəliyeva və b.) da təhlil ediblər.

Nizamiyə görə, hər bir canlı məxluq dünyanın bir ünsürüdür. Şərəfli adamlar başqalarının qayğısına qalmalıdırlar, buna görə də onlar xeyir görə-cəklər. Şair məsləhət görür ki:

Pərdədə olmayan ürəkdən vidalaşmamış [uzaqlaş],
Pərdədə olmayan heç şeyə qulaq asma.
...Əlini bu pərdədən başqa bir yerə vurma,
Bu pərdədən xaric heç bir ahəng oxuma.
Yalnız bu pərdədən eşit və ayıl.
Sırlar pərdəsinin gizli məhrəmi ol [2, 115].

Şair hikmət və nəsihət haqqında düşüncələrini bölüşdükdə, insanın qəlb açıqlığı, ağıllı və mənəvi həyatı qiymətləndirilir:

Boş təbilə zərbə vurma,
Heç kəsin fəryadına xor baxma! [4, 29]

İnsanın təbiəti Allahın kərəmindədir, onu dəyişdirmək çətindir:

Nəğmə iki düzlə düz gəlməz,
Bərbət əyridirsə, mizrab (zəhmə) düz olmalıdır [4, 211].

İnsanları öz mühitinə qapılmamağa, bəd, alçaq işlərə qoşulmamağa çağırır. Şövqə qalib gəlməyə, başqalarının maraqlarına etinasız olmamağa məsləhət görür:

Sən dəvəsənsə, yola düşəndə rəqsə gəl [oyna],
Yoxsa dəbbəni filin ayağının altına atma [2, 139].

Az iş görüb, daha çox hay-küy qoparan insanlar tənqid edilir:

Sən ki qılınc deyilsən bu qədər yaralar nədir?
Təbil (kus) deyilsən, bu qədər gumbultu nədir?
Qılıncın ağzı kimi dirhəm saç [parla],
Təbilin (kus) qarnı kimi boş ol ki, cəld qalxa biləsən [2, 159].

Yalandan “dost” deyən adamlardan uzaq olmağa çağırır:

O boğazı dar neydən nəfəsini çək,
Bu köhnə, axsaq ayağından düyünü aç [3, 329].

Həyatın qayda-qanunları ilə hesablaşan hər bir kəs musiqi alətindəki pərdələri bilən çalğıçıya bənzədilir. Şairə görə, dünyanı dərk edən insan cəmiyyətdə layiqli yerini tuta bilər:

Bu musiqi alətipərdələrində o kəs çala bilər ki,
Bu alətin çalınma yolunu bilsin [6, 438].

əks halda o, çətinliklərlə üzləşəcəkdir.

İnsan doğru sözü inkar edib, səhv yola qədəm qoysa, hökmən məhv olacaqdır:

Düz pərdədə əyri çaldıqları üçün
[Onlar] bu dünyadan öz köçlərini sürdülər [6, 479].
Sənət sənətkara nişan verəndə və ya:
Sənət sənə yaradana doğru yol göstərdisə,
Bu pərdədə bir kök belə artırmaq olmaz [6, 515].

Məclislərdə camaat ilə birlikdə şadlanmalısən, öz şəxsi mənfəətini güdməməlisən:

Mütrüb kimi hamının məclisində şad ol,
Əgər sərvənsə, öz bəndindən azad ol [6, 523].

Qayğısız bir könül sirr anlamaz:

Qəmi olmayanlara qəmdən danışmaq olmaz,
Sazla saz uyuşar, müxalif uymaz [3, 254].

Kainatın əsasını təşkil edən dörd ünsür (su, od, torpaq, külək), şahların sarayı önündə gündə beş dəfə çalınan hərbi musiqi və göyün xəyal edilən doqquz təbəqəsi fələkdirsə, səmanın altındakı həyat nərdi duşəşsiz oynanmır, həmişə hesab etməlisən ki, səndən də üstünləri ola bilər:

Bu dörd tağ altında beş növbət çalma,
Axı bu doqquz fələk də şeşdərsiz deyil [6, 166].

Şair insan münasibətlərinin bəm və zil səslərin bir-birinə uzlaşması ilə müqayisə edir:

Hamiya bağlı olan o qəsrə girib,
Bəm ilə zil kimi uyuşduq [5, 142].

Sazın timsalında nəzərə çatdırılır ki, dünya onunla uyuşan insanlara xoşbəxtlik gətirir:

Dünyanın sazi ilə [çaldığı hava ilə] oxumalı,
Dünya dünya ilə uyuşanlarındır [4, 34].

Hər dövrən uyğun tələblər sürür:

Köhnə havanı lap başlanğıcından yaramaz hesab edər,
Dünyada yeni bir hava çalmağa başlar [6, 431].

ağıllı adam zəmanəsinin gərdişindən başını itirməz.

Həqiqəti, insanların arzularını əks etdirməyənlər heç zaman yüksələ bilməz:

Tərslik axtaran hər bir təbiət, [insan]
Gəc [tərsinə bağlanmış] pərdə kimi tərsinə danışan olar [4, 34].

Lovğalıq, xəsislik, acgözlük pislənir, həddini bilmək tövsiyə olunur, çünki hər bir şeyin tərs üzü vardır:

Hər bir yurda bir zıncırov (cərəs) veriblər,
Hər şəkərə bir milçək veriblər [2, 166].

Pislik etməməlisən, pisliliyə yaxşılıqla cavab verməlisən:

Gül kimi solmaq təbilini (kus) döy!
Səni öldürənin əlini öp [4, 51].

İnsanların ruzusunu kəsməməyə, nəyin varsa onunla kifayətlənməyə çağırır, xalqa qulluq etməyi xoşbəxtlik sayır:

Yolun tikanla dolu olsa da!
Fələk kimi gedişində rəqsdə ol! [4, 59]

İnsan gərək sərtlik göstərməməli, xırdaçılıqdan çəkinməli, ağılla hərəkət etməlidir:

Sazını cahan pərdəsilə birgə köklə
Boş tut və möhkəm də at [5, 187].

Yeni dostlara alışmaq üçün, onların “pərdəsində” nəğmənin çalınması vacibdir, dostluq naminə çətinliklərə dözməlisən:

Kiminlə bu yolda həm avazsan,
Onun pərdəsində [ahəngi ilə] də oxu!
Bu təng təranənin pərdəsində,
Ahəng bilməsən, xaric [səhv] çalarsan [4, 54].

və həyatın qanunlarına uyuşmalısən:

Nəğmə ilə düz gəlməyən rudu,
Xanəndə çalarsa, kəsər [4, 55].

Şair zamanın tez-tez dəyişməsinə işarə edir:

Bu pərdə ilə [kökləmə ilə] təranə düzəltmək olmaz,
Bu pərdənin özünü belə tanımaq olmaz [4, 31].

Ona görə dünya sərbəstdir:

Dünya çalğıcılar adətində deyil,
O, havanı xanəndələrin havasına uyğunlaşdırmaz.
Əgər saza bir əbrişim bağlandığını görsə,
Onu qırmaq üçün əlini uzadar [6, 436].

fələk, tale, bəxt isə dünyadan fərqli olaraq:

Bu pərdəmdə səma ilə mübahisə yoxdur,
Çünki bu [səma] pərdə heç kəslə həmahəng deyil [6,437].

Dünyanın faniliyi, əcəlin gücü, müvəffəqiyyətin müvəqqətiliyi qeyd edilir:

Bir yanda şənlik üçün, bir yanda kədər üçün yer süpürüb
Bir yerdə rəqs edərlər, başqa yerdə baş döyərlər.
Bir yerdə müğənninin səsi ucalar,
Başqa yerdə ağıçı səsini ucaldar
Sazdan, yanğıdan hər cür avaz ucalsa da
Bu gördüyün günbəzin altında bir qoza dəyməz [3, 144].

Fəsadlarla dolu olan dünya çox vaxt insanların iradəsindən asılı olmur:

Dünya nəğməsi xaric çalındır,
Xələl simdir, çalğıçıda deyil.
Əgər sən bu pərdəyə uyuşmaq istəyirsənsə
Həmahəngliyi seç – yaxşı yol budur [6, 280].

Şair məntiqsiz, mənasız danışmağı lüzumsuz sayır. Buna misal olaraq VII əsrlərin ortalarında İran hökmdarı Sasani Xosrov Pərvizin sarayında xidmət edən, ud çalğı alətinin mahir ifaçı və müğənni Barbədin adını çəkir.

Əgər nəfəsin və səsinlə Barbəd olsan da,
Bu sazda pərdəsiz çalma, oxuma [4, 32].

Dəyərsiz sözlərdən uzaq olmaq çağırışı, sazın uyğun pərdələrə köklən-məməyi ilə müqayisə edilir. Söz qoşmağın dəyəri haqqında söhbət açaraq, onun əhəmiyyətindən danışır:

Söz durduqca onun avazı uca olsun!
Nizaminin adı sözlə [həmişə] təzə olsun! [2, 52]

Gözəlliyə çox aludə olmamağa çağırır.

Karvanında heç bir şey yox, lakin nə qədər zıncırov (cərəs) var!
Kasada heç bir şey yox, lakin nə qədər milçək var [2, 135].

Nizami öz timsalında yaxşı ad qazanmaq, cəmiyyətdə layiqli yer tutmaq üçün tək-cə istedadına güvənməməyi, həm də hər oxunan nəğmə və deyilən kəlamın mənə daşmağını tövsiyə edir:

O pərdəni axtar [istə] ki, Nizami kimi,
Yaxşı adla şöhrət tapasan [4, 32].

Əliaşağılığın əndazəsi olmalıdır:

O səxavət ki, bilikdən kənar qaynayır
Yırtılmış təbildən çıxan səsi andırır [6, 440].

İnsanlar əyləncə kimi dilsiz, kimsəsiz heyvanları məhv etməməlidir:

Böyüklərin nəzərinə xoş gəlməz
Ki, bu ahunun (dəfin) dərisinə çalğıçıların əli dəysin [2, 118].

Qadınların paklığı uca tutulur, onlar abır-həyalı olmalıdırlar:

Qadın pərdəli olsa daha yaxşıdır
Axı, ahəng pərdəsiz olanda şivən qopar [6, 210].

Şairə görə, insanın xisləti olan musiqi ətraf mühiti dərk etmək, duymaq və zövq almaq üçün ən vacib vasitədir, mənəviyyat mənbəyidir. Ona görə də insan onu mənəvi-əxlaqi gözəlliyin göstəricisi kimi sevməlidir.

Musiqi şairin ilham mənbəyi olmaqla yanaşı, onun düşüncə və mülahizələrini oxucuya daha inandırıcı çatdırmaq üçün ən güclü vasitədir. Bu vasitədən yerli-yerində faydalanması şairin musiqinin, çalğı alətlərinin, ondan hasil edilən səslərin kamil bilicisi olmasına dəlalət edir.

Nizami musiqisiz həyatı susuz səhraya bənzədir. Musiqini dinləməyi əsas əyləncə sayır [6, 40]. Ona görə şeir musiqisiz olmur, o oxunmalıdır, musiqi təsir gücünə, emosional təzahürünə görə poeziyadan üstündür.

Musiqinin estetik təsir gücünün “Xosrov və Şirin” poemasının “Çalğıçı Barbədin tərifı” bölümündə 30 mahnısının təmsalında, özü də təkə bir bəndə açıqlanması Nizaminin poeziyasının dərinliyinin bariz göstəricisidir. Məsələn, “Gənci-badavərd” mahnısı mənəviyyat aşılıyır, “Gənci-gav” insanı çuşa gətirir, “Gənci-suxtə”nin yangılı melodiyası isə qəmləndirir və s. “İskəndərnamə” poemasında təsvir edildiyi kimi, Əflatun icad etdiyi ərgə-nundan hasil olunan səslə heyvanları yatızdırır. Bununla da şair musiqinin böyük gücə malik olmasını bildirir.

Nizami musiqini eşqdən ayırmır, onları eyniləşdirir. Eşqdən danışanda həmişə musiqi eşidilir, çalğıçılar iştirak edir.

Şərab düzdülər, çəng də kökləndi,
Rudlar çalınmağa başladı [5, 144].

Şair sevgililər birləşdikdə:

Hər ikimiz bir-birimizə qovuşmuşuq
Necə ki zillə bəm qovuşar.
Çəngi [çalğıçı] çəngə mizrab (zəhmə) çəkəndə,
Ahəngi zil və bəmsiz olmaz [4, 230].

deyir və onları sazın xoşavaz ipək tellərinə bənzədir:

O iki xoş avaz ipək teldən
Çoxlarının sazında saz teli oldu [4, 94].

Nizamiyə görə, musiqi böyük təsiredici gücə malikdir. Təsadüfüdür deyildir ki, “Xosrov və Şirin” poemasının qəhrəmanı Sasani şahzadəsi Xosrov Barbəd və Nəkisanın musiqinin müşayiəti ilə söhbətindən sonra anlayır ki, öz yüngüllüyü ilə Şirinin məhəbbətini qazana bilməyəcəkdir, yalnız ata-baba qaydası ilə sevgilisinə nail ola bilər.

İnsanların halı müxtəlif nəğmələrlə, çalğı alətlərinin çıxardığı səslərlə, mütrüblərin ifası və rəqqasələrin hərəkətlərilə müqayisə edilir. Belə nəticəyə gəlir ki, ancaq musiqi qəmi dağıda bilər, musiqi yaralı könülə məlhəmdir, çalğı zahidə belə təsir edir:

Əgər zahid bir parça daşdan da olsa,
Çəngin ahəngilə onu rəqsə gətirərəm[6, 357].

“İskəndərnamə” poeyasının “İqbalnamə” hissəsində verilən müğənninamələrdə şairin dərin estetik görüşləri aydın şəkildə özünü büruzə verir. Müğənninamələrdən nümunə kimi göstərilən misralar:

Ey müğənni, zil səsli bu ərğənnunun simlərində
Ürəkaçan bir hava çal.
Elə bir hava ki, möhnətdən xilas etsin,
Qaranlıq gecəyə aydınlıq versin.

Müğənni, gəl səhərin ilkin çağı
Xam ruda bir püxtə mizrab (zəhmə) vur.
Qoy o mizrabdan ürək cuşa gəlsin,
Bihudə sevdadan yuxumu aparsın.

Müğənni, sazı ahənginə uyğun şəkildə köklə,
Bir an pərdəni öz ahəngindən kənar et [uca səsle çal],
Çünki dar pərdə ilə bizim işimiz yoxdur
Ahəngdə çəngdə ancaq genişlik [zil] axtarmaq lazımdır

[6, 450, 454, 478].

deyilənləri təsdiqləyir.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin etik və estetik fikirləri inanc kimi səslənir. Onun əsərləri insanları mənəvi cəhətdən zənginləşdirir, gözəlləşdirir, ucaldır, saflaşdırır. Nizamı poeziyasının qayəsi də elə budur.

“Musiqili sətirlər” olmayan parçalarda da şairin etik və estetik görüşləri kifayət qədərdir. Bu cəhətdən, “Sirlər xəzinsi”ndə üçüncü məqaləni, “Leyli və Məcnun”da “Hikmət və mövizə (nəsihət) haqqında” bölümünü oxumaqla şairin dünyaya baxışlarının dərinliyinə bir daha şahid olursan.

4. NİZAMİNİN MUSİQİ SÖZLÜYÜ

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin və bizə çatmış lirik şeir beytlərinin ümumi sayından (28626) 758 beyt, yəni beytlərin 1/38 hissəsi bilavasitə musiqi ilə bağlıdır.

Nizami Gəncəvinin hadisələrə ümumbəşər nöqteyi-nəzərlə yanaşdığını və insanların müxtəlif həyat tərzlərini təsvir etməsini nəzərə alsaq, heç də kiçik görünməyən bu rəqəm şairin musiqiyə bəslədiyi rəğbətə gözəl təcəssümüdür və həm də onun mükəmməl bilicisi olmasına dəlalət edir.

Musiqiyə aid sətirlər ən çox “İskəndərnamə”də, xüsusilə onun “İqbalnamə” hissəsində, ümumi misraların sayının 6%-i, “Xosrov və Şirin”də 3,3 %-i, “Yeddi gözəl”də 1,8 %-i, ən az isə “Sirlər xəzinəsi” (1,3 %) və “Leyli və Məcnun”da (1,2 %) rast gəlir. Bu qeyri bərabərlik şairin əsərlərində toxunduğu məsələlərlə sıx əlaqədardır. Bir də “İqbalnamə”də “Əflatunun nəğmələr yaratması” başlıqlı bölmənin və əksər fəsillərin əvvəllərində verilən 29 müğənninamələr, “Xosrov və Şirin”də isə “Çalğıcı Barbədin tərif” bölməsi, Şirinin dilindən Nəkisanın, Xosrovun dilindən isə Barbədin qəzəl oxumalarının hər birinin dörd dəfə təkrarlanması (cəmi 269 beyt təşkil edir) “musiqili” sətirlərin sayını artırmışdır.

Nizaminin “Xəmsə” və “Lirikası”ndakı musiqi ilə bağlı söz və adları əlifba sırası ilə yazdıqda (başlanğıc hərflər ayrılmışdır) aşağıdakı musiqi sözlüyü alınır:

1. **Ağ** – avazla oxunan nisgili sözlər.
2. Ahəng – müxtəlif səslərin bir-birinə uyğunlaşması.
3. Arami-dil – mahnı adı.
4. Arayışi-Xurşid – mahnı adı.
5. Avaz – səs, səda, hava.
6. **Bağı-Şirin** – mahnı adı.
7. Barbəd – məşhur çalğıcı, bəstəkar, müğənni, musiqişünas.
8. Bəm – aşağı, qalın səs.
9. Bərbət – simli çalğı aləti.
10. Boru – nəfəs çalğı aləti.
11. Buğ – nəfəs çalğı aləti.
12. **Cəlacil** – özənsəsli çalğı aləti.
13. Cərəs – özənsəsli çalğı aləti

14. Cürə – çalğı alətin kiçik növü.
15. **Çal-çağır** – çalğı və nəğmə səsi, şənlik.
16. Çalğı – çalğı alətinin çıxardığı səs.
17. Çalğıçı – müəyyən çalğı alətində çalan şəxs.
18. Çan – iri zəng.
19. Çəng – simli çalğı aləti.
20. Çəngi – çəngdə çalan ifaçı.
21. **Davud nəğməsi** – klassik ədəbiyyatda ən gözəl səs mənasında işlədilir.
22. Dəf – zərb çalğı aləti.
23. Dəmsaz – çalınan havanın kökünə uyğun səs.
24. Dəray – özənsəsli çalğı aləti.
25. Dəstani -Sərvistan – mahnı adı.
26. Dəstgah – bütün tərkib hissələri ilə ifa olunan muğam.
27. Döhül – zərb çalğı aləti.
28. Döhülzən – döhül ifaçısı.
29. **Əraq** – muğam şöbəsinin adı.
30. Ərgənün – simli çalğı aləti.
31. **Fərrux-ruz** – mahnı adı.
32. **Gavdum** – nəfəs çalğı aləti.
33. Gənci-badavərd – mahnı adı.
34. Gənci-gav – mahnı adı.
35. Gənci-suxtə – mahnı adı.
36. **Hava** – melodiya.
37. Hesari –muğam adı.
38. Həmahəng – bir-birinə uyan səslər.
39. Həməvaz – səsləri bir-birinə uyğun.
40. Höqqeyi-kalus – mahnı adı.
41. **Xanəndə** – muğamları ifa edən peşəkar müğənni.
42. Xəlخال – özənsəsli çalğı aləti.
43. **İraq nəğməsi** – İraqda geniş yayılan mahnı.
44. İsfahan – muğam adı.
45. **Kaman** – özənsəsli çalğı aləti.
46. Kamança – kamanla çalınan simli çalğı aləti.
47. Kasə – özənsəsli çalğı aləti.
48. Kərənay – nəfəs çalğı aləti.
49. Kini-İrəc – mahnı adı.
50. Kini-Səyavuş – mahnı adı.

51. Kök – musiqi ifadəliyinin vəzni, tembri.
52. Kökləmək – çalğı alətlərinin ahənglərinin bir-birinə uyğunlaşdırılması.
53. Kus – zərb çalğı aləti.
54. Küp – zərb çalğı aləti.
55. **Qanun** – simli çalğı aləti.
56. Qəzəl – mahnının mətni.
57. Qina – oxuma, xanəndəlik.
58. Qönçeyi-kəbki-dəri – mahnı adı.
59. Qifli-Rumi – mahnı adı.
60. Qumro – özənsəsli çalğı aləti
61. **Ləhn** – melodiya, gözəl səs.
62. **Mah bər kuhan** – mahnı adı.
63. Mahnı – nəğmə, hava.
64. Mehregan – mahnı adı.
65. Məqam – pərdələrin və ya səslərin düzümü.
66. Musiqar – nəfəs çalğı aləti.
67. Musiqi – insanların duyğu və düşüncələrini səsle ifadə edilməsi.
68. Muğani – mahnı adı.
69. Muğ nəğməsi – Midiyada yaşayan muğların ifa etdikləri hava.
70. Müğənni – xanəndə, nəğməkar.
71. Mürvayi-nik – mahnı adı.
72. Müşkdənə – mahnı adı.
73. Müşkuyə – mahnı adı.
74. Mütrüb – məclisi əyləndirən rəqqas.
75. **Nağara** – zərb musiqi aləti.
76. Naqusi – mahnı adı.
77. Nalə – ah-zar, inilti, sızıltı.
78. Nay – nəfəs çalğı aləti.
79. Ney – nəfəs çalğı aləti.
80. Nəfir – nəfəs çalğı aləti.
81. Nəğmə – mahnı, tərənə.
82. Nəğməkar – nəğmə qoşan, oxuyan.
83. Nəkisa – məşhur musiqiçi, musiqişünas.
84. Nəxcirgan – mahnı adı.
85. Nəva – avaz, səs, ahəng, nəğmə.
86. Nimruz – mahnı adı.
87. Nisbət – çalğı alətlərində simlərin kökləndiyi tonların nisbəti.

88. Novruzi – mahnı adı.
89. Növbət – müəyyən vaxtlarda musiqi ansambllarının çıxışı.
90. Növhə – əsasən qadınlar tərəfindən oxunan kədər, qəm, qüssə xarakterli mərsiyə.
91. Nuşin badə – mahnı adı.
92. **Ozan** – qopuzun müşayiətilə çıxış edən nəğməkar.
93. **Övrəng** – mahnı adı.
94. **Pəhləvani** – fars müğənniləri – pəhləvanxanalarının əsas repertuarına daxil olan mahnı.
95. Pəhləvi nəğməsi – fars müğənnilərinin ifa etdikləri qəhrəmani mahnı.
96. Pərdə – Nizami dövründə muğamların mayəsi, müasir dövrümüzdə musiqi səsdüzümünün hər bir səsi və ya onun yeri, simli çalğı alətlərində qola bağlanan dolaq.
97. **Rahəvi** – Nizami dövründə müstəqil muğam növü.
98. Ramişi-çan – mahnı adı.
99. Rast – məqam adı.
100. Rəbab – kamanla çalınan çalğı aləti.
101. Rəqs – ritmik hərəkətlərin insan bədəninin ifadəli vəziyyətlərinin dəyişməsi ilə icra olunması .
102. Rəng – muğam şöbələri arasında ifa olunan instrumental parça.
103. Rud – simli çalğı aləti.
104. Rübab – simli çalğı aləti.
105. **Saz** – simli çalğı aləti.
106. Sazəndə – çalğıçı.
107. Sazi-novruz – mahnı adı.
108. Seta – simli çalğı aləti.
109. Səbz dər səbzi – mahnı adı.
110. Sərud-pəhləvan – mahnı adı.
111. Sərvi-səhi – mahnı adı.
112. Sim – simli alətlərində səs törədici tel.
113. Sinc – özənsəsli çalğı aləti.
114. Soğdi nəğməsi – Səmərqəndin yaxınlığındakı qədim Soğd şəhərində ayılan nəğmə.
115. Sur – nəfəs çalğı aləti.
116. Sürud – musiqi, nəğmə, mahnı.
117. **Şadırvan-mirvarid** – mahnı adı.
118. Şaxşana – özənsəsli çalğı aləti.

119. Şeypur – nəfəs çalğı aləti.
120. Şəbdiz – mahnı adı.
121. Şəbi-fərrux – mahnı adı.
122. Şəhrud – simli çalğı aləti.
123. Şərqi – nəğmə, mahnı.
124. **Tel** – çalğı alətlərinə bağlanan sim.
125. Teşt – özənsəsli çalğı aləti.
126. Təbil – zərb çalğı aləti.
127. Təblək-baz (laçın təbilciyi) – zərb çalğı aləti.
128. Təbirə – zərb çalğı aləti.
129. Tənbur – simli çalğı aləti.
130. Təxti-Taqdis – mahnı adı.
131. Təranə – mahnı, melodiya.
132. Təsnif – Nizami dövründə muğam pərdələri üstündə oxunan hava.
133. Türk nayı – nəfəs çalğı aləti.
134. Türkü – mahnı.
135. **Ud** – simli çalğı aləti.
136. **Üşşaq** – muğam adı.
137. **Zəhmə** – mizrab.
138. Zənd nəğməsi – zərdüştlərin dini kitabı olan Zəndin əsasında qoşulan mahnı.
139. Zəng – özənsəsli çalğı aləti.
140. Zənganə-rud – simli çalğı aləti.
141. Zəngulə – muğamın ifası zamanı melodiyanın zənginləşdirilməsi.
142. Zir – yüksək səs.
143. Zirəfkənd (Zirəfkən) – muğam adı.
144. Zümzümə – melodiyanı astadan oxunması.

Qısa şərhərdən görüldüyü kimi, bu sözlər müasir musiqi terminologiyasına görə səs çalarlarına, muğamlara, mahnılara, çalğı alətlərinə və ifaçılara aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami irsində çalğı alətlərinin adları əksəriyyət təşkil edir. Belə ki, 144 sözdən 43-ü, yəni təxminən 1/3-i alətlərə aiddir.

Öz düşüncə və fikirlərini, əsər qəhrəmanlarının durumunu, əsərlərdə cərəyan edən hadisələri şərh edəndə, şair çox vaxt ayrı-ayrı misra və bəndlərdə melodiyanın xüsusiyyətlərindən, çalğı alətləri və onların səslənməsindən, musiqi terminlərindən istifadə edir. “Musiqili” bəndlərin sayı hətta dördə çatır:

O iki xoş avaz ipək teldən
 Coxlarının sazında saz teli oldu.
 Rud, rübab və çəngin naləsində
 O iki ahəngin nəvası eyni cür səslənirdi.
 Onlar incə mənali söz deyirdi,
 Cənglə çalınır, neylə (nay) oxunurdu.
 O iki həmtəranənin nəmləri ilə
 Evdəki uşaqlar da mütrib olmuşdu. [4, 94].

Bəzən isə musiqi mövzulu misralar bir-birini ardınca gələrək, müstəqil bölmə təşkil edir. Belə bölmələr “Xosrov və Şirin” poemasında Barbədlə Nəkisanın deyişməsi və “İskəndərnamə”də Əflatunun çalğı alətləri ixtira etməsi səhnələrinin təsvirində rast gəlir.

Şair əsərlərində səs mənasını bildirən çoxlu sayda sinonimlər işlədir: ahəng, həmahəng, avaz, həməvaz, ləhn, nalə, nəva.

“Nəva” sözünün avaz, səs, ahəng, nəğmə və habelə var, dövlət, sərvət mənalərini nəzərə alaraq, həmin sözü hər sətirdə işlədərək incə bir şeir nümunəsi yaradır:

Elə bir hava (nəva) ki, onda səadət (nəva) olsun,
 Yoxsulluq üzündən çəkilən naləyə (nəva) bənzəməsin [6, 471].

Şair “təsnif” sözünü şeir, mahnı, təranə, nəğmə, dastan, nəzm, əfsanə, rəvayət mənalərində işlədir.

Nizami semantik, yəni çoxmənalı “pərdə” sözündən də məharətlə istifadə edərək, xoş səslənən və oxunaqlı beytlər silsiləsini yaradıb.

“Sirlər xəzinəsi” poemasında bir-birinin ardınca düzülən 10 beytdə on səkkiz yerdə istifadə olunan “pərdə” sözü 6, 7 və 9-cu beytlərdə bilavasitə musiqi ilə əlaqədardır:

Sən ayaqqabı verəndə, sənə əvəzində papaq verirlər.
 Başqalarının *pərdəsinin* cırsan, sənin də *pərdəni* ay kimi cırarlar.
 Dur: sübh kimi *pərdə* yırtmaqla məşğul olma ki,
 Sənin adın gecə kimi *pərdə* saxlayan olsun.
 Arının *pərdəsi* qızıl güldür,
 Səinki isə bu arı *pərdəsidir*, pətəyidir.
 Bir az qida üçün milçək kimi nə qədər
 Hörümçəyin torunun ağzında uçmaq olar.
 Cahana hakim olan *pərdə* arxasındakılar
 Sənin sirrini *pərdə* arxasında gizli saxlayırlar.
 Bu *pərdənin* yolundan kənara çıxdığın üçün

İstər-istəməz *pərdənin* dalından xaric oldun.
Pərdədə olmayan ürəkdən vidalaşmamış uzaqlaş,
Pərdədə olmayan heç şeyə qulaq asma.
Pərdə arxasında şəbədə oynadan,
 Bu *pərdəni* sənin başına əyləncə üçün bağlamayıb.
 Əlini bu *pərdədən* başqa bir yerə vurma,
 Bu **pərdədən**xaric heç bir ahəng oxuma.
 Yalnız bu *pərdədən* eşit və ayıl,
 Sırrlər *pərdəsinin* gizli məhrəmi ol [2, 115].

“Leyli və Məcnun” poemasında isə ardıcıl olaraq yeddi beytdə 11 dəfə təkrarlanan “pərdə” sözündən (səkkizi məqam nənasında) istifadə edilmişdir:

Nəfəsinə o **pərdənin** nəsimini ver [ona ümid bağla] ki,
 O heç kəsə əyri **pərdə** [yol] göstərməmişdir.
Pərdə düzəldən bu yeddi fələk,
 Xəyal [fantaziya] oyununu oynamaqdadır.
 Bu **pərdə** ilə [kökləmə ilə] tərənə düzəltmək olmaz.
 Bu **pərdənin** özünü belə tanımaq olmaz.
 Əgər sən bu səviyyədə **pərdəşünassansa**,
 Öz **pərdənidə** tanımazsan.
 Əgər nəfəsin də səsinlə Barbəd olsan da,
 Bu sazda **pərdəsiz** çalma, oxuma
 Xudbin *pərdə* yırtanlarla oturma [eyb açanlarla].
 Heç bir *pərdənin* dalında oturma!
 O **pərdəni** axtar [istə] ki, Nizami kimi,
 Yaxşı adla şöhrət tapasan [4, s. 31, 32].

Nizami qeyd edir ki, hər bir mahnının öz pərdəsi (məqamı) vardır [3, 164] və hərəsindən bir avaz çıxır. Ona görə məsləhət görür ki, pərdəsi düz olmayan musiqini dinlənilməsin, dünyanı ancaq pərdəyə uyğun insanlar xoşbəxt olur.

Nizami musiqi termin anlayışında “pərdə” sözünü məqam, müxtəlif çalğı alətlərində qola bağlanan sargılar, geniş mənada musiqi sədası, səsi, lad və səs sırasının (səsdüzümünün) müəyyən pilləsi mənasında istifadə edir. Məqamları və ya kökü pərdə ilə eyniləşdirir.

Göründüyü kimi, Nizaminin musiqi sözlüyü olduqca zəngindir və ondan bacarıqla istifadə edərək, musiqinin dərin daxili aləmini, onun insana etdiyi təsiri tam açır.

Təqdim edilən sözlük həm də Nizami dövrünün musiqi mədəniyyətinin səviyyəsini göstərir.

QAYNAQLAR

1. **Nizami Gəncəvi**. Lirikası. Filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir. - Bakı: Elm, 1983. - 164 s.
2. **Nizami Gəncəvi**. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. - Bakı: Elm, 1981. - 247 s.
3. **Nizami Gəncəvi**. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəninidir. - Bakı: Elm, 1981. - 374 s.
4. **Nizami Gəncəvi**. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir. - Bakı: Elm, 1981. - 289 s.
5. **Nizami Gəncəvi**. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. - Bakı: Elm, 1983. - 359 s.
6. **Nizami Gəncəvi**. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Filoloji tərcümə Qəzənfər Əliyevindir. İqbalnamə. Filoloji tərcümə Vaqif Aslanovundur. - Bakı: Elm, 1983. - 650 s.
7. **Abdullayeva S.** Azərbaycan folklorunda çalğı alətləri. - Bakı: Adiloğlu. - 2007. - 214 s.
8. **Abdullayeva S.** Azərbaycan musiqisi və təsviri sənət. - Bakı: Oğuz eli, 2010. - 415 s.
9. **Azərbaycan muğam ensiklopediyası**. Redaksiya heyətinin sədri, baş redaktor M.Əliyeva. - Heydər Əliyev fondu, 2009. - 215 s.
10. **Aslanov E.** El-oba oyunu, xalq tamaşası. - Bakı: İşiq, 1984. - 275 s.
11. **Azərbaycan etnoqrafiyası**. Üç cildə. III cild. - Bakı: Şərq-Qərb, 2007. - 479 s.
12. **Azərbaycan musiqi tarixi**. Birinci cild Qədim dövrdən XX əsrə qədər). Layihənin rəhbəri və elmi redaktoru Z.Səfərova. - Bakı: Şərq-Qərb, 2012. - S.401- 410.
13. **Bünyadova Ş.** Nizami və etnoqrafiya. - Bakı: Elm, 1992. - 158 s.
14. **Hacıbəyli Ü.** Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. - Bakı: Apostrof, 2010. - 173 s.
15. **İzahlı muğam lüğəti**. Tərtibçilər: T.Məmmədov, C.Quliyev. - Bakı: "OL" MPKT, 2015. - 214 s.
16. **Qabusnamə**. - Bakı: Şərq-Qərb, 2006. - 215 s.
17. **Mirzə bəy**. Musiqi risaləsi. - Bakı: Azərbaycan, 1995. - 86 s.
18. **Nəvvab M.M.** Vüzuhül-ərqam. - Bakı: Elm, 1988. - 85 s.
19. **Paşayev A.** "Xəmsə"də işlənən xüsusi adların izahlı lüğəti (Poetik onomastikon). - Bakı: 2013. - 421 s.

20. **Səfərova Z.** Azərbaycanın musiqi elmi. XIII-XX əsrlər. - Bakı: Azər nəşr, 2006. - 541 s.
21. **Sultanov M.** Bir daha Nizami “Divan”ı haqqında // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. - 1974. - 12 oktyabr.
22. **Tağıyev R.** VI-XIV əsrlərdə “İsfahan” muğamı // “Konservatoriya”. - 2017. - № 2. - S.25-29.
23. **Zöhrabov R.** Azərbaycan muğamları. - Bakı: Təhsil, 2013. - 339 s.
24. Борбад, эпоха и традиции культуры. Сб. статей. - Душанбе: Дониш, 1989. - 336 с.
25. **Борбад и художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: история и современность** / Тезисы докладов и сообщений Международного симпозиума, посвященного 1400-летию Борбада – основоположника классической системы таджикско-персидской устной традиции. 1990 г., 23-29 апреля.- Душанбе: Дониш, 1990. - 486 с.
26. **Гаджиева В.** Ономастическое пространство поэмы “Искендернаме” Низами Гянджеви. - Баку: Элм, 2004. - 186 с.
27. **Раджабов А.** Борбад: эпоха, традиции и новаторство. - Душанбе: 2010. - 232 с.

A decorative black and white floral wreath with intricate scrollwork and leaf patterns, framing the central text.

MUSIQIDƏ
NİZAMİ

5. NİZAMİNİN POEZİYASI VƏ OBRAZI BƏSTƏKARLARIN YARADICILIĞINDA

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sazəndə ansambllarının səhnələrdə çıxışları, 1897-ci ildə Şuşada “Məcnun Leylinin məzarı üstündə” və 1901-ci ildə Bakıda “Fərhad və Şirin” kimi adlarla göstərilən musiqili səhnəciklər ölkənin mədəni həyatında baş verən əlamətdar hadisələr idi. Bu səhnəciklər gənc Üzeyir Hacıbəyliyə böyük təəssürat yaradır və 1908-ci ildə ilk milli operamızı (o cümlədən Şərqdə) – “Leyli və Məcnun”u yazır. Bununla da Azərbaycanda musiqili teatr tamaşasının əsası qoyulur. Ardınca Zülfüqar Hacıbəyovun “Evli ikən subay”, “Əlli yaşında cavan”, Üzeyir bəyin “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” musiqili komediyaları, Zülfüqar Hacıbəyovun “Aşiq Qərib”, Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl”, “Nərgiz”, Üzeyir Hacıbəylinin klassik “Koroğlu” operaları, Əfrasiyab Bədəlbəylinin ilk milli balet – “Qız qalası” səhnələrdə göstərilir. Beləliklə, musiqili səhnə əsərləri insanların mənəvi həyatına daxil olur.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Respublikamızda musiqi mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq musiqi sənətinin bütün janrlarında əsərlər yazılır, professional bəstəkarlar, dirijorlar, çalğıcılar və ifaçılar yetişir.

Məlum olduğu kimi, 1939-cu il, mayın 3-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyini keçirmək haqda qərar çıxarır. Bütün yaradıcı insanlar kimi, bəstəkarlar da bu işə böyük həvəslə qoşulur.

Yubiley ərəfəsində verilən məlumatda Üzeyir Hacıbəyli Süleyman Rüstəmin Nizamiyə həsr olunan şeirinin sözlərinə xor, solist və simfonik orkestr üçün kantata üzərində işlədiyi göstərilir.

Səid Rüstəmov, Fikrət Əmirov, Ağabacı Rzayeva, Andrey Babayev Nizami mövzusunda xalq çalğı alətləri orkestri, Süleyman Ələsgərov, Adil Gəray mahnı və rəqs ansambli, Cahangir Cahangirov, Hökümə Nəcəfova isə xor üçün repertuar hazırlamaları qeyd edilir.

Qara Qarayev Nizamiyə həsr olunmuş simfonik orkestr üçün təntənəli uvertüra, Midhət Əhmədov “Yeddi gözəl” mövzularında, Boris Zeydman isə kvartet üçün süita üzərində işləmələri nəzərə çatdırılır.

Bakıda fəaliyyət göstərən eksperimental teatrın 1936-1940-cı illərdə bədii rəhbəri olmuş Aleksı Maçavarianı şairin şeir mətnlərinə musiqi

bəstələmək istəyini bildirir (*bax*: Nizami, 4-cü topla, Bakı, Azərənəşr, 1947, s. 270, 271, 273).

Təşkil olunan Yubiley komissiyasının qərarı ilə qapalı müsabiqəyə aşağıdakı əsərlər buraxılır:

1. Ü. Hacıbəyli. “İskəndərnamə” operası (librettosu müəllifə məxsus idi, mənzumələr şair Əliağa Vahidə həvalə olunmuşdu).

2. S. Rüstəmov. “Hind gözəli” baleti (librettosunu Maksimoviç yazmışdı).

3. Ə. Bədəlbəyli. M. S. Ordubadinin librettosu əsasında şairin həyatı mövzusunda opera.

4. Niyazi. R. Rzanın librettosu əsasında Babək mövzusunda opera.

5. S.Aro. S. Rəhmanın librettosu əsasında “Yeddi gözəl” operası.

6. B.Asafyev. “Xosrov və Şirin” baleti, librettosu M.Rəfilinin idi.

7. Q. Qarayev və C. Hacıyev. “Nizami və müasirlik” mövzusunda opera. Librettosu S.İvanova və İ.Oratovskiyyə məxsus idi.

(*bax*: http://musavat.com/news/ölke/nizaminin-şərəfinə-bəstələnən-əsərlər-oğurlanıb_113881.html (Müraciət tarixi 28.10.2018).

Lakin 1941-ci ildə başlanan İkinci Dünya müharibəsi yubiley günlərinin keçirilməsini təxirə salır, yaradıcılıq işlərinə təsir edir. Nəzərdə tutulan əsərlərdən yalnız Əfrasiyab Bədəlbəylinin “Nizami” operası tamamlanır. Niyazının başqa mövzuda, yəni “Xosrov və Şirin”, Boris Asafyevin isə Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması əsasında “Slavyan gözəli” operaları yazılır.

Üzeyir Hacıbəyli Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması ilə səsləşən yeddi musiqili qəzəl yazdığı nəzərdə tutsa da (*bax*: Fərəcov S. Üzeyir işığında. Bakı, Xatun Plyus, 2010, s. 34-40), onlardan ikisini, yəni “Sənsiz” və “Sevgili canan”-nı gerçəkləşdirir.

Sonralar Qara Qarayev Rəfiqə Axundova və Maqşud Məmmədovun librettosu əsasında “Qeys və Leyli” baletini yazdığı planlaşdırır. Bundan başqa, o, yeddi muğam əsasında “Leyli və Məcnun” mövzusunda musiqili səhnə əsəri yaratmaq istəmişdir (*bax*: Əlizadə F. Qara Qarayev, Bakı, 1997).

Arif Məlikov “Leyli və Məcnun” baletini, Cahangir Cahangirov “İskəndərnamə” poemadakı fraqment əsasında xor və orkestr üçün əsər (“Bakı” qəzeti, 1981, 5 oktyabr), Rauf Haçıyev vokal-simfonik poema (“Bakı” qəzeti, 1981, 6 oktyabr), Qəmbər Hüseynli isə Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması əsasında opera yazmaq (Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin radioda Qənbər Hüseynliyə həsr olunan verilişdə çıxışı) arzusunda olmuşlar.

Bütün bu faktlar onu göstərir ki, Nizami yaradıcılığı bəstəkarlarımızın həmişə diqqət mərkəzində olub. Çünki Qara Qarayevin yazdığı kimi, “Ni-

zaminin misraları son dərəcə melodikliyi, bədii obrazları, dramaturji əsası və mövzuları olduqca plastikliyi və təsirliyi seçilir, sanki onlar musiqidə öz ifadələrini tapıb” (Qara Qarayev. Elmi-publisistik irsi. Bakı, 1988, s.126-128, rus dilində). Fikrət Əmirov isə Nizami poeziyasının gözəlliyini, mənə dərinliyini, yüksək mənəvi-etik ideyalarını, ehtirasların çarpazlaşmasının dramatikliyini xüsusi qeyd edir (Vinoqradov V. Fikrət musiqisinin dünyası. Bakı, Yazıçı, 1981, s. 122, rus dilində). Heç də təsadüfi deyildir ki, hər iki görkəmli bəstəkarımız Nizaminin bədii irsi və obrazı əsasında yazdıqları əsərlərə görə şöhrət qazanmışlar.

Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, Üzeyir Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” operasının librettosunu Məhəmməd Füzulinin poeması əsasında tərtib etsə də, bu əsərin yaranmasında Nizaminin eyniadlı əsərinin böyük təsiri olmuşdur. Eyni sözləri XX əsrin ən yaxşı baletlərindən sayılan və dünyanın 60-dan çox teatr səhnələrində oynanılan Arif Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” baleti haqqında da demək olar. Baletin librettosu Nizam Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının məzmununa oxşar Nazim Hikmətin eyniadlı pyesi əsasında yazılıb.

Şairin yubileylərinin qeyd olunduğu illəri, haqlı olaraq Azərbaycan musiqisinin “Nizami dövrü” adlandırırlar. Həmin illərdə 70-ə yaxın bəstəkarımız Nizaminin qəzəllərinin sözlərinə mahnı və romanslar yazmış, poemalarının qəhrəmanlarını və eləcə də onun özünün obrazını musiqi dili ilə ifadə etməyə çalışmışlar. Bu əsərlərin ərsəyə gəlməsində şairin zəngin bədii irsi, şəxsiyyəti və həyat yolu müstəsna əhəmiyyət daşıyırdır.

Nizaminin “Xəmsə”si, qəzəlləri və obrazı əsasında yazılan əsərlər demək olar ki, klassik musiqinin bütün janrlarını (opera, balet, müzikl, simfoniya, simfonik poema və süita, kantata, poema, oratoriya, xor, vokal-instrumental, instrumental, musiqili qəzəl, mahnı və romans) əhatə edir.

Aşağıda onların yazılma ili, quruluşu, musiqisi, məzmunu, yaradıcı heyətin tərkibi, səhnə tarixi, opera və balet tamaşalarında iştirak edən artistlərin, simfonik orkestr dirijorların ad və soyadları, eləcə də nəşr olunan not yazıları haqqında məlumat verilir. Əsərlərin siyahı sırası isə onların yazılma ilinə görə verilib.

Mətdəki şəkillər ad və soyadı kursivlə yazılan əsərlərin müəlliflərinə aiddir. İstifadə edilən mənbələr kitaba əlavə olunan biblioqrafik göstəricidə öz əksini tapıb.

5.1. MUSİQİLİ-SƏHNƏ ƏSƏRLƏRİ

OPERALAR

Mirzə Cəlal Yusifzadə. “Fərhad və Şirin”(1910).

Librettosunu Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasına əsasında maarifçi ziyalı Mirzə Cəlal Yusifzadə yazıb. Partiturasını tarzən Məşədi Zeynal Saşa Oqanazaşvili ilə birlikdə Şərq nəğmələri əsasında klavir-direksion üslubunda tərtib edib. Tamaşanın dirijoru Saşa Oqanazaşvili idi.

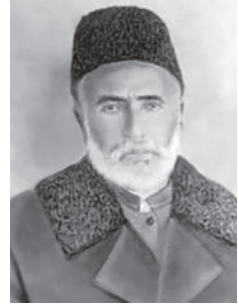
Qısa məzmunu:

Operada səhnələr Sasani hökmdarı Hüzmüzün Xosrov adlı oğlunun doğulması, boya-başa çatması, Şapurun Ərmən hökmdarı Məhinbanunun gözəl vəliəhdi Şirindən danışması, şahzadənin ona qiyabi olaraq aşiq olması, Şapurun köməyiylə Şirin və Xosrovun görüşü ətrafında cərəyan edir. Əsas hadisələr isə Şirin və Xosrovun Fərhadla görüşməsindən sonra başlayır. Xosrov Fərhadın Şirinin qəsrinə südün çatdırılması üçün Bisütun dağını çapdığı təqdirdə Şirini ona verəcəyini vəd edir. İşin başa çatması ərəfəsində Fərhad guya Şirinin ölümü barədə xəbər çatdırıldıqda, o, külüngü başına vurur. Şirin Fərhadın ölümünə yas saxlayır.

1. İlk tamaşa – Bakı, 1911, 6 mart, Nikitin qardaşlarının sirkli.

Rollarda: Cabbar Qaryağdıoğlu (Fərhad), Cəmil Nəcəfov (Şirin), Məcid Behbudov (Xosrov), Mirzə Muxtar Məmmədov (Şapur), Xumar xanım – Tamara Boqatko (Yasəmən). Xor səhnələri “Səfa” məktəbinin şagirdlərinin ifasında səslənmişdir.

2. 1914, yeni quruluşda, rejissor – P.Araksi.

(1862- 1931)

(1907-1976)

Əfrasiyab Bədəlbəyli. “Nizami”(1939-1942).

5 pərdə 6 şəkilli.

1939-cu il dekabrın 13-də operanın I pərdəsini Bakı filarmoniyasının simfonik orkestrinin müşayiətilə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının artistləri göstərmişlər. Operadan fraqmentlər 1939-1940-cı illərin konsert mövsümündə səslənmişdi. 1941-ci ildə başlayan Böyük Vətən Müharibəsinə görə, operanın prem-

yerəsi 1948-ci il, dekabrın 12-də Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında olub. Beləliklə, Nizami obrazı ilk dəfə opera səhnəsində yaradılmışdır.

Librettosu bəstəkarın iştirakı ilə Məmməd Səid Ordubadinindir (onun “Qılınc və qələm” romanı əsasında). Rejissor – İsmayıl Hidayətzadə, rəssam – Fyodor Qusak, dirijor – Əfrasiyab Bədəlbəyli.

Qısa məzmunu:

Azərbaycan hökmdarı Nizamiyə Leyli və Məcnun haqqında əsər yazmağı təklif edir. Hökmdar Gəncənin başçısı Əmir Harisin qızını sevdiyini bildirsə də, Əzra başqasına könül verdiyini söyləyir. Nizaminin sevgilisi Rəna ilə görüşməsindən xəbər tutan Əzra onu kənizlikdən uzaqlaşdırır.

Gəncəyə gələn Atabəyin şərəfinə Əmir şairlərin yarışını keçirir. Nizami hökmdarın şərəfinə şeir oxumaq əvəzinə özü haqqında şeir söyləyir. Saray şairləri onu alçaltmağa çalışırlar. Atabəy Əzraya aşiq olduğunu etiraf edəndə, o işarə ilə Nizamini sevdiyini bildirir. Şair isə Əzranı rədd edir. Atabəy yenidən istəyini bildirəndə, Əzra Nizamidən qisas almaq məqsədilə Atabəyə ərə gedəcəyini bildirir.

İki il ötür. Əzra Nizami poemasını başa çatdırdıqdan sonra Rənanın azad edəcəyinə söz verir. Nizamidən qisas almaq arzusunu atasına və Atabəyə bildirir. Atabəy Nizamini xalq sevdiyinə görə bunu yerinə yetirməyin çətin olduğunu bildirir. Əzra Rənanı azad buraxmasını bildirərək, ona zəhər qatılmış şərab qədəhi verir.

Sarayda qurulan məclisdə Nizami tamamladığı “Leyli və Məcnun” poemasından bir parça oxuyur. Əmir əsərin müqabilində şairdən hansı bəxşiş istədiyini soruşur. O ondan Rənanın azad etməsini xahiş edir. Atabəy əsərin Azərbaycan dilində yazıldığına görə əlyazmasını şairin üzünə çıxır. Hamı gedir, Nizami tək qalır. Bu vaxt zəhər içən Rəna görünür və şairin qolları arasında can verir.

Nizaminin yaşadığı evin həyətinə toplaşan adamlar acınacaqlı həyatlarından şikayətlənərək şairdən kömək umurlar. Bu zaman Atabəy, Əmir və ordu buraya gəlir. Atabəy şairdən şəhəri mühasirəyə almış qardaşı Qızıl Arslanla onun arasında vasitəçi olmasını istəyir. Şair buna razılıq vermir. Qəzəblənən hökmdar onun kitab və əlyazmalarının camaatın qarşısında yandırılması əmrini verir. Tonqal sönməyə yaxın Qızıl Arslan vəqə olur. O, nə baş verdiyini biləndən sonra şairi yeni əsərlər yazmağa çağırır.

Əsas rollarda: Bülbül (Nizami), Fatma Muxtarova (Əzra), Sona Mustafayeva (Rəna), Hüseynağa Hacıbababəyov (Xosrov), Ağababa Bünyadzadə (Şapur), Böyükağa Mustafayev (Əmir Haris).

Əsərdə Nizaminin:

Mənəm ol şəhi-məani ki, fəzilətim əyandır,
Yer ilə zəmanə hakim hünərim bir asimandır...

sözləri ilə başlanan ariyası (“Fəxriyyə”), Əzranın ariozosu və elegiyası daha təsirlidir. Rəqs epizodları, xor səhnəsi xoş təəssürat yaradır.

Operadan səhnə.

Nizaminin ariyası Niyazinin dirijorluğu ilə Bülbülün ifasında Nizaminin 800 illiyinə həsr olunmuş təntənəli konsertin(1947, 27 sentyabr) proqramına daxil edilmişdi.

Notoqrafiya:

“Nizami” operasından: 1. Qızların xoru; 2. Rəqs; 3. Əzranın ariyası / Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano ansamblarının toplusu. Bakı, 1997, s. 24.

“Nizami” operasından Rənanın balladası / Bədəlbəyli F., Rəcəbov O., Həsənova Ş. Axundova Y. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı. C.1. - Bakı: Mütərcim, 2011, s. 151.

“Nizami” operasından: Rənanın balladası; Nizaminin ariyası (faksimile); Əzranın ariozosu / Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.345, 353, 370.

Nizaminin ariyası / Qasıмова S., Tağızadə A., Mehmandarova L. Azərbaycan musiqi tarixi kursuna dair müntəxəbat. Bakı, Maarif, 1985, s. 36.

“Nizami” operasından Nizaminin ariyası. Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 23.

Лезгинка из оперы “Низами” / Оркестротекa. Произведения советских композиторов для эстрадных оркестров в составе 6-ти до 14-и исполнителей. М., Музгиз, 1951.

Niyazi. “Xosrov və Şirin” (1941).

4 pərdəli lirik-romantik opera.

1. İlk tamaşa – Bakı, 1942, 7 may. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

Librettosunu Mikayıl Rəfili yazıb. Rejissor – İsmayıl Hidayətzadə, dirijor – Niyazi, rəssam – A.Y.Filippov, xormeyster – Y.A. Qrossman.

(1912-1984)

Qısa məzmunu:

Şirvan şahzadəsi Xosrov Arran şahzadəsinin qızı, gözəlliyi ilə seçilən Şirinə məftundur. Səlcuqlar üzərində qələbə çalan sərkərdə və memar Fərhad da Şirinə aşiq olub. Xosrov ona qələbə çalması münasibətilə istədiyi mükafatı təklif edir. Fərhad hökmdardan Şirini istədiyini bildirir. Şahzadə onun Bisütun dağına çapacağı təqdirdə Şirini verəcəyini deyir. Fərhad inamı və gücü sayəsində bu işi başa çatdırdığı ərəfədə Xosrov hiyləyə əl atır. Şirinin ölüm şayiəsini yayır. Fərhad bu xəbərdən sarsılıraqla, özünü hündür qayadan yarğana atır. Fərhadın həlakına və Xosrovun xəyanətinə dözməyən Şirin xəncərlə özünü öldürür.

Rollarda: Hüseynağa Hacıbababəyov (Xosrov), Sona Bağirova (Şirin), Bülbül (Fərhad), Ağababa Bünyadzadə (Şapur), Böyükağa Mustafayev (Şirvan şahı) və b.

Musiqi dramaturgiyası çox planlılığı, psixoloji gərginliyi, xor səhnələri və epizodların ifadəliyi ilə seçilir. Melodik, mənalı və təsirli musiqi əsərin qəhrəmanlarının daxili aləmini açır. Xosrov və Şirinin məhəbbət dueti, Şirinin ikinci pərdədəki ariyası, dördüncü pərdədəki arizo və mahnısı, Xosrovun ariyası (üçüncü pərdə), Fərhadın monoloqu (birinci pərdə), Şapurun hekayəsi, Şirinlə Xosrovun görüş səhnəsi (dördüncü pərdə), qızların rəqsi xüsusilə seçilir.

2. 1944, 14, 16 aprel, yeni redaksiyada. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

Əsas rollarda: Hüseynağa Hacıbababəyov (Xosrov), Sona Bağirova (Şirin), Bülbül / Yaqub Rzayev (Fərhad).

3. 1947, 26-28 sentyabr. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

Nizaminin anadan olmasının 800 illiyilə əlaqədar Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında göstərilib.

Rollarda: Hüseynağa Hacıbababəyov / Əlövsət Sadıxov (Xosrov), Sona Mustafayeva (Bağirova) / Tatyana Bədirova / Nina Valasi (Şirin), Yaqub Rzayev (Fərhad), Ağababa Bünyadzadə / Məmmədağı Bağirov (Şapur), Böyüka-

ğa Mustafayev / Süleyman Məmmədov (Şirvan şahı), İsmayıl Eloğlu / Mustafa Topçuyev (Bəhram) və b. Rəqs səhnələrində Qəmər Almaszadə çıxış edib.

Notoqrafiya:

Şirinin ariyası; Şapurun mahnısı / Qasımova S., Tağızadə A., Mehmandarova L. Azərbaycan musiqi tarixi kursuna dair müntəxəbat. Bakı, Maarif, 1985, s. 3, 11.

“Xosrov və Şirin” operasından fraqmentlər (faksimile) / Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 331.

Zülfüqar Hacıbəyov. “Nüşabə”(1946).

Librettosu Abdulla Şaiqindir (Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında təsvir edilən İskəndərin Bərdə hakimi Nüşabə ilə görüşü əsasında yazılan eyniadlı pyesin əsasında).

Uvertüra və əsərin qəhrəmanı Nüşabənin bir ariyası yazılsa da, opera tamamlanmayıb. Bəstəkarın arxivində əlyazması şəklində (153 vərəq) operanın klaviri, partiturası və orkestrləmə saxlanılır.

(1884-1950)

(1919-1974)

Soltan Hacıbəyov. “İskəndər və çoban”(1947).

Bir pərdə üç şəkilli.

İlk milli uşaq operası, Bakı Pionerlər Evinin sifarişi ilə yazılıb. Librettosunu Nizaminin “İskəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” hissəsinin əvvəlində verilən iki novella (“İskəndərin başqırخان qulam ilə əhvalatı” və “İskəndər ilə çoban dastanı” əsasında Mirmehdi Seyidzadə yazıb.

1. İlk tamaşa – Bakı, 1947-ci il. Operanı Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında Bakı Onillik musiqi məktəbinin 100-ə yaxın şagirdi səsləndirib. Rejissor – Şəmsi Bədəlbəyli, məktəb simfonik orkestrin rəhbəri – Aleksandr Şvarts. Rəqsləri İrina Mixayliçenko hazırlayıb.

2. 1990-cı il, 18 aprel. Bakı Musiqi Akademiyası nəzdində Məktəb-studiyanın Uşaq Opera Teatrı. Şövkət Məmmədova adına opera studiyasının səhnəsində göstərilib. Quruluşçu rejissor və baletmeyster – Rəşid Əhmədov, musiqi rəhbəri və xormeyster – İnessa Kazımova. Tamaşanı pianoçu müşayiət edib.

Şah, Vəzir, Dəllək, Çoban surətlərini səciyyələndirən musiqi onlara xas olan ştrixlərlə verilib. Tamaşanı kişi və qadın rəqsləri bəzəyir, xor səhnələri isə cərəyan edən hadisələri tamamlayır. Opera xorun ifasında “Həyatda heç kim öz sirrini gizlədə bilməz” öyüdü ilə bitir.

3. 2014-cü il, 26 may. Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində Məktəb-studiyanın Uşaq Musiqi Teatrı. Soltan Hacıbəyovun anadan olmasının 95 illiyi münasibətilə tamaşaya qoyulub.

Rejissor – Tərlan Seyidov, musiqi rəhbəri və konsertmeyster – Ofeliya Axundova, rəqslərin quruluşu və rejissoru – Mədinə Tuayeva.

Rollarda: Emil İsmayılov (İskəndər), Emil Hüseynov (Çoban), Cavad Tarıverdiyev (Vəzir), Hüseyn Bədəlbəyli (Dəllək).

Notoqrafiya:

Hacıbəyov S. “İskəndər və çoban” operası. Klavir. Bakı, Orta ixtisas musiqi məktəb-studiyaası, 2017.

“İskəndər və çoban” uşaq operasından fraqment / Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 385.

-“İskəndər və çoban” operasından “İskəndərin çıxışı”, “Xor”, “İskəndərin ney çalması (letmotiv)”, “Saray qızlarının rəqsi” / Qalabəyova A. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı müntəxəbatı. II hissə. Bakı, “E.L.” Nəşr. və Poliqr. Şirkəti MMC, 2010, s. 35-39.

(1926-2008)

Ramiz Mustafayev. “Şirin” (1957).

Bir hissəli.

Diplom işi. Səməd Vurğunun “Fərhad və Şirin” dramı əsasında bəstələnib.

Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında konsert ifasında dinlənilmişdir. Dirijor – Niyazi.

Oqtay Rəcəbov. “Xeyir və Şər” (1991).

İki pərdə yeddi şəkilli.

Librettosunu Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsindəki hekayə əsasında Mirvarid Dilbazi yazıb.

Xeyir və şər qüvvələr qarşı-qarşıya qoyulur, xeyir işlərin həmişə zəfər çalacağı vurğulanır.

Televiziya versiyası Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı tərəfindən A.N.Ələkbərov adına Res-

(1941)

publika İncəsənət Gimnaziyasının yuxarı sinif şagirdlərinin iştirakı və fortepiano-nun müşayiətilə çəkilib.

(1940-2017)

Rəşid Şəfəq. “Bayquşların söhbəti” (1992).

Üç hissəli nağıl-opera.

Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 850 illiyinə həsr olunub.

Librettosu Hikmət Ziyandır. Şairin “Sirlər xəzinəsi” poemasında verilən “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəsi” əsasında yazılıb.

Bakının 190 №-li məktəbində bəstəkarın təşəbbüsü ilə yaradılan Uşaq opera studiyasının məktəbli aktyorlarının ifasında Xəzər Dənizçilərinin Mədəniyyət Evində tamaşaya qoyulub.

“İskəndərin sirri”(2014).

Uşaq radio-operası.

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının motivləri əsasında yazılıb.

Musiqi sıraları:

1. Müqəddimə;
2. Nağılçı Ozan babanın monoloqu;
3. İskəndərin ariozosu;
4. Çobanın “Ney” nəğməsi;
5. Şah və Çobanın dueti;
6. İskəndər və dəlləyin dueti;
7. Terset (şah, vəzir, dəllək) və xor;
8. Təlxəyin gəlişi və xor.

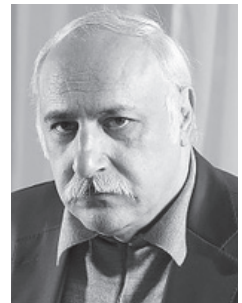
Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb , 2014, s. 423-465.

Eldar Mansurov. “Yeddi gözəl”(2005).

Rok-opera.

Simfo-rok-muğam janrında yazılıb.

(1952)

BALETLƏR

(1918-1982)

Qara Qarayev. “Yeddi gözəl” (1952).

4 pərdə 10 şəkilli.

Baletin librettosu (müəlliflər İsmayıl Hidayətza-
də, Yuri Slonimski, Sabit Rəhman) Nizami Gəncəvinin
“Xəmsə”sindən seçmələr əsasında işlənilib.

Quruluşçu rejissor və baletmeyster – Pyotr Qusev,
məsləhətçi və ayrı-ayrı rəqslərin quruluşçusu – Qəmər
Almaszadə, rəssamlar – Ənvər Almaszadə, Fyodr Qu-
sak, dirijor – Kamal Abdullayev.

Əsərdə məhəbbət və xalqın səadəti naminə insanın mənəvi cəhətdən
zənginləşməsi tərənnüm edilir.

Səhnələşdirilmə tarixi:

1. İlk tamaşa – Bakı, 1952, 7 noyabr. M.F.Axundov adına Azərbaycan
Dövlət Opera və Balet Teatrı.

Tamaşa böyük maraqla qarşılanmış, ölkənin musiqi həyatında və bey-
nəlxalq aləmdə böyük əks-səda doğurmuşdu. “Pravda”, “İzvestiya”, “Lite-
raturneya qazeta”, “Sovetskoye iskusstvo”, “Sovetskaya kultura”, “Leninq-
radskaya pravda”, “Kommunist”, “Bakinski paboçi”, “Vışka”, “Ədəbiyyat
və incəsənət”, “Azərbaycan gəncləri” qəzetlərində bəstəkar və musiqi tənqi-
dəçilərinin tərifedici məqalələri dərc edilmişdir.

Libretto:

Proloq

Balet Aişənin qəmli taleyi və daxili aləmi ilə əlaqədar olan iki mövzulu pre-
lüdlə başlayır. Səhnədə qədim qəsrin xarabalıqları və ortada ova çıxarkən azan
Bəhram şah görünür. Qəsrin divarlarına uzaq ölkələrdən olan yeddi şahzadə qızın
– Hind, Bizans, Xarəzm, Slavyan, Məğrib, Çin və Gözəllər gözəlinin surətləri gö-
rünür. Birdən portretlər canlanaraq şahı əhatə edir və sonra yox olur. “Yeddi şəkil”
süitəsi səslənir. Bir-birinin ardınca yeddi rəqs səslənir. Hər bir rəqs gözəllərin mən-
sub olduğu xalqın musiqi dilinə xas spesifik melodik ifadə, intonasiya və ritmlərlə
seçilir. Gözəllər gözəlinin rəqsini ritmik vals əvəz edir.

Birinci pərdə. Dan yeri sökülərkən, Bəhram şah bacısı Aişə ilə bir evdə yaşa-
yan igid Mənzərin evinə gəlir. Ev sahibləri qonağın gəlişinə şad olur, qədd-qamətli
şah Aişəni məftun edir. Şahla Aişə arasında qarşılıqlı məhəbbət baş qaldırır. Bəh-
ram şah Mənzərin səmimiyyətinə və xeyirxahlığına heyran qalır. Bu səhnədə Bəh-
ramın leytmotivi, “Buynuzla rəqs”, “Bəhramla Mənzərin gülş rəqsi”, sonra isə

Bəhramla Aişənin məhəbbətini tərənnüm edən adajio səslənir, Aişə və Mənzərin “Variasiyası”, “Bəhramın döyüşçülərinin rəqsi” (Yallı) nömrələri göstərilir. Vəzir Rast Rövşən əsəbləri ilə gələrək xəzərlərin ölkəyə basqını haqqında xəbər verir. Bəhram şah və Mənzər yola düşürlər. Aişə tək qalır və “Aişə təkdir” epizodunun kədərli musiqisi səslənir.

İkinci pərdə. Bəhram şah ölkənin idarəsini qəddar vəzirə tapşırır. Vəzir isə hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə Bəhram şahı öldürmək üçün muzdlu qatilləri göndərir. Acgöz vəzir xəzinəyə gələrək şahın qızıl-gümüşünə baxır. Səhnənin musiqisində artırılmış və əksildilmiş məqam ünsürləri, soyuq temblər qrotesk tərzində səslənir. Bu, vəzirin qəzəbli – təntənəli rəqsidir. Vəzirin planı baş tutmur və şah yenidən saraya qayıdır. Xalq şahı qarşılamaq üçün sarayın önündəki sənətkarlar meydanına toplanır. Vəzir təntənəli qəbul təşkil etməyə məcbur olur. Bu zaman dinamik, əmək prosesinin müxtəlifliyini əks etdirən, dəfələrlə dəyişən ritimli kütləvi “Sənətkarların rəqsi” səslənir. Sonra əsasında marş və fanfar xarakterli iki mövzu olan “Təntənəli yürüş” səhnəsi gəlir. Vəzir yaltaqlıq və hiyləgərliklə yenidən şahın rəğbətini qazana bilir. Mənzər və yeddi sənətkar vəzirin ədalətsizliyini və zülmünü şaha çatdırmaq istəyirlər. Lakin şahın əmri ilə onlar zindana salınır.

Üçüncü pərdə şah sarayının təsviri ilə açılır. Bəhram şah vaxtını ziyafət və rəqs məclislərində keçirir. İntonasiya cəhətdən xalq musiqisi mövzusuna əsaslanan “Təlxəklərin rəqsi”, digər səhnədə isə dramatik “Aişənin rəqsi” səslənir. Rəqsədə Aişə, Bəhram, Mənzər və bütün səhnədəkilər iştirak edir. Bu səhnə Bəhram şah və Aişənin ayrılıqdan sonra ilk görüşüdür. Həmin səhnənin musiqisi onları bürüyən hissləri açır. Bəhramın təntənəli leytmotivi lirik əhval-ruhiyyə kəsb edir, onun fonunda öz intonasiyaları ilə birinci pərdədən “Adajio”nun melodiyasını xatırladan ifadəli mövzu eşidilir. “Aişənin yalvarışları”nın və “Mənzərin variyasiyası”nın mərdənə səslənməsi Bəhramın qəzəbli replikaları ilə əvəz olunur. Yenidən “Aişənin yalvarışları” böyük emosional qüvvə ilə səslənir. Sevgilisi ilə qardaşını barışdırmağa çalışan igid qızın ruhi sarsıntıları romans və ya ariozoya oxşar həyəcanlı, titrək mövzu ilə verilir. Mənzər, Bəhram, Vəzir, xalq mövzuları qarşılaşdırılır və konfliktin inkişafında yüksək gərginlik dərəcəsinə çatır. Dustaqların sərbəst davranışı və itaətsizliyi şahı acıqlandırır və o, Aişənin yalvarışlarına fikir vermir. Yalnız köhnə dostluğun xatirinə Mənzəri həbs etdirir, digər dustaqlar isə edam olunur.

Dördüncü pərdə. Kənddə bayram əhvali-ruhiyyəsi hökm sürür. Orada həbsdən qaçan Mənzər və dostları görünür. Vəzirin keşikçiləri qaçqınları gizlətdiyinə görə kəndlilərin əkin sahələrini tapdalayırlar. Qəzəb ifadə edən “Tapdalanma rəqsi” sürətli tempdə icra edilir və kədər, ah-nalə, ağlamaq və şikayət mövzulu musiqi ilə əvəzlənir. Ovdan qayıdan şah bu səhnəni görsə də fikir vermir, onu yalnız Aişə maraqlandırır. Aişə onu xalqın arasında olmağa çağırır. Kədərli, təhkiyə xarakteri daşıyan “Aişə və Bəhramın adajiosu” səslənir, sonda isə birinci “Adajio”nun mövzusu eşidilir. Bəhram qəzəb içində Aişəni xəncərlə vurur. Ölən Aişəni dostları əhatəyə alır. Xalq vəziri cəzalandırır, Bəhram hakimiyyətdən əl çəkərək ölkəni tərk edir.

Əsas rollarda – Qəmər Almaszadə / Leyla Vəkilova (Aişə), Yuri Kuznetsov / Konstantin Bataşov (Bəhram şah), Konstantin Bataşov / Maqsud Məmmədov (Mənzər), Anatoli Urvantsev / Kamal Həsənov (Vəzir), Yeddi gözəl (röyada): Tamara Əliyeva / Tamara Hacıyeva, Lyudmila Xoromanskaya (Hind gözəli), Radmila Qureviç / Ella Zelmanovskaya (Bizans gözəli), Yelena Butinina / Xanım Hüseynova / Zərifə Abbasova (Xarəzm gözəli), Aleksandara Yeçorova / Tatyana Yakovleva (Slavyan gözəli), X.Cəfərova / Varvara Rıjova (Məğrib gözəli), Yelena Butinina / Marqarita Eliozova / Qalina Kremtsova (Çin gözəli), Rəfiqə Axundova / Viktoriya Dankeviç (Gözəllər gözəli).

2. Leninqrad, 1953, 30 dekabr. Leninqrad Dövlət Malıy Opera və Balet Teatrı (indiki M.P.Musorqski adına Sankt-Peterburq Opera və Balet teatrı).

Tamaşanın kompozisiyası və quruluşçusu Pyotr Qusev, dirijoru Eduard Qrikurov, rəssamı Simon Virsaladze.

Əsas rollarda: Yuri Litvinenko / Adol Xamzin / Valeri Dolqallo / Nikolay Boyarçikov (Mənzər), Mariya Mazun / Vera Stankeviç / Larisa Klimova / Lyudmila Safronova / Lyudmila Kamilova / Tatyana Borovikova (Aişə), Veniamin Zimin / Yuri Малахов / Vitali Dubrovin / Anatoli Sidorov / Recep Abdıyev / Nikolay Boyarçikov (Bəhram şah), Nikolay Filippovski / Valeri Dolqallo (Vəzir), gözəllər (xəyalda): Yelena İvanova / Yadviqa Kuks / Nonna Zvonaryova (Hind), Natalya Yananis (Bizans), Natalya Yaskova (Xarəzm), Qalina Polyux (Slavyan), Nina Mirimanova / Yadviqa Kuks (Məğrib), Valentina Rozenberq / Lyudmila Morkovina (Çin), Lyudmila Safronova / Tatyana Fesenko / Qalina Pirojnaya (İran).

3. Saratov, 1954, mart. N.Q.Çernişevski adına Saratov Dövlət Opera və Balet Teatrı.

Baletmeyster – Vitali Adaşevski, dirijor – Viktor Şirokov, rəssam – Yevgeni Şuyski.

Aişə - Lyudmila Borel.

4. Lvov, 1954, sentyabr. İvan Franko adına Lvov Akademik Dövlət Opera və Balet Teatrı.

Baletmeyster – Nikolay Trequbov.

Rollarda: Aişə - Natalya Slobodyan, Bəhram – Mixail Peçenok.

5. Daşkənd, 1955, iyun.Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Opera və Balet Teatrı.

Baletmeyster – Qulbat Davitaşvili, dirijor – Bəhram İnoyatov, rəssam – Meli Musayev.

Rollarda: A.Nəsrullayev (Mənzər), Qaliya İzmaylova, L.Bəşirova (Aişə), V.Ryabukin (Bəhram şah), V.Sobo (Vəzir).

6. Kuybişev (indiki Samara), 1955, 8 dekabr. Samara Akademik Opera və Balet teatrı.

Baletmeyster – Natalya Danilova.

7. Ulyanovsk, 1956, iyun. Samara Akademik Opera və Balet teatrı.

8. Həştərxan, 1956, avqust. Samara Akademik Opera və Balet teatrı.

9. Moskva, 1956. Leninqrاد Dövlət Maly Opera və Balet Teatrı.

10. Bakı, 1958, 25 aprel. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının 50 illik yubileyi.

11. Bakı, 1959, 25 mart. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı.

12. Moskva, 1959, 23, 27, 31 may. SSRİ Böyük Teatrı, Azərbaycan Ədəbiyyatı və İncəsənəti ongünlüyü.

Yeni redaksiyada (əvvəlki dörd pərdəlik kompozisiya bəzi süjet dəyişiklikləri, musiqinin ixtisarı hesabına, lakin əsərin əsas ideyası, dramaturji xətti saxlamaqla üç pərdəyə endirilmişdir).

Quruluşçu rejissor və baletmeyster – Pyotr Qusev, rəssam – Valeri Dorrer, dirijor – Niyazi Tağızadə-Hacıbəyov, dirijor assistenti – Nazim Rzayev.

Libretto:

Proloq.

Musiqi təlatümlü tufanlı gecə mənzərəsini əks etdirir. Dağılmış qədim qəsrin qarşısında Vəzir və onun adamları xəyal kimi görünürlər. Vəzir ova çıxarkən tufana düşmüş gənc Bəhram şahın tapılması və öldürülməsi əmrini verir. Ovçu paltarında olan Bəhram qəsrin xarabalıqları arasında sığınacaq axtarır. Tufan yavaş-yavaş sakitləşir. Musiqinin sədaları altında qəsrin dərin tağlarında yeddi əfsanəvi gözəlin şəkli Bəhramın gözləri qarşısında canlanır. Gözəllər Bəhramın ətrafında dövrə vuraraq gənc şahı öz gözəllikləri ilə valeh edirlər. Vəzirin əlaltısı xəlvətcə ona yan alır və şaha ağır zərbə endirir. Bəhram yerə sərilir. Səhərin şəfəqləri qəsrin dağılmış divarlarını işıqlandırır. Bu vaxt qəsrin yanından keçən Mənzər və onun bacısı Aişə cavan şahı yerə sərilmiş və ondan bir qədər aralı qatilin təsadüfən yerə saldığı əbanı görürlər.

Birinci pərdə

Birinci şəkil. Kəndin kənarında Mənzər və Aişənin sadə daxması. Onların qayğıkeşliyi ilə Bəhramın yarası sağalır. Şah igid Mənzər, mehriban Aişə əhatəsində özünü rahat və sərbəst hiss edir...

Bəhram Mənzərlə güləşmək istədiyini bildirir. İgidlər güləşirlər. Bəhram asanlıqla qalib gələ bilmir. O, qızıl kəmərinə Mənzərə bağışlayır. Mənzər ona layiq hədiyyə seçmək üçün daxmaya gedir. Cavan ovçu Aişənin xoşuna gəlir. Aişə də Bəhramı məftun edir. Aişənin saf duyğuları Bəhrama dərin təsir edir və onların arasında sevgi hissləri oyanır. Mənzər əlində cida və şərəblə dolu buynuzla evdən

çıxır. Uzaqda Mənzərin dostlarının hay-küyü eşidilir. Onlar Bəhramı görəndə kimi onun qarşısında yerə yıxılıb baş əyirlər. Mənzər və Aişə anlayırlar ki, cavan ovçu şahın özüdür. Mənzər qatilin əbasını Bəhrama təqdim edir. Şah Vəzirin xəyanət-karlığından dəhşətə gəlir. O, gənclərin müşayiəti ilə gedir, Aişə tək qalaraq, qəmgin fikirlərə dalır. Mənzər şahı yola salıb geri qayıdır. Aişə yalvararaq qardaşını Bəhramın dalınca göndərir.

İkinci şəkil. Şərq bazarında müxtəlif peşə sahibləri, tacir, şən qadınlar və dəcəl uşaqlar toplaşmış. Dinamik musiqi səh-küyü bazarı tərənnüm edir, öz peşələrini nümayiş etdirən adamları nikbin rəqslər müşayiət edir. Onların arasında Aişə və Mənzər də vardır. Hamı Bəhram şaha edilən sui-qəsdədən danışır, xain vəzirə qarşı öz narazılıqlarını bildirirlər. Bu vaxt Vəzirin atlı dəstələri bazara hücum edir. Aişə ilə birlikdə bütün qızları tutub saraya aparırlar. Onları xilas etməyə çalışanları isə Mənzərlə birlikdə sarayın zindanına atırlar.

Üçüncü şəkil. Şirləri ifadə edən musiqidə şah sarayının zirzəmisini təsvir olunur. Vəzir şahın taxtında əyləşib. Tutulanları mühakimə etmək üçün Vəzirin hüzuruna gətirirlər. Zalım hökmdarın ürəyini rəhmə gətirmək üçün qızların yalvarışının bir faydası olmur. “Vəzirin rəqsi” sərvət düşkünü olan bir hökmdarın eybəcərliyini tam ifadə edir. Qapının qəfildən döyülməsi mühakimə səhnəsini dayandırır. Vəzirin xidmətçiləri xəbər verirlər ki, Bəhramı öldürmək tədbiri baş tutmayıb. Şeypur-ların sədasi ilə Bəhram şah saraya daxil olur. Vəzir özünü tez ələ alır, şah paltarını soyunub kənara atır.

Dördüncü şəkil. Bəhram şahın gözlənilmədən sənətkarlar meydanına gəlməsi canlanmaya səbəb olur. Xalq zalım vəzirin əlindən qurtulduğuna görə sevinir. Bəhram saraya daxil olmaq istəyir, lakin sarayın qapısı bağlıdır. Xalq saraya girməkdə şaha kömək etmək üçün ayağa qalxır. Elə bu vaxt sarayın qapıları açılır. Saray qızları yola xalılar döşəyir və Bəhramın üstünə gül-çiçək səpirlər. Sonra saray əyanlarının təntənəli yürüşü başlanır. Vəzir şahın ayaqları altına yıxılır, hakimiyyət nişanını şaha təqdim edir. Bəhram ona qəsd edən qatilin əldə dəlil olan əbasını Vəzirə göstərir. Bəhram şahın etimadını qazanmaq üçün o, qatili öz əli ilə öldürür. Xalq Vəzirin xəyanət-karlığını şaha bildirmək istəsə də, Bəhram şah camaatın onun işinə qarışmaq istəyindən əsəbləşir. Vəzir sürətli rəqslə şahın ətrafında dövrə vurur və xalqı sıxışdırıb kənara çıxarır. Əyanlar Bəhram şahı əlləri üstündə saraya aparırlar.

İkinci pərdə

Birinci şəkil. Sarayda Bəhram şah eys-ışrətlə məşğuldur. Aişə tələsik səhnəyə çıxır. O, şahdan qardaşı və yeddi sənətkarın zindandan azad edilməsini xahiş edir. Aişə, Mənzər, Bəhram, Vəzir, sənətkarlar və saray xidmətçilərinin qarışıq rəqs səhnəsi canlanır. Kiçik lirik musiqidə Bəhram və Aişənin hissləri açıqlanır. Aişə Mənzəri şahla barışdırmaq istəyir. Lakin Mənzər şahın ona bağışladığı qızıl kəməri belindən açaraq onun ayaqları altına tullayır. Bəhram qəzəblənərək Mənzərin ona bağışladığı cidanı onun üstünə atır. Keşikçilər Mənzəri tutmaq istəyəndə, o qaçaraq aradan çıxır. Vəzir əlaltılarına onu tutub gətirməyi tapşırır. Bütün bunları görəndə Aişə özündən gedir.

İkinci şəkil. Şahı dövlət idarəçiliyindən uzaqlaşdırmaq üçün Vəzir üstündə sehrli şəkillər olan ipək pərdəni ona bağışlayır. Proloqda yeddi gözəli təmsil edən sirlı musiqi bir daha səslənir. Pərdənin üstündəki şəkillər canlanır. Yeddi gözəl şahın ətrafında dövrə vurur. Qızların gözəlliyinə məftun olan Bəhram şah dövlət işlərini yaddan çıxarır.

Üçüncü pərdə

Qəmli və kədərli rəqs melodiyası xalqın keçirdiyi iztirabları ifadə edir. Kənddə gizlənən Mənzər əməksevər adamlarla əl-ələ verib tarlada çalışır. Lakin qəfil-dən Vəzir və onun əlaltıları hücum çəkib kəndin dinc həyatını pozur, Mənzəri ələ verməyi tələb edirlər. Cəlladların diqqətini yayındırmaq üçün kəndlilər əl-ələ verib rəqs edirlər. Vəzirin əlaltıları qəzəblənərək tarlanı tapdalayırlar.

Şeypur səsi Bəhram şahın gəldiyini xəbər verir. Xalq onun simasında yenə də öz müdafiəçisini görmək istəyir. Lakin Bəhram şah xalqın dərdlərinə, iztirablarına biganədir. O yalnız Aişəni düşünür, onun yanına tələsir. Aişə isə Bəhram şahın istəklərinə laqeyddir. Bəhram və Aişənin duet-adajiosunda mürəkkəb və ziddiyyətli hisslər öz ifadəsini tapır. Gözlənilmədən gələn Vəzirin və onun əlaltılarının rəqsi mənfı, dağıdıcı qüvvələri göz qarşısında canlandırır. Kəndlilər Bəhramın gözü qarşısında Vəziri öldürürlər. Aişə şahı qorumaq məqsədilə şahla qardaşının arasına atılır. Aişə şaha bildirir ki, əvvəlki kimi onu sevir, istəyir ki, Bəhram şahlığı atıb, ovçu kimi onunla birgə xoşbəxt ömür sürsün. Bəhram şah qəzəblənərək Aişəni ölümcül yaralayır. Aişə qardaşı Mənzərin qolları üstündə can verir. Xalq ədalətsiz şahdan üz döndərir. Bəhram şah ümitsiz halda buradan uzaqlaşır və gecənin qaranlığında yox olur.

Əsas rollarda: Leyla Vəkilova / Rəfiqə Axundova / Raya İzmayılova (Aişə), Konstantin Bataşov / Nikolay Krasovski (Bəhram şah), Maqşud Məmmədov / Konstantin Bataşov (Mənzər), Murad Axundov / Anatoli Urvantsev (Vəzir), Rəfiqə Axundova / Raya İzmayılova (Gözəllər gözəli), Raya İzmayılova / Liliya Məmmədova (Hind gözəli), Ella Almazova / Yulana Əlikişizadə (Bizans gözəli), Yelena Butinina / Aleksandara Yeqorova (Xarəzm gözəli), Lilia Məmmədova / Roza Süleymanova (Məğrib gözəli), Qalina Polikarpova / Tatyana Yakovleva (Slavyan gözəli), Viktoriya Viqant / Larisa Yeqorova / Marqarita Yeliozova (Çin gözəli),

13. Praqa, 1959, sentyabr. B.Smetana adına Praqa Opera və Balet Teatrı.

Baletmeyster – Miroslav Kura, rəssam – V.Xeller, dirijor – Frantişek Belfin.

14. Brno (Çexiya), 1959.

15. Yerevan, 1960. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının qastrol səfəri.

16. Dessau (Almaniya), 1960.

Baletmeyster – P.Bröyer.

17. Quryev (indiki Atırav), Qazaxıstan, 1962. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının qastrol səfəri.

18. Qahirə, 1963, mart. Leninqrad Dövlət Maliy Teatrının qastrol səfəri.
19. Kiyev, 1963. Taras Şevçenko adına Kiyev Dövlət Opera və Balet Teatrı. Baletmeyster – Pyotr Qusev.
20. Novosibirsk, 1963, 17 may. Novosibirsk Opera və Balet Teatrı. Quruluşçu-baletmeyster – Pyotr Qusev, quruluşçu-dirijor – İzrail Çudnovski, quruluşçu-rəssam – Simon Virsaladze.
- Rollarda:* Nikita Dolquşin (Bəhram), Lidiya Krupenina (Aişə).
21. Tbilisi, 1963, iyul. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının qastrol səfəri.
22. Moskva, 1964, may. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının qastrol səfəri.
23. Rostok (Almaniya), 1964, avqust. Xalq Teatrının səhnəsi. Baletmeyster – P.Bröyer.
24. İvanova, 1964. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının qastrol səfəri.
25. Bakı, 1969, 6 fevral, yeni redaksiyada. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı.
- Əsərin fabulasında və musiqi dramaturgiyasında əhəmiyyətli dəyişiklik edilməsə də, bu redaksiya xarakterlərin daha aydın verilməsinə imkan yaratmışdır. Baletdə bəzi ikinci dərəcəli dramaturji xətlərdən imtina edilərək Aişə obrazı daha qabarıq nəzərə çatdırılır. Əlavə olunan “Bəhramın ikinci ov” səhnəsi gərginliyi daha da artırmışdır.
- Baletmeyster – Pyotr Qusev, rəssam – Mariya Plaxova, dirijor – Rauf Abdullayev.
- Əsas rollarda:* Leyla Vəkilova / Tamilla Şirəliyeva (Aişə), Vladimir Pletnyov / Mixail Qavrikov (Bəhram şah), Maqsud Məmmədov / Dönməz Hacıyev / Ramazan Arifulin (Mənzər), Konstantin Botaşov / Yevgeni Rıjov (Vəzir), Rəfiqə Axundova / Raisa İsmayılova (Gözəllər gözəli), Tamilla Məmmədova / Valentina Zeynalova (Hind gözəli), Yulana Əlikişizadə / Yekaterina Dulskaya (Bizans gözəli), Lidiya Murayeva / Aleksandara Yeqorova (Xarəzm gözəli), Lyudmila Pavliy / Leyla Şixlinskaya / Vera Vorobyova (Məğrib gözəli), Çimnaz Babayeva / Svetlana Burlakova (Slavyan gözəli), Larisa Yeqorova / Yulana Əlikişizadə (Çin gözəli).
26. Paris, 1970. VII Beynəlxalq Müasir Rəqs Festivalı. Azərbaycan Opera və Balet teatrının balet truppasının qastrol səfəri.
27. Samara, 1972. Samara Akademik Opera və Balet teatrı.

Quruluşun bədii rəhbəri – A.Şelext, musiqi rəhbəri və dirijor – İosif Ay-zikoviç, quruluşçu baletmeyster – Rəfail Vahabov, rəssam – M. Vinqradov.

Rollarda: Lyudmila Statkeviç / Yelena Brajinskaya (Aişə), Vladimir Malenki / Sergey Boqomolov (Bəhram), Tamara Belskaya (Məğrib gözəli).

28. Kislovodsk, iyul. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının qastrol səfəri.

29. Tartu (Estoniya), 1974. “Vanemuine” Teatrı.

Quruluşçu-baletmeyster – Rəfail Vahabov.

Aişə rolunda Yelena Poznyak, Rufina Noor .

30. Bakı, 1978, fevral, üçüncü redaksiya. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı.

Qara Qarayevin 60 illik yubileyi ərəfəsində.

Quruluşçu baletmeysterlər – Rəfiqə Axundova və Maqşud Məmmədov, rəssam – Toğrul Nərimanbəyov, geyim eskizləri – Tahir Tahirov, dirijor – Rauf Abdullayev.

Rollarda: Tamilla Şirəliyeva / İrina Nizaməddinova (Aişə), Rafael Qriqorov (Bəhram şah), Ramazan Arifulin/ Aleksandr Kurkov (Vəzir), Valentina Zeynalova / Fəridə Yusifova (Hind gözəli), İrina Lompart / Svetlana Antonıçeva (Bizans gözəli), L.Bodrova (Xarəzm gözəli), İrina Yelizarova / Lyudmila Pavliy / Tatyana Koryaçkova (Slavyan gözəli), Tamilla Məmmədova / Yelena Liçmanova (Məğrib gözəli), L.Raxmanina / İrina Yelizarova (Çin gözəli), Valentina Zeynalova / İrina Nizaməddinova (İran gözəli) və b.

31. Perm, 1984. P.İ.Çaykovski adına Perm Opera və Balet Teatrı.

Quruluşçu-baletmeyster – Vahap Salimbayev, quruluşçu-dirijor – Oleq Belunsov.

Rollarda: Viktor Baranov / Anatoli Vısoçin / Sergey Alerksandrov / Viktor Dik / Aleksandr Qulyayev (Bəhram), Lyudmila Şipulina / Natalya Axmarova / Hatalya Qusyeva (Aişə), Aleksey Borovik (Mənzər), Lyudmila Şipunina / Vera Potaşkina (İran gözəli), Vera Potaşkina (Məğrib gözəli), Tatyana Predeina (Rus gözəli).

32. Qorki (indiki Nijni Novqorod), 1986, iyun. A.S.Puşkin adına Opera və Balet Teatrı. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının qastrol səfəri.

Libretto – Y.Slonimski, R.Axundova, M.Məmmədov. Mənzər sürəti ixtisar edilib, pərdələrin sayı üçə endirilib.

33. Bakı, 1988, yanvar. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı. Qara Qarayevin anadan olmasının 70 illiyilə əlaqədar göstərilib.

34. Stavropol, 1987, iyul. M.Y.Lermontov adına Stavropol Dram Teatrı. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının qastrol səfəri.

35. Almaniya, Visbaden, Heydelberg, Tyubinqenq şəhərləri, 1992.

36. Berlin, 1992, may.

37. Ankara, 1994.

38. Stokholm, Hötebor şəhərləri (İsveç), 2002.

Rəfiqə Axundova və Maqsud Məmmədovun səhnə quruluşu əsasında Yeni Zelandiya, İsveç, Tailand, ABŞ, Çili, Portuqaliya, Rusiya, Çin, Albaniya və b. ölkələrdən olan rəqqasların ifasında. “Les Ballets Persans” şirkəti tərəfindən həyata keçirilən səhnələşdirmə zamanı baletin İran musiqi əsəri kimi təqdim olunmasına cəhd edilmişdir.

39. Bakı, 2008, 29 oktyabr. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

Baletdən səhnə.

Qara Qarayevin 90 illik yubiley tədbirləri çərçivəsində balet Yana Terminin librettosu əsasında Vasili Medvedyevin yeni səhnə quruluşunda göstərilib.

Rollarda: İslam İslamov (Mənzər), Kamilla Hüseynova / Rimma İsgəndərova (Aişə), Gülağası Mirzəyev (Bəhram şah) və b.

40. Moskva, 20011, 21 fevral. Rusiya Akademik Böyük Teatrı.

Vasili Medvedyevin səhnə quruluşu, Yana Temizin librettosu əsasında iki hissə və 12 şəkildə səhnələşdirilib. Dirijor – Elşad Bağırov, quruluşçu-rəssam – Dmitri Çerbadi, geyim üzrə rəssam – Tahir Tahirov (geyimlərin hazırlanmasında çoxlu sayda Svarovski daşlarından istifadə edilib).

Rollarda. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının artistləri çıxış ediblər: Kamilla Hüseynova (Gözəllər gözəli), Alsu Qimadiyeva (Məğrib gözəli) Yelena Skomoroxenko (Slavyan gözəli), Nigar İbrahimova (Hind gözəli), Olqa İlinix (Xarəzm gözəli), Tamilla Məmməd zadə (Çin gözəli), Emiliya Mençinskaya (Bizans gözəli). Bəhram şahı dəvət olunan Mixail Lobuxin oynayıb.

41. Ufa, 2011, 8 iyun. Başqırdıstan Dövlət Opera və Balet Teatrı. Rudolf Nuriyev adına XVII Beynəlxalq balet incəsənəti festivalı, İki pərdə, beş şəkildə.

Libretto (Nizmi Gəncəvinin poemaları əsasında) – Rinat Abuşahmanov, musiqi rəhbəri, quruluşçu dirijor – Rauşan Yakupov, quruluşçu xoreoqraf – Rinat Abuşahmanov, səhnə quruluşu – Varvara Çuvina, işıq üzrə rəssam – Sərdar Çarıyev, dirijor – Rüstəm Sabitov.

Libretto:

Birinci pərdə

Birinci şəkil. Gənc Bəhram şah vəzir və dəstəsi ilə ovda əylənir. Qəfildən tufan qopur və təklidə qalan şah köhnə qalanın yanındakı mağaraya sığınır. Məşəlin işığında mağaranın divarlarında müxtəlif ölkələrdən olan yeddi gözəlin, o cümlədən Gözəllər gözəlinin şəkilini görür. Şah onların gözəlliyinə valeh olur, ona elə gəlir ki, qızlar canlıdırlar.

İkinci şəkil. Tufan sakitləşir. Bəhram mağaradan çıxır. Çöldə kəndlilər üzüm yığırlar. Onlar Bəhramı görsəlsə də şahı tanımır. Camaatın rəğbət bəslədiyi Aişə görünür. Cavanlar onun qarşısında öz güclərini və cəldliklərini nümayiş etdirirlər. Lakin onlardan heç biri Bəhramla müqayisə edilə bilməz. Yad igid adam Aişənin ürəyini məftun edir. Aişə və Bəhram birlikdə rəqsə qoşulurlar. Qəfildən qoşunlar, onların ardınca da Vəzir gəlir. Narahat olan Aişə yad adamın gizlənməsini rica edir. Vəzir hökmranlığına güvənir. Gözəl Aişəni görəndə onu özü ilə aparmaq istəyir. Döyüşçülər Aişəyə kömək etmək istəyən kəndlilərin qarşısını alır. Sığınacaqdan çıxan Bəhram Vəzirin azgınlığının qabağını alır. Vəzir və döyüşçülər şahı tanıyaraq ona təzim edirlər. Bəhram Vəzirə Aişəni azad etməyi və onun ardınca dəstəsi ilə yollanmağı əmr edir.

Üçüncü şəkil. Toranlıqdır. Aişə təkdir. Gənc şahla ötəri görüşdüyü günü heç cürə unuda bilmir. Gözlənilmədən Bəhram gəlir. O, Aişəyə onu valeh edən mağaranı göstərmək istəyir. Orada ikilikdə qalan şah Aişəyə öz məhəbbətini bildirir. Mağarada həmişə Bəhramı güdən Vəzir gözəllərin şəklini görür və şahın Aişəni unutturması üçün məkrli plan qurmaq iddiasına düşür.

İkinci pərdə

Dördüncü şəkil. Vəzirin əmri ilə qulluqçular, rəqqasələr şahı sarayda əyləndirmək istəyirlər. Lakin Bəhramın xəyalları uzaqlardadır – sevgilisi yanında olmaq arzusundadır. O, saraydan qaçmaq istədikdə Vəzir onu saxlayır. Saray əyanı Bəhrama mağaradakı surətlərə oxşar gözəllərə baxmağa təklif edir. Bir-birlərinin

ardınca Hind, Xarəzm, Bizans, Məğrib, Çin, İran və Slavyan gözəlləri rəqs edərək şahı azdırmaq istəyirlər. Vəzirin planı baş tutur. Bəhram ehtirasa qapılır, şahlıq Vəzirin əlinə keçir.

Saray əyanı Aişənin gətirilməsinə əmr verir. O, Aişəyə gözəllərin nəvazişinə xoşallanan şahı göstərir. Aişə Bəhramın xəyanətinə görə sarsılır. Bu azmış kimi, Vəzir qızın ona mənsub olmasını istəyir. Aişə yaramazın əlindən güclə qurtulur və Bəhrama sarı atılır. Onun ağışında Vəzirin xəncərinə tuş gəlir.

Bəhram ümitsizdir. O, Vəzirlə hesablaşmaq istəyir, lakin son anda başa düşür ki, baş verənlərə görə təqsirkar onun özüdür. Şah çılğın şəkildə saraydan qaçır.

Bəşinci şəkil. Bəhram ilk dəfə yeddi gözəlin və gözəllər Gözəlinin şəkillərini gördüyü mağaraya doğru qaçır. Lakin gözəllərin surəti solğunlaşmış, artıq onlar onu valeh etmirlər. Yalnız gözəllər Gözəli onun nəzərini cəlb edir. Qəfildən onu öz sevimlisi Aişəni zənn edir. Şahın xəyal kimi görünən arzusu çox yaxındadır, ancaq o onu anlaya bilməyib.

Əsas rollarda: İlnur Qayfullin / İldar Manyapov / Artur Noviçkov (Bəhram şah), Rimma Zakirova / Valeriya İsayeva / Gülsina Mavlyukasova / İrina Sapojnikova / Güzel Suleymanova (Aişə), Ruslan Abulxanov / Andrey Brintsev / Artur Noviçkov (Vəzir), yeddi gözəl – Sofya Nasonova / Anastasiya Tixomirova (Hind), Liliya Zayniqabdinova / Guzel Suleymanova / Yekaterina Xlebnikova (Xarəzm), Anastasiya Kryuçkova / Larisa Olimpiyeva (Bizans), Sofya Nasonova / İrina Sapojnikova / Yelena Fomina (Məğrib), Rimma Valeyeva / Yelena Fomina (Çin), Rimma Zakirova / Diana Markova / İrina Çionq (İran), Valeriya İsayeva / Larisa Olimpiyeva / Anna Xasanova (Slavyan).

42. Bakı, 2011, 29 noyabr, Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

İki pərdə, 13 şəkildə.

Tamaşanın musiqi rəhbəri və dirijoru – Elşad Bağırov, quruluşçu-baletmeyster – Vasili Medvedyev, libretto müəllifi – Yana Temiz, quruluşçu rəssam – Dmitri Çerbadi, geyim üzrə rəssam – Tahir Tahirov, konsertmeysterlər – Nərminə Mustafayeva, Süsən Əkbərova, balet truppasının bədii rəhbəri – Yulana Əlikışızadə.

Baletin musiqisinə vaxtilə Qara Qarayev tərəfindən yazılmış və istifadə edilməyən fraqmentlər əlavə edilmişdir.

Əsas rollarda: İslam İslamov / Gülağası Mirzəyev (Bəhram şah), Kamilla Hüseynova / Rimma İsgəndərova (Gözəllər gözəli), gözəllər: Nigar İbrahimova (Hind), Olqa İlyinx / Səbinə Hacıdadaş (Xarəzm), Emiliya Mençinskaya / Yuliya Kalmıkova (Bizans), Tamilla Məmmədşadə / Emili-

ya Mençinskaya (Çin), Alsu Qimadiyeva / Tamilla Məmməd zadə (Məğrib), Yelena Skomoroxenko / Olqa İlyinx (Slavyan).

Qısa məzmunu:

Yaraşlıq və cəsarətli Bəhram şah düşmənlərinə və əjdahaya qalib gəlmişdir. Şah bütün vaxtını sevimli əyləncəsi – ova sərf edir. Ovunu təqib edən Bəhram təsadüfən bir mağaraya gəlib çıxır. Mağaranın divarında o, yeddi əfsanəvi gözəlin təsvirini görür. Onlar enərək şah ətrafında dövr edirlər. Onlardan biri – ağ geyimli Gözəllər gözəli onun nəzərindən yayınaraq, sanki duman içərisində yox olur. Şah dəbdəbəli sarayda məclis qurur. Yeddi gözəldən altısı şahın yanındadır. Döyüşçülər rəqs edərək onun gücünü nümayiş etdirirlər. Bəhram gecəni Hind, Xarəzm, Bizans, Çin, Məğrib, Slavyan gözəlləri ilə keçirir. Lakin Bəhram dərk edir ki, yaşıl təbiət, dərin qəlb rahatlığı hələ onun əldə etmək arzusunda olduğu əsl istəyi deyildir. O, ağ geyimli gözəli axtarıb tapmaq üçün altıncı gözəli də tərk edir. Yalnız Gözəllər gözəli Bəhramı xoşbəxt edə bilər: ağ rəng təmizlik və xeyirxahlıq, müdriklik və işıq deməkdir. Ağ rəng günəş spektrinin bütün rənglərini birləşdirir. Bəhram ətrafındakı insanlardan ayrılaraq təklidə sarayın ağ otağına yollanır. Bu təmizlik və ağılıq içərisində şah Bəhram tamamilə təkdir, o gümüşü aynaya diqqətlə baxaraq, onun dərinliyində özünü və gözəli axtarır. Birdən ağ libaslı şərq gözəli görünür. O, Bəhramın mənəvi cəhətdən paklaşması ucun çox gözləmişdir, Bəhramı başa salır ki, ideal məhəbbət insanı yaxşılığa çağırır. Gözəllər gözəlini yad ölkələrdə axtarmaq lazım deyil. Nəhayət, Bəhram özünü xoşbəxt hiss edir, axır ki arzusu- na çatmışdır. O, ovçularla birlikdə ova yollanır. Onun sonuncu ovunu təsvir edən səhnədə hər şey əvvəlki kimidir, lakin ov ona, əvvəllərdəki kimi zövq vermir, bura gəldiyinə görə peşmandır. Tale Bəhramı yenə də yeddi gözəli gördüyü qaranlıq mağaraya gətirib çıxarır. Mağara göy qurşağının bütün rəngləri ilə işıqlanır. Divarda görünən gözəllər – xəyali kölgələr şahın sahib olduğu gözəllərdən qat-qat üstündür. Bəhram yeddi əfsanəvi gözələ qovuşmaq üçün hakimiyyətindən əl çəkir. Lakin xəyallar yox olduğu kimi, yeddi gözəl də gözdən itir.

Əsas rollarda: İslam İslamov / Gülağası Mirzəyev (Bəhram şah), Kamilla Hüseynova / Rimma İsgəndərova (Gözəllər gözəli), gözəllər: Nigar İbrahimova (Hind), Olqa İlyinx / Səbinə Hacıdadaş (Xarəzm), Emiliya Mençinskaya / Yuliya Kalmıkova (Bizans), Tamilla Məmməd zadə / Emiliya Mençinskaya (Çin), Alsu Qimadiyeva/Tamilla Məmməd zadə (Məğrib), Yelena Skomoroxenko / Olqa İlyinx (Slavyan).

43. Minsk, 2012, 9 dekabr. Belarus Milli Akademik Böyük Opera və Balet Teatrı. Belarusda Azərbaycan mədəniyyəti günləri.

Quruluşçu-dirijor – Vyaçeslav Voliç.

44. Minsk. 2013, 23 noyabr. Yeni quruluşda, 2 səhnə.

Libretto, xoreoqrafiya, quruluş – Yuri Puzakov, quruluşçu-dirijor – Vyaçeslav Voliç, quruluşçu-rəssam – Aleksandr Kostyuçenko, dirijor – Andrey

İvanov, rəssamlar: İldar Bederdinov (ışıq üzrə), Yekaterina Bulqakova (geyim), assistent-xoreoqraf – Valeriya Vopnyarskaya.

Libretto:

Birinci səhnə

Səhnədə qəzəbli və cürətli düşmənlərinin çəkidiyi qorxu bilməyən sərkərdə kimi məşhur olan Bəhram şah, onun yanında isə Bəhramı hərbi yürüş və şənliklərdə müşayiət edən Vəzir görünür. Düşmən qalası alınıb, əsgərlər əsir düşənləri aparırlar. Vəzir şah qarşısında ən qiymətli qənimət kimi – bütün dünyadan gətirilən yeddi gözəl qızla öyünür. Şah vəzirdən onları ona verməsini əmr edir. Vəzir kö-nülsüz əmrə tabe olur. Şah əvəzində vəzirə çox nadir qılinc bağışlayır. Vəzir şaha sadıq olacağına and içir.

Şah gözəl qızlarla əylənir. Vəzir qısqanlıqla şahı seyr edir, alçaq niyyət qurmaq barədə düşünür: hökmdardan qurtulsun, şahlığa sahib olsun və yeddi gözələ yiyələnsin. O, Bəhramı qətlə yetirmək üçün qatilə şahın ona bəxş etdiyi qılını verir.

Şah sarayda kef məclisi qurub. Yeddi gözəlin rəqsləri qonaqları heyran edir. Şah onlarla yataq otağına gedir. Qatil orada yatmış şaha xəncər endirir. Qatilin köməkçiləri Bəhramın huşsuz bədənini yargana atırlar. Bunu eşidən vəzir sevinir və Bəhramın qızıl əbasını geyinir.

Dağ kəndi. Qayğısız gənc çoban Mənzər və onun bacısı Aişə otlaqdan qayıdırlar. Oyuna qatlaşan Aişə uçurumun qırağına çıxır və aşağıda adam bədənini görür. Mənzər və onun dostları zəngin libas geymiş naməlumlu dərədən yuxarı qaldırırlar. Mənzər qulağını onun sinəsi üzərinə qoyub, zəif ürək döyüntüsünü eşidir. Yaralanı evə aparırlar. Aişə maraqla qana boyanmış gözəl işlənmiş xəncərə baxır.

İkinci səhnə.

Vaxt ötür. Bəhram sağalsa da, yaddaşı qayıtmır. Buna baxmayaraq, o, həyata qayıtdığı və xalq içərisindən çıxmış qızı sevdiyi üçün özünü xoşbəxt sayır, məhəbbətini Aişəyə bildirir. Aişə də öz növbəsində ona ürəyini açır. Aişə və Bəhramın toy məclisinə kəndlilər toplaşır. Qızgın rəqs havaları səslənir. Aişə şadlıq rəqsindən sonra tapdığı xəncəri Bəhrama verir. Şah ona mənsub olan xəncəri tanıyır və yaddaşı bərpa olur. Onu kim öldürmək istədiyini anlayır. Mənzər və kənd əhli saraya yollanırlar.

Saray otağında hakimlik edən Vəzir yeddi gözəlin əhatəsindədir. Şahın qayıtması xəbəri şadlığı pozur. Vəzir yeni hiyləgər niyyəti haqqında düşünür.

Bəhram və onun qoşunu saraya hücumu hazırlayır. Qəfildən sarayın qapıları açılır, Vəzir şaha əbasını qaytarır, qatili öldürür. Ətrafı yeddi gözəllə əhatələnir. Şah onların təsirinə düşür. Aişə sevdiyi şahı real həyata qaytarmaq istəyir. Vəzir qızın gözəlliyinə vurulur və onu kənz etmək istəyir.

Şahın otağı. Şirin ehtiraflara qapılan şah son gücünü itirir. Şaha qalib gələn gözəllər eybəcər şəkllə düşüb gözdən itirlər. Xəyaldan ayılan Bəhram Aişəni yada salır və kəndə can atır. Aişə Bəhramın xəyanətinə görə qəm çəkir. Rəfiqələri onu sakitləşdirmək istəyirlər, lakin Aişə öz sevgisini unuda bilmir. Keşikçilərin əhatəsində Vəzir daxil olur, sevginin əvəzində Aişəyə dövlət təklif edir. Rədd cavabı

alanda, Vəzir güclə ona nail olmaq istəyir. Bacısının köməyinə Mənzər irəli atılır. Qarovulçular Mənzəri tutsalar da, onun köməyinə dostları gəlir. Gərgin döyüşdə Mənzər Vəziri uçquna sıxışdıraraq, onu dərəyə atır. Qərqə düçar olan Bəhram gəlir və Aişədən üzr istəyir. O, ona edilən rəftara görə Bəhramın xəyanətini bağışlaya bilmir. Mənzər və onun dostları şahı kəndi tərک etməyi tələb edirlər. Bu nifrətə dözməyən Bəhram özünü uçuruma atır. Kənd əhli Aişə və Mənzəri dövrəyə alır. Bildirmək istəyəirlər ki, xalqın gücü – birlik və sədaqətdir.

Əsas rollarda: Anton Kravçenko (Bəhram şah), İrina Yeromkina (Aişə).

45. ABŞ, Kaliforniya ştatı, 2014, 11 noyabr. San Dieqo Şəhər Teatrı. Grossmont simfonik orkestrinin müşayiətilə.

Xoreoqraf – Xavyer Velasko, dirijor – Randal Tvid.

46. Bakı, 2014, 6 dekabr. Belarus Milli Akademik Böyük Opera və Balet Teatrı.

Quruluşçu-rejissor – Yuri Puzakov, quruluşçu-rəssam – Aleksandr Kostyuçenko, dirijor – Andrey İvanov.

Rollarda: İqor Onoşko (Bəhram şah), Olqa Qayko (Aişə), Konstantin Kuznetsov (Vəzir), Angelina Zqurskaya, Aleksandra Çijik, Natalya Ryabtsova, Viktoriya Trenkina, Yana Ştenqey, Valeriya Qrudina, Nadejda Filippova (Gözəllər).

47. Moskva, 2015, 5 noyabr. Moskva vilayətinin Dövlət “Rus baleti” teatrı.

Libretto – A.Maksov (Rəfiqə Axundova və Maqsud Məmmədovun versiyası istifadə edilib), quruluşçu-baletmeyster – Vitali Axundov.

Baş rollarda: Dmitri Kotermın (Bəhram şah), Yuliya Zvyagina (Aişə), Vladimir Mineev (Vəsir).

48. Bakı, 2017, 24 sentyabr. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı. IX Üzeyir Hacıbəyli Beynəlxalq Musiqi Festivalı. Dirijor – Cavanşir Cəfərov.

Rollarda: Nigar İbrahimova (Gözəllər gözəli), Anar Mikayılov (Bəhram şah), Samirə Məmmədova (Hind gözəli), Elmira Süleymanova (Slavyan gözəli), Fəilə Bolqarova (Xarəzm gözəli), Leyla Narimanidze (Çin gözəli), Cəmilə Kərimova (Bizans gözəli), Ayan Eyvazova (Məğrib gözəli) və b.

49. Soçi, 2017, 27 noyabr. Olimpiya parkı, Qış teatrı. Moskva vilayətinin Dövlət “Rus baleti” teatrı.

Libretto – R.Axundova, M.Məmmədov (A.Maksovun redaksiyası ilə).

Quruluşçu baletmeyster – Vitali Axundov.

50. Saransk (Mordoviya), 2018, 16 sentyabr. İ.M.Yauşev adına Musiqi Teatrı.

Qara Qarayevin 100 illik yubileyinə həsr olunub.

Librettonu “Yeddi gözəl” poeması əsasında yeni redaksiyada Aleksandr Maksov hazırlayıb. Quruluşçu-baletmeyster – Vitali Axundov, rəssamlar – Vladimir Fursov (səhnə), Svetlana Tundavina (geyim), dirijor – Danil Serqanın.

Qısa məzmunu:

Cavan hökmdar Bəhram çöl və meşələri keçərək ovla məşğuldur. Sevimlisi igid Aişə də ondan geri qalmır. Artıq başqa ovçular və Bəhramın taxtını yiyələnmək arzusunda olan Vəzir çox geridədir. Təklidə qalan Bəhram və Aişə bir-birilərinə olan hisslərini bildirirlər. Onların sevgi ehtirasına buraya yetişən Vəzir mane olur.

Aişə Bəhramı saray əyanı ilə tək qoyur, o isə şahı sirli mağaraya aparır. Mağaranın divarlarında müxtəlif millətlərə mənsub olan yeddi gözəl qadının pozulmuş şəkilləri görünür. Bəhram gözəllərin canlandığı xəyal dünyasına qapılır. Qızların hər biri gənc oğlana öz nəvazişlərini göstərir. Fərsətdən istifadə edib, Vəzir Bəhramın tacını oğurlayır.

Aişə sevgilisinin əvvəlki hisslərinə qaytarmağı cəhd edir, Vəzirin xainliyini bildirmək istəyir. Lakin Vəzir buna imkan vermir və onu öldürür. Xainin özündən də qisas alınır. Bəhram sonuncu dəfə sevgilisini qucaqlayır. Yeddi gözəl həmişəlik gözdən itmək üçün acınacaqlı cütlük üzərinə əyilirlər. Dünyadan səhraya köçən Bəhramın fiquru üfüqdə itir.

Rollarda: Polina Filippova (Aişə), İlya Perepelkin (Bəhram şah), Maksat Tolomuşev (Vəzir).

Notoqrafiya:

“Yeddi gözəl” baleti. Proloqla, 3 pərdəli, səkkiz şəkilli balet. Klavir. Bakı, Işıq, 1987, 157 s.

“Yeddi gözəl” baletindən seçmə parçalar. Fortepiano üçün asanlaşdırılmış köçürmə Z.Stelnikindir. Bakı, Azmusnəşr, 1956, 32 s.

“Yeddi gözəl” baleti: Aişə ilə Bəhramın adajiosu, s. 109; Aişənin rəqsi, s. 120; Sənətkarlar rəqsi, s. 113 / Qasımova S., Tağızadə A., Mehmandarova L. Azərbaycan musiqi tarixi kursuna dair müntəxəbat. Bakı, Maarif, 1985.

“Yeddi gözəl” baleti: Bəhram və Aişənin adajiosu, s. 104; Aişənin rəqsi, s. 106; Təntənəli yürüş, s. 108; Hind gözəli, s. 110; Xarəzm gözəli, s. 112; Slavyan gözəli, s.112; Məğrib gözəli, s. 114; Çin gözəli, s. 115; İran gözəli (Gözəllər gözəli), s. 117; Vals, s. 119 / Bədəlbəyli F., Rəcəbov O., Həsənova Ş. Axundova Y. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı. C.1. - Bakı: Mütərcim, 2011.

“Yeddi gözəl” baleti: Prelüd., s. 154; Aişənin variasiyası, s. 156; I pərdə. Aişə ilə Mənzərin oyun rəqsi, s. 157; Mənzər ilə Bəhramın güləşmə rəqsi, s. 158; Döyüş rəqsi, s. 159; III pərdə. Rəqs, s.176; Tapdalanıb əzilmək rəqsi, s. 177; Yeddi sənətkarla Bəhramın səhnəsi, s. 178; Adajio və Aişənin ölüm səhnəsi, s. 179 / Əfəndiyeva E. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Bakı, UniPrint, 2011;

“Yeddi gözəl” baletindən Prelüd / Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 377.

Baletdən skripka, alt, violonçel, valturna, truba, fleyta, klarnet, faqot, tuba, bayan, akkordeon, tar və fortepiano üçün işlənilmiş seçmələrin (“Adajio”, “Vals”, “Aişənin variasiyaları”, Hind, Çin, Xarəzm, Slavyan gözəllərinin “Rəqsləri”, “Qızlar rəqsi”, “Təlxəklər rəqsi”) not yazıları 1956-cı ildən başlayaraq müxtəlif illərdə Bakıda “Azmuznəşr”, “İşıq” və Moskvada “Muzika” nəşriyyatlarında çap olunub.

Семь красавиц. Балет в трёх действиях, восьми картинах с прологом. Переложение для ф-но В.Леечкиса. М., Сов. комп., 1972, 150 с.

Qara Qarayev. “Leyli və Məcnun” (1969).

Birpərdəli xoreoqrafik poema.

Bəstəkarın eyniadlı simfonik poeması əsasında.

1. İlk tamaşa – Bakı, 1969, 15 may, Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı.

Ssenari müəllifi və baletmeyster – Nailə Nəzirova, rəssamlar – Ənvər Almaszadə, Toğrul Nərimanbəyov, dirijor – Rauf Abdullayev.

Rollarda: Vladimir Pletnyov / Ramazan Arifulin (Məcnun), Tamilla Məmmədova / Çimnaz Babayeva / Lyubov Filippova (Leyli).

2. Paris, 1969, dekabr. Azərbaycan Opera və Balet teatrının balet truppasının qastrol səfəri.

3. Bakı, 2001, 17 fevral. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

Bəstəkarın 80 illik yubileyi ərəfəsində simfoniyanın 18 dəqiqə davam etdiyini nəzərə alaraq, bəstəkarın oğlu Fərəc Qarayev varis kimi ona musiqisi, üslub, ahəng və melodiya cəhətdən yaxın olan “Alban rapsodiyası”ndan musiqi parçaları əlavə edərək, səhnədə 40 dəqiqə davam edən birhissəli balet tamaşası hazırlanıb.

Quruluşçu dirijor – Cavanşir Cəfərov, quruluşçu baletmeyster – Georgi Aleksidze, quruluşçu rəssamlar – Tahir Tahirov, Ağarəhim Əliyev, baletmeyster-repetitor – Tamilla Şirəliyeva.

Rollarda: Tamilla Məmmədova (Leyli), Gülağası Mirzəyev (Məcnun), İslam İslamov (İbn Salam), Elmira Mikayılova (Tale), Faiq Qubatov (Leylinin atası), Nazim Qasimov (Məcnunun atası), Samir Səmədov (Nizami), Edvard Arazov (Məcnunun dostu), Olqa İlinix (Leylinin rəfiqəsi).

(1918-1982)

Baletdən səhnə. (Foto İlqar Cəfərovundur).

3. Moskva, 2011, 4 dekabr. Rusiya Dövlət Akademik Böyük Teatrı.

Bəstəkarın xatirə günlərində Qara Qarayevin “Don Kixot” baleti ilə birgə göstərilmişdir.

Rollarda: Rimma İsgəndərova (Leyli), Rüfat Şəfiyev (İbn Salam), Tatyana Əliyeva (Tale), Ramazan Arifulin (Leylinin atası), Karl Ryumin (Məcnunun atası), Ledian Aqalıu (Məcnunun dostu), Yelena Ckomoroşenko (Leylinin rəfiqəsi).

Notoqrafiya:

“Leyli və Məcnun” baletindən fraqment / Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 381.

Qalib Məmmədov. “Sirlər xəzinəsi”(1983).

İki hissəli.

Nizami Gəncəvinin 850 illiyinə həsr olunub.

Quruluşçu rejissor – Vladimir Vasilyev, baletmeyster – Oleq Nikolayev, bədii tərtibat – Tahir Tahirov.

“İskəndərnamə” (2005).

Librettosu İnqer Mete Stensetindir. Balet üzərində yaradıcılıq işləri davam edir.

(1946)

Fikrət Əmirov. “Nizami” (1984).

Üç pərdəli.

Librettosunu Nailə Nəzirova və Altay Məmmədov yazıb. Quruluşçu xoreoqraf – Vadim Budarin, dirijor – Kazım Əliverdibəyov, rəssamlar – Toğrul Nərimanbəyov (dekorasiya), Tahir Tahirov (geyim eskizləri).

(1922-1984)

Bəstəkar Musa Mirzəyev müəllif musiqisinin xüsusi yazılışı – direksionu əsasında əsərin klavirini, sonra isə partiturasını tərtib edib.

Balet Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 850 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının səhnəsində 1991-ci ilin noyabr ayında, sonra isə Moskvada nümayiş etdirilib.

Baletdə Nizaminin və onun poema qəhrəmanlarının çoxcəhətli ümumiləşdirilmiş obrazları əks olunur. Səhnədə cərəyan edən hadisələr belə sıralanıb:

I pərdə (şerti olaraq “Şair və hakimiyyət” adlanır) – İntroduksiya; Zəlzələ; Göy gölün yaranması; Nizaminin zahir olması; Nizaminin monoloqu; Xalqın gəlişi; Yallı; Şah keşikçilərinin basqını; Nizami sarayda; Kələ qadın; Qiymətli daşlar; İnci; Nizaminin düşüncələri; Ehtiramlar; Səhnə və Nizaminin monoloqu.

II pərdə (“Şair və hakimiyyət”) – İntroduksiya - Sevgi mahnısı; Afaq və rəfiqələri; Şah keşikçilərinin basqını; Nizami sarayda; Təlxəklər və kənzilər; Afaqın monoloqu və səhnə; Hökmdarın qəzəbi; Nizaminin gəlişi; Qərar; Gözətçilər Afaqı və Nizamini aparırlar; Duet və toy; Şah keşikçilərinin basqını; Çarpışma; Afaqın ölümü; Şair sevgilisi ilə vidalaşır.

III pərdə (“Şair və ilham mənbəyi”) – İntroduksiya; Adajio – Nizaminin xəyalı; Nizaminin monoloqu və xəyalı; Xosrov və Şirin; Xosrov ovda; Şəkərin sarayı; Xosrov və Şirinin dueti; İskəndərnamə; Nüşabənin sarayı; İskəndərə bəxşişlərin təqdimi; Nüşabənin monoloqu; Nüşabənin getməsi və İskəndərin düşüncələri; İskəndərin vuruşu; Nizaminin monoloqu; Tacların görünməsi; Yeddi gözəl; Bəhramın tac qoyma mərasimi; Bəhram ovda; Bəhramın xalqla görüşü (Bəhram vəzirin yaramaz işlərindən agah olur); Bəhram saraya üz qoyur; Bəhram sarayda yedi gözəllə; Vals; Bəhramın yeddi məhbusla görüşü və tacdan əl çəkməsi.

Sonuncu pərdədə “Xəmsə” cütlükləri – Xosrov-Şirin, Leyli-Məcnun, İskəndər-Nüşabə iştirak edirlər. Baleti xor, duet və solo vokal səslər müşayiət edir.

Rollarda: Ramazan Arifulin (Nizami), Lyudmila Poladxanova (şairin ilham pərisi), Qulam Poladxanov (Gənc), German Utkin (Şah), Tatyana Topayeva (Leyli), Vladimir Qusev (Məcnun), Andrey Maksimov (Bəhram), Sergey Rəhmətulin (İskəndər).

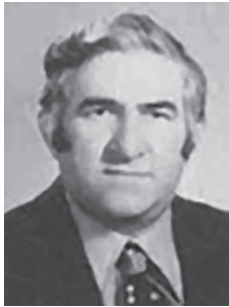
Vyana Balet Akademiyasının professoru, baletmeyster Vakil Usmanovun işlədiyi yeni quruluş iki hissədə tamaşaya (2003) qoyulub.

Notoqrafiya:

“Nizami” baletindən fraqmentlər / Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 403.

Балет “Низами”. Либретто Н.Назировой и А.Мамедова. Баку, 1981, 99 с. (Əlyazması. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 1252).

Балет “Низами”. Переложение для ф-но в две руки Мусы Мирзоева. Клавир. Баку, 1985, 128 с. (Əlyazması. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 345).

(1930)

Tofiq Bakıxanov. “Xeyir və Şər” (1990).

Bir pərdəli.

Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında Çin gözəlinin söylədiyi hekayə əsasında yazılıb. Nizaminin 850 illiyinə həsr olunmuş müsabiqədə mükafata layiq görülüb.

Libretto müəllifi, quruluşçu-baletmeyster, rejissor – Rəşid Əhmədov, dizayner – Tahir Tahirov, konsertmeyster – Gülnara Axundova.

Baletin süjet xəttini Xeyirlə Şərin qarşıdurması təşkil edir. Tamaşada susuz səhrada Xeyirin ürək genişliyi ilə xeyir iş görməsindən və buna cavab olaraq Şərin törətdiyi bədxah əməllərdən bəhs olunur.

Musiqi sıraları: İnrada; Xeyir və şər kometası; Yolçular; Səhra; Köksaqız ağacının nektarı; Oazıs; Xeyrin kor edilməsi; Müalicə etmə; Gültəkin və Xeyrin dueti; Səhrada tutaşma; Taleyin tərəzisi; Qəhrəmanların həyəcanı; Məkr və eşq; Şər qüvvələrin bir yerə toplanması; Xeyrin qələbəsi; Final.

Sayca 17 musiqi sırasını birləşdirən baletin məzmunu bir-birilə təzad təşkil edən, lakin vahid kompozisiya şəklində dörd səhnədə – proloq (“İnrada”), “Səhra”, “Oazıs” və epiloqda (“Xeyrin qələbəsi”) açıqlanır.

1. 1992-ci ildə Şövkət Məmmədova adına Opera studiyası. Azərbaycan Televiziyası və Radiosunun Niyazi adına simfonik orkestrinin ifasında Yaşar İmanovun dirijorluğu ilə yazılan fonoqramın müşayiəti və Bakı Xoreoqrafiya Məktəbinin tələbələrinin iştirakı ilə tamaşaya qoyulub. Sonra “mavi ekranda” video yazısı göstərib.

Əsas rollarda: Rəşid Əhmədov (Şər), Tatyana Suxorukova (Oazisin sahibi Gültəkin), Yelena Zorina (Xeyir), Svetlana Leontyeva (Qisas qızı), Tatyana Barkova (həyat ağacı Kök-saqqız), Maya Ramzanova (Səhra) çıxış ediblər.

2. 2008, 27 fevral. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

Libretto – Rəşid Əhmədov, quruluşçu-baletmeyster – Tamilla Şirəliyeva, musiqi rəhbəri və dirijor – Cavanşir Cəfərov, quruluşçu rəssam – Tahir Tahirov.

Əsas rollarda: Rimma İsgəndərova, Gülağası Mirzəyev (Xeyir), Yelena Skomorşenko, Samir Səmədov (Şər).

3. 2015, 13 dekabr. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

Tofiq Bakıxanovun yaradıcılığına həsr olunmuş gecədə bəstəkarın “Xeyir və Şər” və “Xəzər balladası” baletləri nümayiş etdirilib.

Notoqrafiya:

“Добро и Зло” балет-притча по “Хамсе” Низами Гянджеви. Баку, 1992, 195 с. (Əlyazma. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 1285).

Xeyir və Şər. Balet. Klavir. Bakı, 1994. Tusi adına ADPU.

* * *

“Nizaminin xatirəsinə” (1992).

İki hissəli.

Aqşın Əlizadənin “Kənd süitəsi” və Musa Mirzəyevin fortepiano pyesləri əsasında baletmeyster *Rəşid Əhmədov Karaçev* tərəfindən Bakı Kamera Teatrında tamaşaya qoyulub.

MÜZİKL

“Leyli və Məcnun”.

2011, 17 dekabr, Heydər Əliyev Sarayı.

Şairin 870 illiyinə həsr olunub. Layihənin müəllifi və rəhbəri – Mirsahib Musayev, ssenari müəllifi və quruluşçu rejissoru – İradə Gözəlova, rəqslərin quruluşçusu, ABŞ-ın Çikaqo ştatından olan xoreoqraf – Çarlz Lourens, quruluşçu rəssam – Rəşad Ələkbərov.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin “İrəli” İctimai Birliyinin birgə təşkilatçılığı ilə “Əfsanə geri qayıdır” şüarı altında Nizami Gəncəvinin eyniadlı poeması əsasında dünyada ilk dəfə özündə musiqi, drama, xoreoqrafiya və opera sənətlərini əks etdirən Hip-hop və R&B janrı.

İştirakçılar: Natavan Həbib (Leyli), Elşad Xose (Məcnun), Elnur Məmmədov (İbn Salam), Azad Şabanov (Zeyd), Oksana Rəsulova (Zeynəb), Natiq Şirinovun ritm qrupu.

Video çarx vasitəsilə Məcnunun atasını xanəndə Alim Qasimov, Leylin atasını meyxanaçı Ağamirzə, rejissorun əlavəsi olan “Şeytan” obrazını MC Murad, “Günəş adamı” obrazını isə Natiq Şirinov nümayiş etdirib. Musiqilərdə tar, kamança, balaban, tütək, nağara və ud səslənir.

5.2. SİMFONİK ƏSƏRLƏR

SİMFONİYALAR

Boris Zeydman. “Xosrov və Şirin”(1940).

Dörd hissəli.

Əsərin əsasını Nizaminin eyniadlı poemasında verilən mövzu təşkil edir. Xosrov gözəl Şirinlə memar-rəssam Fərhadın qarşılıqlı məhəbbətindən xəbər tutur. Xosrov qranit Bisütun dağında yol açacağı halda Şirini ona verəcəyinə söz verir. Fərhad işi tamamlayanda, ona Şirinin yalan ölüm xəbəri çatdırılır. Ümitsiz qalan Fərhad özünü öldürür.

(1908-1981)

Dramatik simfoniyanın birinci hissəsində (“Xosrov və Fərhad”) əsas qəhrəmanların obrazı açılır. İkinci hissə (Adante cantabile) zərif Şirinin surətini

əks etdirir. Üçüncü hissəni (“Təmtaraq”) rəqs melodiyası təşkil edir. Final hissədə (“Bisütun dağı”) xalq melodiyasına əsaslanan asta musiqi səslənir.

(1916-1979)

Olqa Nikolskaya. “Bəhram-Gur”.

“Yeddi gözəl” poemasının qəhrəmanının obrazı canlandırılıb.

Fikrət Əmirov. “Nizami”(1947).

Simli orkestr üçün.

Simfoniya Nizaminin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə “Nizanın xatirəsinə” adı ilə yazılmışdır. Dünyanın məşhur dirijorları – Leopold Stokovski, Şarl Münş, German Abendrot, Gennadi Pojdestvenski, Niya-zı əsəri özlərinə məxsus səsləndirmişlər.

Simfoniya dörd hissədən ibarətdir. 1-ci hissə Nizami obrazını əks etdirən müqəddimə (*Ahdante maestoso*) ilə başlayır. Bu leytmotiv əsər boyu ara-sıra eşidilir. Burada iki – kəskin, cəsarətli və lirik mövzular qarşılaşdırılır. Əsas mövzu ehtiraslı, köməkçi mövzu isə himn səciyyəlidir. Vals tempi, həyacanlı və poetik 2-ci hissə – skerso (*Allegretto gioso*) işıqlı və şadyana musiqi şairin gənclik illərini təcəssüm etdirir. 3-cü hissədə (*Andante molto sostenuto*) ulvi məhəbbət, fədakarlıq, 4-cüdə – (*Allegro con brio*) isə emosional, yüksək əhvali-ruhiyyə ilə Nizaminin dahiliyi, humanizmiliyi əks etdirilir.

Müəllif əsəri 1960 və 1964-cü illərdə redaktə etmişdir. İkinci redaktədə əsasən final hissəsinə toxunulmuşdur. Üçüncü redaktədə bütün hissələr işlənmiş və onların əvvəlində dinləyicini simfoniyanın şairi şöhrətləndirən bədii obrazlar aləminə istiqamətləndirmək məqsədilə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin” poemalarından və lirikasından götürülən misralar epigraf kimi verilib.

I hissə üçün Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasından bu misralar seçilmişdir:

(1922-1984)

Şeiri oxunanda bu Nizaminin,
 Özü də görünür hər sözdə yəqin,
 Gizlənib özünü verməz ki, nişan,
 Sənə hər beytində bir sirr danışan
 Yüz il sonra sorsan: “Bəs o hardadır?”
 Hər beyti səslənir: “Burda, burdadır!”

II hissədə Nizaminin qəsidəsindən bu sözlər verilir:

Dəf çalmaram səbəbsiz, toy olar təbil çalarsan.
 Sözümün yanında, sözsüz nə ki çalğı var, yalandır

III hissədə Nizaminin qəzəlindən üç bənd diqqətə çatdırılır :

Sənə aşiq olmuşam, nə məsləhət bilirdin?
 Xoşluq yolu ilə gəlím, ya rüsvayçılıq yolu ilə?
 Nə qədər ki, canım və ürəyim var, səni can və ürək kimi anacağam
 Ya mən yanına gələcəm, ya sən oraya gələcəksən.
 ... Sənsiz o haldayam ki, səndən iraq, heç kəs
 Nə əlim sənə çatır, nə sənsiz qərarım gəlir!

IV hissədə epiqraf kimi Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən bu misralar seçilib:

Nə qədər ki, cahan var, sözün coşsun qoy səsi,
 Qoy sözlə təzələnsin Nizaminin nəfəsi.

Səhnə “həyatı”:

1. Moskva, 1947, 15 sentyabr. P.İ.Çaykovski adına konsert zalı. Nizaminin 800 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclas. Dirijor – Nikolay Anosov.

2. Bakı, 1947, 27 sentyabr, Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı. Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli gecə. Dirijor – Niyazi.

3. Leypsiq, 1963, 29 noyabr, ikinci redaksiyada. Leypsiq radiosunun simfonik orkestri. Dirijor – Hans Röhner.

4. Moskva, 1964, mart, üçüncü redaksiyada. Ümumittifaq Radio və Televiziyasının Böyük Simfonik Orkestri. Dirijor – Gennadi Rojdestvenski.

5. Bakı, 1964, 20 may. Rus İncəsənəti Dekadası. Ümumittifaq Radio və Televiziyasının Böyük Simfonik Orkestri. Dirijor – G. Rojdestvenski.

6. London, 1965, 6 may. Royal Festival Holl. London Simfonik Orkestri. Dirijor – G.Rojdestvenski.

7. Vilyus, Kaunas, 1966. Litva Simfonik Orkestri. Dirijor – Niyazi.

8. Moskva, 1967. Azərbaycan Mədəniyyəti və İncəsənəti günləri. Çaykovski adına Moskva Dövlət Filarmoniyası. Dirijor – Niyazi.

9. Ankara, 1968. Ankara Radiosunun Konsert orkestri. Dirijor – Səbahəddin Qələndər.

10. Tehran, 1972. “Rudaki-Holl” salonu. Tehran simfonik orkestri. Dirijor – H.Səncəri.

11. Leninqrad (Sankt-Peterburq), 1972. Leninqrad Filarmoniyasının Böyük zalı. Dirijor – G.Rojdestvenski.

12. Moskva, 1981, mart. Azərbaycan kamera musiqisi festivalı.

13. Laxtı şəhəri (Finlandiya), 1984, aprel. Latviya Kamera orkestri. Dirijor – T.Livşitsin.

14. Əskişəhər (Türkiyə), 2008, İncəsənət sarayı. Dirijor – Yalçın Adıgözəlov.

15. Qdansk, 2010, 19 aprel, Kamera filarmoniya orkestri. Dirijor – Əyyub Quliyev.

16. London, 2010, 7 noyabr. London St.John`'s musiqi zalı. Femusa qızlardan ibarət olan simli alətlər ansamblı (bədi rəhbəri və yaradıcısı Nəzrin Rəşadova).

17. Bakı, 2012, 23 noyabr. Fikrət Əmirovun 90 illiyinə həsr olunmuş musiqi festivalı. Dövlət Kamera Orkestri. Bədi rəhbər və baş dirijor – Teymur Göyçayev.

18. Kiyev, 2013, aprel. Ukraynada Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti günləri. Ukrayna Milli Filarmoniyasının N.Lisenko adına sütunlu zalı. Dirijor – Valeri Matyuxin.

19. Moskva, 2014, 9 iyun. Beynəlxalq Musiqi Evi, Svetlanov zalı. “Moskva virtuozları” orkestri. Dirijor – Dmitri Yabloncki.

20. Vyana, 2014, 7 oktyabr. Vyana Konsert Evi. Azərbaycan musiqisinə həsr olunmuş konsert. Dirijor – D. Yabloncki.

21. Qəbələ, 2015, 31 iyul. VII Beynəlxalq Musiqi Festivalı. “Moskva virtuozları” Kamera orkestri. Dirijor – D.Yablonski.

Simfoniya Daşkənd, Riqa, Tallinn, Berlin, Qahirə, Nyu-York, Boston və Çikaqo şəhərlərində də səsləndirilib.

Notoqrafiya:

Fikrət Əmirov. Simfoniya. Nizaminin xatirəsinə. Simli orkestr üçün. Partitura. Bakı, Azərnəşr, 1964, 78 s.

“Nizami” simfoniyası, II hissə / Bədəlbəyli F., Rəcəbov O., Həsənova Ş. Axundova Y. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı. C.1. - Bakı: Mütərcim, 2011, s. 136.

“Nizami” simfoniyası, II hissə / Əfəndiyeva E. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Bakı, UniPrint, 2011, s. 299;

Фикрет Амиров. Симфония “Память Низами” для большого струнного оркестра. Партитура. Москва, Сов.комп., 1961, 72 с.; təkrar nəşr: Москва, Музыка, 1967, 74 с.

(1936-2001)

Məmməd Quliyev. Yeddinci simfoniya – Xəmsə”dən damlalar” (1993).

Nizami Gəncəvinin 850 illik yubiley ərəfəsində yazılmışdır.

Dörd bölümdən ibarətdir:

1. “Bayquşların söhbəti”;
2. “İskəndər və Nüşabə”
3. “Fərhad və Şirin”;

4. “Xeyir və Şər”.

İfa - Bakı, 2017, 17 fevral. M. Maqomayev adına Dövlət Filarmoniyası, Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonik orkestri. Dirijor – R.Abdullayev.

Notoqrafiya:

Məmməd Quliyev. Simfoniya № 7. “Xəmsə”dən damlalar”. Bakı, 1992, 118 s. (Əlyazması. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 1345).

SİMFONİK POEMALAR

Fikrət Əmirov. “Nizaminin xatirəsinə” (1941).

Tələbə ikən yazıb.

(1922-1984)

(1918-1982)

*Qara Qarayev. “Leyli və Məcnun” (1947).
Böyük simfonik orkestr üçün.*

Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyilə əlaqədar yazılıb. Əsər SSRİ Dövlət mükafatına (1948) layiq görülüb. Bəstəkarın qeyd etdiyi kimi, əsərin əsas qayəsi bütün maneələri fəth edən, ölümə belə qalib gələn məhəbbət mövzudur.

Birhissəli sonata formasında olan əsərdə şairin eyniadlı poemasının psixoloji və fəlsəfi mahiyyətli məzmununu üç musiqi obrazı vasitəsilə açılır.

Müqəddimədə (*Andante appassionato*) səslənən birinci obrazda faciəvi an canlandırılır. Əsas (*Allegro*) ikinci obrazda ehtiraslı məhəbbət təcəssüm olunur. Üçüncü köməkçi (*Adagio*) obraz lirik səpgidə verilir.

1. İlk ifa – Bakı, 1947, 27 sentyabr. Müslüm Maqomayev adına Filarmoniya.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli konsert. Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri. Dirijor – Niyazi.

2. Praqa, 1951. “Praqa baharı” Beynəlxalq Musiqi Festivalı. Dirijor – Niyazi.

3. Kiyev, 1963, mart. Ukrayna Dövlət Filarmoniyası. Dirijor – Natan Roxlin.

4. Bakı, 1967, oktyabr. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının III yubiley plenumu.

5. Paris, 1969. Ümumdünya rəqs festivalı.

6. Bakı, 1982, 26 mart. Qara Qarayevin yaradıcılıq gecəsi. Dirijor – Niyazi.

7. Bakı, 1985, 22 yanvar. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının VI qurultayı.

8. Bursa, 1998. XXXI Bursa Beynəlxalq festivalı. Dirijor – Həsənağa Adıgözəlzadə.

9. Eskişəhər, 2008, 26 fevral. İncəsənət sarayı. Dirijor – Yalçın Adıgözəlov.

10. Moskva, 2008, 5 dekabr. Sütunlu zal. P.İ.Çaykovski adına Böyük Simfonik Orkestr. Dirijor – Rauf Abdullayev.

11. Şəki, 2012, 4 iyul. Səki “İpək yolu” Beynəlxalq Musiqi festivalı. Azərbaycan Televiziya və Radiosunun Niyazi adına Simfonik orkestri. Dirijor – Azad Əliyev.

12. Bakı, 2014, 11 dekabr. Heydər Əliyev Mərkəzi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunan klassik musiqi gecəsi. Dirijor – Rauf Abdullayev.

13. Sankt-Peterburq, 2018, 28 mart. D.D.Şostakoviç adına Akademik Filarmoniya. Qara Qarayevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş konsert.

Filarmoniyanın Akademik Simfonik Orkestri. Dirijor – Rauf Abdullayev.
14. Qəbələ, 2018, 31 iyul. X Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı.

Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonik orkestri. Dirijor – Fuad İbrahimov.

Əsər Almaniya, Çexiya, Rumıniya və b. ölkələrdə də səslənmişdir.

Notoqrafiya:

“Leyli və Məcnun” simfonik poema. Böyük simfonik orkestr üçün. Partitura. Bakı, Azmusnəşr, 1958, 55 s.; *təkrar nəşr*: Bakı, Işıq, 1981, 51 s.

“Leyli və Məcnun” simfonik poema / Bədəlbəyli F., Rəcəbov O., Həsənova Ş. Axundova Y. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı. C.1. - Bakı: Mütərcim, 2011., s. 128.

“Leyli və Məcnun” simfonik poema / Əfəndiyeva E. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Bakı, UniPrint, 2011, s. 222;

Лейли и Меджнун. Симфоническая поэма для большого оркестра. Партитура.: М.-Л., Музгиз, 1949, 51 с.

(1914-1980)

Midhat Əhmədov. “Bəhram-Gur” (1948).

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında Bəhram şahın kənişi Fitnə ilə ova çıxması səhnəsi əsasında bəstələnib.

Bəhramın ov epizodu və cəngavər rəqsi fonunda igid Bəhram və gözəl Fitnənin məhəbbət səhnəsi canlanır.

Nəriman Məmmədov. “Fərhad və Şirin” (1980).

Simli orkestr və orqan üçün.

Nizami Gəncəvinin mövzuları əsasında yazılıb.

(1927-2015)

SİMFONİK SÜİTALAR

Qara Qarayev. “Yeddi gözəl” (1949).

Simfonik orkestr üçün.

Eyniadlı baletin musiqisi əsasında yazılıb. Beş hissəlidir: I. Vals, II. Adajio, III. Təlxəklər, IV. Yeddi şəkil – Giriş, 1. Hind gözəli, 2. Bizans gözəli, 3. Xarəzm gözəli, 4. Slavyan gözəli, 5. Məğrib gözəli, 6. Çin gözəli, 7. Gözəllər gözəli; V. Yürüş.

Əsər tam bitkin dramaturgiyaya malikdir, rəqs əsasında qurulub. Hər bir nömrə çox kəskin surətdə bir-birini əvəz edir.

1. İlk ifa – 1949, 13 oktyabr. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığına baxış günü. Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri. Dirijor – Niyazi.

2. Berlin, 1953. Simfonik orkestr. Dirijor – Q. Qildebran.

3. Praqa, 1954. “Praqa baharı” Beynəlxalq musiqi Festivalı.

4. Moskva, 1973. Ümumittifaq Radiosunun Böyük Simfonik Orkestri. Dirijor – Kamal Abdullayev.

5. Bursa, 1998. XXXI Bursa Beynəlxalq festivalı. Dirijor – Həsənağa Adıgözəlzadə.

Müxtəlif illərdə Danimarka və ABŞ-da, Sankt-Peterburq, Saratov, Lvov, Daşkənd, Samara, Praqa (“Praqa baharı” festivalı), Buxarest, Paris, London və b. şəhərlərdə səsləndirilib.

Notoqrafiya:

“Yeddi gözəl” baletindən süita. Bakı, Azmusnəşr, 1960, 123 s.

“Семь красавиц”. Сюита в пяти частях для большого симфонического оркестра. Partitura. М.-Л., Музыка, 1950, 124 с.

Qara Qarayev. “Xoreoqrafik lövhələr” (1953).

Simfonik orkestr üçün. “Yeddi gözəl” baletindən.

Dörd hissədən – 1. “Qızlar rəqsi”, 2. “Çin rəqsi”, 3. “Adajio” və 4. “Vals” simfonik pyeslərindən ibarətdir.

İlk ifa – Bakı, 1954, 18 fevral. Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri. Dirijor – Niyazi.

Notoqrafiya:

“Xoreoqrafik lövhələr”. Partitura. 1-ci nəşr: M., Muzqiz, 1950; 2-ci nəşr: Bakı, Azərmusnəşr, 1960.

(1918-1982)

(1946)

Qalib Məmmədov. “Nüşabə və İskəndər”(1983).

Xoreoqrafik şəkillər.

Səkkiz hissədən ibarətdir:

1. İskəndərin marşı;
2. İskəndər-elçi;
3. İskəndərin düşüncələri;
- 4, 5. Lirik xətt və s.

Ağıllı, təmkinli Nüşabə və çılğın, ehtiraslı fateh İskəndər surətləri bir-birilərinə təzad təşkil edirlər.

“Sirlər xəzinəsi”(1985).

Eyniadlı balet əsasında yazılıb, doqquz nömrədən ibarətdir:

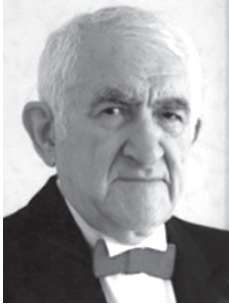
1. Yaranma. Himn (... Allah Yeri yaradır və deyir: Bu – yaxşıdır!).
2. Yaz (Şənlik rəqsi. Təbiətin oyanışı).
3. Sultan Səncər və qarı (Zülmkar hökmdar haqqında hekayə).
4. Muza (İlham) (Muza ilə həmsöhbət “... Dünya nə gözəldir!”).
5. Şairin şübhəsi və təzadları (“Dünyada nə baş verir!?”). Şair, həyat fəlsəfəsini müşahidə edən varlıq kimi).
6. Harun-ər Rəşid və baş qırxan (Həddini aşmış baş qırxan haqqında hekayə);
7. Muza (Şairin romantik arzuları).
8. Ov (azğın ehtiraslar, hökmdarların əyləncələri).
9. Gecənin aydınlaşması (Gecənin düşməsi, ürəyin və dünya sirlərinin dərk edilməsi).

1. İlk ifa – 1985. Azərbaycan Televiziyası və Radiosunun Niyazi adına Simfonik orkestri. Dirijor – Ramiz Məlik-Aslanov.

2. 2003-cü il, 26 sentyabr. Kamera və Orqan musiqisinin Bakı zalı, müəllif konserti. Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonikorkestri. Dirijor – Rauf Abdullayev.

Notoqrafiya:

Соқровищница тайн. Хореографическая сюита. Баку, 1987, 120 с. (Əl-yazması. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 775).

(1930)

Tofiq Bakıxanov. “Xeyir və Şər” (1992).
Eyniadlı balet əsasında.

İlk ifa – 1993-cü il, 28 fevral. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının plenimu. Dirijor – İsmayıl Hacıyev.

5.3. VOKAL-SİMFONİK ƏSƏRLƏR

Qara Qarayev. “Üç təsnif” (1939).
Səs və simfonik orkestr üçün.

Cabbar Qaryağdıoğlunun ifasında Nizaminin sözləri oxunan “Leyli”, “Şirin” və “Sarənc” (“Şur” muğamının şöbəsi) təsniflərinə əsasən işlənilmişdir.

Şairin “Leyli və Məcnun” və “Xosrov və Şirin” poemalarının qəhrəmanları vəsf edilir.

(1918-1982)

(1885-1948)

Üzeyir Hacıbəyli. “Nizami” kantatası (1947).
Bariton solo, xor və simfonik orkestr üçün.
Sözləri Süleyman Rüstəmindir:

Öz Gəncəsinə baxdı məhəbbətlə Nizami,
Baş əydi əziz xalqına hörmətlə Nizami.
Hər kəlməsi, hər cümləsi bir canlı xəzinə,
Təkdir bütün aləmdə bu sərvətlə Nizami...

Nizami Gəncəvinin 800 illiyinə həsr olunub. Partitura-ya tar da daxil edilib.

İkihissəli (“İthaf” və “Rəqs”) əsər əzəmətliyi ilə seçilir. Birinci hissə Nizaminin şərəfinə bir himn kimi səslənir, ikinci – instrumental hissə isə şən əhvali-ruhiyyədədir.

İlk ifa – Bakı, 1947, 27 sentyabr. Müslüm Maqomayev adına Filarmoniya, Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunan təntənəli gecə.

(1944-2017)

*Ədviyyə Rəhmətova. “Nizami” kantatası (1968).
İki hissəli.*

Tələbə ikən yazıb.

*Süleyman Ələsgərov. “Nizami”(1990).
Vokal-simfonik poema. Solist, xor və simfonik
orkestr üçün. Sözləri Hikmət Ziyanıdır.*

Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının 1993-ci il fevral ayında keçirilən plenumunda, müəllifin dirijorluğu ilə Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin xor kollektivi və orkestrinin müşayiətilə Sahib Kərimovun ifasında səslənib.

Notoqrafiya:

Ələsgərov S. Nizami. Vokal-simfonik poema. Solist, xor və simfonik orkestr üçün. Söz. Hikmət Ziyanıdır. Bakı, 1990, 49 s. (Əlyazması. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 1334).

(1924-2000)

(1926-2008)

*Ramiz Mustafayev. “Nizami” oratoriyası (1993).
Böyük xor və simfonik orkestr üçün lirik-epik
mövzuda yazılıb.
Sözləri Rəfiq Zəka Xəndanındır.*

İlk dəfə 1993-çü il fevralın 29-da Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının plenumunda səslənib. Dirijor – Faiq Mustafayev, Dövlət Xor Kapellasının rəhbəri – Elnarə Kərimova.

Beş hissədən ibarətdir. Birinci hissədə şairin müdrikliyi, mənəviyyəti, ikincidə (“Can Gəncə”) isə doğulduğu şəhər tərənnüm edilir:

Sən ki Nizamiyə can söyləmişən
Can Gəncə, can veribsən ona
Canlar sənə qurban.

Üçüncü hissədə əsərin əsas dramaturgiyası verilir:

Ey Nizami, adınla fəxr eləyirik biz
Bir şair tuta bilməz sənətin tutan yeri.

Dördüncü hissə təntənəli, möhtəşəm səslənir:

Bilir aləm ki, Nizami kimi
Ustad olan yoxdur
Yer üzündə bu ada
Üstün olan ad yoxdur.

Beşinci hissədə əsər yekunlaşır. Soprano səslə solo səslənir:

Leyli, Məcnun, nə qədər göz yaşı tökdürmüşsə
Ulu əzmiylə böyük tarix çökdürmüşdü.
Bu əsər bir ulu ustadın niyyətidir
Qəlbinin ən qəlbi səmimiyyətidir.

5.4. XOR ƏSƏRLƏRİ

Məmməd İsrafilzadə. “Hüsnün gözəl”(1941).
Qarışıq xor ilə fortepiano üçün.

Sözlərin ilk beyti:

Hüsnün gözəl ayətləri, ey sevgili canan!
Olmuş bütün aləmdə sənin şəninə şayan...

Notoqrafiya:

İsrafilzadə M. Hüsnün gözəl. Qarışıq xor ilə fortepiano üçün. Ön zöz müəl. və musiqi red. S.Qurbanəliyeva. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 16 s.

(1921-1943)

(1918-1982)

Qara Qarayev. “Payız”(1947).

A` capella xoru üçün.

Nizaminin 800 illik yubileyinə həsr olunub.

“Leyli və Məcnun” poemasından “Leylinin ölümü” lirik parçası səslənir:

Qaydadır, yarpaqlar tökülən zaman
Qanlı sular axar o yarpaqlardan...

1. İlk ifa – 1947, 29 sentyabr. Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının xor kapellası. Xormeyster – M.N. Kononenko.

Sonralar dəfələrlə xor kapellasının ifasında səslənmişdir.

2. 1967, 3 oktyabr. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının yubiley plenumu. Azərbaycan Dövlət simli kvarteti və Azərbaycan Dövlət xor kapellası.

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 260.

Georgi Burşteyn . “Поспеши” (Tez gəl,1948).

Поспеши мне на помощь, я гибну! Безмерны мученья,
Рядом нет никого, кто бы подал мне руку спасенья...

İlk ifa – 1948. Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası. Azərbaycan Dövlət Xor Kapellasının konserti.

(1907-1966)

(1936-2001)

Məmməd Quliyev. “Nizami haqqında dastan”(1980).

Qarışıq xor üçün, a` kapella.

Sözləri Ələkbər Salahzadəninindir.

Əsərdə üç əsas obraz canlandırılır:

1. Şair xatirəsinə kədərli rekviyem;
2. “Yallı” rəqsi fonunda Nizaminin vəsfi;
3. Himn – şairin mədhi.

Notoqrafiya:

Кулиев М. Песнь о Низами. Слова А. Салахзаде (перевод с азербайджанского М.Павловой). /Хоры советских композиторов, без сопровождения и в сопровождении фортепиано. М., Музыка, 1985. с. 14.

“Qəmgin musiqi”(poema).
12 ifaçı və soprano üçün.

Notoqrafiya:

Кулиев М. Музыка печали (поэма), для 12 исполнителей и сопрано. Слова Низами. Баку, 2000, 63 с. (Əlyazma. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 1729).

Rəşid Şəfəq. “Triptix” (1998).
A`capella xoru üçün

“Ey məni tərək edən!”
Ey məni tərək edən, mən nə eylədim?
Dərdimi, qəmimi kimə söyləyim?..

“Zülfünü görüncə”.
Ey qəddi sərvətək yüksələn canan,
Gözlərin ox atsa, ovlayar min can...

“Ömür vəfasızdır!...”
Ömür vəfasızdır, gülüm, insana,
Yaxşılıq toxumu sən ək hər yana...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb , 2014, s. 308-319.

(1940-2017)

(1934-2015)

Ramiz Mirişli. “Peyğəmbərin tərif”(1995).
Vokal poema.

“Allahu Əkbər” nidaları ilə səslənən kompozisiyada
“Xosrov və Şirin” poemasında verilən “Peyğəmbərin tərif” şeir parçasındakı:

Həzrət Məhəmmədə yüz min afərin!
Xilqət torpağıdır, buna ol əmin.
Həqiqət görünlər gözünə işiq,
Varlığa ziynətdi, ömrə yaraşiq...

misraları Xalq artisti Azər Zeynalov və xor ifa edir. İki dəfə təkrarlanan “Həzrət Məhəmmədə yüz min afərin” sözlərindən sonra “Segah”ın “Müxalif” şöbəsinin intonasiyaları “Bismillahir-rəhmanır-rəhim”lə başlanan və

akademik Hacı Vasim Məmmədəliyevin muğam üstündə qiraət etdiyi “Qurani-Kərim”dən ayələri müşayiət edir.

Notoqrafiya:

R.Mirişli. “Xosrov və Şirin” poeməsindən Peyğəmbərin tərifli: O da “Mərasim”, fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, 1995, 10 s. (Əlyazması. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyzazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 1532).

(1958)

Məmməd Cəfərov. “Dahi Nizami”.
Sözləri İncilab İsaqındır.

Şəmsi Kərimov. “Yar yolunda”.

Edərsə aşiqi cahil məzəmmət
Ona qiymət verər ariflər əlbət...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.300.

(1924-1977)

(1963)

Mehriban Əhmədova. “Ey səba!” (2014).

Eşqinin oduna yanırım, canan
Qəmindən boğaza yığılır bu can...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 312.

5.5. VOKAL-İNSTRUMENTAL ƏSƏRLƏR

(1897-1980)

Məmməd Nəsirbəyov. “Nizami” süitəsi (1940).
Mahnı və rəqs ansamblı üçün.
Sözləri Məmməd Rahimindir.

Cahangir Cahangirov. Qəzəl (1947).
Qarışıq xor ilə fortepiano üçün.

Bir də könül verərəmmi, ey bivəfa, xudrəsənd,
Çünki alıb apararsan başqasına olub bənd...

İlk ifa – 1948. Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, Azərbaycan Dövlət Xor Kapellası.

Notoqrafiya:

Cahangirov C. Qəzəl. Qarışıq xor ilə fortepiano üçün Bakı, Azmusnəşr, 1952, 14 s.; *təkrar nəşrlər*: Qəzəl. Qarışıq xor ilə fortepiano üçün. Tərtib edən, redaktoru və giriş sözünün müəllifi S.Qurbanəliyeva. Gəncə, Elm, 2011, 15 s.; Qəzəl. Kantata, işləyəni R.Əliyev. Bakı, 2012, 27 s.; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 286.

(1921-1992)

(1917-2002)

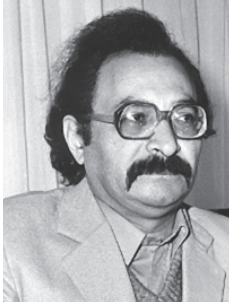
Cövdət Hacıyev. “Ey, gül”(1952).
Fortepiano ilə qarışıq xor üçün.

Düşüb eşqinlə bir sövdayə, ey gül,
Apardım sirmisəhrayə, ey gül!..

İlk ifa – 1956, mart. Azərbaycan bəstəkarlar İttifaqının I qurultayı.

Notoqrafiya:

Hacıyev C. Ey, gül. Fortepiano ilə qarışıq xor üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1956, 18 s.; *təkrar nəşr*: Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 268.

(1940-2017)

Notoqrafiya:

“Gözün-canın Cəncədir” / Mirzəyeva N. Rəşid Şəfəq: həyat və yaradıcılığı. - Bakı: MBM, 2010, s. 93.

*Rəşid Şəfəq. “Ulu Gəncə – Nizami torpağı” (1970).
Vokal silsiləsi.*

1. “Gəncəm, Gəncəm, hey (söz. Əhməd Cavadındır).
2. “Nizami torpağı” (soz. Hüseyn Arifindir).
3. “Gəncə” (sözləri Rəsul Rzanındır).
4. “Ulu Gəncə” (sözəri Hikmət Ziyanıdır)
5. “Gözün-canın Cəncədir” (sözləri Abdulla Şərifindir).

İlk ifa – 1970-ci il. Gəncənin mədəniyyəti və incəsənəti günləri. “Göy göl” mahnı və rəqs ansamblı.

(1936-2001)

Məmməd Quliyev. “Lirik poema” (1995).

Soprano, iki fleyta, fortepiano və simli orkestr üçün.

Notoqrafiya:

Məmməd Quliyev. Lirik poema. Soprano, iki fleyta, fortepiano və simli orkestr üçün. Söz. Nizamındır. Bakı, 1995, 27 s. (Əlyazması. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri və səsyzazmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 1334).

Firəngiz Əlizadə. “Gottes ist der Orient” (2000).

Dörd hissəli kantata. Qarışıq xor, orqan, arfa və zərb alətləri (Vibrafon, Glockenspiel, Tam-Tam, Grobe Trommel, 9 Javanesishe Gongs, 3 Bongos, Triangel) üçün.

Kantata alman şairi İohan Volfqanq Hötenin “Qərb-Şərq Divanı”nın “Müğənninin kitabı” silsiləsinin “Til-sim” şeirinin ilk mısrası (Allah Şərqdən gəlib) ilə adlandırılıb. Hər hissədə almanca Hötenin müxtəlif şeirləri və Azərbaycanca Xaqani Şirvaninin rübaisinin, Şah İsmayıl Xətəinin “Bahariyyə”sinin və Mirzə Şəfi Vazehin “Məhəbbət təranələr”nin iki bəndi ilə əvəzlənir. Əsər Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasından:

(1947)

Göydə parlarsa da nə qədər ulduz,
Günəşdir nur verən aləmə yalnız.

sözləriylə bitir.

Kantatada Şərq və Qərb mədəniyyətinin dialoqunu 14 xor partiyası təcəssüm etdirir. Əsərdə “Çahargah”, “Hümayun”, “Şur” və “Segah” muğamlarının intonasionaları səslənir.

1. İlk ifa – Köln, “Triennale” musiqi festivalı.

2. Nyu-York. “Contory-Nyu-York” xor kollektivi. Rəhbəri – Mark Şapiro.

Dəfələrlə dünyanın əksər şəhərlərində ifa edilib.

5.6. INSTRUMENTAL ƏSƏRLƏR

Boris Zeydman. “Nizamidən fraqmentlər” (1938).

Simli kvartet üçün.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması əsasında.

“Rapsodiya”(1954).

Əfrasiyab Bədəlbəylinin “Fərhad və Şirin” dramına yazılan musiqi mövzusunda.

(1908-1981)

(1916-1979)

Olqa Nikolskaya. “Xosrov və Şirin” (1947).

Ballada, fortepiano üçün.

(1916-1961)

Qənbər Hüseyinli. “Yeddi gözəl” rəqsi (1940-1941).

Xalq çalğı alətləri orkestri üçün .

(1946)

Qalib Məmmədov “**Nizaminin xatirəsinə**”.

Elegiya. Simli kvartet, solo fleyta və fortepiano üçün.

Sərdar Fərəcov. “**Qəsidə**”
(1991).

Orqan üçün sonata (Nizaminin xatirəsinə).

Notoqrafiya:

Fərəcov S. Qəsidə. Orqan üçün sonata. Bakı, 1991, 12 s.
(Əlyazması. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Not nəşrləri
və səsyzmaları şöbəsi, düzülüş şifrəsi 11329).

(1957)

5.7. KAMERA-VOKAL ƏSƏRLƏR

Nizaminin sözlərinə bəstələnmiş mahnılar klassik musiqinin kamera-vokal janrına aid olub, səslənmə xüsusiyyətinə və şeir növündən asılı olaraq, kitab və məqalələrdə “qəzəl-romans”, “təsnif-romans”, “romans-qəzəl”, “romans-rübəi”, “romans-xitab” və ya sadəcə “romans” adlarla dərc edilib. Üzeyir Hacıbəyli isə Nizaminin qəzəllərinə qoşduğu mahnıları “musiqili qəzəl” adlandırmış və Azərbaycan bəstəkar yaradıcılığında bu janrın təməlini qoymuşdur.

Bu janra aid olan musiqi əsərlərinin müəyyən hissəsi şairin yubiley illərində nəşr olunmuşdur. Onların sırasında Fikrət Əmirovun redaktəsi ilə nəşr olunan və böyük zövqlə hazırlanan (rəssamlar K.Kazımzadə, L.Kərimov) “Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəغمə və romanslar. Səs və fortepiano üçün” (Bakı, Azmusnəşr, 1947), Sevda Qurbanəliyevanın tərtib etdiyi və redaktorluğu ilə nəşr olunan “Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə” (Bakı, Elm və təhsil, 2011, ön söz müəllifi Fərhad Bədəlbəyli və Afaq Qəniyevanın tərtibçisi olduğu “Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları” (Bakı, Mütərcim, 2012), Rəşid Şəfəqin “Nizami musiqidə,

sənətdə” (Bakı, Şərq-Qərb, 2014) toplularını və Sevda Qurbanəliyevanın şairin poetik irsini musiqidə tərənnüm edən Azərbaycan bəstəkarlarının vokal əsərlərinin not yazıları daxil olan “Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə” (Bakı, Elm və təhsil, 2012) kitabını göstərmək olar. Bu not yazıları müasir Azərbaycan professional musiqi yaradıcılığının inkişafı üçün və eləcə də bədii, estetik təsəvvür baxımından böyük əhəmiyyət daşıyırlar.

Nizaminin sözlərinə səs və fortepiano üçün 70-dən çox mahnı – musiqili qəzəl, romans və mahnı yazılmışdır. Sözlərin ilk beyti göstərilməklə onların xronoloji ardıcılığı belədir:

MUSİQİLİ QƏZƏLLƏR

Üzeyir Hacıbəyli. “Sənsiz”(1941).

Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət sənsiz,
Hər nəfəs çəkdim, hədə getdi o saət sənsiz...

Notoqrafiya:

Hacıbəyov Ü. Sənsiz, fortepiano ilə oxu üçün. Bakı, Azərənəşr, 1944, 10 s. *təkrar nəşrlər*: 1945, 11 s; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s. 9; 1956, 15 s.; Bakı, Azərənəşr, 1966, 22 s.; Hacıbəyov Ü. Seçilmiş ariyalar, romanslar və mahnılar, fortepiano ilə ifa üçün. Tərt. ed. və red. Ə.Abbasov. Bakı, 1975, s. 58; Hacıbəyov Ü. Forteplano ilə oxu üçün romanslar. Bakı, 1981, s. 3; Hacıbəyov Ü. Ariyalar, romanslar və mahnılar. M., 1985, s. 28; Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 5; Bədəlbəyli F., Rəcəbov O., Həsənova Ş., Axundova Y. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı. Bakı, 2011, C.1, s.47; Əfəndiyeva E. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Bakı, UniPrint, 2011, s. 134; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s.6; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 13; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.10.

(1885-1948)

“Sevgili canan” (1943).

Hüsün gözəl ayətləri, ey sevgili canan!
Olmuş bütün aləmdə sənin şəninə şayan...

Notoqrafiya:

Hacıbəyov Ü. Sevgili canan. Bakı, Azərənəşr, 1944, 9 s.; *təkrar nəşrlər*: 1956, 8 s.; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları

nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s. 21; Azərbaycan bəstəkarlarının seçilmiş romansları, fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, Azərnəşr, 1966, s. 3; Azərbaycan bəstəkarlarının vokal əsərləri. Tərt. ed. S.Rüstəmov. Kiyev, 1971, s. 30; Hacıbəyov Ü. Seçilmiş ariyalar, romanslar və mahnılar. Tərt. ed. və red. Ə.Abbasov. Bakı, 1975, s.70; Hacıbəyov Ü. Forteplano ilə oxu üçün romanslar. Bakı, 1981, s. 15; Hacıbəyov Ü. Ariyalar, romanslar və mahnılar. M., 1985, s. 39; Bədəlbəyli F., Rəcəbov O., Həsənova Ş., Axundova Y. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı. Bakı, 2011, C.1, s. 59; Əfəndiyeva E. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Bakı, UniPrint, 2011, s. 137; Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 16; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 24; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 16; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.24.

Hacıbəyov Ü. Sənsiz və Sevgili canan: fortepiano üçün uyğunlaşdırın Q. Burşteyn. Bakı, Azərnəşr, 1966, s. 16; *təkrar nəşrlər*: Sənsiz; Sevgili canan. Bakı, Işıq, 1981, 20 s.; Sənsiz; Sevgili canan. Ön söz - Anarıdır. Bakı, Işıq, 1985, 66 s.; Sənsiz; Sevgili canan: fortepiano ilə oxumaq üçün romans-qəzəllər. Tərt. ed., red. və giriş söz müəll. S.Qurbanəliyeva; Gəncə: Elm, 2011, 22 s.

“Sənsiz” və “Sevgili canan” musiqili qəzəllərini xalq çalğı alətləri orkestri üçün Ağabacı Rzayeva işləyib, simfonik orkestr üçün isə Niyazi orkestrləşdirib. Bu vokal əsərlərinin ifası zamanı onları estrada orkestri də müşayiət etmişdir.

Musiqili qəzəllər Moskvada P.İ.Çaykovski adına konsert zalında Nizaminin 800 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclasda (1947, 15 sentyabr) səslənmişdir (solist Kazım Məmmədov).

Hər iki musiqi əsərinin ilk ifaçısı professional vokal sənətimizin banisi Bülbül olmuşdur. Onun xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiətilə lirik-dramatik tenor səslə oxuduğu bu vokal incilərini həyəcənsiz dinləmək mümkün deyil.

Müslüm Maqomayəevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Dövlət Estrada-Simfonik orkestrin əzəmətlə səslənən sədaları altında böyük ehtirasla və coşğunluqla bariton səsiylə oxuduğu “Sənsiz” və “Sevgili canan” dinləyəcilərə böyük zövq verir.

MAHNI VƏ ROMANSLAR

Ərtoğrol Cavid. “Yar gəlmiş idi” (1940).

Gecə xəlvətə bizə sevgili yar gəlmiş idi,
Üzü aydan da gözəl nazlı nigar gəlmiş idi...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 92.

Azərbaycan qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrol Cavid. Layihənin müəllifi və tərtibçi G.Babaxanlı. On üçüncü cild.. Bakı, Proqres, 2015, s. 188.

(1919-1943)

(1907-1966)

*Georqi Burşteyn . “Светла, как месяц”
 (“Ay bənizli gözəl”) (1941).*

Светла как месяц, как пери нежна, достойна
царского венца она,
Как юный месяц освещает ночи живой водой ее
сверкают очи...
(пер. Птицына)

Ay bənizli gözəl, incə pəri, şah tacına layiq gözəlliyi
Yenə ay tək hər yana işıq yayır, gözündə həyat nuru parlayır...
(ruscadan tərc. ed. Ərtoğrol)

Notoqrafiya:

Burşteyn Q. Ay bənizli gözəl. Tenor ya soprano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1941, 7 s.; *təkrar nəşr*: Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.193.

Midhət Əhmədov. “Ey, Nizami” (1941).

Gecə xəlvətə bizə çeşmi-xumar gəlmiş idi,
Üzü aydan da gözəl nazlı nigar gəlmiş idi...

(1914-1980)

(1911-1979)

Olqa Nikolskaya. “Nizami. Ölməz dahi nəğməkar”
(1941).

Zil səs üçün. Sözləri Tələt Əyyubovundur.

Ellər deyir dastanım,
Varlığım, həyacanını
Bundan belə qoy başlasın
Ay da, gün də dövrənəm...

Notoqrafiya:

Nikolskaya O. Nizami. Ölməz dahi və nəğməkar (söz. Ə.Tələt). Bakı, 1941, 6 s.; *təkrar nəşr*: Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.249.

“Любимая”(Sevgilim), 1955

Вчера из-за темной завесы любимая тихо пришла
В её величавом сиянии душа моя стала светла...

Notoqrafiya:

Никольская О. Любимая. Романс для голоса с фортепиано на слова Низами. Баку, Азмузиздат, 1955, 7 s.

(1922-1984)

Fikrət Əmirov. “Gülüm” (1943).

Aşiqəm, əmrini ver aşiqi-nalanə, gülüm,
Yanına ya gəlim əql ilə, ya divanə, gülüm?..

İlk ifa – Moskva, 1947, 15 sentyabr.
P.İ.Çaykovski adına konsert zalı. Nizaminin
800 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclas, solist
Kazım Məmmədov.

Notoqrafiya:

Əmirov F. Gülüm, fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1945, 5 s.; *təkrar nəşrlər*: Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s. 28; 1955, Azmusnəşr, s. 7; Əmirov F. Sevdiyim yardı mənim: fortepiano ilə oxumaq üçün mahnılar. Bakı, Azərənəşr, 1969, s.20; Əmirov F. 20 mahnı: fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, İşıq, 1977, s.81; Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., redaktor və ön söz müəl. S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 24; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal

musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 34; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s.29; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.115.

Qənbər Hüseynli.

“Ey gözüm, de, görmədinmi ?!”(1946).

Ey gözüm, de görmədinmi, burdan canan gəldi-getdi
Fəğan edib mən ağladım, yar gülüb yan gəldi-getdi...

Notoqrafiya:

Hüseynli Q. İlk məhəbbət: fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1959, s. 40; *təkrar nəşrlər*: Qurbanəliyeva S., Rəfibəyli L., Seyfullayeva N. Qənbər Hüseynli yaradıcılığı milli ənənələr kontekstində. Bakı, Adiloğlu, 2006, s. 125; Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 32; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 43; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 58.

(1916-1961)

“Sənsiz” . Nəzirə, Üzeyir Hacıbəyliyə ithaf .
Sözləri Nizaminindir.

“Romans” . Nizamiyə həsr olunub.
Sözləri Ə.Cəfərovundur.

İlk ifa – 1953, Gəncə şəhərinin birləşmiş xoru.

(1911-2002)

Hökümə Nəcəfova. “Yarım gəldi” (1947).

Şəmi söndür!

Şəmi söndür dəxi, pərvanə, ki, yarım gəldi,
Gülə bax, ağla bulud, nazlı nigarım gəldi...

Notoqrafiya:

Nəcəfova H. Yarım gəldi / Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s. 96; *təkrar nəşrlər*: Nəcəfova H. Ana yurdum (Mahnı və romanslar). Bakı, İşıq, 1991, s. 47; Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., redaktor və ön söz müəll. S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil,

2011, s. 48; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 70; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 90; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.41.

“Qəzəl”(1991).

Yenə tövbə evimi eşq xərab etmədədir,
Aşiq iftarını sevda meyi-nab etmədədir...

Notoqrafiya:

Nəcəfova H. Ana yurdum (mahnı və romanslar). Fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, Işıq, 1991, s. 53; *təkrar nəşr*: Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 79.

“Tez gəl”.

Sənsiz ölürem, nigar, tez gəl!
Ömrüm başa yetdi, yar, tez gəl!..

Notoqrafiya:

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 87.

Ağabacı Rzayeva. “Könlüm” (1947).

Könlüm sitəminlə canə yetdi,
Ahım odu asimanə yetdi...

Notoqrafiya:

Rzayeva A. Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s. 50; *təkrar nəşrlər*: Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniaturlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 36; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 49; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 47; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.51.

(1912-1975)

“Qəmər nə lazım”(1968).

Sən, sənsən əyər, qəmər nə lazım?
Bu ləblə daha şəkər nə lazım...

Notoqrafiya:

Rzayeva A. Romanslar. Fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, Azərənəşr, 1968, s.1; *təkrar nəşr*: Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 55.

(1916-2005)

Ədilə Hüseynzadə. “Vəslin həvəsi” (1947).

Vəslin həvəsi ömrümü son anə yetirdi
Hicran qəmin xəncərini qanə yetirdi...

Notoqrafiya:

Hüseynzadə Ə. Vəslin həvəsi / Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s. 65; *təkrar nəşrlər*: Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi. S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 41; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 61; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s.60; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.64; Hüseynzadə Ə. Mahnı və romanslar, Bakı, 2016, s. 3.

“Ey gözüm, de görmədinmi”.

Ey gözüm, de görmədinmi, burdan canan gəldi-getdi
Fəğan edib mən ağladım, yar gülüb yan gəldi-getdi...

(1924-2013)

Şəfiqə Axundova. “Nə gözəl” (1947).

Nə gözəl, nə xoş gəlibdir belə daimi qəmin, yar.
Onu şadlığa dəyişməm, edirəm buna əmin, yar...

İlk dəfə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli konsertdə (1947, 27 sentyabr) Sona Aslanova ifa etmişdir.

Notoqrafiya:

Axundova Ş. Nə gözəl / Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s.35; *təkrar nəşrlər*: Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 61; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 36; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 104; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.124.

“Nizami necə səbr etsin əzizim” (1958).

Gördün nə bəla çəkdi başım eşqin ucundan?
Dözdüm qəminə, gəlmədi, bax, dostluğa nöqsan...

Notoqrafiya:

Axundova Ş. Nizami necə səbr etsin, əzizim /Axundova Ş. Mahnı və romanslar: fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, 1958, s. 35; *təkrar nəşrlər*: Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi. S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 56; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 98; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 96; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.132.

“Neçin qəmxar saxlarsan” (1960).

Mənim tək köhnə bir dostu neçin qəmxar saxlarsan?
Mənə əhsən deyir aləm, nə yaxşı yar saxlarsan!..

Notoqrafiya:

Axundova Ş. Neçin qəmxar saxlarsan. Forteplano ilə oxumaq üçün romans. Bakı, Azmusnəşr, 1960, 6 s.

“Ayüzlü nigarım”(1961).

Ayüzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan?
Bir söylə, kimin şənində şayan olacaqsan?..

Notoqrafiya:

Axundova Ş. Ayüzlü nigarım / Lirik mahnılar. Bakı, 1961, s.9.

“Cahanda”.

Cahangir Cahangirov. “**Gül camalın**” (1947).

Gül camalın gülə dedi: - Dur, pərdə sal üzündən!
Güllər zünnar bağlamışdır yanağından , üzündən...

Notoqrafiya:

Cahangirov C. Gül camalın / Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s.85; *təkrar nəşrlər:* Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 71; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 117; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s.80; Rəşid Şəfq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.103.

(1921-1992)

“Nizami düşüncələri”.

(1917-2000)

Tofiq Quliyev. “**Könlüm**” (1947).

Könlüm sitəminlə canə yetdi,
Ahım odu asimanə yetdi...

“**Qəzəl**” (1947).

Gözüm aydın, gözümə surəti canan görünür,
Bəxtimin güzgüsündə sünbülü-reyhan görünür...

Süleyman Ələsgərov. “**Sərvi xuramanım mənim**”
(1947).

Ey gülər üzlü sevgilim, sərvi xuramanım mənim,
Sən mənim olmasan da, sənindir canım mənim!..

Notoqrafiya:

Ələsgərov S. Sərvi xuramanım mənim / Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s.73; *təkrar nəşrlər:* Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəll-

(1924-2000)

lifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 82; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 130; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s.67; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.139.

Adil Gəray Məmmədbəyov. “Yar gəlmiş idi”(1947).

Gecə xəlvətə bizə çəşmi-xumar gəlmiş idi,
Üzü aydan da gözəl nazlı nigar gəlmiş idi....

Notoqrafiya:

Adil Gəray M. Yar gəlmiş idi / Azərbaycan bəstəkarlarının Nizamının qəzəllərinə yazdıqları nəغمə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s. 42; *təkrar nəşrlər*: Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.102; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 154; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 42; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.72.

Qeyd: Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasına uyğun olaraq tar üçün yeddi (“Rast”, “Bayatı-Şiraz”, “Çahargah”, “Mahur-hindi”, “Segah”, “Şüştər”, “Şur”) etüd bəstələmiş və Üzeyir Hacıbəylinin redaktəsi ilə 1943-cü ildə nəşr olunmuşdur. İkinci nəşri “Muğam etüdləri” adıyla 1998-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

(1919-1973)

(1918-2005)

Hacı Xanməmmədov. Surəti canan görünür (1947).

Gözüm aydın, gözümə surəti canan görünür,
Bəxtimin güzgüsündə sünbülü-reyhan görünür...

Notoqrafiya:

Xanməmmədov H. Surəti canan görünür / Azərbaycan bəstəkarlarının Nizamının qəzəllərinə yazdıqları nəغمə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1947, s. 56; *təkrar nəşrlər*: Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., redaktor və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.94; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 144; Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 51; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.81.

(1940)

Nərgiz Şəfiyeva. “Olacaqsan”(1957).

Ayüzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan?
Bir söylə, *kimin şəninə şayan olacaqsan?..*

“Çəkirəm”(1957).

Fəxr elə yar ki, barını çəkirəm,
Saf ürəkdən qubarını çəkirəm...

Fəridə Quliyeva. “Mehman edəsən” (1963).

Mümkünmüdür məni qurban edəsən?
Dərdlərimi görüb dərman edəsən?..

Notoqrafiya:

Quliyeva F. İki romans, fortepiano ilə oxumaq üçün.
Bakı, Azərənşr, 1963, s. 3.

(1930-1989)

Məmməd Nəsirbəyov. “Aşıqəm”(1967).

Aşıqəm, əmrini ver, aşıqi-nalanə, gülüm,
Yanına ya gəlīm əql ilə, ya divanə , gülüm?..

Notoqrafiya:

Nəsirbəyov M. Romanslar. Forteplano ilə oxuma üçün.
Bakı, Azərənşr, 1967, s. 15; *təkrar nəşr*: Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.34.

(1897-1980)

Zakir Bağırov. “Gələcək nəslə xitab” (1973).

Bu kənddə mən kimi çoxdur yatanlar,
Heç kəs düşünməz ki, burda adam var...
(“İskəndərnamə” poemasından)

Notoqrafiya:

Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün(tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 66; *təkrar nəşrlər*: Qur-

(1916-1996)

banəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 110; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.242.

(1937-1997)

Tamilla Məmməd zadə. “Etmədadır” (1978).

Yenə tövbə evimi eşq xarab etmədadır,
Könlümə bir mələyin sevgisi od saldı inan...

Notoqrafiya:

Məmməd zadə T. Romanslar: fortepiano ilə oxumaq üçün.
Bakı, İşıq, 1989, s.19.

Azər Rzayev. “Lirik mahnı”.
Səs və kamera orkestri üçün (1980).

Ey gözəl afətlərə sultan olan!
Qoyma baxa hüsnünə düşmən olan!..

Notoqrafiya:

Rzayev A. Lirik mahnılar. Forteplano ilə oxumaq üçün.
Bakı, İşıq, 1980, s.16; *təkrar nəşrlər*: Rzayev A.Mahnılar.
Forteplano ilə oxumaq üçün. Bakı, 1989,s. 16; Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və forteplano üçün (tərt. ed., redaktor və ön söz müəl. S.Qurbanəliyeva). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 109; Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 163; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.202.

(1930-2015)

(1926-2008)

Ramiz Mustafayev.

“Yenə tövbə evimi eşq xarab etməkdədir”.

Yenə tövbə evimi eşq xarab etmədədir,
Aşıq iftarını sevda meyi-nab etmədədir...

(1930-1991)

Telman Hacıyev.

“Ey gözüm, de, görmədinmi”.

Ey gözüm, de görmədinmi, burdan canan gəldi-getdi
Fəğan edib mən ağladım, yar gülüb yan gəldi-getdi...

Sevda İbrahimova.

“Tez gəl”(1981).

Sənsiz ölüərəm, nigar, tez gəl
Ömrüm başa yetdi, yar, tez gəl!..

Notoqrafiya:

İbrahimova S. Vokal musiqi albomu. I dəftər. Bakı, 2009, s.32; *təkrar nəşrlər*: Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s.100; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, s.163.

(1939)

“Səninlədir canım mənim!”(1991).

Nizami Gəncəvinin 850 illiyinə həsr olunub.

Ey gülər üz lü nigarım, sərv-i-xuramanım mənim,
Sən mənim olmasan da, bil, səninlədir canım mənim!..

Notoqrafiya:

İbrahimova S. Vokal musiqisi albomu. Birinci dəftər. Bakı, 2009, s. 36; *təkrar nəşrlər*: Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s.105; Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 169.

(1946)

Qalib Məmmədov . **“Yenə tövbə evimi”.**

Yenə tövbə evimi eşq xərab etmədədir,
Aşiq iftarını sevda meyi-nab etmədədir...

Notoqrafiya:

Məmmədov Q. Yenə tövbə evimi: qəzəl. Bakı, 1985, 11 s.

Elnarə Dadaşova. “Xoşkeçər...”(1983).

Hüsnünü gördükcə dilbər, ruzigarım xoş keçər
Vəslinə çatdıqda halım, ey nigarım, xoş keçər...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.186.

(1952)

“Dedim”(1984).

Dedim bu qəlbinə, gəl qan uddurma,
Bir busə lütf eylə, uzaqda durma...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.208.

“Bicarə o kəs ki”(1984).

Bicarə o kəs ki, nigarı yoxdur,
Müşküldür işləri, qəmxarı yoxdur...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.212.

“Ədalət”(1984).

Ədalət həmişə zəfər gətirər,
Zülm isə aləmə zərər gətirər...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.217.

(1944-2017)

Ədvyyə Rəhmətova. “Ey gözəl”

Ey gözəl afətlərə sultan olan!
Qoyma baxa hüsnünə düşmən olan!..

“Dəyişməram”.

*Min sevincə dəyişməram uğrundakı bircə qəm
O qəm mənə bəxş eləyir ölməz. İtməz bir aləmi...*

Şəmsi Kərimov.

“Ayüzlü nigarım kimə mehman olacaqsan”.

Ay üzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan?
Bir söylə, kimin şəninə şayan olacaqsan?..

(1924-1977)

(1972)

Ceyhun Allahverdiyev . “Nədəndir?” (1991).

Nizami Gəncəvinin 850 illiyinə.

Mənim ox qəlbimə dəymiş, gözüm ağlar, nədəndir?
Özün qəlbimdəsən, nəqşin sinəm dağlar, nədəndir?..

Notoqrafiya:

Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, 109; *təkrar nəşrlər:* Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.221; Allahverdiyev C. Romanslar. Səs və fortepiano üçün. Klavir. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s. 9.

“Dilbər” (1991).

Dilbər, necə bilsən, sənə bənzər nişanım var.
Qəlbim ləbinə, sübhüm isə zülfünə oxşar...

Hər iki romans Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Kamera musiqisi festivalında (2005, 29 yanvar) səslənib.

Notoqrafiya:

Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Bakı, Mütərcim, 2012, s.115; *təkrar nəşrlər:* Rəşid Şəfəq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.229; Allahverdiyev C. Romanslar. Səs və fortepiano üçün. Klavir. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.14.

Nəriman Əzimov. “Nizami yurdu” (2000).

Sözləri Cahangir Məmmədovundur.

(1936-2016)

(1955)

Şəmsəddin Qasimov. “Olacaqsan” (2003)

Ayüzlü nigarım kimə mehman olacaqsan?
Bir söylə, kimin şəninə sayan olacaqsan?..

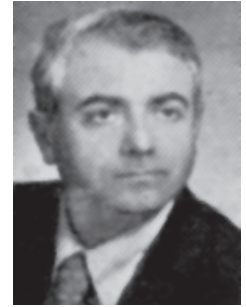
Dadaş Dadaşov. “Ay üzlü nigarım” (2013).

Səs və kamera orkestri üçün.

Ayüzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan?
Bir söylə, kimin şəminə şayan olacaqsan?..

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s.153.

(1935)

(1940-2017)

Rəşid Şəfq. “Hicran”.

Tanışdır gözlərin sən ilə canan,
Onlara işığı sən verdin, inan...

Notoqrafiya:

Rəşid Şəfq. Nizami musiqidə, sənətdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, s. 176.

* * *

Başqa millətlərin nümayəndələri də Nizami Gəncəvi irsinə biganə qal-mayıblar.

Fransız yazıçısı və dramaturqu *Alen Röne Lesaj* Nizaminin “Yeddi gözəl”dəki “Xeyir və Şər” nağılının məzmunundan istifadə edərək “**Çin şahzadəsi**” komik operasını (1729), italyan dramaturqu Karlo Qotsinin eyni nağıl əsasında yazdığı (1762) pyes əsasında isə *Cakomo Puççini* “**Turan-dot**” operasını (librettosu Cuzeppe Adami və Renato Simonindir) yazmışdır (1926).

İran bəstəkarı və musiqişünası *Ruhulla Xaliqi* Nizaminin sözlərinə iki mahnı bəstələmişdir (1937).

Rus bəstəkarı və musiqişünası akademik *Boris Asafyevin* “**Slavyan gözəli**” (ikinci adı “Sehrli qəsər”, 1941) 4 pərdə, 6 şəkildən ibarət operanın librettosunu və şeirlərini Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması əsasında Üzeyir Hacıbəylinin məşhur “Koroğlu” operasının librettosunun müəllifi Heydər İsmayılov yazmışdır. Operanın səhnə üzü görməsi üçün təşəbbüs edilsə də, indiyə qədər həyata keçirilməyib. Əsərin librettosu, klaviri və partiturası Rusiya Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində qorunur (qovluq № 658), fotoneqativləri isə Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılır.

Bakıda fəaliyyət göztərən *Anton Mailyan* “Yeddi gözəl” poeması əsa-sında “**Hind gözəli**” baletini (1941), Aşqabadda anadan olan və uzun zaman Tacikistanda yaşayan *Sergey Balasanyan* isə “**Leyli və Məcnun**” baletini (1947) və onun əsasında **Birinci** (1949) və **İkinci süitaları** (1958) yazmış-lar.

Bakı Musiqi Akademiyasının məzunu, Dağıstan bəstəkarı Murad Kajla-yev “**Fərhad və Şirin**” simfonik freskaları (1979), iranlı soydaşımız, tanın-mış bəstəkar və dirijor *Fərhad Fəxrəddini* xanəndələrin iştirakı da nəzərdə tutulan Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması əsasında “**Deyişmə**” simfo-niyasını bəstələmişdir.

6. NİZAMINİN QƏZƏLLƏRİ MUĞAM İFAÇILIĞINDA

Muğamların ifası vaxtı Nizami Gəncəvininin daha çox “Yenə də könlüm”, “Könlümü bir mələyin sevdası”, “Onun eşq atəşi”, “Diləyirdim mənə sən”, “Düşüb eşqinlə”, “Könlüm sitəminlə canə yetdi”, “Qönçə kimi min dərdə”, “Üzün müştəqiyəm, ey dost,”, “Yenə tövbə evimi”, “Gördün nə bəla çəkdi” sözləri ilə başlanan qəzəllərinə müraciət olunmuşdur.

“Segah” muğamında Fatma Mehrəliyeva “Etmədədir”, Məhərrəm Həsənov “Görünür” rədifli qəzəlləri ifa ediblər, İslam Rzayev isə “Gördün nə bəla çəkdi başım eşqin ucundan”, “De, Nizami neçə səbr etsin” sözlərinə üstünlük vermişdir.

Eynulla Əsədov “Şahnaz” muğamını “Gözüm aydın, gözümə surəti canan görünür” qəzəli ilə başlayır. “Kürdü” guşəsini Nizaminin qəzəlindən iki beytlə ifa edir:

Ey sənəm, vəslin ilə, öylə ki, şad oldu könül,
Yırtdı qəm köynəyini, gül kimi xəndan görünür.
Şadlığından alışıb yandı Nizami, dedi ki:
“Gözüm aydın, gözümə surəti-canan görünür”.

Gülağa Məmmədov təsniflərdə “Yenə tövbə evimi eşq xərəb etmədədir”, “Gözün aydın, gözümə surəti-çanan görünür” sözləri ilə başlanan qəzəllərdən istifadə etmişdir.

Zərbli muğamlarda Xan Şuşinski “Heyratı”da “Gözün aydın, gözümə surəti canan görünür” misrası ilə başlanan qəzəldən üç beyt ifa edib. Töhfə Əliyeva oxuduğu “Səmayi-şəms”in mətnini “Ayüzlü nigarım kimə mehman olacaqsan?” misrası ilə başlanan qəzəl təşkil edir. Alim Qasımov “Heydəri” zərbli muğamı ifa edərkən “Röyada mən cənnət şamin can içrə rəxşan tapmışam” misrası ilə başlanan qəzəlin bir beytini oxuyub.

Bakıda 2005-ci ildən başlayaraq keçirilən “Muğam Televiziya Müsəbiqəsi”ndə yarışın bir günündə iştirakçılar, müsəbiqənin tələbinə uyğun olaraq, Nizaminin qəzəllərinə müraciət etməli olurlar. Onlar oxuduqları “Hümayun” “Mahur-hindi”, “Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-Kürd”, “Şur” və s. muğamların müxtəlif tərkib hissələrinin ifası zamanı Nizaminin “Ayüzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan?”, “Ey qibleyi-canım, dəxi meyxanədən əl çək!”, “Yenə tövbə evimi eşq xərəb etmədədir”, “Gecə xəlvətcə bizə sevgili yar gəlmiş idi” və s. misralarla başlanan qəzəlləri seçmişlər.

Müğənnilər bu qəzəllərə müraciət etdikdə, əlbəttə, onların məzmunu, axıcılığı və vəznini nəzərə almışlar.

Mənbə:

Həşimov A.H. 10 zərbi muğam. Sumqayıt, Zərdabi Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC, 2003, 64 s. (s. 17).

Zöhrabov R. Zərbi-muğamlar (musiqi-nəzəri tədqiqat). Bakı, Mars-Print, 2004, 404 s. (s. 383, 384).

7. NİZAMİNİN HƏYATINI VƏ “XƏMSƏ” SÜJETLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN TEATR TAMAŞALARINA VƏ KİNOFİLMLƏRƏ YAZILAN MUSIQİ

Yazıçılarımız Nizami dühasından ruhlanaraq, onun keçdiyi zəngin həyat yolunu işıqlandıran və “Xəmsə” süjetlərini əks etdirən çox maraqlı dram əsərləri yazmış, bu mövzuda yaradılan ssenarilər əsasında isə bədii, sənədli və cizgi filmləri çəkilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan teatrının təşəkkülü dövründə tamaşalara musiqi tərtibatı verilməyib. Keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq tamaşaların antraktlarında sazəndələr, aşıqlar və “Şərq orkestri” çıxış edərək pyeslərin məzmunları ilə əlaqəsi olmayan musiqi nömrələri ifa olunurdu.

Teatr musiqisinin yaranması ilk dəfə 1919-cu ildə Azərbaycan dramaturgiyasının korifeylərindən biri, nadir istedadla malik şair, rejissor, teatr və kinoşünası Cəfər Cabbarlının “Aydın” tamaşasında istifadə etdiyi musiqilərlə bağlıdır. O daha sonra digər tamaşalarında – “Oqtay eloğlu” (1921), “Sevil” də (1927) müxtəlif musiqilər təqdim etmişdir. 1928-ci ildə Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” tamaşasının dirijoru olmuş görkəmli bəstəkar, dirijor, musiqişünas və ictimai xadim Əfrasiyab Bədəlbəyli C.Cabbarlının bəzi musiqilərindən istifadə etmiş, özü də müxtəlif melodiya bəstələyətək əsərə rəngarəng musiqi tərtibatı vermişdir. Ə.Bədəlbəyli həmçinin Nizamini “Xosrov və Şirin” poeması əsasında Səməd Vurğunun yazdığı “Fərhad və Şirin” dramına da ilk olaraq musiqi bəstələmişdir. Sonralar musiqi janrının teatr və kino növlərinə tanınmış bəstəkarlarımız da müraciət edərək, bu sahədə uğurlar qazanmışlar.

Məlumdur ki, pyes və kinofilmlərdə səslənən musiqi onların məzmununu, ideyasını açıqlanmasında və dramaturji inkişafında mühüm rol oynayır, əsərlərdə cərəyan edən hadisələrdən asılı olaraq, tamaşaçılarda lirik-psixolo-

ji və emosional ovqatlar yaradır. Bu haqda görkəmli bəstəkarımız Cahangir Cahangirovun fikirləri yazıçı-publisist Fazil Rəhmanzadə “Gözəlliyə açılan pəncərə” kitabında (Bakı, Gənclik, 1977) belə əks olunur: ... “musiqi bütün janrlarda olan filmlər üçün əsasdır, aparıcı qüvvədir, kompozisiya bitkinliyinə kömək edir, süjetin aydın təfsirinə yardım göstərir, rejissor, operator və aktyor işinin birgə yaradıcılıq məhsulu olan filmin emosional təsir qüvvəsini artırır” (s. 81,82).

Aşağıda Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı əsasında yazılan pyeslərin və çəkilən filmlərin məzmunu, yaradıcı heyəti, müşayiət edən musiqi və onların müəllifləri haqqında məlumat verilir.

7.1. PYESLƏR

Səməd Vurğun. “Fərhad və Şirin”.

3 pərdə 10 şəkildə mənzum faciə.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının motivləri əsasında yazılıb.

1. İlk tamaşa – 1941, 6 noyabr, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı.

(1907-1976)

Quruluşçu rejissor – Ədil İsgəndərov, bədii tərtibat – Nüsrət Fətullayev, rəssam – Əsgər Abbasov, geyim eskizləri – Kazım Kazımzadə, bəstəkar – Əfrasiyab Bədəlbəyli, rəqslərin quruluşu – Sara Mirəliyeva.

Rollarda: Ələsgər Ələkbərov / Rza Əfqanlı (Fərhad), Ağasadıq Gəraybəyli / Əjdər Sultanov (Xosrov), Yeva Olenskaya / Qəmər Topuriya (Məhmənəbanu), Mərziyə Davudova / Fatma Qədri (Şirin), Sidqi Ruhulla / Möhsün Sənani (Şapur), Fatma Qədri / Hökümə Ələkbərova (Qurbanova) (Məryəm), Əli Qurbanov (Azər baba), Abbas Rzayev (Vəzir), Əminə Sultanova / Məhluqə Sadıqova (Fitnə), Fətəh Fətullayev (Şiruyə), Haşım Kələntərli (Ozan), Məcid Şamxalov (Topal) və b.

Musiqidə muğam improvizə səciyyəli xalq mahnı və rəqslərin intonasiyaları, Fərhad və Şirinin sevgisi lirik səpgidə verilir.

2. 1942, mart, İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Baxşı Qələndərli.

Rollarda: Əli Zeynalov / M.Məcidov (Fərhad), Məmmədbağır Qaraxanov (Xosrov), Adriq Dərzaqova (Məhmənəbanu), Zariq Teryan (Şirin),

Ətayə Əliyeva (Məryəm), Həsən Hüseynov (Şiruyə), Həsən Mirzəyev (Azər baba), Gülzar Rəhimova (Fitnə), Zakir Şahbazov (Baş Vəzir) və b.

3. 1942, 28 aprel, Gəncə Dövlət Dram teatrı.

Quruluşçu rejissor – Həsən Ağayev, tərtibatçı rəssamlar – Bəhrəm Əfəndiyev, Süleyman Hacıyev, geyim rəssamı – Sadıq Şərifzadə, bəstəkar – *Əfrasiyab Bədəlbəyli*.

Rollarda: Səməd Tağızadə (Fərhad), Əşrəf Yusifzadə (Xosrov), Məxfurə Yermakova / İsmət Əliyeva (Məhinbanu), Rəmziyyə Veysalova / Solmaz Orlinskaya (Şirin), Əlihüseyn Qafarlı / Sadıq Həsənzadə (Şapur), Rəmziyyə Veysəlova / İzabella Tağızadə / Leyla Seyidova (Məryəm), İsmayıl Talıblı (Azər baba), Cəfər Seyidzadə (Vəzir), Fatma Qafarlı / Tamara Muxtarova (Fitnə), Kərim Sultanov (Şiruyə), Musa Şuşinski (Ozan), Məmməd Bürcəliyev (Topal), Tamara Muxtarova (Qız) və b.

4. 1943, 10 yanvar, Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – İbrahim Həmzəyev, quruluşçu rəssam – Şamil Qaziyev, musiqi tərtibatı – Ənvər Hüseynov, rejissor assistenti – Əli Rzayev.

Rollarda: İbrahim Həmzəyev (Fərhad), Əyyub Haqverdiyev (Xosrov), Sara Azərova (Məhinbanu), Firuzə Əlixanova (Şirin), Səməd Mövləvi (Şapur), Zəroş Həmzəyeva (Məryəm), Rza İsfəndiyarlı (Azər baba), Kazım Hüseynov (Vəzir), Lala Qriqorova (Fitnə), Məmmədrza Əliyev (Şiruyə), Ağalar Əliyev (Topal) və b.

5. 1947, 11 iyun, Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – İbrahim Həmzəyev, rəssam – Məmməd Qasimov, bəstəkar – *Əfrasiyab Bədəlbəyli*, rejissor assistenti – Xədicə Qaziyeva.

Rollarda: İsa Musayev (Fərhad), Əyyub Haqverdiyev (Xosrov), Firuzə Əlixanova (Məhmənəbanu), Zəroş Həmzəyeva (Şirin), Səməd Mövləvi (Şapur), Xədicə Qaziyeva (Məryəm), Rza İsfəndiyarlı (Azər baba), Mirhəsən Mirişli / Kazım Hüseynov (Vəzir), Pakizə Məmmədova (Fitnə), Lətif Niftəliyev (Şiruyə), Rza Tumbullu (Ozan), Ağalar Əliyev (Topal) və b.

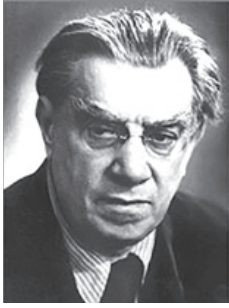
6. 1947, 12 iyun, İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Baxşı Qələndərli.

Əsas rollarda: Ətayə Əliyeva (Şirin), Abbasqulu Tağıyev (Xosrov), Məmmədbağır Qaraxanov (Şapur), Nübar Əlixanova (Məryəm), Həsən Mirzəyev (Azər baba), Ziya Mirzəhəsənov (Şiruyə).

7. 1947, 24-27 sentyabr, Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı.

Nizami Gəncəvinin yubuley günlərində.

(1875-1956)

Quruluşçu rejissor – Boris Velikanov, məsləhətçi rejissor – Mehdi Məmmədov, rəssam – Y.P. Şves, bəstəkar – *Reynhold Qlier*; dirijor – Mixail Kriştul, rəqslər – İ.P.Jdanov.

Rollarda: Konstantin Myakişev (Fərhad), Pyotr Yudin (Xosrov), Antonina Filippova (Məhinbanu), Raxil Ginsburq (Şirin), Yuzef Çarski (Şapur), Kseniya Babiçeva (Məryəm), Pyotr Jarikov (Azər baba), Viktor Şarxaxov (Vəzir), Qalina Koltunova (Fitnə), Mixail Aduşev (Şiruyə), Konstantin Nikolayev (Topal sərbaz).

Tamaşa həmin il Moskva (K.S. Stanislavski və V.I.Nemiroviç-Dançenko adına Moskva Akademik Musiqi Teatrı), Leningrad və 1948-ci ildə Bolqarıstanda da göstərilib.

8. 1947, 25 sentyabr, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi günlərində eyni quruluşda göstərilib.

Rollarda: Ələsgər Ələkbərov (Fərhad), Mərziyə Davudova / Fatma Qədri (Şirin), Ağasadıq Gəraybəyli / Əjdər Sultanov (Xosrov), Yeva Olenskaya / Sofiyə Bəsirzadə (Məhmənəbanu), Sidqi Ruhulla (Şapur), Hökümə Qurbanova / Məhluqə Sadıqova (Məryəm), Əli Qurbanov (Azər baba), Abbas Rzayev (Vəzir), Əminə Sultanova / Mirvari Novruzova / Böyükxanım Axundova (Fitnə), Fateh Fətullayev / İmamverdi Bağırov / Ramiz Mustafayev (Şiruyə), Haşım Kələntərli (Ozan), Məcid Şamxalov / Hüseyn Rafi (Topal), Nisə Hüseynova (Aşiq qız)və b.

9. 1947, 30 sentyabr, Gəncə Dövlət Dram teatrı. 4 pərdə 10 şəkildə.

Quruluşçu rejissor – Ağəli Dadaşov, rəssam – Həsən Mustafayev, bəstəkar – *Əfrasiyab Bədəlbəyli*, rejissor assistenti – Sadıq Həsənzadə.

Rollarda: Nadir Rzayev / Məmmədrza Şeyxzamanov (Fərhad), Əşrəf Yusifzadə (Xosrov), Sima Hidayətzadə (Məhinbanu), Solmaz Orlinskaya (Şirin), Sadıq Həsənzadə (Şapur), Rəmziyyə Veysəlova (Məryəm), Ağamehdi Sadıqov (Azər baba), Abbas Məmmədov (Vəzir), Afıtab Quliyeva (Fitnə), Ələddin Abbasov / Mikayıl Bayramov (Şiruyə), Məmməd Bürcəliyev (Topal), Həsən Nağıyev (Ozan) və b.

10. 1952, 6 oktyabr. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Ədil İsgəndərov, bədii tərtibat – Nüsrət Fətullayev, geyim rəssamı – Kazım KazıMZadə, bəstəkar – *Əfrasiyab Bədəlbəyli*.

Rollarda: Ələsgər Ələkbərov / Rza Əfqanlı (Fərhad), Ağasadıq Gəraybəyli / Əjdər Sultanov (Xosrov), Yeva Olenskaya / Sofiya Bəsirzadə (Məhmənəbanu), Fatma Qədri / Barat Şəkinskaya (Şirin), Sidqi Ruhulla / İsmayıl

Dağıstanlı (Şapur), Fatma Qədri / Hökümə Qurbanova / Məhluqə Sadıqova (Məryəm), Əli Qurbanov (Azər baba), Abbas Rzayev (Vəzir), Əminə Sultanova / Mirvari Novruzova (Fitnə), Fətəh Fətullayev (Şiruyə), Məcid Şamxalov / Cabbar Əliyev (Topal), Məmmədli Əliyev (Ozan) və b.

11. 1953, 28 dekabr, Gəncə Dövlət Dram teatrı. 3 pərdə 11 şəkildə.

Quruluşçu rejissor – Yusif Bağırov, rəssam – Süleyman Hacıyev, bəstəkar – Əfrasiyab Bədəlbəyli.

Rollarda: Səməd Tağızadə / Ələddin Abbasov (Fərhad), İsmayıl Talıblı / Kərim Sultanov (Xosrov), Sədayə Mustafayeva (Məhmənəbanu), Solmaz Orlinskaya (Şirin), Əşrəf Yusifzadə (Şapur), Rəmziyyə Veysəlova (Məryəm), Zakir Şahbazov (Azər baba), Abbas Məmmədov (Vəzir), Səməd Tağızadə / Ələddin Abbasov (Fərhad), Məmmədrza Şeyxzamanov (Şiruyə), Zülfüqar Baratzadə (Ozan), Rza Nadirov (Topal) və b.

12. 1959, 21 mart. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Ədil İsgəndərov, rəssam – Bədurə Əfqanlı, geyim rəssamı – Kazım Kazımzadə, bəstəkar – Əfrasiyab Bədəlbəyli.

Rollarda: Ələsgər Ələkbərov (Fərhad), Məmmədağa Şeyxzamanov (Xosrov), Hökümə Qurbanova (Şirin), İsmayıl Dağıstanlı (Şapur), Məhluqə Sadıqova (Məryəm), Əli Qurbanov (Azər baba), Abbas Rzayev (Vəzir), Mirvari Novruzova (Fitnə), Fətəh Fətullayev (Şiruyə), Məcid Şamxalov / (Topal), Məmmədli Əliyev (Ozan) və b.

Səməd Vurğunun “Fərhad və Şirin” dramından səhnə (1959-cı il).
(İ.Rəhimli Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı, Bakı, 2002).

13. Moskva, 1959, 23, 24, 27 may Yegeni Vaxtanqov Teatrı, Azərbaycan Ədəbiyyatı və İncəsənəti Dekadası. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının qastrol səfəri.

14. 1962, Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – İbrahim Həmzəyev, rəssam – Əyyub Hüseynov, musiqi tərtibatı – Ənvər Hüseynov, rejissor assistenti – Kazım Hüseynov.

Rollarda: Məmməd Quliyev (Fərhad), Roza Cəfərxanova (Şirin), Səməd Mövləvi (Şapur), Zərəş Həmzəyeva (Məryəm), Kazım Hüseynov (Vəzir), Əkrəm Əliyev / Lətif Niftəliyev (Şiruyə) və b.

15. 1997, 7 iyun. İki hissəli romantik məhəbbət dramı. Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Cənnət Səlimova, rəssam – Tahir Tahirov, bəstəkar – *Emin Sabitoğlu*, rəqslərin quruluşu – Afaq Məlikova, səhnə döyüşlərinin quruluşu – Nataliya və Yuri Baliyevlər.

(1937-2000)

Rollarda: Mikayıl Mirzə (Fərhad), Həsən Məmmədov (Xosrov), Laləzar Mustafayeva (Məhinbanu), Mələkə Əsədova (Şirin), Ramiz Novruzov (Şapur), Hicran Nəsirova (Məryəm), Bürcəli Əsgərov (Azər baba), Mətanət Atakişiyeva (Fitnə), Elşən Cəbrayıllov / Əkbər Əliyev (Şiruyə), İlham Quliyev (Ozan), Mətləb Abdullayev (Topal).

Tamaşada incə emosiyalı musiqi və Fərhadın lirik “Açıl, ey səhər” mahnısı səslənir.

16. 2006, 28 oktyabr, Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram teatrı.

Quruluşçu rejissor – Kamran Quliyev, rəssam – Əbülfəz Axundov, bəstəkar – *Kamal Əhmədov*, rejissor assistentləri – Şirzad Abutalıbov, Bəhrüz Haqverdiyev.

Rollarda: Rza Xudiyev (Fərhad), Əli Əliyev (Xosrov), Nəzakət Xudiyeva (Məhinbanu), Elmira Kərimova (Şirin), Həsən Ağasoy (Şapur), Nazlı Hüseynquluyeva (Məryəm), Xəlil Hüseynov (Azər baba), Rövşən Hüseynov (Vəzir), Zəminə Baxşəliyeva (Fitnə), Vüsal Rzayev (Şiruyə), Vidadi Rəcəbli (Topal).

(1948)

17. 2006, 19 noyabr, Səməd Vurğun adına Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı.

Pyes Səməd Vurğunun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə tamaşaya qoyulub.

Quruluşçu rejissor – Aleksandr Şaroyev, rəssamlar – Aleksandr Fyodorov (dekorasiya), Olqa Abbasova (geyim), bəstəkar – *Siyavuş Kərimi*, baletmeyster – Fuad Osmanov.

Rollarda: Salman Bayramov, Naina İbrahimova, Səfa Mirzəhəsənov, Rita Amirbekova, Fuad Osmanov və b.

“Fərhad və Şirin” pyesi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev adına Ağdam Dövlət Dram Teatrında da göstərilmişdir.

(1954)

Mehdi Hüseyn. “Nizami”.

3 pərdə 9 şəkildə tarixi dram.

1. İlk tamaşa –1942, 16 avqust, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı. Nizami Gəncəvinin 800 illiyilə əlaqədar tamaşaya qoyulub.

(1907-1983)

Quruluşçu rejissor – Ədil İsgəndərov, bədii tərtibat – Nüsrət Fətullayev, geyim eskizləri – Kazım Kazımzadə, bəstəkar – *Səid Rüstəmov*, rəqslərin quruluşu – Leyla Cavanşirova (Bədirbəyli).

Rollarda: Rza Əfqanlı (Nizami), Əli Qurbanov (Qivami), Yeva Olenskaya / Əminə Sultanova (Xədicə), Mərziyyə Davudova (Məhsəti), Sidqi Ruhulla / Ələsgər Ələkbərov (Əbdək), Sona Haçıyeva / Hökümə Qurbanova (Afaq), Mirvari Novruzova / Azər Talıbova (Dəstəgül), İsmayıl Dağıstanlı (Şirvan şahı), Məcid Şamxalov (Vəzir), Əjdər Sultanov / İsmayıl Osmanlı (Munis), Abbas Rzayev (Vali), Hüseyn Rafi (Yusif), Fateh Fətullayev (Çingiz), Hüseynbala Samizadə (Toğrul) və b.

Musiqi “Uvertüra” və “Şah ovda” səhnəsini müşayiət edir.

2. 1942, Mirzə Ələkbər Sabir adına Nuxa Dövlət Dram Teatrı (idiki Sabit Rəhman adına Səki Dövlət Dram Teatrı).

Rejissor – Mikayıl Ağayev, rəssam – Sadıq Şərifzadə, rejissor assistenti – Məmməd Xalıqov.

Rollarda: Rzabala Rzayev (Nizami), Məmməd Xalıqov (Qivami), Zəhra Mirzəyeva (Məhsəti), Mərziyyə Rəsulzadə (Afaq), Bilqeyis Ələsgərova (Xədicə), Əyyub Məmmədov (Əbdək), Aleksandr Lalayev (Toğrul), Xanım Rəfiyeva (Dəstəgül), Ə. Tağıyev (Çingiz), Yunis Qarabağlı (Yusif), Məmməd-kəbir (Şah), Heybət Cəfərov (Vəzir), Nəzir Məmmədov (Vali), Məmməd Tahirov (Munis) və b.

3. 1943, 24 mart, Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Səməd Mövləvi, rəssam – Şamil Qaziyev, musiqi tərtibatı – Tapdıq Hüseynov, rejissor assistenti – Ağarza Rzayev.

Rollarda: İbrahim Həməzəyev (Nizami), Əyyub Haqverdiyev (Qivami), Sara Azərova / Pakizə Məmmədova (Xədicə), Firuzə Əlixanova (Məhsəti), Ağarza Rzayev (Əbdək), Zəroş Həməzəyeva / Xədicə Qaziyeva (Afaq), Kazım Hüseynov (Toğrul), Tamara Məmmədova (Dəstəgül), Həsən Əliyev (Çingiz), Əşrəf Rüstəmov (Yusif), Səməd Mövləvi (Şirvan hökmdarı), Yusif Haqverdiyev (Vəzir), Mirhəsən Mirişli (Vali), Rza İsfəndiyarlı (Yunis) və b.

4. 1943, 18 noyabr, Gəncə Dövlət Dram Teatrı.

(1912-1984)

Quruluşçu rejissor – Mehdi Məmmədov, rəssam – Süleyman Hacıyev, bəstəkar – Niyazi.

Rollarda: Əşrəf Yusifzadə (Nizami), İsmayıl Talıblı (Qivami), Lena Səidzadə (Xədicə), Məxfurə Yermakova / Rəmziyyə Veysəlova (Məhsəti), Sadıq Həsənzadə (Əbdək), Barat Şəkinskaya (Afaq), Abbas Məmmədov (Toğrul), Manya Əliyeva (Dəstəgül), Məmməd Bürcəliyev (Yusif), Səməd Tağızadə (Şirvan şahı), Həsən Ağayev (Vəzir), Məcid Abdullayev (Munis), Əhməd Səfayi (Qoca cəngavər), Məmmədsadiq Nuriyev (Xəzər) və b.

5. 1944-cü ilin əvvəli, Tiflis Azərbaycan Teatrı.

Quruluşçu rejissor – İbrahim İsfahanlı, rəssam – Ədhəm Sultanov.

Rollarda: İbrahim İsfahanlı (Nizami), Abbas Qurbanov (Qivami), Sona Zeynalova (Məhsəti), Əhməd Salahlı (Əbdək), Nəcibə Behbudova (Afaq), Ağa Məmmədov (Şirvan şahı) və b.

6. 1947, 24 sentyabr, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı.

Tamaşa Nizami Gəncəvinin 800 illiyə əlaqədar eyni quruluşda göstərilib. Rollarda ilk tamaşada olduğu kimi eyni artistlər çıxış ediblər.

Abdulla Şaiq. “Nüşabə”.

5 pərdə 12 şəkildə mənzum dram.

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının motivləri əsasında yazılıb. İlk tamaşa – 1946, 25 iyul, Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı. Şairin 800 illik yubileyi münasibətilə tamaşaya qoyulub.

(1907-1983)

Quruluşçu rejissor – Ələsgər Şərifov, bədii tərtibat – Nüsrət Fətullayev, Əsgər Abbasov, geyim rəssamı – Kamil Xanlarov, bəstəkar – *Səid Rüstəmov*.

Rollarda: Mərziyə Davudova / Fatma Qədri (Nüşabə), Sidqi Ruhulla (Pəhləvan Uluc), Ələsgər Ələkbərov / Rza Əfqanlı (İskəndər), Əli Qurbanov (Ərəstu), Möhsün Sənanı / Əli Zeynalov (Uluğ bəy), Süleyman Tağızadə / Fateh Fətullayev (Tərhan), Abbas Rzayev (Saltik), Yeva Olenskaya / Əminə Sultanova (Almaz), Böyükxanım

Axundova / Şəkər Abışova (Mərcan), Sofiya Bəşirzadə (Məstur), Məhluqə Sadıqova / Mirvari Novruzova (İnci) və b.

Bəstəkarın tamaşa üçün yazdığı “Sevirəm səni” mahnısı çox məşhurdur:

Ah, sevirəm səni, ağılatma məni,	Sənsiz günüm qara,
Gəl, gəl, yarım, gülzarım.	Çəkmə məni dara
Ay aman, ay aman.	Rəhm et, elə çarə,
Halım oldu yaman.	Qurban nazlı yara

Ağılatma məni! Ah...

Notoqrafiya:

Səid Rüstəmov. Könül mahnısı. Bakı, Azmusnəşr, 1958, s. 67; *təkrar nəşr:* Lirik mahnılar. Bakı, 1961, s. 45.

Abdulla Şaiq. “Fitnə”.

İki hissəli mənzum dram.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının motivləri əsasında yazılıb.

1. İlk tamaşa – 1947, 23-25, 30 sentyabr, Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı. Şairin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar göstərilib.

Quruluşçu rejissor – Kərim Həsənov, bədii tərtibat – Sadıq Şərifzadə, bəstəkar – *Əsrəf Abbasov*, rəqslər – V. Leonov, rejissor assistenti – Məmmədəğa Dadaşov.

Rollarda: Ağadadaş Qurbanov (Bəhram), Sona Məcədova (Fitnə), Süleyman Ələsgərov (Vəzir), R. Rəcəbov (Bəxtiyar), Hüseynağa Sadıqov (Əyyar), H. Məlikov (Qoca), Məxfurə Yermakova (Göhər), R.

(1920-1992)

Məlikova (Afət) və b.

Pyesdə səslənən “Yallı”, Fitnənin nəğmələri (“Bahar gözəlləməsi” və “Oxu bülbülüm”) tamaşanın bədii təsirini gücləndirir.

Bahar gözəlləməsi

Bəzəkli gəlindir yenə hər ağac
Dərələr, çəmənlər, çöllər əl-əlvan
Yaşıl don geyinmiş çayır, dağ, yamac
Bir şənlik məclisi qurmuş hər orman...

Oxu, bülbülüm!..

Oxu, bülbülüm oxu,
Yazdır, səhər çağıdır,
Oxu, sənin xoş səsin
İlhamlar qaynağıdır...

Notoqrafiya:

Əşrəf Abbasov. Oxu bülbülüm. Fortepiano ilə oxumaq üçün. Bakı, Azmusnəşr, 1958, s. 15, 19; *təkrar nəşrlər*: Lirik mahnılar. Bakı, Azmusnəşr, 1961, s.46; Abdulla Şaiqin sözlərinə bəstələnmiş musiqi əsərləri. Tərt. ed. və red. Rəşid Şəfəq. Bakı, Azpoliqraf, 2011, s. 161, 168.

2. 1949, 20 may, Naxçıvan Dövlət Dram teatrı.

Quruluşçu rejissor – Səməd Mövləvi, rəssam – Səmid Mustafayev, musiqi tərtibatı – Səfər Rəcəbli, rejissor assistenti – Kazım Hüseynov.

Rollarda: Zərəş Həməzəyeva (Fitnə), İsa Musayev (Bəhram şah), Kazım Hüseynov (Vəzir), Firuzə Əlixanova (Göhər), Əyyub Məmmədov (Bəxtiyar), Əyyub Haqverdiyev (Əyyar), Roza Cəfərova (Afət), Mirhəsən Mirişli (Qulam), Rza İsfəndiyarlı (Qoca) və b.

3. 1951-1952-ci il teatr mövsümü. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı.

Fitnə rolunda Firəngiz Şərifova çıxış etmişdir.

4. 1979, 9 may, Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı.

(1932-2010)

Quruluşçu rejissor – Məmmədkamal Kazımov, rəssam – Solmaz Haqverdiyeva, bəstəkar – *Oqtay Kazımov (Kazım)*, rəqslərin quruluşu – Xəyyam Kələntərov.

Rollarda: Sevil Xəlilova / Əminə Babayeva (Fitnə), Əliabbas Qədirov / Rəfael Dadaşov (Bəhram), Fətəh Fətullayev / Mustafa Süleymanov (Vəzir), Sofiya Bəsirzadə / Ətayə Əliyeva (Göhər), Sadıq İbrahimov / Mikayıl Mirzəyev (Bəxtiyar), Sevil Abbasova / Səkinə Əbdülhəsənova (Afət), Sevil Xəlilova / Əminə Babayeva (Fitnə), Elxan Ağahüseynoğlu / Pərviz Bağırov (Əyyar),

Əsgər Məmmədoğlu (Vəkil), Mustafa Süleymanov / Firuz Xudaverdiyev (Qoca) və b.

Tamaşada Nizaminin sözlərinə yazılan “Bir gün” mahnısı, “Saray rəqsi”, “Yallı” rəqsləri, o çümlədən “Gözəl təbiət”, “Oxu bülbülüm”, “Bəhram tək qaldı” mahnıları səslənir. Müqəddimədə eşidilən musiqi isə saray mühitini canlandırır.

Notoqrafiya:

Gözəl təbiət. Abdulla Şaiqin sözlərinə bəstələnmiş musiqi əsərləri. Tərt. ed. və red. Rəşid Şəfəq. Bakı, Azpoloqraf, 2011, s. 172; Oxu bülbülüm, *yenə orada*: s. 176.

“Fitnə” tamaşası Gəncə Dövlət Kukla Teatrında da göstərilib.

İslam Səfərli. “Xeyir və Şər”.

5 pərdəli mənzum dram.

Əsər 1941-ci ildə tamamlandı və Nizami Gəncəvinin 800 iliyinə həsr olunub.

1. İlk tamaşa –1948, 28 oktyabr, Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor –İsa Musayev, rəssam – Məmməd Qasimov, musiqi tərtibatı – Məmməd Ələkbərov, rejissor assistenti – Yaqub Şaxtaxlı.

Rollarda: İsa Musayev (Şeyx Nizami), Səməd Mövləvi (Şah), Əkbər Qardaşbəyov/ Əyyub Məmmədov (Xeyir), Yusif Haqverdiyev (Şər), Zəroş Həmzəyeva (Gülxar), Firuzə Əlixanova / Xədicə Qazıyeva (Dayə), Rza İsfəndiyarlı (Qoca), Kazım Hüseynov/Yaqub Şaxtaxlı (Kürd), Roza Cəfərxanova / Pakizə Məmmədova (Təranə) və b.

2. 1949, 28 yanvar, Gəncə Dövlət Dram teatrı.

Quruluşçu rejissor – Həsən Ağayev, rəssam – Süleyman Hacıyev.

Baş rollarda: Solmaz Orlinskaya (Gülxar), Kərim Sultanov (Şər).

3. 1991, 2 iyul, Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Əsgər Əsgərov, rəssam – Hüseynqulu Əliyev, musiqi tərtibatı – Sevdə Əliyeva, rejissor assistenti – Bəhrüz Haqverdiyev.

Rollarda: Kamran Quliyev (Nağılçı), Əkbər Qardaşbəyov/ Kazım Hüseynov (Şah), Yasəmən Ramazanova (Gülxar), Bəhrüz Haqverdiyev (Xeyir), Əbülfəz İmanov (Şər), Yusif Allahverdiyev (Baş təbib), Məmməd Quliyev (Qoca), Xəlil Hüseynov (Kürd), Nəzakət Xudiyeva (Təranə), Roza Cəfərxanova (Dayə), Şirzad Abutalıbov (Gənc kürd).

Kəmalə Ağayeva .“Məhsəti”.
3 pərdə 6 şəkilli mənzum faciə.

1. 1964, 1 iyun, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı.
Quruluşçu rejissor – Baxşı Qələndərli, rəssam – Məmməd Qasimov, bəstəkar – *Məmməd Ələkbərov*, rejissor assistenti – Əyyub Məmmədov.

Rollarda: Zəroş Həməzəyeva (Məhsəti) İldırım Cabbarov (İlyas-Nizami), Əyyub Məmmədov (Əşrəf), Əkbər Qardaşbəyov (Əmir Əhməd), İsa Musayev (Pərvər baba), Sofya Hüseynova (Tərgül), Tamara Məmmədova (Rəna), Məmməd Quliyev (Gəncə hökmdarı), Mirzə Ələkbərov (Gəncə xətibisi), Rza İsfəndiyarlı (Vəzir) və b.

(1925-1984)

Tamaşanını başlanğıcında səslənən uvertura, Məhsətinin və Tərgülün oxuduqları mahnılar, “Hökmdarın gəlişi”, “Şah sarayında qızların rəqsi” və b. musiqi nömrələri obrazların və əsərin məzmununun açıqlanmasında müstəsna rol oynayır.

2. 1968, 2 iyun, Gəncə Dövlət Dram teatrı.

Quruluşçu rejissor – İldırım Cabbarov, rəssam – Məmməd Qasimov, bəstəkar – *Məmməd Ələkbərov*.

Rollarda: Rəmziyyə Veysəlova (Məhsəti), Davud Yolçuyev / Ələddin İsmayılov (İlyas), Məmməd Bürcəliyev / Məmmədəğa Rzayev (Pərvər baba), Ələddin Abbasov (Əmir Əhməd), Rza Nadirov (Gəncə hökmdarı), Kərim Sultanov (Gəncə xətibisi), Abbas Məmmədov (Vəzir), Sədayə Mustafayeva / Zemfira Əliyeva (Tərgül), Akif Quliyev (Əşrəf), Anahid Şahinova (Rəna), Zülfüqar Baratzadə (Möhnət), Firuzə Bədərbəyli (Bəlx hökmdarı), Qurban Abbasov (Xanəndə) və b.

3. 1976, 30 aprel, Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Baxşı Qələndərli, rəssam – Məmməd Qasimov, bəstəkar – *Məmməd Ələkbərov*, rejissor assistenti – Kazım Hüseynov.

Rollarda: Zəroş Həməzəyeva (Məhsəti), Vaqif Əsədov (İlyas), Əkbər Qardaşbəyov (Pərvər baba), İsgəndər Abdullayev (Əmir Əhməd), Aydın Şahsuvarov (Gəncə xətibisi), Zemfira Əliyeva (Tərgül), Qurban Ələkbərov (Əşrəf), Tamara Məmmədova (Rəna), Məmməd Quliyev (Gəncə hökmdarı)) və b.

4. 2007, 17 fevral, Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Rövşən Hüseynov, rəssam – Səyyad Bayramov, musiqi tərtibatı – Yusif Əsgərov, rəqslərin quruluşu – Kəlik Novruzova, rejissor assistentləri – Şirzad Abutalıbov, Vüsal Rzayev.

Rollarda: Elmira Kərimova (Məhsəti), Vidadi Rəcəbli (İlyas-Nizami), Xəlil Hüseynov (Pərvər baba), Rza Xudiyev (Əmir Əhməd), Kamran Quliyev (Gəncə hökmdarı), Yusif Allahverdiyev (Gəncə xətibisi), Günay Qurbanova (Tərgül), Bəhruz Haqverdiyev (Əşrəf), Elxan Şeyxov (Möhnət), Zəminə Baxşəliyeva (Rəna) və b.

5. 2013, 21 iyun, Gəncə Dövlət Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor –Loğman Kərimov, rəssam – Hidayət Məmmədxa-nov, musiqi tərtibatı – Tünzalə Müstafayeva.

Rollarda: Sevda Orucova (Məhsəti), Novruz Cəfərov (İlyas), Məmmədli Balayev (Pərvər baba), Elşad Əhmədov (Əmir Əhməd), Mətləb Təhmazi (Gəncə hökmdarı), Salamulla İsmayılov (Gəncə xətibisi), Könül Kazımova (Tərgül), Rauf Hüseynov (Əşrəf), Laləzər Ocaquliyeva (Rəna), Akif Səfərov (Möhnət), Samir Abbasov (Vəzir) və b.

Tofiq Kazımov. “Qılınc və qələm”.

3 pərdəli dram.

İlk tamaşa – 1976, 19 mart, Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı.

Məmməd Səid Ordubadinin Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi eyniadlı romanın mövzuları əsasında.

Quruluşçu rejissor – Tofiq Kazımov, rəssam – Fuad Qafarov, bəstəkar – *Oqtay Kazımov (Kazimi)*, rejissor assistenti – İsrail İsrailov.

Rollarda: Hacı İsmayılov (Carçı), Fuad Poladov (İlyas-Nizami), Kamal Xudaverdiyev (Fəxrəddin), Şükufə Yusupova (Rəna), Məcnun Hacıbəyov (Sultan Toğrul), Bürcəli Əsgərov (Atabəy Məhəmməd), Ramiz Məlikov (Qızıl Arslan), Səməndər Rzayev (Əmir İnanç), Nəcibə Məlikova (Safiyə), Əminə Babayeva (Qətibə), Hamlet Xanızadə (Hüsəməddin), Kamil Qubuşov (Toxtamış), Rafiq Əzimov (Mərcan), Məhbubə Məlikova (Dilşad), İlham Əhmədov (Mühakim), Elxan Ağahüseynoğlu (Şəmsəddin), Mustafa Süleymanov (Canpolad), Sevil Xəlilova (Gözəl) və b.

(1932-2010)

Notoqrafiya:

Керимова Н. Рукописи партитур музыки азербайджанских композиторов к спектаклям драматического театра в XX веке. Баку, Марс Принт, 2008, с. 203.

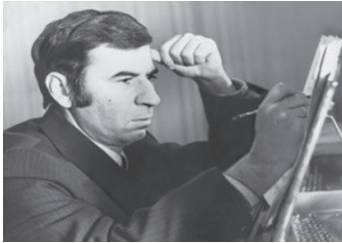
Zeynal Xəlil. “Şairin yuxusu” (“Gəncə qartalı”).

Dramatik poema.

İlk tamaşa –1977, 6 fevral, Gəncə Dövlət Dram teatri.

Quruluşçu rejissor – Həsən Ağayev, rəssam – Mübariz Əliyev, bəstəkar – Ramiz Mirişli.

Rollarda: Alim Məmmədov (Nizami), Abbas Qurbanov (Məhəmməd), Əlican Əzizov (Xaqani), Zülfüqar Baratxadə (Əxistan şah), Faiq Osmanov (Vəzir), Fəzail Sadiqov (Rəssam Qürur), Sədayə Mustafayeva (İntizar), Şərqiyyə Abbasova (Hicran), Əli Rzayev (Dərbəndi), Sevil Məmmədova (Yasəmən) Əli Allahverdiyev (Çoban) və b.

(1934-2015)

Nəriman Həsənzadə. “Atabəylər”.

İki hissəli mənzum tarixi dram.

1. İlk tamaşa - 1983, 24 dekabr, Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatri.

Quruluşçu rejissor –Mərahim Fərzəlibəyov, rəssam Fuad Qafarov, bəstəkar – Arif Məlikov. Elmi məsləhətçi – akademik Ziya Bünyadov.

Rollarda: Kamal Xydaverdiyev (Qızıl Arslan), Vəfa Fətullayeva / Səfurə İbrahimova (İnanc xatun), Hamlet Xanızadə (Nizami), Aqşin Vəlixanlı / Sadıx İbrahimov (Əcəmi), Ramiz Məlikov (Toğrul bəy), İlham Əsgərov (Əbubəkr), Pərviz Bağırov (Mahmud), Ramiz Novruzov (Ayəba), Nurəddin Quliyev (Ruz), Elmira Haşımzadə (Gülaçar), Məcnun Hacıbəyov (Əbuşər), Hacı İsmayılov (Yad adam) və b.

(1933)

2. 1985, 7 iyun. Cəfər Cabbarlı adına Gəncə Dövlət Dram Teatri.

Quruluşçu rejissor – Hilal Həsənov, rəssam – Nabat Qurbanova (Səmədova), bəstəkar – *Aydın Əzimov*, rejissor assistenti – Zülfüqar Baratzadə.

Rollarda: Əlican Əzizov (Atabəy Qızıl Arslan), Pərvanə Qurbanova / Fizulət Rzayeva (İnanc Xatın), Ələddin Abbasov (Nizami), Qurban Abbasov / Rza Nadirov (Əcəmi), Alim Məmmədov (Toğrul bəy), Salamulla İsmayılov (Əbubəkr), Nazim Məmmədov (Mahmud), Eldəniz Tağıyev (Ayəba), Qulamhüseyn Əhmədov (Ruz), Küşvər Şərifova / Yasəmən Məmmədova (Gülaçar), Zülfüqar Baratzadə (Əbuşər) və b.

(1946)

3. 1999, 10 may, Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Mərahim Fərzəlibəyov, rejissor – Kamran Quliyev, rəssam – Əbülfəz Axundov, musiqi tərtibatı – Ədalət Yunusov, Cahangir Əliyev. Məsləhətçi – İsa Həbibbəyli, elmi məsləhətçi – Ziya Bünyadov.

Rollarda: Kamran Quliyev (Qızıl Arslan), Xuraman Hacıyeva (İnanc Xatın), Həsən Ağasoy (Nizami Gəncəvi), Xəlil Hüseynov (Əcəmi), Rza Xudiyev (Toğrul bəy), Rövşən Hüseynov (Ayəba), Bəhrüz Haqverdiyev (Ruz), Yasəmən Ramazanova (Gülaçar), Damət Xəlilov (Əbubəkr). Səməd Canbaxşiyev (Mahmud), Şirzad Abutalıbov (Abuşər), Kəklik Novruzova (Rəqqasə) və b.

Tamaşa teatrın Gəncə (2008, 19 iyun) və Qazax (2008, 20 iyun) qastrol səfərlərində də göstərilib.

Abdulla Şaiq. “Xeyir və Şər”.

İki hissəli nağıl-tamaşa.

Tamaşada hadisələr, Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında göstəriləndiyi kimi, susuz səhrada Xeyirin xeyirxahlığı müqabilində Şərin törətdiyi bədxah əməllərlə əlaqədar cərəyan edir. Tamaşa gənc nəslə dostluğa sədaqət, ədalətli olmağa çağırış edilir.

1. 2002, 5 oktyabr, Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı.

Quruluşçu rejissor, səhnə və rəqslərin quruluşu – Nicat Kazımov, quruluşçu rəssam – Mustafa Mustafayev, musiqi tərtibatı – Fəxrəddin Dünyamalıyev.

Rollarda: Elnur Kazımov (Xeyir), Vüsal Mehrəliyev (Şər), Təhminə Məmmədova (Çoban qızı), Elşən Şıxəliyev, Təhminə Məmmədova, Züm-

rüd Quliyeva, Manaf Dadaşov, Şəbnəm Babayeva, Ceyhun Məmmədov, Aytən Abdullayeva, Kəmalə Həsənova və b.

2. 2007, 16 aprel, Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı.

3. 2010, 27 iyun, Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrı.

Nizaminin anadan olmasının 870 illiyinə həsr olunub.

Quruluşçu rejissor – Rəhman Əlizadə, quruluşçu rəssam – İlahə Yaqubova.

Tamaşada *Fikrət Əmirovun* musiqisindən istifadə olunub.

Rollarda: Cəmilə Allahverdiyeva, Rəhim Rəhimov və b.

Mərakeş Krallığının Taza şəhərində keçirilən XII Beynəlxalq Uşaq Teatrı Festivalında tamaşa birinci yerə layiq görülüb.

Oqtay Altunbay. “Şeyx Nizami”.

2010, 15 sentyabr, Gəncə Dövlət Dram Teatrı.

Tamaşa Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyilə əlaqədar hazırlanıb.

Quruluşçu rejissor – Vaqif Şərifov, rəssam – Rafiq Qasımov, musiqi tərtibatçısı – Tünzalə Mustafayeva.

Rollarda: Yusif Cəfərov (Tarix yazan), İlham Hüseynov (Şeyx Nizami), Əli Allahverdiyev (Atabəy Məhəmməd), Ramiz Vəliyev (Toğrul), Pərvanə Qurbanova (Qətibə), Sevda Orucova / Kəmalə Məmmədova (Gözəl), Məmmədli Balayev (Gəncə hakimi), Novruz Cəfərov (Birinci vəzir), Akif Səfərov (İkinci vəzir), Salamulla İsmayılov (Ərəb şeyxi), Zəminə Cəfərova (Dayə Dilbər) və b.

Yonas Vaytkus. “Yeddi gözəl”.

Musiqili-plastik ik hissəli tamaşa.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması əsasında yazılıb.

1. 2012, 7 dekabr, Səməd Vurğun adına Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı.

Şairin 870 illik yubileyinə həsr olunub.

Quruluşçu rejissor – Yonas Vaytkus (Litva), quruluşçu rəssam – Arturas Şimonis, geyim üzrə rəssam – Sandra Straukayte, musiqi tərtibatçısı – *Alqirdas Martinaytis* (tamaşada Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baletindən hissələr istifadə edilib), xoreografiya – Tahir Eynullayev, videoinstallasiya – Emin Mirabdullayev.

Rollarda: Fuad Osmanov (Nizami), Murad Məmmədov (Bəhram şah), Naina İbrahimova, Olqa Arsenyeva, Yeganə Hüseynli, Mariya Duboviskaya, Fəridə Nesterenko, Maya Vorobjanskaya, Milana Mardaxanova (Yeddi

gözəl), Hacı Murad Yagizarov (Çoban), Məqsud Məmmədov (Vəzir, Şər, Məlihə) və b.

2. 2013, 26 sentyabr. Moskva, Dövlət Akademik Malıy Teatr. Səməd Vurğun adına Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrının qastrol səfəri.

(1950)

Quruluşçu rejissor – Yonas Vaytkus, quruluşçu rəssam – Arturas Şimonis, geyim üzrə rəssam – Sandra Strakayte, musiqi tərtibatçısı – *Alqirdas Martinaytis*, xoreoqrafiya – Tahir Eynullayev, videoinstallasiya – Emin Mirabdullayev.

3. 2013, 2 oktyabr. Litva Rus Dram Teatrı.

Rejissor – Yonas Vaytkus, rəssam – Dayva Samayauskayte, bəstəkar – *Alqirdas Martinaytis*, xoreoqraflar – Tahir Eynullayev, Leokadiya Dabujinskayte, işıqlanma ideyasının müəllifi – Alvidas Lankyalis, işıq üzrə rəssam – Vilyus Vilutis.

Rollarda: Valentin Krulikovski (Nizami, Bəhram, Türktaz, Məlihə, Xeyir, Munzir), Anjela Bizunoviç (Hind gözəli Furək), Yevgeniya Karpikova (Türkiстан gözəli Yağmənaz), Larisa Popova / Edita Qonçarova (Xorəzm gözəli Nazpəri), Yuliana Volodko (Slavyan gözəli Nəsrinnuş), Yevgeniya Rusakova (Məğrib gözəli Azəriyun), Yelena Yuşenko (Rum gözəli Hümay), Aleksandra Metalnikova (İran gözəli Dürsəti), Vladimir Dorondov (Vəzir) və b.

4. 2016, 21 sentyabr, “Üç məkan” Səki Beynəlxalq Teatr Festivalı. Səməd Vurğun adına Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı.

Mingəçevir Dövlət Dram Teatrında.

Çingiz Ələsgərli .“Qətibə İncə”.

İki hissəli.

Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanının motivləri əsasında yazılıb. Tamaşada hadisələr Gəncə hakimi Əmir İncənin qızı Qətibə və onun məhəbbətini rədd edən Şeyx Nizami ilə əlaqədar cərəyan edir.

İlk tamaşa – 2017, 14 dekabr. Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Mərahim Fərzəlibəyov, quruluşçu rəssam – İlham Elxanoğlu, musiqi tərtibatı – Kamil İsmayılov, rejissor assistenti – Vüqar Məmmədov, işıq rəssamı – Rəfael Həsənov.

“Qətibə İnanç” tamaşasından səhnə.

Rollarda: Bəsti Cəfərova (Qətibə İnanç), Sabir Məmmədov (Nizami), Rüstəm Rüsəmov (Qızıl Arslan), Rövşən Kərimduxt (Hüsaməddin), İlyas Əhmədov (Fəxrəddin), Ayşad Məmmədov / Kazım Abdullayev (Toğrul), Şəhla Əliqızı (Səba), Fidan Cəfərova (Gənc Qətibə), Elnur Qədirov (Qutluğ), Mirzə Ağabəyli / Elxan Quliyev (Vəzir), Cümşüd Zeynalov (Zindan keşikçisi), Məzahir Cəlilov (Qazı), Əlfida Cəfərov (Saray əyanı).

Tofiq Seyidov. “**Qılınc və gələm**”.
İki hissəli tarixi dram.

Məmməd Səid Ordubadinin eyniadlı əsəri əsasında səhnələşdirilib.

İlk tamaşa – 2018, 3 iyul. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı.

Quruluşçu rejissor – Tofiq Seyidov, quruluşçu rəssam Səyyad Bayramov, musiqi tərtibatı – Ariz Ağayev, rejissor assistentləri – Anar Eyvazov, Uğur Nəsirli.

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin təbliğində Gəncənin Zərrabilər məhəlləsindəki mədrəsədə fəaliyyət göstərən **Gəncə Dövlət Nizami Poeziya Teatrı** müstəsna rol oynamışdır. Burada göstərilən tamaşalar şairin “Xəmsə”si və lirik şeirləri əsasında işlənmişdir.

1. İlk tamaşa – 1979, 8 sentyabr. Şairin “Yeddi gözəl” poeması əsasında “Slavyan gözəlinin hekayəti” ədəbi kompozisiyası açıq havada göstərilmişdir.

Ssenari müəllifləri – Altay Məmmədov, Hilal Həsənov, quruluşçu rejissor – Hilal Həsənov, bədii tərtibat – Rafiq Qasimov, musiqi tərtibatı – Fikrət Verdiyev, rejissor assistenti – Telman Əliyev.

Rollarda: A. Məmmədov, L.Niftəliyev, Z.Əhmədov, Ş.Qasimova, M.Sultanova, S.Abbasova, T. Zeynalova, K.Bəylərova, Z.Əliyeva, Z.Yusifova, F.Əsgərov, N.Hüseynov, B.Osmanov, Z.Zeynalova.

Tamaşada “Göy-Göl” Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblının artistləri iştirak etmişlər.

2. 1980, mart. “Şairin gənclik illəri- Şairin həyatı”.

Ssenari müəllif – Altay Məmmədov, Hilal Həsənov, quruluşçu rejissor – Hilal Həsənov, bədii tərtibat – Rafiq Qasimov, musiqi tərtibatı – Fikrət Verdiyev, baletmeyster – Oqtay Ələsgərov, rejissor assistenti – Telman Əliyev.

Baş rollarda: Alim Məmmədov (Nizami), Şərqiyyə Abbasova (Afaq).

3. 1980, “Xeyir və Şər”.

Ssenari müəllifi – Elşad Məmmədov, quruluşçu rejissor – Ələddin İsmayılov, Əlican Əzizov, bədii tərtibat – V.Səttərov, musiqi tərtibatı – Camal Qədimov.

Sonrakı illərdə burada “Məhəbbət əfsanəsi”, “Ədalət sorağında”, “Bəhram şah və Fitnə”, “Leyli və Məcnun”, “Xoşbəxtlər diyarında”, “Çoban və Bəhram şah”, “Şair və hökmdar”, “Gül və zəhər”, “Mahanın hekayəti”, “Zəhmət dastanı”, “Hikmət axşamı”, “Xarəzm gözəli haqqında əfsanə”, “Cəngavər qızlar”, Nüşabə”, “İskəndər və Nüşabə”, “Fərhad və Şirin”, “Əbədi diriyəm mən”, “Qızıl zəncirlər”, “Nizami dünyası”, “Məhəbbət dastanı”, “Şairin mehrabı eşqi Gəncədir”, “Nizami Gəncəvi-860. Ədəbi kompozisiya”, “Memarın məhəbbəti”, “İki sevgi və əbədiyyət” (Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” və Vilyam Şekspirin “Romeo və Cületta” əsərləri əsasında), “Yeddi məhbusun şikayəti”, “Qılıncla gələm, qılıncla ölür” və başqa pyeslər tamaşaya qoyulmuşdur (ssenari müəllifləri Məmməd Alim, Elşad Məmmədov, Altay Məmmədov, Ələddin İsmayılov, Lətif Goyçaylı, Fərman Rzayev, quruluşçu rejissorlar – Həsən Ağayev, Vaqif Şərifov, Hilal Həsənov, Zirəddin Tağıyev, İlqar Səmədov, Telman Əliyev, Novruz Cəfərov, Əlican Əzizov, Faiq Qasimov, Telman Əliyev, Ramiz Vəliyev, İlham Məmmədov, bədii tərtibat Asif Məmmədov, Rafiq Osmanov, Mehman Məmmədov, Rövşən Süleymanov, T.Qasimova, Vidadi Səttərov,

(1946-2018)

Əli Allahverdiyev, Vahab Cəfərov, Yusif Hüseynov, musiqi tərtibatçıları Camal Qədimov, Saləddin Həsənov, Təranə Qasımova, Vidadi Səttərov, Aydın Abbasov, Tünzalə Mustafayeva, Minayə İbrahimova, Rafael Ziyadov, Arzu Xalidoğlu, Firəngiz Həmzəyeva, Məmməd Cəfərov və b.). Bəstəkar *Həsən Adıgözəlzadə* bir sıra tamaşaya musiqi bəstələyib.

Baş rollarda Ramiz Vəliyev, Pərvanə Qurbanova, Məmməd Bürcəliyev və b. çıxış etmişlər.

Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrında Mir Mehdi Seyidzadənin Nizaminn “İskəndərnamə” poeması əsasında **“İskəndər və Coban”**, Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrında isə C.Ələsgərovun Nizaminnin “Sirlər xəzinəsi” poemasının motivləri əsasında **“İbrət dər-si”** tamaşaları göstərilmişdir.

Nizami Gəncəvinin bədii obrazı Mirvarid Dilbazinin **“Məhsəti”** mənzum dramında canlandırılmışdır. Şahin Səfərovun **“Nizami soracağında”** pyesi Gənc Tamaşaçı Teatrında göstərilmişdir (1992). Mirmehdi Seyidzadənin **“Sevgi”** və **“Fitnə”** pyesləri (1940) isə səhnələşdirilməyib. “Sevgi” dramında Nizaminnin “Xosrov və Şirin” poemasının qəhrəmanlarının – Fərhad, Şirin, Xosrov, Məryəm, Məhinbanu və Şapurun obrazları verilmişdir.

7.2. FİLMLƏR

Nizami Gəncəvinin həyatı və əsərləri əsasında çəkilən bədii, sənədli və cizgi filmləri Azərbaycan kino sənətində öz layiqli yerini tutmuşdur. Onların sırasında “Nizami” tammetrajlı ikiseriyalı bədii filmi daha məşhurdur. Aşağıda “Nizami” mövzusunda lentə alınan filmlər haqqında qısa məlumatlar verilir.

BƏDİİ FİLMLƏR

Doğma xalqıma (1954).

Bakı kinostudiyası.

İlk rəngli Azərbaycan bədii-sənədli filmidir.

Ssenari müəllifi – Həsən Seyidbəyli, rejissor – Yan Frid, Hüseyn Seyidzadə, baş operator – Əlisəttar Atakişiyev, operator – Xan Babayev, Teyyub Axundov, rəssam – Cəbrayıl Əzimov, Elbəy Rzaquliyev, A.Freyd, bəstəkar

(1912-1984)

və musiqi redaktoru – *Niyazi*, səs operatoru – Ağahüseyn Kərimov, rejissor – Şüa Şeyxov, rejissor assistentləri – Məmməd Əlili, Əlisəttar Məlikov.

İştirak edirlər – Bülbül, Rəşid Behbudov, Qəmər Almaszadə, Ağababa Bünyadzadə, Leyla Vəkilova, Rəfiqə Axundova, Maqsud Məmmədov, Sona Aslanova, Azad Əliyev, Nəcibə Məlikova, Əfrasiyab Məmmədov, Həsənağa Salayev və b.

Filmə Azərbaycan incəsənət ustalarının yaradıcılığı nümayiş etdirilir, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baletindən fraqmentlər göstərilir.

“Leyli və Məcnun” (digər adı “Məhəbbət əfsanəsi”, 1961).

Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası.

Film Məhəmməd Füzuli və Nizami Gəncəvinin eyniadlı əsərlərinin süjetləri əsasında çəkilmişdir.

Ssenari müəllifi – Ənvər Məmmədخانlı, quruluşçu rejissor – Lətif Səfərov, operator – Arif Nərimanbəyov, quruluşçu rəssam – Cəbrayıl Əzimov, geyimüzrə rəssam – Bədurə Əfqanlı, bəstəkar – *Qara Qarayev*, səs operatoru – Ağahüseyn Kərimov, rejissorlar – Rauf Atamalıbəyov, Məmməd Əlili, quraşdırılmış səhnələrin operatoru – Mirzə Mustafayev və rəssamı – Mirzə Rəfiyev, qrim rəssamı – Pyotr Antimonov.

(1918-1982)

Rollarda: Nodar Şaşıqoğlu (Qeys), Kima Məmmədova (Leyli), Gündüz Abbasov (Zeyd), Rafiq Tağıyev (Nofəl), Qriqori Tonuns (İbn Səlam), Əli Zeynalov (Haşimi şeyxi), Ələsgər Ələkbərov (Əmiri şeyxi), Firəngiz Qurbanova (Zeynəb), Nəcibə Məlikova (Səlimə), Ağasadıq Gəraybəyli (İbn Xalid), Ədil İsgən-

dərov (Tacir), Məmmədrza Şeyxzamanov (Dərviş), Lütfi Məmmədbəyli, Müxlis Cənizadə (qullar), Cabbar Əliyev, Məlik Dadaşov (döyüşçülər) və b.

“Məhəbbət əfsanəsi” (1965).

Qısametrajlı bədii film-balet.

Nizami Gəncəvinin istinad etdiyi “Leyli və Məcnun” ərəb dastanı əsasında çəkilib.

Ssenari müəllifi – Ənvər Məmmədşanlı, rejissor – Arif Səfərov, operator – Boris Dunayev, bəstəkar – *Qara Qarayev*.

“Əfsanələr aləmində” (1975).

Qısametrajlı bədii film-balet. “Ekran” yaradıcılıq birliyi.

Libretto və xoreoqrafiyanın müəllifləri – Qəmər Almaszadə, Nailə Nəzirova, Pyotr Qusev, quruluşçu rejissor – Gennadi Babuşkin, operator – B. Dunayev, rəssamlar – Elbəy Rzaquliyev, Rafiq Nəsirov, Arif Məhərrəmov.

(1922-1984)

Filmdə *Fikrət Əmirovun* “Şur” baletinin kompozisiyası ilə yanaşı, *Qara Qarayevin* “Yeddi gözəl” baletindən səhnə və vals (quruluş – P. Qusev) göstərilir. *Rollarda*: Vladimir Pletnyov (Bəhram şah), Çimnaz Babayeva (Gözəllər gözəli). “Leyli və Məcnun” baleti üzrə kompozisiyada (quruluş – Nailə Nəzirova) rollar-

(1918-1982)

da: Tamilla Məmmədova (Leyli), Vladimir Pletnyov (Məcnun).

“Nizami” (1982), iki seriyalı.

Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” və “Mosfilm” kinostudiyaları.

Tarixi-bioqrafik filmdə şairin obrazı, yaşadığı dövrün siyasi və həyat tərzi, insan münasibətləri öz əksini tapmışdır. İnsanın cəmiyyətdə rolu göstərilir, müxtəlif zümrəyə aid olan adamlar arasında ziddiyyətlər əks olunur. Şairin insana və ədalətə olan münasibəti önə çəkilir.

Ssenari müəllifləri – İsa Hüseynov, Eldar Quliyev, quruluşçu rejissor – Eldar Quliyev, quruluşçu operator – Arif Nərimanbəyov, quruluşçu rəssam –

(1918-1982)

Mayis Ağabəyov, bəstəkar – *Qara Qarayev*, səs operatoru – Kamal Seyidov. Məsləhətçilər – akademik Ziya Bünyadov, filologiya elmləri doktoru Rüstəm Əliyev.

Musiqini SSRİ Dövlət Kinematografiya Komitəsinin Simfonik orkestri səsləndirir. Dirijor – Elşad Bağirov. Mahnıları Müslüm Maqomayev ifa edir. Filmdə Üzeyir Hacıbəylinin “Sənsiz” romansından istifadə edilmişdir.

Rollarda: Müslüm Maqomayev (Nizami Gəncəvi), Həmidə Öməröva (Pəri, Afaq), Həsənağa Turabov (Müzəffəri), Ələddin Abbasov (Xaqani), Hacımurad Yegizarov (Atabəy), Əhməd Salahov (Zeyd), Gülnarə Sayalievə (Rəna), Şahmar Ələkbərov (Osman), Hamlet Xanızadə (Əbu-Bəkr), Vsevolod Yaqut (Mütəzzil), Rəsmi Cəbrayilov (Zərgər), Muxtar Maniyev (Rənanın atası) və b.

Film XVI Ümumittifaq kinofestivalında (Leninqrad – indiki Sankt-Peterburq, 1983) Eldar Quliyev filmə görə mükafat almışdır, Asiya, Afrika və Latın Amerika ölkələrinin Beynəlxalq kinofestivalında (Daşkənd, 1984) isə Özbəkistan SSR Yazıçılar İttifaqının və Nazirlər Sovetinin diplomlarına layiq görülmüşdür.

“Yeddi gözəl” (1982).

Milli kino tariximizdə ilk tammetrajlı film-baletdir. *Qara Qarayevin* eyniadlı baleti əsasında Cəfər Cəbbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında çəkilib.

Libretto və xoreografiyanın müəllifləri – Rəfiqə Axundova, Maqşud Məmmədov, ssenari müəllifləri – Maqşud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, quruluşçu rejissor – Feliks Slidovker, operator – Aleksandr Tafel, rəssamlar – Elbəy Rzaquliyev, Rafiq Nəsirov, Arif Məhərrəmov, geyim üzrə rəssam – Toğrul Nərimanbəyov.

SSRİ Dövlət Kinematografiya Komitəsinin simfonik orkestrinə Rauf Abdullayev dirijorluq etmişdir.

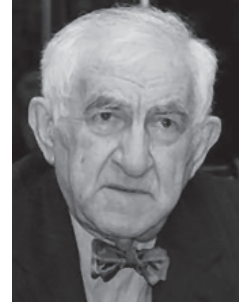
Rollarda: Natalya Bolşakova (Aişə), Vadim Qulyayev (Bəhram şah), Qali Abaydulov (Vəzir), Vera Nekrasova, Tamilla Məmmədova, Valentina Zeynalova, Svetlana Antoniçeva, İrina Yelizarova, Lidiya Brodova (Gözəllər) və b.

“Xeyir və Şər” (1989).

Film-balet.

Tofiq Bakıxanovun eyniadlı baleti əsasında.

Teleekranda Rəşid Əhmədovun quruluşunda və Yaşar İmanovun rəhbərliylə Teleradio komitəsinin simfonik orkestrinin ifasında fonoqramma ilə göstərilib.

(1930)

(1919-1974)

“İskəndər və çoban”, (1992)

Telefilm-opera, Azərbaycan televiziyası.

Musiqisi *Soltan Hacıbəyovundur*. Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdindəki Uşaq-Teatr studiyasında çəkilmişdir. Rejissor-quruluşçu – Ramiz Əhmədov, musiqi rəhbəri – İnessa Kazımova.

CİZGİ FİLMLƏRİ

“Fitnə” (1970).

Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası.

İlk Azərbaycan cizgi filmidir. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında Bəhram şahla onun kənizi Fitnə arasında baş verən hadisə əsasında orta əsr Azərbaycan miniatur sənəti üslubunda çəkilib.

Ssenari müəllifi – Ədhəm Qulubəyov rejissor – Ağa-nağı Axundov, quruluşçu rəssam – Elbəy Rzaquliyev

(1933-2014)

yev, operator – Aleksandr Milov, bəstəkar – *Aqşin Əlizadə*, səs operatoru – Əziz Şeyxov, multiplikasiya rəssamları – Bəhman Əliyev, Nazim Məmmədov, fon rəssamları R.Ələkbərov, Elçin Axundov.

Filmə zəhmət və iradə sayəsində insan ən çətin işlərin öhdəsindən gələ bilməsi fikri təlqin edilir. Gözəl Fitnə bunu öz əməli ilə sübut edir, şahın məhəbbət və hörmətini qazanır.

“Şah və xidmətçi” (1976).

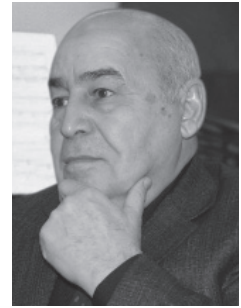
Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası.

Nizaminin “Yeddi gözəl” poeməsindəki nağıl-novellanın motivləri

əsasında çəkilib. Bir gün hirs-lənən zalım şah ona sədaqətlə qulluq edən nöqərini ac-yalavac itlərin qarşısına atır. İtlər həmişə onları yedizdirdiyinə görə nöqərə toxunmurlar. Şah isə nöqərin ona can-başla qulluq etməsinə baxmayaraq, onu öldürtdürmək istəyirdi. Belə nəticə çıxarılır ki, şərlə mübarizədə xeyir həmişə qalib gələcək.

Ssenari müəllifi – Ədhəm Qulubəyov, rejissorlar – Nazim Məmmədov, Bəhmən Əliyev, quruluşçu rəssamlar – Məsud Pənahi, Elçin Axundov, operator – Antonina Korotnitskaya, bəstəkar – *Oqtay Rəcəbov*, səs operatoru- Kamal Seyidov, multiplikasiya rəssamları – Bəhman Əliyev, Vaqif Məmmədov, Vahid Talıbov, fon rəssamı –Tahir Piriyeu.

(1941)

“Xeyir və Şər”(1980).

Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası.

Film Nizami Gəncəvinin “Yeddi Gözəl” poeməsindən bir nağılın motivləri əsasında çəkilməmişdir. Kinolentdə susuz səhrada Xeyirin ürək geniş-

liyi ilə xeyir iş görməsindən və buna cavab olaraq Şərin törətdiyi bədxah əməllərdən danışıılır. Xeyirlə Şərin əbədi mübarizəsindən, son nəticədə Xeyirin qələbə çalmasından, yaxşılığın, xeyirxahlığın qüdrətindən bəhs edilir.

(1950)

Ssenari müəllifi – Ədhəm Qulubəyov, rejissor – Nazim Məmmədov, quruluşçu rəssam – Rafiz İsmayilov, operator – Antonina Korotnitskaya, bəstəkar – *Cavanşir Quliyev*, səs operatoru – Kamal Seyidov. Multiplikasiya rəssamları – A.Ağayeva, Cəvahir Quliyeva, V.Bessarabova, Lalə Məmmədova, Sahibə İbadova, Vaqif Məmmədov, Hüseyn Cavid İsmayilov.

Mətni Həsən Turabov oxuyur.

SƏNƏDLİ FİLMLƏR

Nizami Gəncəvinin yubileyləri ilə bağlı keçirilən tədbirlər (“Nizami”, 1941; “Xalq şairi”, 1947), yurdu (“Nizaminin vətənidə”, 1966; “Nizami yurdu”, 1968; “Poeziya bayramı”, 1982)), həyatı və yaradıcılığı (“Nizami”, 1959; “Nizami Gəncəvi”, 1976; “Nizami Gəncəvi”, 1980; “Nizami”, 2012), ona həsr olunan sərgi (“Nizami dünyasının rəngləri Romada”, 2013) haqqında qısametrajlı sənədli filmlər çəkilib. Bu filmlərdən üçünü bəstəkarlar tərəfindən xüsusi olaraq yazılan musiqi müşayiət edir.

“Nizami”(1941).

Kinooçerk, Bakı kinostudiyası.

(1934-2015)

Rejissor – Arkadi Naroditski, ssenari müəllifləri – Əlibala Ələkbərov, Əbdülrəhman Minski, operator – Əlibala Ələkbərov, bəstəkar – *Rauf Hacıyev*, səs operatoru – Y. Qomerov,

Şairin 800 illik yubiley şənlikləri tarixi-bioqrafik kinooçerkdə öz əksini tapıb.

“Nizami”(1959).
Bakı kinostudiyası.

Rejissor – Mikayıl Mikayılov, ssenari müəllifi – Əhmədağa Qurbanov, operator – Leonid Zbudski, bəstəkar – *Zakir Bağirov*, səs operatoru – Əziz Şeyxov.

Dahi şairin həyat və yaradıcılığına həsr olunub. Filmdə şairin zəngin irsinin xalqımızın mənəvi həyatının, ədəbi və mədəniyyətinin ən parlaq nümayişi fikri aşılır.

(1916-1996)

“Nizami yurdu”(1968).
“Azərbaycanfilm” kinostudiyası.

(1930-1991)

Rejissor və operator – Seyfulla Bədəlov, ssenari müəllifi – Nurəddin Babayev, bəstəkar – *Telman Hacıyev*, səs operatoru – Şamil Kərimov,

Nizaminin boya-başa çatdığı qədim Gəncə şəhərinə həsr olunub.

“Nizami simfoniyası”(1970)
Telefilm-konsert.

“Azərbaycantelefilm” Yaradıcılıq Birliyi. Rejissor – Tofiq Mirzəyev.

* * *

Nizami Gəncəvinin əsərləri əsasında xarici ölkələrdə çəkilən filmlərə gəldikdə isə, onların siyahısı belədir:

Hindistan filmləri:

– **“Şirin və Fərhad”** 1926, 1931, 1945, 1956 və 1975-ci illərdə ekranlaşdırılıb;

– **“Şirin və Fərhad – bəxtəvər tale”** (“Shirin Farhad Ki Tohy Nikal Padi”), 2012-ci ildə Hindistanın Mumbay (keçmiş Bombay) şəhərində Bol-livud kinostudiyasında çəkilib;

İran filmləri:

– “**Leyli və Məcnun**”, 1936-cı ildə ekranlaşdırılıb;

– “**Şirin**”, 2008-ci ildə çəkilmişdir;

“**Leyli və Məcnun**” film-baleti “Tacikfilm” kinostudiyasında 1959-cu ildə, eyniadlı bədii film Almaniya, Hindistan və SSRİ kinostudiyalarında 1976-cı ildə istehsal olunub.

Bu filmlərin hamısının mövzuları Nizaminin “Xosrov və Şirin” və “Leyli və Məcnun” poemalarına əsaslanır.

Mənbələr:

Atakişi R. Gəncə Dram Teatrı. - Bakı: Aspoliqraf, 2013. - 317 s.

Azərbaycan Gənc Tamaşaçılar Teatrı. Yeniləşən mədəniyyət, yeniləşən məkan, 5-ci kitab. Layihənin rəhbəri Ə.Qarayev, mətnin müəl. Rəhimli İ. - Bakı: Təhsil, 2010. - 166 s.

Beqdeli Q. “Fərhad və Şirin” operası / Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. - Bakı: Elm, 1970.- S. 339-342.

Dadaşov A. Əbədi mövzuların ekran həlli // Fokus, 2012, №1, s. 109-119.

Əsədli M. Abdulla Şaiq və teatr (1910-1958). - Bakı: 2003. - 154 s.

Kazımzadə A. Azərbaycan kinosu. 1898-2002. - Bakı: Nağıl evi, 2003.

I cild. Bədii və cizgi filmlərinin izahlı kataloqu, 239 s.; II cild. Xronikal-sənədli, elmi kütləvi, sifariş və tədris filmlərinin izahlı kataloqu, 373 s.

Kərimov İ. Abdulla Şaiq və teatr. - Bakı; 1961.- 52 s.

Kərimov İ. Azərbaycan teatr tarixi, II cild. - Bakı: “Qoliəf Qrup” QSC, 2010. - 645 s.

Kərimova N. Azərbaycan teatr musiqisinin tarixi (1920-1945-ci illər). - Bakı: 1986. - 125 s.

Kərimova N. Azərbaycan teatr musiqisinin təşəkkülü və inkişaf mərhələsi. - Bakı: Bayramoğlu, 2011. - 976 s.

Qaraqızı U. Azərbaycan filmlərinin yaranma tarixindən. - Bakı: “E.L.” Nəşr. və Poliqraf. şirkəti. I kitab, 2006. - 685 s.; II kitab, 2010. - 664 s.

Qəhrəmanov Ə., İbrahimov S., Cəfərov F. Naxçıvan Teatrının salnaməsi (1883-2008). - Naxçıvan: Əcəmi, 2010. - 735 s.

Qulamova J. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının tamaşalarında musiqinin rolu və əhəmiyyəti. - Bakı: Mars-Print, 2011. - 193 s.

Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850-1920). - Bakı: Azər-nəşr, 1975. - 582 s.

Rəhimli İ. Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrı, İki kitabda. Bakı: QAPP-POLİQRAF, 2002. Birinci kitab, 438 s; İkinci kitab, 463 s.

Rəhimli İ. Tiflis Azərbaycan Teatrı. - Bakı: Xəzər, 2006.- 222 s.

Rəhimli İ. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram teatrı. - Bakı: "E.L." Nəşr və Poliqraf. şirkəti, 2007 . - 324 s..

Rəhimli İ. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı. - Bakı: Nağıl Evi, 2008. -374 s.

Rəhimli İ., Vəzirov C. Naxçıvan teatrı. - Bakı: Aspoliqraf, 2008. - 349 s.

Rəhimli İ. Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı. Teatrın 1873-2012-ci illər arasındakı yaradıcılıq yolunun salnaməsi. - Bakı: Təhsil, 2013. - C. 2, 607 s.,1937-1969-cu illər; - C. 3, 597 s.,1970-2012-ci illər.

Rəhimli İ. Şəki Teatrı. - Bakı: Qanun, 2016. - 384 s.

Rəhimli İ. Gəncə Teatrı. - Bakı: Elm, 2017. - 654 s.

Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. 5 cilddə. Bakı: 2017. C.1, 495 s.; C. 2, 534 s.

Rzayev F. Nizami Gəncəvi və teatr. - Bakı: Elm, 2008. - 370 s.

Süleymanova R. Oqtay Kaziminin teatr musiqisi // Mədəni-maarif.- 2006. - № 2.- S. 51-54.

Süleymanova R.A. Azərbaycan dram əsərlərinin dramaturji inkişafında musiqinin rolu (1970-2000-ci illər): Sənət. namizədi... dis. avtoref. Bakı, 2008. - 26 s.

Süleymanova R. Azərbaycan bəstəkarlarının teatr musiqisi (1970-2000-ci illər). - Bakı: Qafqaz LTD, 2011. - 145 s.

Vəzirov C. "Vaqif" və "Fərhad və Şirin" pyesləri Naxçıvan səhnəsində // Qobustan. - 2006. - № 3. - S.14-17.

Yusifova T.Ə. Oqtay Kazimi yaradıcılığının üslub xüsusiyyətləri: Sənət. üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2018. - 33 s.

Керимова Н. Театр и музыка Очерки истории театральной музыки Азербайджана 1920-1945 гг. - Баку: Язычы, 1982. - 101 с.

Керимова Н. История театральной музыки Азербайджана в XX веке. - Баку: Марс Принт, 2008. - 466 с.

Мехтиева Н. Киномузыка Кара Караева. - Баку: Аз гос издат, 1966. - 98 с.

Рукописи партитур музыки азербайджанских композиторов к спектаклям драматического театра в XX веке. Сост. **Н.Керимова.** - Баку: Марс Принт, 2008. - 671 с.

[Elektron resurs:](#)

Internet Movie Database

VİDEOFİLMLƏR

“Nizami”.

1982-ci ildə çəkilmiş filmdən fraqment.
XII əsr Gəncənin şəhər həyatı təsvir olunur.

“Nizami Gəncəvi – 870”.

Nizaminin həyatı, əsərlərinin məzmunu və irəli sürdüyü ideyalardan danışılır.

“Nizami”.

Nizaminin məqbərəsi haqqında məlumat verilir.
Müəllif – Nigar İmanova, ssenari – Sona Bayramova, operator – Sərxan Musayev, montaj – Vüqar Əliyev, prodüссер – Yaşar Əhmədov.
Film boyunca Soltan Hacıbəyovun “Karvan” simfonik lövhəsi səslənir.

“Qara Qarayev. “Yeddi gözəl” baleti”.

“Bülübül. Sevgili canan”.

Görkəmli Azərbaycan müğənnisinin ifasında Nizaminin sözlərinə yazılmış musiqili-qəzəl səslənir.

“Fikrət Əmirov. Nizami simfoniyası.”Telefilm-konsert.

“Fitnə”, cizgi filmi.

“Şah və xidmətçi”, cizgi filmi.

“Xeyir və Şər”, cizgi filmi.

“Nizaminin qəzəlləri” layihəsi

2016-cı il oktyabrın 2-də Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzdə təqdim edilib. Nizami Gəncəvinin 875-illiyinə həsr olunan layihə iki videoçarxdan ibarətdir. Musiqini Emil Əfrasiyab səsləndirir.

Rejissor – Elnaz Əbluç, operator – Soltan Abdullayev, vizual effekt–Ayaz Qasımbəyli.

Şairin məşhur “Sevgili canan” və “Sənsiz” qəzəllərini Azərbaycanın tanınan elm və mədəniyyət xadimləri (Teymur Kərimli, Elmira Axundova, Firəngiz Əlizadə, İlqar Fəhmi, Günay Əfəndiyeva), rəssam (Sakit Məm-

məədov), yazıçı (Günəl Anarqızı), musiqi ifaçıları (Alim Qasımov, Mənsüm İbrahimov, Mələkxanım Əyyubova, Faiq Ağayev), dirijor (Yalçın Adıgözəlov), pianoçu (Murad Hüseynov), artistlər (Fəxrəddin Manafov, Dilarə Əliyeva, Mehriban Zəki, Gülzar Qurbanova), teleraparıcılar (Dilarə Səlim, Emin Müsəvi, Nərgiz Cəlilova, Ceyhun Əli), idmançılar (Fərid Mansurov, Zemfira Meftahəddinova) qəzəllərin misralarını dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin musiqisinin müşayiətilə söyləyirlər.

Saytlar:

Балет “Семь красавиц”. <https://www.youtube.com/watch?v=T5KzrlUyYIA>

Fikret Amirov. “Nizami senfonisi”

<https://www.youtube.com/watch?v=3Z6ZlFX-Qnk>

Fikrət Əmirov. “Nizami xatirəsinə”. Simfoniya, 4 hissədə.

<https://www.youtube.com/watch?v=ANIZaCIoePs>

* * *

İcmal səciyyəsi daşıyan bu hissənin yazılmasının əsas məqsədi günümüzdə qədər Nizami Gəncəvinin bədii irsi və obrazı əsasında yaradılan bədii sənət əsərləri haqqında oxucularda və ən əsası – yetişməkdə olan bəstəkarlarda təsəvvür yaratmaqdır.

Nizaminin bədii irsi əsasında yazılan və ona həsr olunan musiqi əsərləri ilə tanışlıq, bəstəkarlar tərəfindən şairin yaradıcılığından istifadə olunma dərəcəsini müəyyən etməklə yanaşı, ən başlıcası, onları müxtəlif janrlarda yeni musiqi əsərlərinin yaradılmasına sövq edər.

Maraqlıdır ki, görkəmli alım Arif Hacıyev “Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin intibah dövrü” (Bakı, Mütərcim, 2000) monoqrafiyasında bəstəkarlar üçün maraq kəsb edən mövzu da təklif etmişdir. O, “Yeddi gözəl”də təsvir edilən nağılda sevgililərin baş tutmayan görüşlərini xoşbəxt sonluqla bitən operettaya bənzədir. Poemada verilən qara, firuzə və ağ rəngli qəsrlərdə Hind, Məğrib və İran gözəllərinin söylədikləri nağılları üç hissədən ibarət bütöv bir simfonik əsər adlandırır. Onları, Nizami Gəncəvi kimi, bu ardıcılıqla verir: 1. Qara nağıl, 2. Firuzə nağıl, 3. Ağ nağıl, ümumilikdə isə – “Musiqi trilogiyası”, yaxud “Eşq və ehtiraslar” adlarla birləşdirir. Nağıl və əsatirlərdə olduğu kimi, “Xəmsə”də fantastik nağılvarı musiqili obrazların – yasəmənələrin (su pərilərinin) iştirakına işarə edir. Zöhrə, Fitnə, Şirin və Şəkəri əhatə edən qızlar, Çin kənizi, qara, firuzə və ağ saraylardakı xoş səsli qızların çəngdə mahiranə çalmaları, gözəl rəqs etmələri – “Xəmsə”də musiqi və qadın” əsərinin maraqlı mövzu olacağı qənaətinə gəlir.

Düşünürəm ki, xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün Nizami Gəncəvinin “Lirika”nın musiqitək rəvan səslənən tərcümələri (Nizami Gəncəvi. Lirika. Bakı, Yazıçı, 1988) mahnı və romansların mətni kimi seçilə bilər. Nümunə kimi həmin şeirlərin bir neçəsinin ilk bəndlərini göstəririk:

Mən kiməm ki, söyləyim: eşqim mənə mehman olub,
Dəm vurum ki, içmişik and, əhd olub, peyman olub.

* * *

Sorursan halımı...sorma, əziz dost,
Ürək dönmüş qızıl qana, əziz dost...

* * *

Təəssüf, min təəssüf ki, təkəm, dildara möhtacam,
Bu qəmlərdən xilas et gəl məni...qəmxara möhtacam...

* * *

Harda ki, sən varsan, qəmər gərəkməz,
Kimin olsan, ona şəkər gərəkməz...

* * *

Vermərəm can sənə mən, can alan olsan da, gülüm,
Çün alıb canı... yaşarsan təzə bir canda, gülüm.

* * *

Qoşuldun mərdlərə, oldun camərdan,
Yetər, əl çək təkəbbürdən, vüqardan.

* * *

Qəmin kəm, ey gözəl, vardır mənim tək köhnə qəmxarın,
Sənə, vallah, münasibdir bu simsarın, vəfadarın.

* * *

Ürəyimə yara vurdun öz əlinlə, gülə-gülə,
Gözlərimdən qanlı yaşlar axıb gedir gilə-gilə.

* * *

Xoşbəxt yaşa, qəm çəkməyə dəyməz,
Dünyaya fəğan tökməyə dəyməz.

* * *

Qan-yaşla dolan qönçə, əl çək bu cəfadən, yar!
Ömrüm sona yetməkdə əhd ilə vəfadən, yar!

* * *

Bəlkə bir ləhzəni qurban edəsən,
Bu yanıq könlümə dərman edəsən.

* * *

Gəncliyimi sənə verdim, bu möhlətdən şirinsənmiş,
Nə cür ölüm qarşısında mən, bu fürsətdən şirinsənmiş.

SON SÖZ ƏVƏZİ

TÜKƏNMƏYƏN İLHAM MƏNBƏYİ

Dünya poeziyasında “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” poemalarını birləşdirən “Xəmsə” ilə şöhrət qazanan Nizami Gəncəvinin bədii irsi dövrümüzdə də müasirliyi ilə seçilir. Onun poeziya dili ilə ifadə etdiyi ibrətamiz fikirlərinə ixtisasından asılı olmayaraq saysız-hesabsız insanlar istinad edirlər. Dahi şairimiz son əsəri olan “İskəndərnamə”də:

Nizami aləmə bir də səs salsın,
Adı bu əsərlə əbədi qalsın!
Bunun adı kimi olsun bəxtəvər,
Dolandıqca dövrən, keçdikcə illər!

arzuladığı kimi, yaşadığı dövrdən artıq doqquz əsr keçsə də, o, yenə də yaşayır, onun adı daima çəkilir, hər bir oxucusuna böyük mənəvi zövq verir.

Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığı poeziya sevərlərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki onun ölməz “Xəmsə”sinə daxil olan müxtəlif mövzulu poemaları və lirik şeirləri dərin məzmunu ilə geniş oxucu kütləsini özünə cəlb edir.

Az qala hər addımda biz dahi Nizami Gəncəviyə, onun əsərlərinə böyük məhəbbətin nişanəsini görürük. Bunu muzeylərin divarlarını bəzəyən tablolar, bədii xalçalar, zallarında nümayiş etdirilən nadir sənətkarlıq nümunələri, meydanlarda, xiyabanlarda ucaldılan heykəlləri sübut edir. Nizami yaradıcılığı və obrazı əsasında yaradılan əsərlər tez-tez səhnələrdə görünməkdə, konsert salonlarında səslənməkdədir.

Nizamiyə dahiliyi ona fitri istedadı, dərin zəkası, bütün elmlərə yiyələnmək həvəsi qazandırmışdır. Sənətindən asılı olmayaraq, hər bir oxucu Nizaminin zəngin söz xəzinəsindən bəhrələnir. Müxtəlif bilgi sahibləri onun əsərlərində nə isə yeni fikirlər aşkar etməyə çalışır və ya düşüncələrə qapılır. Milyonlarla insanlar onun əsərlərini oxuyub başa çatsa da, ürəyinə yatan misralara bir daha qayıdaraq, onları yenidən gözdən keçirir. Bu istək bütün ömür boyu davam edir.

Nizami poeziyası elə bir tükənməz mənbədir ki, neçə illər keçsə belə, tədqiqatçıların onun irsində indiyə qədər deyilməmiş fikirləri aşkar edərək

nizamişünaslığa və eləcə də musiqişünaslığa yeni əsərlər töhfə verəcəkləri şəksizdir. Şairin “İskəndərnamə”də qeyd etdiyi kimi:

Nə qədər şair var, söz var, şeir var,
Dünyada onlardan mənəm yadigar.

Dünya ədəbiyyatının klassiki sayılan Nizami Gəncəvinin zəngin məzmunlu, yüksək ideyalı əsərlərində əks etdirdiyi insan zəkası, əxlaqi keyfiyyətlər, ədalətli, azad cəmiyyət, məhəbbəti tərənnüm edən çağırışlar və həmçinin şəxsiyyəti yaradıcı insanları həmişə düşündürmüşdür. Onlar Nizamiyə bir mütəfəkkir-şair kimi yanaşmış, yaradıcılığını isə ən qiymətli mənbə hesab etmişlər, bu obraz və mənbədən bəhrələnərək, axtarışlarını və istəklərini gerçəkləşdirərək Nizamiyə həsr olunan ən gözəl əsərlərini yazmışlar.

Şübhəsiz, bu böyük bilik mənbəyinə yeni yanaşma, kitabda baxılan məsələlərin başqa rakursda açıqlamalarına səbəb olacaqdır və nəticədə dahi şairin yaradıcılığına həsr olunan dəyərli əsərlər meydana gələcəkdir.

Bu yolda onlara uğurlar arzulayıram!

Nizaminin əsərlərinə bəstələnən və obrazına ithaf olunan musiqi əsərləri Azərbaycan mədəniyyətinin ən qiymətli inciləridir. Təkcə Üzeyir Hacıbəylinin şairin qəzəllərinə yazdığı “Sənsiz” və “Sevgili canan” musiqili qəzəllərinin, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baletinin, “Leyli və Məcnun” simfonik poemasının, Fikrət Əmirovun “Nizami” baletinin, “Nizami” simfoniyasının adlarını çəksək, Nizami yaradıcılığının milli musiqimizin inkişafında nə qədər böyük rol oynadığını təsdiqləyə bilərik. Bu əsərlər musiqisevərlər üçün ilham mənbəyidir.

Şairin dühasına bütün bəşər səcdə edir. Çünki Nizami Gəncəvi ona zəngin, mənalı və dəyərli töhfələr bəxş etmişdir. Onun “Xəmsə”sinə daxil olan poemalarını, lirik şeirlərini dönə-dönə mütaliə edirik, zövq alırıq, düşünürük, xəyala dalırıq. Qürur hissi keçiririk ki, xalqımızın belə bir dahi şair-mütəfəkkiri var.

Nizami poeziyası əbədidir, dəyişən isə təbiət, dövrən, insanların zəkası və dünyaya baxışlarıdır.

İZAHLAR VƏ ŞƏRHLƏR

Giriş əvəzi

1. Oğuz türklərinin Qınıq boyundan olan başçısı Səlcuqun adı ilə adlandırılan türk-oğuz tayfalarının Türküstandan Aralıq dənizinə, Cənubi Qafqazdan Fars körfəzinə qədər uzanan ərazidə yaratdıqları ən qüdrətli orta əsr feodal dövləti. İlk sultanı Səlcuğun nəvəsi Toğrul bəy (1038-1063) idi.

2. Səlcuq sultanları vəliəhdlərinin tərbiyə edən türk əmirlərinin ləqəbi. Atabəy adını daşıyan ilk şəxs Sultan Alp Arslan (1063-1072) və Məlik şahın (1072-1092) vəziri Nizamülmülk (tam adı – Əbu Əli Əl-Həsən ət-Tusi Nizamülmülk) olmuşdur. Tarixdə 14 səlcuq Atabəy sülaləsi, o cümlədən Şəmsəddin Eldənizin adı ilə Eldənizlər (və ya Eldəgəzlər, İldənizlər, Atabəylər dövləti) adlanan Azərbaycan Atabəyləri məlumdur. Eldəgiz və ya Eldəniz tayfa adını bildirir. Eldənizlər sülaləsindən olan Qızıl Arslan sonuncu səlcuq sultanı III Toğrul hakimiyyətindən (1176-1194) sonra özünü sultan elan etmişdi.

3. Bünyadov Z. Atabəylər dövləti (1136-1225). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 312 s.

4. Cənubi Qafqazın Gəncə, Naxçıvan, Dvin və Ani əmirliklərində hakimiyyətdə (951-1174) olan Şəddadilər sülaləsinin banisi Məhəmməd ibn Şəddadın adı ilə adlanan dövlət.

Birinci hissə

NİZAMİNİN “XƏMSƏSİNİ VƏ LİRİK ŞEİRLƏRİNİ VƏRƏQLƏYƏRKƏN...

1. Низами Гянджеви. Сокровищница тайн (Махзанул-асраф). Научн.-крит. текст. Сост. А.А.Ализаде, Баку, Изд-во АН Азерб., 1960;

Низами Гянджеви. Хосров и Ширин, Науч.-крит. текст. Сост. Л.А.Хетагуров, Баку, Изд-во АН Азерб., 1960;

Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Науч.-крит. текст. А.Алескерзаде, Ф.Бабаев. М., 1967;

Низами Гянджеви. Хафт Пайкар. Науч.-крит. текст. Сост. Т.А.Магеррамов. М., Наука, 1987;

Низами Гянджеви. Шарафнаме. Науч.-крит. текст. Сост. А.А.Ализаде, 1947;

Низами Гянджеви. Игбалнаме. Науч.-крит. текст. Сост. Ф.Бабаев. Баку, 1965;

Həkime Nizami Gəncəvi. Gəncineye Gəncəvi Vəhid Dəstgerdi ərməğani. Tehran, 1335 (hicri);

Divan-e qəsaed-o-qəzəliyyat-e Nizami. Bekusiş Səid Nafisi. Tehran, 1338 (hicri);

Sirlər xəzinəsi

2. Bismillahir-rəhmanir-rəhim - Şəfqətli, rəhimli Tanrının adı ilə... başlayıram. Müsəlmanların hər hansı işə və yeməyə başladıkları zaman ərəbcə dedikləri ilk cümlə.

3. Zöhrə – gözəllik simvolu, sənət, eşq, şənlik, musiqi hamisi, Venera (planet).
4. Qəndilləri deyərəkən şair Günəş, Ay və səyyarələri nəzərdə tutur. Beytin mənası: İsrafilə buyur ki, Günəş, Ay və ulduzları fitnə, fəsad və zülmə məruz qalan dünyanı zülmətə bürüsün.
5. Əsatirə görə nəğməni Davud ixtira etmişdir. Peyğəmbərin topunu saxlamaq üçün o bəm səslə Allaha yalvamalı idi, o isə səsinə itirdiyinə görə zilə keçmiş və duası qəbul olunmayıb.
6. Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davud – Kiçik Asiyada Ərzurumun yaxınlığında yerləşən Ərzincan hökmdarı (1162-1225). Atabəylərin vassalı olmuşdur.
7. Yəni Bəhram şahın ordu karvanı o qədər böyük idi ki, dövələrin boynundakı zıncırov və zənglərin səsi fələyin qulaq pərdəsini yırtırdı, alovlu nəfəsi isə ayna kimi görünən Ay səthinin şüşəsini sındırırdı.
8. Təzə (tər) gül, “Sirlər xəzinəsi”. “Təzə” təyini ilə Nizami özündən əvvəl “Sirlər xəzinəsi” kimi poema yazılmadığına işarə edir.
9. “Söz” pərdələrində ahəng yaratmağı bacaranlar, yəni yaradıcı şairlər yoxsul həyat keçirsələr də, mənən zəngindirilər, özləri yerdə, ruhları isə göydə yaşayırlar.
10. Sur – qiyamət günü çalınacaq Allahın mələklərindən biri olan İsrafilin şeypuru nəzərdə tutulur. Dini əsatirə görə, o, öz şeypuru ilə qiyamətin başlanğıcını xəbər verəcəkdir.
11. Burada kəllə qəndə bənzəyən Ayın ətrafında yeni ulduzların yaranması, musiqiçilərin hamisi Zöhrə ulduzunun şənlenərək həndəvərə sevinc, fərəh qığılcımları saçması vurğulanır.
12. Musiqi və şənlik ilahəsi olan Zöhrə bu məclisə o qədər vurulmuşdu ki, səmadan enib məclisə gəlmişdi. Sazını elə bir şövq ilə çalırdı ki, dürüst bir ahəng çalan əlləri az qala mizrabı sındırırdı.
13. Mahmud – Qəznəvilər sülaləsindən olan sultan (971-1030), Ayaz isə onun ən istəklilə quludur. Sonralar ona əmir rütbəsi verilmişdir.
14. Nuşirəvan və ya Ənuşirəvan (“Ölməz” deməkdir) Sasanilər sülaləsindən olan İran şahı I Xosrovun (531-579-cu illər) ləqəbi.
15. Sultan Səncər – Səlcuqlar sülaləsinin sonuncu sultanı (1118-1153).
16. Firudin şah – Güc və zənginlik simvoludur. Firdovsi “Şahnamə”də göstərdiyi kimi, qədim İranın mifik şahlarından biridir. Dəmirçi Gavənin köməyiylə qəddar Zöhhaka qalib gəlir və öz sələflərinin taxtını özünə qaytarır.
17. Yəni, çalğıçıların xoşuna gəlməz, onun ovladığı ceyranın dərisindən dəf düzəldib özgülər çalsın.
18. İsa peyğəmbər – Xristian dinin banisi.
19. Dəvə xislətli olmaq – oynamağı, gülməyi, sevinib rəqs etməyi bacarmaq. Dəbbə - içərisi otla və samanla doldurulmuş xaral. Onu döyüş meydanına çıxmağa hazırlanan filin ayağı altına atırdılar ki, düşmənləri bu xaral kimi tapdalasın, əzişdirsən. Sonralar bu ifadə məcazi mənə daşımışdır. “Fil altına dəbbə atmaq”, yəni boş yerə haray-həşir salmaq anlayışının sinonimə çevrilmişdir. Beytin anlamı: ölüm məqamı

çatanda sevin, şadlan, dəvə kimi rəqs elə ki, bu dünyadan üzülüşüb axır mənzilə gedirsən. Bunu bacarmasan bəri haray-həşir qoparma, ölümünü cəsur, mərd qarşıla.

20. Sofu, sufi – İslam dinində mistik cərəyan, təlim. Sufi təriqətinə mənsub olan adam, zahid.

21. Mürşid – başçı, rəhbər, yol göstərən, müridlərə rəhbərlik edən dini təriqət başçısı.

22. Mürid – davamçı, şagird, həyatını sufizim təlimi əsasında islam dininə həsr edən şəxs.

23. Cəmşid şah – Qədim İrənin mifik şahı.

24. Harun ər-Rəşid – Ərəb xilafətində Abbasilər sülaləsinin xəlifəsi (763-809).

Onun hakimiyyəti dövründə tam xoşbəxtlik olmuşdur.

Xosrov və Şirin

25. Sürur – ərəbcə sevinc, şadlıq deməkdir.

26. Sultan Məlik Toğrul – Arslan şahın (1161-1176) oğlu III Toğrul Azərbaycan və İrənin mərkəzi hissəsini əhatə edən İrəni İraqının (İraqi-əcəm) nominal sultanı.

27. Əbu Cəfər Məhəmməd Eldəgiz – Azərbaycan Atabəylərinəndir. Azərbaycan və İrəni İraqının faktiki hakimi (1175-1186), Şəmsəddin Eldəgizin oğlu. Onu Cahan Pəhləvan da adlandırırdılar.

28. Harut – dini əsatirdə Marut adlı mələyin yoldaşı.

29. Qızıl Arslan - Atabəy Müzəfərəddin Qızıl Arslan, Şəmsəddin Eldəgizin ikinci oğlu, 1186-1191-ci illərdə hakimiyyətdə olub.

30. Xosrov –II Xosrov Pərviz (590-628) Sasanilər sülaləsinin sonuncu şahı. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının prototipi.

31. Şirin – Xosrovun sonuncu sevimli arvadı.

32. Şəbdiz –Xosrovun qara rəngli atı, geçə simvolu.

33. Bisütun dağı (qayaları) – “Sütünsüz göy” deməkdir. İrənin şimal-qərbində, Həmədan şəhərindən Kirmanşaha gedən yolun üzərində yerləşir. Əhmənilər dövlətinin hökmdarı I Daranın (e.ə. 522-486) əmri ilə 115 m hündürlükdə qayada fars hökmdarlarının qəhrəmanlığını vəsf edən min sətirdən ibarət yazı, müxtəlif səhnələr və çəngdə çalan musiqiçilər həkk olunub.

34. Mədain – Sasanilər sülaləsindən olan şahların paytaxt şəhəri Ktesifonun ərəbcə adı. Qalıqları XII əsrə qədər Bağdadın yaxınlığında məlum idi. Orada Sasanilərin “Xosrov qəsri” adı ilə tanınan sarayı yerləşirdi.

35. Fərhad – İrəni əsatirindən qurtulmaq üçün üsyan qaldıran padşahlardan biri. Nizami onu əbədləşdirmək üçün bu addan istifadə etmişdir.

36. Barbəd – Xosrov Pərvizin saray musiqiçisi, bəstəkar.

37. Şahrud – Şimali İrənda çay.

38. Aramgah – sərdabə, məqbərə.

39. Müdrək – “Şahnamə” epopeyasını müəllifi böyük İrəni şairi Firdovsi (940-1020) nəzərdə tutulur.

40. Atəşpərəst – ibtidai cəmiyyət quruluşunda oda ibadət edən, odu ilahi qüvvə sayaraq ona sitayiş edən adam.

41. Hürmüz (Hörmüz) – Sasanilər sülaləsindən olan I Xosrov Nuşirəvandan (531-579) sonra 590-cı ilə qədər səhliq etmişdir.
42. Pərviz –mənası “qalib” deməkdir.
43. Büzürgümid – obraz adı.
44. Dərbənd dənizi –Xəzər gölünün 60-dan çox adlarından biri.
45. Xüram – nazlı yerləş.
46. Ərmən dağları –müasir Kiçik Qafqaz dağları.
47. Muğan – Kür və Araz çaylarının aşağı axarları arasında yerləşən düzənlik və orada yerləşən qədim abad şəhər.
48. Xəzərilər – erkən orta əsrlərdə Şimali Qafqazın şərqində və Volqa çayının aşağı axarında məskunlaşan türkdilli tayfa.
49. Musa – Yəhudi peyğəmbərinin ərəbləşdirilmiş şəkli.
50. Gülgün – gül rəngli, qızılgül rəngində.
51. Bəhram Çubın – Hörmüzün sərkərdəsi. Çubun (farsca “qarğa” deməkdir) taxta asanlıqla gəldiyinə görə verilən ləqəbdir.
52. Utarid – Merkuri planeti.
53. Şəbpərə – gecə quşu.
54. Xeymə – çadır.
55. Rum – Vizantiya, Kiçik Asiya.
56. Qeysər – “Çezar” sözünün ərəbləşmiş şəkli.
57. Mərv – Mərkəzi Asiyada yerləşən ən qədim şəhər. XI və XII əsrin birinci yarısında Səlcuq dövlətinin paytaxtı. XII əsrin sonu və XIII əsrin əvvəllərində Xarəzmşahların əsas şəhəri.
58. Bəlx – Asiyanın qədim şəhərlərindən biri, 1222-ci ildə şəhəri monqollar dağıdıb. Xarabalıqları indiki Türkmənistanın Marı şəhərindən 30 km şərqdədir.
59. Əlan – bu saat, indi, indicə.
60. Nisar – səpmə, dağıtma, toyda şabaş verilən pul.
61. Xütən – İranın ən qədim şəhərlərindən biri.
62. Zəng, Zəngibar (Zənzibar) – Afrikanın şərq sahilində Hind okeanında ada (Tanzaniyaya aiddir).
63. Pasiban – gözətçi, qarovulçu.
64. Buxurdan – içində buxur (xoş iy verən qatran) yandırılan qab.
65. Nəkisa (Nikisa) – “Nik” farsca yaxşı, “İsa” sözlərindən, Xosrov Pərvizin saray musiqiçisi, çəngdə mahir çalırdı.
66. Pürvüqar – fars “pür” və ərəb “vüqar” sözlərindən, vüqarla dolu, vüqarlı.
67. “Kəlilə və Dimnə” – təxminən I əsrdə yaşayan Hind filosofu Bəydəba tərəfindən təmsil səciyyəli hekayələrin qələmə alındığı kitab.
68. Şiruyə – şir balası.
69. Pars – fars ölkəsi.
70. Afaq – Appaq – ağ, ərəb dilində “p” hərfi olmadığından “Afaq” kimi yazılır.
71. Ağac – uzunluq ölçü vahidi. 1 ağac təxminən 6-7 km-ə bərabərdir.

Leyli və Məcnun

72. Axsitan – Şirvanşah III Mənuçührün (1120-1149) oğludur. Hakimiyyət illəri – 1160-1197. Anası gürcü çarı IV Davudun qızıdır.

73. Şirvanşahlar – Şirvanşahlar dövlətində hakim sülalə. İndiki Azərbaycan və qismən Dağıstan ərazilərini əhatə edirdi. Banisi Heysam ibn Xalid, son hökmdar isə Şah-rux ibn Fərrux Yasar olub. Hakimiyyətləri təxminən 7 əsr (799-1538/39) davam edib.

74. Nəcd dağı – Ərəbistan yarımadasının mərkəzindəki Hicaz və Yəmən dağları ilə əhatə olunan Nəcd vilayətinin cənubunda yerləşir.

75. Müştəri – Yupiter planeti.

Yeddi Gözəl

76. Əlaəddin Körpə Arslan – Marağa hakimi (1174-1208) Atabəylərin vassalı və qohumu.

77. Ərəstü (Ərəstun, Aristotel, e.ə. 384- 322) – qədim Yunan filosofu.

78. Yəzdigürd – Sasanilər sülaləsindən olan İran şahı (420-ci ildə vəfat edib).

79. Şam – Suriyanın indiki paytaxtı Dəməşqin əvvəlki adı. Dünyanın ən qədim şəhərlərindən sayılır.

80. Xəvərnəq – Günəşli deməkdir.

81. Türkünstan – Türkdilli xalqların yaşadığı ərazinin ümumi adı.

82. Səqlab – ərəblərin slavyanlara, o cümlədən ruslara verdikləri ad.

83. Məğrib – ərəbcə günbatan, qərb deməkdir, indiki Mərakeş.

84. Keykavus – qədim İranın əfsanəvi şahı, Keyqubadın oğlu, Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin qəhrəmanlarından biri.

85. Kəsra – Ərəblər arasında Sasani şahı Nuşirəvanın çağırıldığı adı.

86. Dara – Kəyan sülaləsindən olan axırıncı qədim İran şahı (b.e.ə. 336-330).

87. İqlim – qədim coğrafiyaşünaslara görə Yer kürəsinin məskun hissəsi 7 qurşaqdan (iqlimdən) ibarət idi. 5-ci iqlimdə İran, Azərbaycan yerləşirdi.

88. Keyvan – Zühəl (Saturn) planetinin farsca adı, məcazi mənası “yüksəklik” deməkdir.

89. Mərrix – Mars planeti.

90. Səndəl – Hindistanda bitən xoşiyli, möhkəm ağac.

91. Arami-dil – nəğmə adı, “ürək rahatlığı” deməkdir.

92. Talar – talvar.

93. Xızr – Yaşıl geyimli qeyri-rəsmi peyğəmbərdir. O, dirilik suyunu tapıb ondan içmiş və gözəgörünməz şəkildə əbədi yaşayır.

94. Mil –yollarda hər min addımdan bir yerə sancılan konus şəkilli sütun.

95. Rast-Rövşən – obraz adı, mənası – düz-aydın.

İskəndərnamə

Şərəfnamə

96. Nüsrətəddin Əbu Bəkr (1191-1210) – Atabəylərin dördüncü hökmdarı, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlu, şeir yazdığına görə Bişkin təxəllüsü ilə tanınırdı.

97. Məqdunya – Makedoniya.

98. Azərbaycan – Zərdüşt məbədi, atəşkədə mənasını ifadə edir. Ərəb dilində “g” səsinin olmamağı səbəbindən ərəbdilli tarixi mənbələrdə bu ölkənin adı Azərbaycan, daha sonra isə Azərbaycan kimi yazılıb.

99. Bəlinas – Appoloniy Tian (I əsrin sonu), Şərqi ölkələrini gəzərək özünü möcüzə yaradıcısı, peyğəmbər kimi təqdim edirdi.

100. Zinderud – İrənin İsfahan şəhərini ikiyə bölən çay.

101. Xuzan – Mərv ilə Həmədan arasında yerləşən yaylaq yeri, çeşmələri və gözəl havası ilə seçilir.

102. İstəxr – İrənin Fars əyalətində, Şirazdan 60 km şimal-şərqdə yerləşən qədim şəhər.

103. Qeyrəvan – Tunisdən cənubda yerləşən qədim şəhər.

104. Firudin bayramı – Mehrqan.

105. Keyxosrov – Kəyan sülaləsi şahlarına verilən ümumi ad.

106. Rey – qədim İrəni şəhəri, xarabalıqları Tehrandan 5 km cənubdadır.

107. Gilan – Xəzər dənizinin cənub-qərbində yerləşən vilayət.

108. Nişapur – İrənin şimal-şərqində yerləşən şəhər.

109. Qəznə – Əfqanıstanda, Kəbildən 130 km cənubda yerləşən şəhər.

110. Qənnəuc – Hindistanda qədim şəhər.

111. Təbbət – Tibet.

112. Yağma – Çin Türkiistanında şəhər.

113. Xülləx – Türkiistanda gözəl qızları ilə məşhur olan şəhər.

114. Babil – e.ə., II minilliyin əvvəllərində Mesopotamiyada mövcud olmuş dövlətin (Vavilon) paytaxtı.

115. Soğd, Sügd – Səmərqənd yaxınlığında şəhər.

116. Qaf dağı – əsatirə görə ən uca zirvəli dağ, ucalıq rəmzi. Etimologiyasına görə Qafqaz dağlarından biri.

İqbalnamə

117. Məşriq – gündoğan yer, şərq.

118. Qərn – bir qərn 30 ilə bərabərdir.

119. Arşimides – Arximedes (e.ə. 287-212), yunan riyaziyyatçısı və fiziki.

120. Valis – Miletli Fales (e.ə. 640/624-547/545), qədim Yunanıstanın ilk filosofu, habelə riyaziyyat, fizika, astronomiya üzrə alim.

121. Hürmüz – Xermes, qədim yunan filosofu.

122. Əflatun – Platon (e.ə. 428/27- 348/47), qədim yunan filosofu.

123. Sokrat – təqr. e.ə. 469- e.ə.399, antik yunan filosofu, Platonun müəllimi.

124. Forfuriyus – Porfiriy (223-304), suriyalı alim.

125. Sifri-əzəm – sifr – “kitab”, yəni Təvratın beş cildindən böyüyü.

126. Əfrəncə dənizi – Atlantik okeanı.

127. İzzəddin Məsud – Mosul hakimi (1176-1193).

Lirika

128. Muğ – atəşpərəstlərin kahini, şərab satan.

129. Nəğməyi-Davud – dini əfsanəyə görə Davud peyğəmbərin çox gözəl səsinə (Lehni-Davud, Davudun səsi) eşidən quşlar belə uçurdular, heyvanlar qaçmır, balıqlar isə üzürdülər. Sərkərdə Uryanın arvadına evlənəndən sonra onun səsinin cazibədarlığı itir və buna görə də Allah tərəfindən rədd edilir.

130. Mülkü-Süleyman (Süleymanın mülkü) – Süleyman Davud peyğəmbərin oğludur, qədim yəhudilərin peyğəmbəri sayılır. Atasından sonra e.ə. 1016-cı ildə hakimiyyətə gəlmişdir.

131. Sağər –şərab piyaləsi, qədəh.

132. Səbuh –sübh çağrı içilən şərab.

133. Şah qarovulunun başçısı keşikçilərin yatmamağı, ayıqlıqlarını itirməməyi üçün gecələr zəng çalardı, habelə şahın hərbi səfərlərində, səyahətlərində xüsusi zəng çalanlar onun gəlişini xəbər verərdilər.

134. Şair nəfəsinin dərinliyivə qüdrəti ilə öyünür və poeziyasının əzəməti ilə bütün dünyanı fəth etdiyini bildirir.

135. Xütbə – məsciddə cümə günü, bayram vaxtı namaz vaxtı dini nəsihətlərə aid, hökmdarın adının çəkilməsiylə söylənilən nitq.

136. Zənd – zərdüştilərin (atəşpərəstlərin) müqəddəs “Avesta” kitabına yazılmış şərh.

137. Möbid – atəşpərəstlərin baş kahini.

138. Zəbur – dini əsatirə görə Davud peyğəmbərə Allah tərəfindən göndərilən kitab. Şair şeirlərini bu kitabın qüdrəti ilə müqayisə edir, misraları səslənəndə zərdüştcü kahinləri belə susdurmağa qadir olduğunu bildirir.

139. Nizami poeziyasında karvan əbədi hərəkətin, idrakı axtarışların və həyatdan ölümə doğru aparıcı yolun timsalıdır. Şair ölümün labüdlüyünü qəbul etməyə, bu dünyada acgözlüklə, hərisliklə bağlanmağı rədd etməyə çağırır. Zınqıldayan zınqırovlar – həyatın bitməsinə dair xəbərdarlıq, qədim düşərgə – bu dünya, can mülkü isə – o dünya, axirətdir.

140. Qapı cəftəsi – maddi aləmə bağlanmağın timsalı. Şair maddi aləmdən dördəlli yapışan, mənəvi aləm haqqında düşünməyən, sərvət və şöhrət düşkünlərini taleyin əlində oyuncaq adlandırır. Belələrin nəcibi daim dartılan, döyülən qapı cəftəsinin aqibətindən artıq deyil.

141. Müsəlmanların hər gün qıldığı beş rükət namaz və şah qəsridə hər gün beş dəfə çalınan zəng nəzərdə tutulur.

NİZAMİ VƏ MUSIQI: BİBLİOQRAFİK GÖSTƏRİCİ*

KİTABLAR

Azərbaycan dilində

Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması. - Bakı: Azərb.SSR EA nəşr., 1966. - 197 s. (Sənət haqqında, s. 143-147).

Abdullayeva S. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (musiqişünaslıq-orqanoloji tədqiqat). - Bakı: Adiloğlu, 2002. - 454 s. (s.15-16).

Abdullayeva S. Azərbaycan musiqisi və təsviri sənət.- Bakı: Oğuz eli, 2010. - 415 s. (İfacı, s. 141- 249; Bəstəkar və dirijor, s. 293- 366).

Abdullayeva S. Azərbaycan çalğı alətləri dünyanı valeh edir. - Bakı: Nurlar, 2016. -288 s. (s. 13). (Mətn Azərbaycan, ingilis və rus dillərində).

Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı, II hissə. - Bakı: Adiloğlu, 2009. - 214 s. (s. 79-83).

Abdullazadə G. Qədim və Orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti. - Bakı: Qartal, 1996. - 292 s. (s.175-179).

Apojev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. - Bakı: Adiloğlu, 2008. - 242 s. (s. 104-109).

Apojev B. Nizami Gəncəvi irsindən pedaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi. - Bakı: Mütərcim, 2012. - 211 s. (s. 34-42).

Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Ön söz: F.Bədəlbəyli. - Bakı: Mütərcim, 2012. - 124 s.

Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. - Bakı: Azmusnəşr, 1947. - 104 s.

Azadə R. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). - Bakı: Elm, 1979. - 209 s. (s.155, 164).

Azərbaycan yazıçıları Qara Qarayev haqqında. Nəşrə hazırlayan Südabə Sərvi. - Bakı: Letterpress, 2010. - 188 s. (s. 40, 44, 54 67, 74, 82, 86, 105-108, 131, 134, 143-145, 151).

Babayeva H.T. Ağabacı Rzayeva. - Bakı: Aspoliqraf, 2013. - 103 s. (s. 27-28).

Bayramova X. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında xor musiqisi. - Bakı: Elm və təhsil, 2016. - 172 s. (“Nizami” kantatası, s. 148-157).

Bayramova Z. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında uşaq səhnə musiqisi. - Bakı: Mütərcim, 2011. - 224 s. (s. 49-54, 179-188).

Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. - Bakı: Elm, 1970. - 371 s. (“Fərhad və Şirin” operası, s. 339-342).

Bertels Y. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. - Bakı: Təhsil, 2017. - 166 c. (s. 145).

* Göstəriciyə kitablar, elmi nəşrlərdə dərc edilən məqalələr və avtoreferatlar daxil edilib. Kitablarda mövzuya aid yazıların adları və ya səhifələri göstərilib.

Bədəlbəyli Ə. Nizami. 5 pərdəli, 6 şəkilli opera. - Bakı: M.F.Axundov ad. Azərb. Dövlət Lenin ordenli Opera və Balet teatrının nəşriyyatı, 1948. - 30 s. (Mətn Azərbaycan və rus dillərində).

Bədəlbəyli Ə. Musiqi haqqında söhbət. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1953. 78 s. (s. 20, 21, 55).

Bədəlbəyli F., Rəcəbov O., Həsənova Ş. Axundova Y. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı. C.1. - Bakı: Mütərcim, 2011. - 225 s. (s.11, 97-101, 135, 149, 176).

Bizim Bülbül – dünyanın bülbülü / Çapa hazırlayan və red. N.Hacızadə. - Bakı: Nurlan, 2006. - 516 s. (s. 152-156, 244).

Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri. Tərt. ed. Q.Qasımov, Ə.İsazadə. - Bakı: Azərb.SSR EA nəşr., 1968. -227 s. (Ölməz sənətkar, s. 117-120).

Bülbül (Murtuza Rza oğlu Məmmədov): bibliografiya. Tərt. ed. M.Vəliyeva, M.İbrahimova, G.Misirova. - Bakı: 2017. - 344 s.

Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. - Bakı: Azərnəşr, 1993. - 264 s. (Musiqimizdə döyünən ürəklər, s. 12-18).

Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. - Bakı: Elm, 1992. - 158 s. (Musiqi, s. 103-110).

Cahangir Cahangirov. Bibliografiya. Tərt. ed. T.Məmmədova. - Bakı: 2011. - 169 s.

Cəbrayılbəyli C. Zülfüqar Hacıbəyov. - Bakı: İşıq, 1985. - 106 s. (s. 20) (Mətn Azərbaycan və rus dillərində).

Cavadova E. Zülfüqar bəy Hacıbəyovun arxivinin təsviri. - Bakı: Elm və təhsil, 2012. - 106 s. (s. 19-21).

Dadaşzadə Z. Biz də dünyanın bir hissəciyik. Məqalələr toplusu. - Bakı: Nurlan, 2004. - 410 s. (s. 8-38, 129-135).

Dağlı Ə. Ozan Qaravəli. I kitab. Əlyazmanı tərtib edib çapa hazırlayan A.Nəcəfzadə. Bakı: MBM, 191 s. (s. 63, 81, 82, 100).

Elçin. Ustad Bül-Bül. - Bakı: İndiqo. - 245 s. ("Sevgili canan" və "Sənsiz" romansları, s.100-117). (Mətn Azərbaycan və rus dillərində).

Əfəndiyeva N. Nizaminin gözəllik dünyası.- Bakı: "Tural-Ə" NPM, 2002. - 139 s. (s. 116-118).

Əbdülqasımov V. Azərbaycan tarı. - Bakı: İşıq, 1989. - 94 s. (s.11-12)

Əhmədov Ə. Nizami-elmşünas. - Bakı: Azərb. nəşr., 1992. - 274 s. (Nizami musiqişünas, s. 103-120).

Ələsgərli K. Dadaş Dadaşov. - Bakı: Şərq-Qərb, 1915. - 23 s. (21 s.)

Ələsgərov S., Abdullayeva S. Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə. - Bakı:Maarif, 1996. - 174 s. (s. 5-29).

Əliyev A. Qara Qarayevin "Yeddi gözəl baleti" süitasının orkestr təfsirinə dair metodik tövsiyələr. - Bakı: Adiloğlu, 2007. - 31 s.

Əliyeva F. Musiqi aləmində. - Bakı: Gənclik, 1983. - 271 s.

Əliyeva F. Musiqi tariximizin səhifələri. - Bakı: Adiloğlu, 2003. - 281 s. (Azərbaycan muğam operası tarixindən: Fərhad və Şirin, s. 248-252).

Əliyeva F. XX əsr Azərbaycan musiqisi: tarix və zamanla üz-üzə. - Bakı: Elm, 2007. - 312 s. (s. 29-31, 144, 166-171).

Əlizadə F. Qara Qarayev. - Bakı: 1997. - 111 s. (s. 5-6, 17-19). (Mətn Azərbaycan, rus və ingilis dillərində).

Əmirov F. Həyatından səhifələr. Layihənin rəhbəri Cəmil Əmirov. - Bakı: Heydər Əliyev mərkəzi, 2014. - 319 s. (s. 82-85, 200-210, 296-300).

Əsgər Əhməd. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik araşdırma). - Bakı: Elm, 2012. - 367 s. (Xalq musiqisi və musiqişünaslıq, s. 258-299).

Əzimli T. Musiqi... Poeziya... Xatirələr, məqalələr, şərhlər. - Bakı: Azərbaycan nəşr, 2012 - 143 s. (Azərbaycan poeziyasında qəzəl janrı, s. 50-60).

Fərəcov S. Üzeyir işığında (U. Hacıbəylinin xatirəsinə ithaf olunur). - Bakı: Xatun Plyus, 2010. - 172 s. (... Əgər onlar da tamamlansaydı, yaşasaydı, s. 34-40).

Fərhadova R. Qara Qarayevin baletləri: Bələdçi - Bakı: Elm, 1970. - 60 s. (s. 5-29, 56, 57).

Fikrət Əmirov. Bibliografiya. Tərt. ed. T. Məmmədova, A. Novruzova. - Bakı: Çinar-Çap, 2009. -271 s.

Həsənova C. Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində milli ladların təzahürü. - Bakı: Mars Print, 2004. - 136 s. (Qara Qarayevin "Yeddi gözəl" baleti, s. 114-129).

Həsənova C. Bülbül (Murtuza Məmmədov). - Bakı: Şərq-Qərb, 2017. - 126 s. (s. 45-47).

Hüseynli B., Xəlilov V. Bəstəkar Qənbər Hüseynli. - Bakı: Gənclik, 1997. - 100 s. (s. 87, 89, 97).

Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: Işıq, 1987. 361 s. (s. 237, 252).

Hüseynov R. İmzamız. Sənət düşüncələri. - Bakı: Elm və təhsil, 2012. - 800 s. (s. 223, 225).

Hüseynova Q. Arfa və onun Azərbaycan professional musiqisinin inkişafında yeri və rolu. - Bakı: Adiloğlu, 2005. - 157 s. (s.12).

Hüseynova N.S. Azərbaycanda opera ifaçılığı sənətinin inkişaf mərhələləri. - Bakı: Mütərcim, 2014. - 164 s. (s. 95, 96).

Hüseynova S. Ədviyyə Rəhmətova. - Bakı: Şərq-Qərb, 2015. - 31 s. (s. 10, 19, 27).

Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. - Bakı: Azərənşr, 1991. - 296 s. (s. 96, 139, 258-260).

Xalqzadə F. Nərgiz Şəfiyeva. - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. - 31 s. (s. 11).

Xəlilzadə F. Yazdıqlarım. II cild. Mədəniyyət-mənəviyyat. - Bakı: Elm və Təhsil, 2013. - 716 s. (Sözlə cilvələnen musiqi, s. 42-114).

İbrahimov Z. Nizami dövründə Azərbaycan mədəniyyəti (mühazirəçilər üçün vəsait). - Bakı: 1947. - 16 s. (s. 12).

İmanov R. Oqtay Rəcəbov. - Bakı: Şərq-Qərb, 1914. - 31 s. (s. 14).

İsazadə Ə. Azərbaycan Sovet bəstəkarlarının instrumental yaradıcılığı (kamanla çalınan simli musiqi alətləri üçün). - Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1961. - 148 s. (s.63).

İsazadə Ə. Böyük müğənni (SSRİ xalq artisti Bülbülün həyat və yaradıcılığı). - Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1967. - 122 s. (s. 84-85, 90-92).

İsmayılova G. Bəstəkar Ramiz Mirişli. - Bakı: 2000. - 71 s. (s. 63).

İsmayılzadə R. Nizaminin musiqi dünyası. - Gəncə: Elm, 2001. - 133 s.

- Karaqışeva L.** Qara Qarayev. - Bakı: Azərənəşr, 1968. - 72 s.
- Kazımova G.N.** Azərbaycan balet tarixindən mühazirələr. - Bakı: Şuşa, 2017. - 95 s. (s. 38-44).
- Kərimov K.** Opera haqqında. - Bakı: Azərənəşr, 1966. - 47 s. (s. 21-22).
- Kərimov M.** Qohum alətlərlə tanışlıq fənni üzrə qədim və müasir simli musiqi alətlərinin tarixinə dair ümumi məlumat (metodik tövsiyələr). - Bakı.: 2001. - 28 s.
- Kərim M.** (Kərimov M). Azərbaycan musiqi alətləri. - Bakı: Yeni nəsil, 2003. - 183 s. (s. 27, 72, 80, 84, 102). (Mətn Azərbaycan, ingilis və rus dillərində).
- Kərim M.** Azərbaycan musiqi alətləri. - Bakı: İndiqo, 2010 - 194 s. (42, 43, 65, 99, 142, 164, 177, 178, 182).
- Kərim M.** Azərbaycan musiqi alətləri. - Bakı: Mütərcim, 2011. - 95 s. (s. 19, 21, 22, 33, 62, 65, 80, 81)
- Kərimov Məmmədağa.** Azərbaycan xalqının musiqi irsi. - Bakı: OKA Ofset, 2007. - 143 s. (s.11-15, 22-24). (Mətn Azərbaycan, ingilis və rus dillərində).
- Kərimov R.** Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən: musiqi təhsili. - Bakı: Azərənəşr, 2012. - 160 s. (s. 73).
- Kərimov S.** Niyazi (həyat və yaradıcılığı). - Bakı: Yazıçı, 1982. - 89 s. (s. 24, 25, 76, 81).
- Qacar Ç.** Azərbaycan qədim və orta əsrlərdə. Görkəmli şəxsiyyətlər. - Bakı: OKA Ofset, 2012. - 448 s. (s. 112-135).
- Qafarova Z.** Azərbaycan musiqi sənəti. - Bakı: Səda, 2008. - 310 s. (s. 166-168, 261-267).
- Qafarova Z.** Şəfiqə Axundova. - Bakı: Şərq-Qərb, 2015. - 31 s. (s. 7).
- Qafarova Z.** Ramiz Mustafayev. - Bakı: Səda, 2009. - 266 s. (s. 18-19, 84-87).
- Qafarova Z.** Tofiq Bakıxanov. - Bakı: Prestij-N, 2017. -37 s. (s. 27).
- Qara Qarayev.** Bibliografiya. Tərt. ed. R.Orucəliyeva, H.Haşımov, Y.Sadıqova, P.Qurbanova. - Bakı: 2008. - 330 s.
- Qara Qarayev tələbələrinin xatirələrində.** Tərt. N. Şəfiyeva, məsul red. L.Hüseynova. - Bakı: Şərq-Qərb, 2009. - 223 s. (Mətn Azərbaycan və rus dillərində).
- Qara Qarayev. Həyat və yaradıcılığı Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin materiallarında.** Tərt. ed.A. Bayramova. - Bakı: Şərq-Qərb, 2011. - 351 s. (Mətn Azərbaycan və ingilis dillərində).
- Qarayev T.** Sənətin keçdiyi yollar, kitab 2. - Bakı: Qoliya, 2011.- 487 s.
- Qasimov Q.** Sovet Azərbaycanının musiqi incəsənəti. - Bakı: Azərb. SSR Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyət, 1961. - 26 s. (s. 10-24).
- Qasımova S.** Seçilmiş məqalələr. - Bakı: Elm və təhsil, 2010. - 245 s. (s. 17-26, 80-84).
- Qasımova S., Abdullayeva Z.** Fikrət Əmirov. - Bakı: Nağıl evi, 2004. - 209 s. (F.Əmirov və Nizami, s. 41-52).
- Qasımova S., Bağirov N.** Azərbaycan Sovet musiqi ədəbiyyatı. - Bakı: Maarif, 1984. - 222s. (s. 96-97, 100-110, 120-121, 134-138, 153-154).
- Qasımova S.** Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. I hissə. - Bakı: Adiloğlu, 2009. - 245 s. ("Yeddi gözəl" baleti, s. 129-136; "Leyli və Məcnun" simfonik poeması, s. 144-147).

- Qasımova S., İmanova Ü., Abdullayeva Z.** Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. - Bakı: Elm və təhsil, 2014. - 488 s. (s. 93-94, 170-172, 196-203, 211-214, 256-259).
- Quliyev İ.H.** Maestro. - Bakı: CBS, 2008. - 184 s. (s. 91-96).
- Quliyev İ.** Nizami və zərdüştilik. - Bakı: Elm və təhsil, 2012. - 98 s. (s. 43, 59)
- Quliyeva L.** Azər Rzayev. - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. - 31 s. (14, 24)
- Quliyeva L.** Cahangir Cahangirov. - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. - 108 s. (s. 62, 63).
- Quluzadə T.** Üzeyir Hacıbəyli və Qara Qarayevin yaradıcılığında aşiq musiqisinin təzahür xüsusiyyətləri. - Bakı: Mütərcim, 2012. - 143 s. ("Yeddi gözəl" baleti, s. 100-106).
- Qurbanəliyeva S., Rəfibəyli L., Seyfullayeva N.** Qənbər Hüseynli yaradıcılığı milli ənənələr kontekstində. - Bakı: Adiloğlu, 2006. - 203 s. (s. 47, 48, 87, 89, 125).
- Qurbanəliyeva S.** Nizami Gəncəvi obrazları miniatürlərdə. - Bakı: Elm və təhsil. - 32 s.
- Qurbanəliyeva S.** Nizami Gəncəvinin poemalarında musiqi. - Bakı: Qanun, 2012. - 94 s.
- Qurbanəliyeva S.** Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. - Bakı: Elm və təhsil, 2012. - 172 s.
- Qurbanov B.** Xalq çalğı alətlərimizin tarixi və nəzəri problemləri. - Bakı: Şur, 2018. -127 s. (s. 23-25).
- Mahmudova Ş.** Musiqi palitrası. - Bakı: Nurlan, 2003. - 223 s. (Низами-Караев: "Семь красавиц". Сравнительный анализ либретто балета и одноименной поэмы, с. 124-136).
- Mehmandarova L.** Cahangir Cahangirov. - Bakı: Azərnəşr, 1967. - 46 s. (s. 11).
- Məktəblilərin musiqi aləmi.** Tərt. ed. Rəşid Şəfəq. - Bakı: İşıq, 1986. - 120 s. (Nizami və musiqi, s. 9)
- Məmmədova L.**Sərdar Fərəcov. - Bakı: Şərq-Qərb, 2015. - 31 s. (s. 18).
- Mirzəyeva N.** Rəşid Şəfəq: həyat və yaradıcılığı. - Bakı: MBM, 2010. - 119 s. (s. 47, 92).
- Möhbəddin S.** İncəsənət ustaları . - Bakı: İşıq, 1987. - 177 s. (s. 40, 41, 54).
- Nəbiyev B.** Üzeyir Hacıbəylinin ömürnaməsi (fragmentlər). - Bakı: Şərq-Qərbi, 2012. - 520 s. (s. 320-324).
- Nəcəfzadə A.** Xalq çalğı alətlərinin tədrisi metodikası. - Bakı: MBM, 2007. - 63 s. (s. 8, 37, 52, 55, 58, 61).
- Nəcəfzadə A.** Azərbaycan idiofonlu çalğı alətləri (orqanoloji-tarixi tədqiqat). - Bakı: MBM, 2010 - 279 s. (s. 41, 47, 104, 125, 136, 143, 149, 157, 158, 164, 166, 182, 183, 231).
- Nəcəfzadə A.** Etnoorqanologiya. - Bakı: Ecoprint, 2016. - 304 s. (s. 49, 59, 80, 105, 147, 168, 175, 194, 204, 226, 245-248, 251, 268).
- Niyazi.** "Xosrov və Şirin" operasının musiqisi / Xosrov və Şirin (eyniadlı operanın ilk tamaşası münasibətilə tərtib edilmiş proqram). - Bakı: Azərnəşr, 1942. - 14 s.
- Niyazi** (Niyazi Zülfüqar oğlu Hacıbəyov-Tağızadə). Biblioqrafiya. Tərt. ed. P.Qurbanova, H.Həşimova, Ş.Məmmədli. - Bakı: 2012. - 198 s.
- Niyazinin arxiv materialları Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Muzeyində.** Kataloq. Not əlyazmaları. Sənədlər. Proqramlar. Afişalar. Layihənin rəhbəri və elmi red. A. Bayramova, tərt. red. R. Bayramov. Bakı: 2013. 81 s. (s. 30, 36, 56, 63).

Nizami Gəncəvi. Bibliografiya. Tərt. ed. M.İbrahimova, G.Misirova. - Bakı: 2012. - 632 s.

Nizami Gəncəvi incəsənət haqqında. Tərt. ed. F.Rzayev. - Bakı: Sabah, 2003. - 158 s. (s. 10-32, 49-80) (Mətn Azərbaycan və rus dillərində).

Nizami musiqidə, sənətdə. Red., tərt. ed.- R.Şəfq. - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. - 515 s. (s. 3-465).

Nizami Gəncəvinin lirikası vokal miniatürlərdə: səs və fortepiano üçün (tərt. ed., red. və ön söz müəllifi S.Qurbanəliyeva). - Bakı: Elm və təhsil.- 2011. - 113 s.

Pirsultanlı S.P. Ozan-aşiq yaradıcılığına dair araşdırmalar. I cild. Gəncə: Pirsultan, 2002. - 183 s. (Nizami və ozan-aşiq sənəti, s. 33-38).

Rəcəbov O., İmanova O. XX əsr Azərbaycan professional musiqi ədəbiyyatı. - Bakı: Şirvanəşr, 2006. -100 s.

Rəcəbov O.M., Rzayeva S.H. XX əsr Azərbaycan professional musiqi ədəbiyyatı. - Bakı: Mütərcim, - 2016. - 116 s. (s. 39, 45, 64).

Rəhimli İ. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet teatrı. - Bakı: Nağıl Evi, 2008. -376 s. (s. 23, 24, 165, 171, 172, 176-178, 193-195, 222, 223, 286, 287, 301).

Rəhmanzadə F. Adın yadigar qalsın. - Bakı: İşıq, 1986. - 144 s. (s. 38).

Rəhmanzadə F. Bədəlbəylilər. - Bakı: Nurlan, 2006. -244 s.(s. 21-28).

Rzayev F. Nizami Gəncəvi və teatr. - Bakı: Elm, 2008. - 369 s. (s. 71-115, 200-249, 280-294).

Rzayeva B. Kamal Əhmədov. - Bakı: Şərq-Qərb, 2015. - 31 s. (s. 13).

Sadiqov F. Muğam. - Bakı: Elm və Təhsil, 2011. - 254 s. (Muğam folkloru-muğam dünyagörüşü, s. 6-29).

Səfərova Z. Həmişəyaşar ənənələr. Məqalələr toplusu və müsahibələr. - Bakı: Elm, 2000. - 317 s. (Nizami Gəncəvinin və Üzeyir Hacıbəyovun musiqili qəzəlləri, s. 14-19; XX əsrin dahi bəstəkarı və şəxsiyyəti, 108-126; Musiqi və ədəbiyyatın vəhdəti, s. 137-140; Qara-Qarayev-65, s. 269-276; Qara Qarayevi anarkən...,s. 277-287).

Səfərova Z., Talıbzadə Ü. Musiqi / Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Redaksiya heyətinin sədri İlham Heydər oğlu Əliyev. - Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediya" Elmi Mərkəzi, 2007.- 882 s. (s. 796-797).

Səfərova Z. Ölməzlik. - Bakı: Elm, 2010. - 602 s. (Nizami Gəncəvi və Üzeyir Hacıbəylinin musiqili qəzəlləri, s. 38-44).

Səfərova Z. Üzeyir Hacıbəyli: yanan ürəyin aydınlığa çıxaran sənəti. - Bakı: Elm, 2015. - 254 s. ("Sənsiz" və "Sevgili canan" musiqi qəzəlləri, s. 143-150).

Şuşinski F. Cabbar Qaryağdıoğlu. - Bakı: İşıq, 1987. -128 s. (s. 50-51).

Tağızadə A. Soltan Hacıbəyov. - Bakı: Mütərcim, 2011. - 179 s. (s. 10, 11).

Tağızadə A. XX əsr Azərbaycan musiqisi: məqalə, oçerk, esse toplusu. - Bakı: Elm və təhsil, 2011. -372 s. (Qara Qarayev, s. 32-37).

Təhmirazqızı S. Nəğmədir həyat [Şəfiqə Axundov]. - Bakı: Nafta-Press, 2005. - 356 s. (s. 24, 47,135,136, 316,319, 347, 355).

Təhmirazqızı S. Fikrət Əmirov. - Bakı: Aspoliqraf, 2012. - 400 s. (s.165-173, 182-189).

Tofiq Bakıxanov. Bəstəkar haqqında söz, not-bibliografiya. Tərt. ed. H.Əliyeva. - Bakı: 2000. - 211 s. (s. 21, 52).

Tofiq Bakıxanov – Portretindən cizgilər. Tərtibçilər N.Əliyev, R.Bakıxanov. - Bakı: ADPU-nun nəşr., 2003. - 495 s. (s. 243-247, 457-464, 467-470). (Mətn Azərbaycan və rus dillərində).

Tuncay Ə. Musiqi töhfələri. - Bakı: Adiloğlu, 2013. - 324 s. (Nizami yaradıcılığında musiqinin vəsfi, s. 110-121; Xatirəmdə yaşayan sənətkar – Q.Qarayevin xatirəsinə, s.144-151; Nizami poemasının mətni əsasında Qara Qarayevin baleti yeddi gözəlmi, yoxsa yeddi peykərmi?, s. 151-157).

Yusifov X. Nizaminin lirikası. - Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1968. - 273 s. (Nizami Gəncəvinin poemalarında saqınamə və müğənninamələr, s. 225-232).

Üzeyir Hacıbəyli. Bibliografiya (1905-2015). Tər. ed.H. Haşımova, R. Orucəliyeva, N. Aslanbəyova, G.Səfərova, N. Səlimova, K. Seyidova. - Bakı: 2015. - 539 s.

Üzeyir Hacıbəyli. Ömür salnaməsi (1885-1948). Bibliografiya. - Bakı: Şərq-Qərb, Azərb. Mədəniyyəti Dostları Fondu, 2008. -391 s.

Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. - Bakı: Şərq-Qərb, 2007. - 261 s. (s. 179, 185, 191).

Zöhrabov R. Bəstəkarlarımızın portreti. - Bakı: Gənclik, 1997. - 122 s. (s. 18, 23, 29, 34, 95).

Zöhrabov R. Azərbaycan muğamları. - Bakı: Təhsil, 2013. - 339 s. (Muğam ədəbi-poetik mənbələrdə, s. 93-105).

Rus dilində

Абасова Э.Г., Карагичева Л.В. Кара Караев. - Баку: Язычы, 1988. - 59 с. (с. 22-28).

Абасова Э.Г., Карагичева Л.В., Касимова С.Д., Мехтиева Н.А., Тагизаде А.З. История азербайджанской музыки. - Баку: Маариф, 1992. - 302 с. (с. 259, 299, 300).

Абасова Э.Г., Касимов К.А. Очерки музыкального искусства Советского Азербайджана (1920-1956). - Баку: Элм, 1970. - 178 с. (с. 103-105, 131-142, 147-149, 151-153).

Абасова Э. О новаторских принципах в творчестве Кара Караева. - Баку: 2000, 19 с. (с. 3, 5, 6, 8, 14, 15)

Абдуллаева С.А. Народные музыкальные инструменты Азербайджана. - Баку: Азернешр, 1972. - 36 с. (с.5, 8, 14, 16, 23, 25).

Абдуллаева С. Историография азербайджанских народных музыкальных инструментов. - Баку: АПУ, 1991. - 130 с. (с. 10-11).

Абдуллаева С. Народный музыкальный инструментарий Азербайджана (музыковедческо-органологическое исследование). - Баку: Элм, 2000. - 485 с. (с. 16-18).

Абезгауз И. Симфоническая поэма К. Караева “Лейли и Меджнун”. - М.: Сов. комп.,1958. - 21 с.

- Алекперова Н., Заболотских Б. Узеир Гаджибеков.** - М.: Музыка, 1988. - 104 с. (с. 89).
- Алиева У.** Семь музыкальных портретов из балета “Семь красавиц” Кара Караева. - Баку: Ени несил, 2000. - 40 с.
- Ализаде Ф.** Симфоническая музыка Азербайджана. - Баку: Ширваннешр, 1998. - 87 с.
- Бадалбейли А., Касимов К.** Азербайджанский государственный театр оперы и балета им. М.Ф.Ахундова (краткий очерк) . Москва: 1959, 71 с. (с. 39, 45-46, 49-50).
- Байрамова А.** Поэмы Низами Гянджеви в контексте взаимоотражения искусств. - Баку: “Орхан” ООО, 2014 - 149 с.
- Бакханова З.Тофик Кулиев.** - Баку: Ишыг, 1979. - 96 с. (с.93.)
- Беляев В.М.** Очерки по истории музыки народов СССР. Вып. 2. Музыкальная культура Азербайджана, Армении, Грузии. - М.: Музгиз, 1962. -340 с. (Музыка в эпоху Низами, с. 60).
- Бертельс Е.Э.** Великий азербайджанский поэт Низами. - Баку: Изд-во АзФАН, 1940. - 147 с. (с.127).
- Бонч-Осмоловская Е.** Балеты Кара Караева “Семь красавиц” и “Тропюю грома” Пояснение. - М.: Сов. комп., 1961. - 89 с. (Некоторые черты стиля балетного творчества Кара Караева, с. 3-15; Развитие музыкально-сценического действия балета “Семь красавиц” по актам с. 29-59).
- Бунятова Ш.** Низами и этнография. - Баку: Элм, 1991. - 44 с. (с. 28-30).
- Виноградов И.** Классические традиции иранской музыки. -М.: Сов. комп., 1982. - 184 с. (Страницы истории, с. 13-61).
- Виноградов В.** Мир музыки Фикрета Амирова. - Баку: Язычы, 1983. - 130 с.(с. 64-70, 124-128).
- Вызго Т.С.** Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. - М.: Музыка, 1980. - 192 с. (с. 84-87, 96).
- Гаджиев А.А.** Ренессанс и поэмы Низами Гянджеви. - Баку: Элм, 1980. - 205 с. (с.137-140).
- Гаджиев А.А.** Ренессансный мир “Хамсе” Низами Гянджеви. - Баку: Мутарджим, 2000. -287 с. (Семь муз “Хамсе”, с. 199-218).
- Гаджиева М.** Философия мышления Кара Караева. - Баку: Элм, 2007. - 118 с. (с. 18-22). (Текст на русском, азербайджанском и английском языках).
- Гулиев И.Г.** Маэстро Афрасияб Бадалбейли. Биография, творчество, статьи. Баку, Асполиграф, 2014, 318 с. (Опера “Низами” с. 62-65; статья “Низами о музыке ив музыке”, с. 96-99).
- Гурбаналиева С.Ф.** Низами и музыкальная культура Азербайджана (К проблеме взаимосвязей литературы и музыки). - Баку:Изд-во АГПУ им. Н.Туси,1994. -152 с.
- Гурбаналиева С.Ф.** Низами Гянджеви и мир музыки Фикрета Амирова. - Баку: Тəhsil, 2003. - 93 с.
- Гурбаналиева С.** Музыкальный мир Низами Гянджеви. - Киев: Автограф, 2009. -262 с.

Гусейнова Т.М. Азербайджанская камерно-вокальная музыка в 20-50-е годы (к вопросу становления и развития национального романса). - Баку: Изд-во АГПУ им. Н.Туси, 1986. - 82 с.

Гусейнова Т.М. Вокально-камерные циклы в современной азербайджанской музыке (1960-1980-е годы). - Баку: 1995. - 173 с.

Гусейнова Т.М. Азербайджанская камерно-вокальная музыка. - Баку: 2005.- 136 с. (Романсы Узеира Гаджибекова, с. 57-96; Романсовое творчество-Фикрета Амирова, с. 97-108).

Данилов Д. Фикрет Амиров. Творческий путь. - Москва: Сов. комп., 1959. - 68 с.

Данилов Д. Симфония “Низами” Ф.Амирова (для струнного оркестра). - Баку: Азернешр, 1966. -52 с.

Исазаде А. И., Курбанов Б.О. Низами и музыка. - Баку: Элм, 1991. - 23 с.

Исмаилова Г. Фикрет Амиров. - Баку: Азмузгиз, 1956. - 31 с.

Карагичева Л. Кара Караев. - Баку: Азернешр, 1956. -30 с.

Карагичева Л. Азербайджанская ССР (Серия “Музыкальная культура союзных республик”). - Москва: Музгиз, 1956. - 101 с. (с.66-69, 76-78).

Карагичева Л. Балеты Кара Караева: “Семь красавиц”, “Тропюю грома”. - М.: Музгиз, 1959. - 86 с.

Карагичева Л. Народный артист Азербайджанской ССР композитор Ниязи (Очерк творчества композитора и дирижера). - М.: Сов. комп., 1959 - 45 с. (с 11, 28-30).

Карагичева Л. Кара Караев (монография жизни и творчества). -М.: Сов. комп.,1960. - 299 с. (“Лейли и Меджнун”, с. 59-78; “Семь красавиц”, с. 96-141; сюита из балета “Семь красавиц”, с. 141-143; “Хореографические картинки”, с. 143).

Карагичева Л. Афрасияб Бадалбейли. - Баку: Азернешр, 1965. - 11 с. (с. 9).

Карагичева Л. Кара Караев (в серии “Университет культуры”). - М.: Сов. комп., 1968. - 62 с. (с. 21-24, 27-31).

Караев К.А. Ното-библиографический справочник. Сост. Д.М. Персон. - М.: Сов. комп., 1976. - 192 с.

Кара Караев. Библиография. Сост. М.Ибрагимова, А.Исазаде, Х.Мамедова. - Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1969. - 143 с.

Кара Караев. Статьи, письма, высказывания. Ред.-сост. Л.В.Карагичева. - М.: Сов. комп., 1978. - 463 с.(с. 345-372).

Кара Караев. Научно-публицистическое наследие. Сост., автор предисловия и комментариев З.Сафарова. - Баку: Элм, 1988. - 443 с. (Неиссякаемый родник, с. 26-27; Источник вдохновения, с. 48-49; Неугасимый факел столетий, с. 126-128).

Касимов К. Музыка Азербайджана. - Баку: Азернешр, 1960. - 28 с. (с. 4, 17, 21, 24).

Касимов К., Исазаде А. Композиторы Азербайджана. - Баку: Ишыг, 1986. - 251с.(с.52, 171, 217-219).

Касимова С. Джангир Джангиров. Жизнь и творчество. - Баку: Азернешр, 1964. - 67 с. (с. 10,11,66).

Касимова С., Мехмандарова Л., Зохрабов Р. Азербайджанская музыкальная литература. - Баку: Маариф, 1984. - 165 с. (с. 131-137).

Касимова С. Из истории азербайджанской оперы и балета (1908-1988). - Баку: Адильоглы, 2006. - 232 с. (Оперы “Хосров и Ширин, с.116-118, “Низами”, с. 131-132, балет “Семь красавиц”, с. 168-173).

Касимова С. Музыкальная литература Азербайджана. I часть. - Баку: Адильоглы, 2009. - 281 с.(с. 87, 117, 134-140, 148-151, 167-170, 190, 191).

Катонова С. Музыка советского балета. Очерки истории и теории.- М.: Сов. комп., 1979. - 296 с.

Кафарова З. Рамиз Мустафаев. - Баку: Ишыг, 1979. - 28 с. (с. 4).

Кашкай Х.М. Азербайджанский балетный театр (вопросы музыкальной драматургии). - Москва: Сов. комп., 1987. - 127 с. (Балет К.Караева “Семь красавиц”,с. 11-63).

Керимов С.Ф. Художник удивительного таланта [Ниязи]. - Баку: Азернешр, 1972. -133 с. (с. 119-125).

Керимов С. Ниязи (жизнь и творчество). - Баку: Язычы, 1982. - 88 с. (с. 28).

Мамедова Б.А. О некоторых чертах гармонического языка Кара Караева. - Баку: Азгосмузгиз, 1959. - 66 с.

Мамедова Л. Страницы творческой биографии Сардара Фараджева. - Баку: Мутарджим, 2014. - 85 с. (с. 56).

Мамедова Л. Творческий путь Галиба Мамедова. “Oratorium Albanum”. - Баку: АГПУ, 2016. - 90 с. (с. 10-12).

Мамедова Л.М. Кантата “Gottes ist der Orient” Франгиз Ализаде. - Баку: АГПУ, 2018. - 62 с.

Махмудова Г. Генезис и эволюция остинатности в азербайджанской музыке.-Баку: Нурлан, 2006. - 433 с. (с. 334-347).

Маэстро Бюль-Бюль. Докладные. Выступления, Письма (1931-1961 гг.). Ред. А.Мамедова. - Баку: 2007. - 271с. (Образы Низами на советской балетной сцене, с. 148-151).

Маэстро Ниязи. Воспоминание, статьи, письма. Сост. Х. Гаджибекова, А.Гусейнов. - Баку: Ишыг, 1987. - 279 с. (266, 270).

Микаладзе Г.А. Балет Азербайджана. - Баку: Адильоглы, 2013. - 312 с. (с.112, 141, 149, 152).

Микеладзе Г.А. С любовью – к людям. Баку: Адильоглы, 2002. - 371с. (балет “Лейли и Меджнун”, с 169-171).

Мирзоева С. Фикрет Амиров. - Баку: Язычы, 1983. - 70 с. (с. 16).

Мурадова Е. Джемдет Гаджиев. - Баку: Азгосмузиздат, 1962. - 84 с. (с. 80).

Насирова К. Мелодика Кара Караева. - Баку: Шарг-Гарб, 2000. - 232 с.

Николаева Р. Адила Гусейнзаде. - Баку: Ишыг, 1985. - 47 с. (с. 22).

Пазычева И. Вариантность в азербайджанской музыке. - Баку: Elm və təhsil, 2015. - 375 с. (Моноинтонационность как принцип развития в романсах-газеллах, с. 217-226; Сквозная вариантная разработанность в творчестве К.Караева, с. 255-293, 276-294).

- Сарабский А.Г.** Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра (до 1917 г.). - Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1968. - 271 с. (с. 123-127).
- Сафарова З.** Узеир Гаджибеков. - Баку: Язычы, 1985. - 64 с.(с. 60-61).
- Сафарова З.** Музыкальная наука Азербайджана (XIII-XXвека). - Баку: Азернешр, 2013. - 431 с. (с. 331).
- Слонимский Ю.** Семь балетных историй: Рассказ сценариста. – Л.: Искусство, 1967. -254 с. (“Семь красавиц”, “Лейли и Меджнун”, с. 85-124).
- Союз композиторов Азербайджана.** 1934-1994 гг. Сост. З.Кафарова, И.Эфендиева, Л.Гусейнова, Ф.Алиева, И.Дадашева, В. Алиханова-Шарифова. - Баку, Сада, 1996. - 109 с. (с. 11, 15, 17, 19, 20, 22, 33, 43, 65, 71, 98).
- Тагизаде А.** Джевдет Гаджиев. - Баку: Ишыг, 1979. - 103 с. (с. 39-40).
- Тагизаде А.** Султан Гаджибеков (жизнь и творчество). - Баку: Язычы, 1985. - 174 с. (с. 12,13).
- Тагизаде Айтен.** Ниязи. Творческая биография и черты исполнительского стиля. - Баку: Азернешр, 2002. - 207 с. (с. 9, 27, 74-82).
- Узеир Гаджибеков.** Энциклопедия. - Баку: Азербайджан, 2010. - 263 с. (с. 56, 61, 164, 182).
- Фархадова Р.** Балет “Семь красавиц” К.Караева. - Баку: Азмугиз, 1957. - 69 с.
- Фархадова Р.** Балеты Кара Караева: Путеводитель.- Баку: Элм, 1970. - 54 с. (“Семь красавиц”, с. 5-26).
- Фархадова Р.** Нариман Мамедов. - Баку: Ишыг, 1982. - 47 с. (с. 40).
- Шарифова-Алиханова В.** Фикрет Амиров (жизнь и творчество). - Баку: Сада, 2005. -240 с. (с. 28-46, 216-227).
- Шейн С.** Джевдет Ахмед Гаджиев. - М.: Сов. комп., 1962. - 55 с. (33, 54).
- Шихлинская Л.** Узоры хореографических легенд азербайджанского балета. - Баку: Азербайджан, 1996. - 192 с. (У истоков танцевального симфонизма – балет К.Караева “Семь красавиц”, с. 109-136).
- Эльяш Н.** Балет народов СССР. - М.: Знание, 1977. - 165 с. (с. 100-133).
- Эфендиева И.** Тельман Гаджиев. - Баку: Ишыг, 19883. - 36 с. (с. 36).
- Юсифли Х.** Ренессанс и Низами Гянджеви. - Баку: Elm və təhsil. - 426 с. (с. 363-365).
- Юсифова А.** Джевдет Гаджиев. Хроника жизни. Статьи. Высказывания. - Баку: Təhsil, 2013. - 304 s. (с. 46).
- Якубова Т.** Король инструментов. - Баку: Нурлан, 2006. - 348 с. (с.36-39).

MƏQALƏLƏR

Azərbaycan dilində

- Abasova E.** Görkəmli Sovet bəstəkarı / Q.Qarayev. - Bakı: İşıq, 1978. - S. 3-15.
- Abasova H.** Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” bəletindən “Vals-coda”-nın fortepiano üçün konsert işlənmələri // Musiqi dünyası. - 2016.- 1/66.- S. 79-82.
- Abbasova (Tuncay) Ə.** Qarayevin “Yeddi gözəl” baleti “Yeddi peykər” imiş // Musiqi dünyası. - 2013.- 2/55. - S. 93-94.

Abbasova N. Ü.Hacıbəylinin “Sənsiz” və “Sevgili canan” qəzəl-romanslarının fortepiano işləmələri / Qloballaşan dünyada musiqi ənənələri. I Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 26-27 okt. 2017. - Bakı: Ecoprint, 2017. - S. 204-207.

Abduləliyev A. Nizami “Xəmsə”sində musiqi alətləri və musiqi-estetik konsepsiya / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il. - Bakı: Elm, 1991. - S. 75-78.

Abdulla B. Keçi və qurd dərilə nağara / Azərbaycan musiqisi. Tarix və müasir dövr. -Bakı: 1994. - S. 10-15.

Abdullayeva M., Rəhimova N. Bəstəkar Qalib Həsən oğlunun yaradıcılığında Nizami mövzusu / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il. - Bakı: Elm, 1991. - S. 92-93.

Abdullayeva S. Həyata qaytarılmış musiqi alətləri // Elm və həyat. - 1966. - № 7. - S. 28.

Abdullayeva S. Qədim nəfəs çalğı alətlərimiz // Elm və həyat. - 1969. - № 4. - S. 28-29.

Abdullayeva S. Zərb və simli xalq çalğı alətlərimiz // Elm və həyat. - 1969. - № 9. - S. 26-28.

Abdullayeva S. Kamança // Elm və həyat. - 1970. - № 8. - S. 24-25.

Abdullayeva S. Nizami poeziyasında Azərbaycan xalq musiqi janrlarının əksi / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi - praktik konfransının materialları. - Bakı: Elm, 1991. - S. 18-20.

Abdullayeva S. Rübabın izi ilə /Azərbaycan musiqisi. Tarix və müasir dövr. - Bakı: 1994. - S. 82-88.

Abdullayeva S. Rud, bərbət və ud çalğı alətləri haqqında mühakimələr / Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi, 7-ci buraxılış. Bakı: Təbib, 1995. - S. 67-70.

Abdullayeva S. Nizami irsi Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında // Konservatoriya, 2016, № 1, s. 59-63.

Abdullayeva S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı və obrazı Azərbaycan musiqişünaslığında // Konservatoriya, 2016, № 2, s. 66-70.

Abdullayeva S. Nizami Gəncəvinin etik və estetik görüşləri “musiqili” misralarda // Konservatoriya.- 2016. - № 3. - S. 21-27.

Abdullayeva S. Azərbaycan çalğı alətləri haqqında qaynaqları araşdırarkən... // Musiqi dünyası. - 2016. - 4 /69. - S. 11- 16.

Abdullayeva S. Nizami Gəncəvinin əsərlərində musiqili səhnələr // Konservatoriya. - 2017. - № 1. - S. 5-13.

Abdullayeva S. Nizami Gəncəvinin ”Xəmsə”sində musiqi məkanı // Mədəniyyət. Az. - 2017. - № 2. - S. 64-65.

Abdullayeva S. Nizami Gəncəvinin əsərlərində musiqi və rəqs ifaçıları / Türkoğlu xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri. XVI Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. - Bakı: 2017. - S. 13-18.

Abdullayeva S. Nizami Gəncəvinin əsərləri orta əsr çalğı alətləri haqqında əsas mənbə kimi // Konservatoriya. - 2018.- № 1. - S. 69-78.

Abdullayeva Z. Fikrət Əmirovun musiqi dünyası / F.Əmirov. Bibliografiya. - Bakı: Çinar-Çap, 2009. -S. 5-17.

Abdullazadə G. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində poeziya və musiqi / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il.- Bakı: Elm, 1991. - S. 59-63.

Abdullazadə G. Bəstəkar Tofiq Bakıxanovun yaradıcılığının romantik meyarları / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 85 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları, 7-15 dekabr 2015-ci il. - Bakı: Mütərcim, 2016. - S. 18-20.

Ağayeva S. Niyazi /Azərbaycan musiqi tarixi. İkinci cild. - Bakı: Elm, 2017. - S. 397-459.

Ağayeva S. Fikrət Əmirov / Azərbaycan musiqi tarixi. Üçüncü cild. - Bakı: Elm, 2018. -S. 297-360.

Allahverdiyeva Z. “Xəmsə” mənbələri Şərqi muğam sənəti haqqında / Azərbaycan sənətsünaslıq elminin inkişaf yolları. Akademik Vəsim Məmmədaliyevin 70 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 27-28 iyun, 2013. - Bakı: Çap evi, 2013. - S. 425-426.

Babayev E. “Xeyir və şər” / Tofiq Bakıxanov. Portretindən cizgilər. - Bakı: ADPU nəşr., 2003. - S. 243-244.

Babayeva A. Birişsəli simfonik əsərlərdə proqramlıq // Musiqi dünyası. - 2003. - 3-4/17. - S. 75-83.

Babayeva H. Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığında Nizaminin qəzəlləri // Qobustan. - 1985. - № 3 (67). - S. 8-10.

Babayeva Ə.A. Nizami poeziyası Azərbaycanın ilk qadın bəstəkarlarının vokal yaradıcılığında / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il. - Bakı: Elm, 1991. - S. 89-85.

Bayramova A. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində musiqi mövzusunun xüsusiyyətləri haqqında // Nizamişünaslıq. Elmi əsərlər. - 2011. - № 1. - S. 124-133.

Bayramova X. Üzeyir Hacıbəylinin kantataları // Konservatoriya. - 2010. - № 2. - S. 17-25.

Bayramova Z. Uşaq ədəbiyyatı Azərbaycan bəstəkarlarının musiqili səhnə əsərlərində // Musiqi dünyası. - 2006. - 1-2/27. - S. 163-166.

Bayramova Z. Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq baletləri // Mədəni-maarif. - 2006. - № 6. - S. 9-12.

Bayramova Z. Uşaqlar üçün musiqili tamaşalar // Musiqi dünyası. - 2008. - 3-4/37. - S. 69-72.

Bədəlbəyli Ə. Müəllifin qeydləri / Nizami (eyni adlı operanın ilk tamaşası münasibətilə tərtib edilmiş proqram). - Bakı: 1948.

Bünyadova Ş. Nizami Gəncəvinin musiqi haqqında fikirləri / Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 70 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları. - Bakı: Elm, 1988. - S. 92.

Cəfərova A., Mehdiyeva L. Qara Qarayevin lad təfəkkürünə dair / Qara Qarayev. Oçerklər. - Bakı: Çinar- Çap, 2003. - S. 177-187.

Cəlilova G. Nizami Gəncəvi-Qara Qarayev. "Leyli və Məcnun" // Mezzo. - 2012. - № 2. -S. 14.

Dadaşzadə Z. Qəzəl şeir janrının U. Hacıbəyov yaradıcılığında tətbiqinə dair / XX əsr Azərbaycan musiqisi. Məqalələr toplusu. - Bakı: Elm və həyat. - 1997. - S. 56-63.

Dadaşzadə Z. "Axı biz də dünyanın bir hissəsiyik..." (Qara Qarayevin yaradıcılığı və şəxsiyyəti haqqında düşüncələr) / Qara Qarayev. Oçerklər. - Bakı: Çinar-Çap, 2003. - S. 255-273.

Dadaşzadə Z. Yeni musiqili qəzəllər sorağında // Musiqi dünyası. - 2012. - 1/50.- S. 126-128.

Dadaşzadə Z. Qara Qarayevin dövrün interyerində portreti // Musiqi dünyası. - 2012. - 2/51. - S. 123-127.

Dadaşzadə Z. Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığında qəzəl / Üzeyir Hacıbəyli (məqalə, oçerk, esse, arxiv materialları). - Bakı: Şərq-Qərbi, 2014. - S. 247-267.

Dadaşzadə Z. Ədilə Hüseynzadə / Azərbaycan musiqi tarixi. Üçüncü cild. - Bakı: Elm, 2018.- S. 539-588.

Eldarova Ə. "Yeddi gözəl" // Azərbaycan qadını. - 1952. - № 12. - S. 20-21.

Əbülqasimov V. Qəzəl janrı Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında // Musiqi dünyası. - 2005. -3-4/25. - S. 31-34.

Əfəndiyeva İ. Musiqidə qəzəl janrı // Elm və həyat. - 1969. - № 3. - S. 24-25.

Əfəndiyeva İ. R. Mustafayevin "Nizami" oratoriyası / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il. - Bakı: Elm, 1991. - S. 94-97.

Əfəndiyeva İ. Qara Qarayev yaradıcılığında üslub axtarırlarının yeniliyi // Musiqi dünyası.- 2016. - 2/67. - S. 96-98.

Əlixanova S. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrı Böyük Vətən müharibəsi illərində (1938-1945) / Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası. Azərbaycan incəsənət ustalarının müharibə illərində fəaliyyəti mövzusunda I elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 07-08 may 2015-ci il.- Bakı: 2015. - S. 42-44.

Əliyev S. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin inkişaf yolu // Konservatoriya. - 2009. - № 1. - S. 166-170.

Əliyev Z. Nizami Gəncəvinin əsərlərində muğam görüntüləri // Musiqi dünyası.- 2013. - 2/55. - S. 91-93.

Əliyeva F. "Fərhad və Şirin" // Elm və həyat. - 1997. - № 1. - S. 40-41.

Əliyeva N. Qara Qarayev: ənənə və novatorluq // Elm və həyat. - 1986. - № 8. - S. 20-21.

Əlizadə F. Üzeyir Hacıbəyov və Qara Qarayev // Qobustan. - 1985. - № 3. - S. 77-78.

Əmrahova A. Mətn və musiqi // Qobustan. - 1985. - № 4 (68). - S. 70-72.

Əsgərova F. Nizami yaradıcılığı Azərbaycan musiqi tarixinin öyrənilməsinə dair mühüm mənbələrdən biri kimi / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası.

Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il. - Bakı: Elm, 1991. - S. 43-47.

Əzimov F. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında təbilə münasibət / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il. - Bakı: Elm, 1991. - S. 68-75.

Fərhadova R. Qara Qarayevin baletləri / Q. Qarayev. - Bakı: Işıq, 1978. - S. 46-72.

Fətullayeva P. “Leyli və Məcnun” mövzusu musiqi janrı kontekstində // Mədəniyyət. Az. - 2016. - № 12. - S. 80-81.

Hacıbəyov Ü. Müqəddimə / Böyük Vətən müharibəsi günlərində Sovet Azərbaycanın musiqisi / Ü. Hacıbəyov. Əsərləri. C. 2. - Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1965. - S. 344-351.

Hacılı Ü. Azərbaycan bəstəkarı Qalib Həsən Məmmədovun Norveçdə fəaliyyəti // Musiqi dünyası. - 2016. - 2/67. - S. 114-116.

Hacıyev A.A. Nizami “Xəmsə”sində sənət və sənətkar // Azərb. EA-nın xəbərləri. Ədəb., dil və incəs. seriyası. - 1991. - № 1. - S. 23-27.

Hacıyeva Ş. Tofiq Bakıxanovun birpərdəli baletlərinə dair // Musiqi dünyası. - 2007. - 1-2/31. - S. 127-129.

Hacıyeva Ş. Tofiq Bakıxanovun yaradıcılığında birpərdəli baletlər / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 74-87.

Həsənova A. Niyazinin “Xosrov və Şirin” operası – 1942-ci il / Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası. Azərbaycan incəsənət ustalarının müharibə illərində fəaliyyəti mövzusunda I Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 07-08 may 2015-ci il. - Bakı: 2015. - S. 40-41.

Həsənova C. Q. Qarayevin “Yeddi gözəl” baletində Azərbaycan xalq yaradıcılığını ənənələrinin təcəssümü / Проблемы искусства и культуры. Тезисы V конф. молодых ученых. - Баку: 1994. - С. 28.

Həsənova C. Q. Qarayevin “Leyli və Məcnun” simfonik poemasında xalq musiqisinə münasibət problemi / Проблемы искусства и культуры. Тезисы VI конф. молодых ученых. - Баку: 1995. - С. 19.

Həsənova C. Q. Qarayevin lirik mövzularında xalq musiqisinin rolu (“Yeddi gözəl” baletinin nümunəsində) / Azərbaycan memarlığı, incəsənəti, tarixi və nəzəriyyəsi. Məqalələr toplusu. - Bakı: 1996. - S. 105-108.

Həsənova-İsmayılova C. Qara Qarayev və musiqi folkloru // Musiqi dünyası. - 2001. - 3-4/9. - s. 96-98.

Həsənova N. Fikrət Əmirov yaradıcılığı milli musiqi ənənələri kontekstində // İncəsənət və mədəniyyət problemləri. - 2012. - № 3. - S. 55-61.

Hidayətzadə İ. “Xosrov və Şirin” operasının quruluşu haqqında / Xosrov və Şirin (eyni adlı operanın ilk tamaşası münasibətilə tərtib edilmiş proqram). - Bakı: 1942.

Hidayətzadə İ. “Nizami” operası haqqında / Nizami (eyni adlı operanın ilk tamaşası münasibətilə tərtib edilmiş proqram). - Bakı: - 1948.

Hüseynov H. Böyük sənətkar //Azərb. EA-nın xəbərləri. - 1948. - № 12. - S. 15-22.

Hüseynova A. Firəngiz Əlizadə yaradıcılığının estetik və üslub məcrası // Musiqi dünyası. - 2007. - 1-2/31. - S. 84-90.

Hüseynova D. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində musiqi elementlərinin bədii ifadəsi / “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2016, 24 noyabr. - Bakı: Elm və təhsil, 2016. - S. 197-199.

Hüseynova L. Azərbaycan musiqisinin maestro Niyazi zirvəsi /Niyazi (Niyazi Zülfüqar oğlu Hacıbəyov-Tağızadə). Biblioqrafiya. - Bakı: 2012. - S. 12-20.

Hüseynova T. Azərbaycan romansı barədə düşüncələr // Qobustan. -1987. - № 3 (75). - S. 18-19.

Hüseynova V. Fikrət Əmirovun yaradıcılığında “Nizami” simfoniyası // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, humanitar elmlər seriyası. - 2015. - № 5. - S.146-151.

Xankişiyeva K. Məmməd Quliyevin simfonik yaradıcılığında ənənə və müasirliyə dair // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Mədəniyyət dünyası. - 2011. - №11. - S. 194-197.

Xəlilov A. Nizami saqınamələrində sənətkar fərdiliyinin təsdiqi / “Nizami irsi milli müstəqillik dövründə”. Respublika elmi konfransın materialları. Bakı, 10 iyun 2005. - Bakı: Elm, 2006. - S. 80-86.

Xudubəyli M. Bir tütəyin sirri / Nizami Gəncəvi və folklor. - Bakı: Nurlan, 2013. - S.102-112.

İbrahimova N. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında vokal janrlar / Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası. Azərbaycan incəsənət ustalarının müharibə illərində fəaliyyəti mövzusunda I elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 07-08 may 2015-ci il. - Bakı: 2015. - S. 76-77.

İbrahimova S. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan musiqi sənəti / Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası. Azərbaycan incəsənət ustalarının müharibə illərində fəaliyyəti mövzusunda I Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 07-08 may 2015-ci il. - Bakı: 2015. - S. 7-13.

İmamverdiyev İ. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında saz məfhumu / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il.- Bakı: Elm, 1991.- S. 82-84.

İmanova Ü. Tofiq Bakıxanovun balet yaradıcılığı / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 19-23.

İmrani R.H. Nizami Gəncəvinin ədəbi qəhrəmanları tarixi reallıqdırmı? / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi - praktik konfransının materialları. - Bakı: Elm,1991. - S. 5-11.

İmrani R.H. Muğam sənətinin tarixi kökləri və onun perspektiv inkişafı / Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri. I Respublika elmi-praktiki konfransın materialları (Bakı, 17-19 dekabr, 1991). - Bakı: 1992. - S. 114-124.

İsazadə Ə. Azərbaycan baleti / Musiqi və həyat (xalq mədəniyyət universiteti dinləyicilrinə kömək). Bakı: Azerb. SSR Siyasi və Elmi Bilikləri yayan Cəmiyyət, 1961. - S. 40-45.

İsazadə Ə., Qurbanov B. Nizaminin musiqi dünyası // Mədəni-maarif.-1992.-№ 3-4.- S. 5-8.

İsazadə Ə., Quliyev İ. Əfrasiyab Bədəlbəylinin elmi yaradıcılığında Nizami / Nizami Gəncəvi və Azərbaycan incəsənəti. Məqalələr toplusu. - Bakı: Elm, 1997. - S. 99-103.

İsmayılova İ. Azərbaycan kamera-vokal sənətində Üzeyir Hacıbəylinin rolu // Musiqi dünyası. - 2016. - 3/68. - S. 86-87.

Karaçiçeva L. Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baleti // İncəsənət. - 1957. - № 1. - S. 15-26.

Karaçiçeva L. Qara Qarayevin yaradıcılıq yolu / Q. Qarayev. - Bakı: Işıq, 1978. - S. 16-45.

Kazımova L. Nizami və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti / Azərbaycan musiqi tarixi. Birinci cild. - Bakı: Şərq-Qərb, 2012. - S. 241-255.

Kazımova L. Qara Qarayev / Azərbaycan musiqi tarixi. Üçüncü cild. - Bakı: Şərq-Qərb, 2018. - S. 43-118.

Kərimov M. Unudulmuş musiqi alətlərimiz / Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri. I Respublika elmi-praktiki konfransın materialları (Bakı, 17-19 dekabr, 1991). - Bakı: 1992. - S. 110-113.

Kərimov M. Bərbət / Azərbaycan musiqisi: tarix və müasir dövr. - Bakı: 1994. - S. 151-155.

Kərimov M. Azərbaycanın qədim musiqi alətləri // Musiqi dünyası. - 1999. - № 1. - S. 37-38.

Kərim M. Unudulmuş qədim musiqi alətləri (rübab, çəng və bərbət) // Folklor və etnoqrafiya. - 2007. - № 2. - S. 73-79.

Kərim M. Demə susdu rübabının telləri // Musiqi dünyası. - 2008. -1-2/35. - S. 149-150.

Kərim M. Muğam ifaçılığında bərbət və çəng musiqi alətlərinin tarixi rolu / “Muğam aləmi” I Beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, 18-20 mart 2009-cu il. - Bakı: 2009. - S. 220-223.

Kərim M. Xalqın səs yaddaşı / Tarixi yaşadan unudulmuş musiqi alətləri. Milli musiqinin tədqiqi. Elmi məqalələr toplusu. -Bakı: Mütərcim, 2011. - S. 6-26.

Kərim M. Azərbaycanın qədim musiqi alətləri / Azərbaycan musiqi tarixi. Birinci cild. - Bakı: Şərq-Qərb nəşr. evi, 2012. - S.188-217.

Kərim T. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında və musiqi elmində musiqiterapiya / “Muğam aləmi” V Beynəlxalq festivalı çərçivəsində keçirilən “Azərbaycanda muğam elmi: reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda elmi simpoziumun (7-9 mart 2018-ci il) materialları. - Bakı, Elm, 2018. - S. 136-139.

Kərimli A.O. Məmməd Quliyev haqqında // Musiqi dünyası. - 2001. -1-2/7. - S. 84-86.

Qafarova Z. U.Hacıbəyov və Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı / XX əsr Azərbaycan musiqisi. - Bakı: Elm və həyat, 1997. - S. 69-78.

Qafarova Z. Tofiq Bakıxanovun “Xeyir və Şər” baleti M.F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının səhnəsində // Musiqi dünyası. - 2008. -1-2/35. - S. 263-264.

Qasimov Q. Nizami və Azərbaycan musiqisi // Elm və həyat. - 1979. - № 11. - S. 29-30.

Qasimova A. Fikrət Əmirovun yaradıcılığında kamera-vokal əsərlərinin tədqiqi // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, humanitar elmlər seriyası. - 2015. - № 5. - S.171-174.

Qasimova S., Abdullayeva Z. Keçmişin səhifələri. – Fikrət Əmirovun 80 illiyi qarşısında // Musiqi dünyası. - 2002. - №1-2. - S. 85-89.

Qaşqay H. Nizaminin “Yeddi gözəl” əfsanəsi Qara Qarayevin baletində / Nizami Gəncəvi və Azərbaycan incəsənəti. Məqalələr toplusu. - Bakı: Elm, 1997. - S. 91-98.

Qədimova J. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan musiqi mədəniyyəti / Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası. Azərbaycan incəsənət ustalarının müharibə illərində fəaliyyəti mövzusunda I Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 07-08 may 2015-ci il. - Bakı: 2015. - S. 36-38.

Qəniyeva A. Hacı Xanməmmədovun “Surəti canan” qəzəl-romansında lad-intonasiya xüsusiyyətləri // İncəsənət və mədəniyyət problemləri. - 2010. - № 1. - S. 155-158.

Qəniyeva A. Nizami Gəncəvinin sözlərinə yazılan romansların musiqi təlimində rolu / Ümummillil lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş “Gənc tədqiqatçıların Ümumrespublika elmi konfransı”. Tezislər. Bakı, 06-07 may, 2010. - Bakı: Qafqaz Universiteti, 2010. - S. 616-617.

Qulamova J. Orta əsrlərdə Azərbaycan musiqisinin mədəni-tarixi mərhələləri // Konservatoriya. - 2009. - № 2. - S.123-134.

Quliyev X. Uğurlu debütlər // Qobustan. - 1970. - № 2 (6). - S. 18-21.

Quliyev İ.H. Əfrasiyab Bədəlbəylinin naməlum əlyazması. “Nizami musiqi haqqında və musiqidə” / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il. - Bakı: Elm, 1991. - S. 81-82.

Quliyev İ. Milli musiqimizlə döyünən sənətkar ürəyi // Musiqi dünyası. - 2007. - 1-2. - S. 21-29; XX əsr Azərbaycan musiqi elminin abidələri. - Bakı: BMA, 2017. - S. 485-509.

Quliyev T. Bəstəkarlar və simli alətlər // Elm və həyat. - 1979. - № 10. - S. 29-30.

Quliyeva T.N. F. Əmirovun “Nizami” simfoniyası və aşiq musiqisi / Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. 9-cu burax. - Bakı: 1996. - S. 122-123.

Qurbanəliyeva S. Nizami və musiqi / H.Zərdabi adına Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun professor-müəllim və dissertantların 1990-cı ildə apardıqları elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr edilmiş konfransın tezisləri. Gəncə, 1992. S. 132-133.

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti probleminin aktuallığına dair / Elmi məqalələr məcmuəsi. - Bakı: Elm, 1994. - S. 23.

Qurbanəliyeva S. Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baletində Aysə obrazı // Azərb. EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1995. - № 4. - S. 43.

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvi və Qara Qarayev yaradıcılığı. // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. - 2002. - № 2. - S. 179-180.

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şifahi ənənəyə əsaslanan professional musiqinin nəzəri problemləri / “Muğam aləmi” I Beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, 18-20 mart 2009-cu il. - Bakı: 2009. - S. 256-260.

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin musiqi dünyası // Nizamişünaslıq. Elmi əsərlər. - 2011. - № 1. - S. 44-48.

Qurbanəliyeva S. Musiqi aləmində Nizaminin qəzəlləri // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. - 2011. - № 1. - S. 217-220.

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvi poeziyası və muğam sənəti // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. - 2011. - № 3. - S. 248-251.

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvi milli musiqi alətlərimiz haqqında // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. - 2012. - № 1. - S. 222-226.

Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poeziyasında Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin əks olunmasına dair // Musiqi dünyası. - 2011. - 4/49. - S. 47-50.

Qurbanov B., İsayadə Ə. Əfrasiyab Bədəlbəylinin elmi yaradıcılığında Nizaminin şeirliyi // Musiqi dünyası. - 2002. - 1-2/11. - S. 210-212.

Mansurov E.B. Azərbaycan musiqisində “Saqınamə” janrı // Azərb. EA məruzələri. - 1987. - C. 43. - № 8. - S. 92-95.

Məhərrəmoğlu. “Sənsiz”... “Sevgili canan”... umu-küsü // Qobustan. - 1970. - № 3 (7). - S. 32-37.

Məhərrəмова İ. F. Əmirovun üslub xüsusiyyətləri və onun formalaşmasında milli xalq yaradıcılığının rolu // Musiqi dünyası. - 2001. - 3-4/9. - S. 98-101.

Məhərrəмова İ. F. Əmirovun “Nizami” simfoniyasının bəzi üslub keyfiyyətləri haqqında / Bəstəkar və zaman (Azərbaycan bəstəkarlarının yubileylərinə həsr edilmiş konfrans materialları və elmi məqalələr toplusu). - Bakı, Adiloğlu, 2003. - S. 116-119.

Məmmədli İ. Qara Qarayevin baletlərində ənənəviliklə müasirliyin vəhdəti // Musiqi dünyası. - 2004. - 1-2/19. - S. 49-52.

Məmmədov Y. “Slavyan gözəli”nin unudulmuş taleyi // Mədəni-maarif. - 1990. - № 3. - S. 30-31.

Məmmədova R. Qara Qarayevin balet yaradıcılığı // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, humanitar elmlər seriyası. - 2017. - № 1. - S. 283-285.

Məmmədova Ş. Səməd Vurğunun “Fərhad və Şirin” mənzum dramının tamaşasına Əfrasiyab Bədəlbəylinin yazdığı musiqi // Mədəniyyət. Az / 6. - 2017. - S. 69-72.

Mirzəyev Y.Ə. Nizami Gəncəvi qəzəlləri Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında / Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası. Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 3-4 may 1991-ci il. - Bakı: Elm, 1991. - S. 78-81.

Mirzəyeva E. Azərbaycan bəstəkarlarının biraktlı baletləri // Musiqi dünyası. - 2007. - 3-4/33. - S. 89-91.

Muradzadə L. Qara Qarayevin “Payız” a`capella xorunda milli ladlardan istifadə // Mədəniyyət. Az / 1. - 2018. - S. 31-33.

Nəbiyev B. Azərbaycan poeziyası və muğam / I “Muğam aləmi” Beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, 18-20 mart 2009-cu il. - Bakı: Şərq-Qərb, 2009. - S. 319-332.

Nəcəfov İ. Klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında ney aləti // Konservatoriya. - 2009. - № 1. - S. 158-165.

Nəcəfzadə A. Zəng və zıncırov çalğı alətlərinin fərqli xüsusiyyətləri // Konservatoriya. - 2010. - № 4 (10). - S. 113-124.

Nəcəfzadə A. Ərgənün – telli, mizrabla çalının qədim çalğı aləti // Konservatoriya. - 2013. - № 3 (21). - S. 95-109.

Nəcəfzadə A. Çovqan (çövkən) həm idman oyunu, həm də çalğı alətidir // Konservatoriya. - 2013. - № 3 (21). - S. 119-128.

Osman Sarıvəlli B. Nizaminin musiqi dünyası / Nizami musiqidə, sənətdə. Tərt. edən Rəşid Şəfəq. - Bakı: Şərq-Qərbi, 2014. - S. 5-7.

Paziçeva İ. Üzeyir Hacıbəylinin romanslarında variantlılıq prinsipləri / Üzeyir Hacıbəyli (məqalə, oçerk, esse, arxiv materialları). - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. - S. 268-276.

Rəfil M. “Xosrov və Şirin” operasının məzmunu / Xosrov və Şirin (eyniadlı operanın ilk tamaşası münasibətilə tərtib edilmiş proqram). - Bakı: 1942.

Rzaquliyeva R. Üzeyir Hacıbəyovun kantataları // Elm və həyat. - 1977. - № 8. - S. 27-28.

Rzayev F. Nizami Gəncəvi və muğam sənəti // Qobustan. - 2008. - № 4 (144). - S. 82-84.

Rzayev F. Q. Qarayev yaradıcılığında Nizami Gəncəvi irsinin rolu və yeri // Musiqi dünyası. - 2008. -1-2/35. - S. 46-48.

Rzayeva B. “Rəhab” muğamının tarixi inkişaf yolu // Konservatoriya. - 2010. - № 1. - S. 47-58.

Sabitoğlu C. Fikrət Əmirovun mahnılarında söz ilə musiqinin qarşılıqlı əlaqəsinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında // Musiqi dünyası. - 2001. - 3-4/9. - S. 159-161.

Sadiqov F.B. Nizami və musiqi / Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi, 16-cı burax. - Bakı: Elm, 1998. - S. 85-95.

Sadiqov F. Nizami və musiqi // Musiqi dünyası. - 2000. -2/3. - S. 66-70.

Səfərova Z. Üzeyir Hacıbəyovun vokal lirikası // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1966. - № 4. - S. 80- 84.

Səfərova Z. Qara Qarayev – 65. // Qobustan. - 1983. - № 1(57). - S. 73-76.

Səfərova Z. Nizami Gəncəvinin və Üzeyir Hacıbəyovun musiqi qəzəlləri / Nizami Gəncəvi və Azərbaycan incəsənəti. Məqalələr toplusu - Bakı: Elm, 1997. - S. 76-79.

Səfərova Z. Ölməzlik / Ü. Hacıbəyli. Bibliografiya. - Bakı: 2009.- S. 4-19.

Səfərova Z. Üzeyir Hacıbəyli / Azərbaycan musiqi tarixi. İkinci cild. - Bakı: Elm, 2017. - S. 24-161.

Səfərova Z. Akademik Qara Qarayev alim və musiqi mütəfəkkiri kimi / Azərbaycan musiqi tarixi. Üçüncü cild. - Bakı: Elm, 2018. - S. 119-134.

Səttərova S. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan musiqi sənətinə bir nəzər / Bakı Xoreografiya Akademiyası. Azərbaycan incəsənət ustalarının müharibə illərində fəaliyyəti mövzusunda I Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 07-08 may 2015-ci il.- Bakı: 2015. - S. 45-49.

Şəfiyeva N. Qara Qarayevin yaradıcılığında olun-ölüm fəlsəfi dünyagörüşünün təzahürü // Musiqi dünyası. - 2013. - № 4/57. - S. 22-24.

Tağıyeva N. Nizami dövründə teatr olsaydı... // Qobustan. - 2017. - 3/176. - S. 68-69.

Tağızadə A. Coltan Hacıbəyov / Azərbaycan musiqi tarixi. Üçüncü cild. - Bakı: Elm, 2018. - S. 202-254.

Talıbov Y. Nizami və musiqi / Y.Talıbov, F.Sadıqov, S.Quliyev. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. - Bakı: Ünsiyyət, 2000.- S. 89-100.

Talıbzadə Ü. Qara Qarayev yaradıcılığında musiqilə mətnin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair // Musiqi dünyası. - 2000. - 3-4/5. - S. 91-94; Qara Qarayevi anarkən (Məqalələr toplusu). Bakı: Elm. S. 53-61.

Talıbzadə Ü. Üzeyir Hacıbəyovun “Sənsiz” və “Sevgili canan” romans-qəzəllərinin musiqi-mətn əlaqələr (intonasiya təhlili) // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. - 2000. - № 3-4. - S 158-162.

Talıbzadə Ü. Üzeyir Hacıbəylinin vokal yaradıcılığında musiqi və mətn // Musiqi dünyası. - 2011. -2/47. - S. 8-11.

Talıbzadə Ü. Nizami yaradıcılığı incəsənətlərin qarşılıqlı əlaqəsi sistemində: intermedial təhlil // Musiqi dünyası.- 2014. -4/61. - S. 91-92.

Tuncay Ə. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında musiqinin vəsfi // Musiqi dünyası.- 2010. -1-2/43 - S. 37-40.

Vəzirova G. Əfrasiyab Bədəlbəyli / Azərbaycan musiqi tarixi. İkinci cild. - Bakı: Elm, 2017. - S. 352-396.

Vəzirova G. Cahangir Cahangirov /Azərbaycan musiqi tarixi. Üçüncü cild. - Bakı: Elm, 2018. - S. 255-296.

Zöhrabov R.Təsnif və bəstəkar // Qobustan. - 1972. - № 4 (16). - S. 52-53.

Zöhrabov R. Nizami mövzusunda yeni müraciət / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi praktik konfransın materialları. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 245-247.

Zöhrabov R. Lirik nəfəsli sənətkar / Cahangir Cahangirov. Biblioqrafiya. - Bakı: 2011.- S. 4-7.

Rus dilində

Абасова Э. Фикрет Амиров (жизнь и творчество)// Уч. записки Азгосконсерватории. Сер.ХІІІ, история и теория музыки. - 1965. - № 2. - С. 30-37.

Абасова Э. Узеир Гаджибеков / Композиторы Азербайджана. Том I. Сост. Ф. Амиров, спецред. З.Сафарова . - Баку: Ишыг, 1986. - С. 9-70.

Абасова Э. Балеты новатора / Слово о Кара Караеве. - Баку: Язычы, 1988. - С. 157-159.

Абасова Э. О новаторских принципах в творчестве Кара Караева //Qara Qarayev. Oçerklər. - Bakı: Çinar- Çar, 2003. - S. 9-28.

Абдуллаева И. Роль Низами Гянджеви в формировании азербайджанской музыковедческой терминологии / Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika, II buraxılış. - Bakı: Elm,1994.- S. 7-8.

Абдуллаева С. “Не молкнут звуки чанга...” // Литературный Азербайджан. -1967. - № 11. - С. 89-91.

Абдуллаева С. Азербайджанские народные музыкальные инструменты в миниатюрах “Хамсе” Низами / Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi,4-cü buraxılış. Bakı: 1994. - S. 195-201.

Абезгауз И. Кара Караев // Советская музыка. - 1956. - № 9. - С. 19-27.

Абезгауз И. О гармоническом языке Кара Караева / Музыка и современность, сборник статей.- 1968. - Вып. 5. - С. 159-206.

Абезгауз И. О традициях и новаторстве симфонизма Кара Караева // Qara Qarayev. Oçerklər. - Bakı: Çinar-Çar, 2003. - S. 29-37.

Агаева Х. “Семь красавиц” / Слово о Кара Караеве. - Баку: Язычы, 1988. - С. 160-162.

Азерьяр Р. Новый балет Тофика Бакиханова / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 457-458.

Алиева Ф., Махмудова Ш., Низами – Караев: “Семь красавиц” (сравнительный анализ либретто балета и поэмы) /Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri, Elmi məqalələr toplusu, 3-cü buraxılış. - Bakı: Elm, 1999. - S. 148-165.

Ализаде Ф. От “Лейли и Меджнун” к третьей симфонии // Qara Qarayev. Oçerklər. - Bakı: Çinar-Çar, 2003. - S. 92-112.

Амрахова А.А. Взаимоотношения литературного первоисточника и музыки в музыкально-сценических произведениях (К постановке проблемы)// Известия АН Азерб.ССР, серия литературы, языка и искусства. - 1986. - №3.

Ахмедова Х. О проблемах образной системы азербайджанской музыки // Изв.НАН Азерб., серия гуманитарных наук. - 2004. - № 2. - С. 168-173.

Ахтямова Г. Зло будет поставлено на колени. / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi praktik konfransın materialları. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 458-460.

Багирова Т.А. Музыка слова в творчестве Низами // ADPU-nun xəbərləri. - 2004. - № 2. - S. 225-228.

Багирова Т.А. Эпоха ренессанса в музыкальной культуре // Литературный Азербайджан. - 2004. - № 7. - С. 94-96.

Багирова Т.А. Восточные напевы эпохи ренессанса // AMEA-nın Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar. - 2007. - Buraxılış 32. - S. 122-125.

Байрамова А. Слово о музыке в поэзии Низами Гянджеви // Musiqi dünyası. - 2011. -4/49. - S. 37-41; Qərb Universiteti. Elmi xəbərlər, humanitar elmlər seriyası. - 2011. - № 1. - S. 75-88.

Байрамова А. Возрождение чанга: очевидные достижения и очевидность разночтений // Musiqi dünyası. - 2012. -4/53. - S. 39-41.

Байрамова А. К вопросу об особенностях претворения музыкальной тематики в “Хамсе” // Musiqişünaslıq. Elmi əsərlər. - 2011. - S. 124-133; Harmony. - 2012. - Вып. № 11.

Байрамова А. Литература как повод отображения музыкальной практики в изобразительном искусстве, или что говорит о музыкальной практике XV-XVIII-го веков миниатюры к “Хамсе” Низами // Проблемы искусства и культуры. - 2012. -№- 2 (40). - С. 36-57.

Байрамова А. Музыка у Низами и у Шекспира: сравнительная характеристика / Павермановские чтения. Литература. Музыка. Театр. Сборник научных трудов. Вып. 2. - Екатеринбург: Ажур, 2014. - С. 15-28

Байрамова З. Детские оперы и балеты азербайджанских композиторов // Harmony.- 2008. - Вып. № 7.

Виноградов В. Фикрет Амиров (размышления и диалоги) / Музыка народов Азии и Африки, вып. 4. – М.: Сов. комп, 1984. - С. 46-87.

Гаджибеков У. Предисловие / Музыка Советского Азербайджана в дни Отечественной войны. Сб. статей. - Баку, Азернешр, 1945. - С. 5- 12.

Гаджиева М. Кара Караев и его время // Изв. НАН Азерб., сер. гуманитарных наук.- 2006. -№ 2-4, - С. 311-322.

Гаджиева М. Новаторские идеи в музыкальном мышлении Кара Караева // Изв. НАН Азерб., серия гуманитарных наук. - 2007. - № 1.- С. 186-195.

Гасангызы З. “Добро и зло” по Бакиханову. / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 464-467.

Гасанов Э. Л. Об исследовании некоторых особенностей историко-культурного прошлого Гянджи в период возрождения // International Scientific Journal. - 2016. -Vol. 36. - Issue 4. - P.13-20.

Гасанова О. Признаки мугама в первом адажио из балета “Семь красавиц” Кара Караева (лад, гармония, форма и драматургия) / Bəstəkar və zaman (Azərbaycan bəstəkarlarının yubileylərinə həsr edilmiş konfrans materialları və elmi məqalələr toplusu). - Bakı: Adiloğlu, 2003.- S. 222-230

Гозенпуд А. Семь красавиц: Балет К.Караева // Советская музыка. -1954. - № 5. - С. 95-98.

Гуламова Ж. Восточные напевы эпохи Ренессанса / Azərb. folkloru külliyyatı, XXXII cild. - Bakı: 2007. - S. 122-125.

Гулиева Р. Вариационные циклы в творчестве К.Караева // Изв. АН Азерб.ССР. Сер. лит., языка и искусства. - 1980. - № 3. - С. 89-97.

Гурбаналиева С.Ф. Низами и музыкальная культура Азербайджана (К проблеме взаимосвязей литературы и музыки / Mədəniyyət və səmiyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. - Bakı: Elm, 1993. - S. - С. 103-108.

Гурбаналиева С. Произведения Низами как информационный источник по музыкальной культуре Азербайджана // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. - 2008. - № 2.- S. 338-344.

Гурбаналиева С. Низами Гянджеви в музыке азербайджанских композиторов // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. – 2011. - № 3.- 251-254.

Гурбаналиева С. Морфология искусств в творчестве Низами / “Müqayisəli sənətsünaslıq” məcmuəsi. AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. - Bakı: Elm, 2011. - S. 134-152.

Гурбаналиева С. Поезия Низами в вокальной лирике Фикрета Амирова / “Müqayisəli sənətsünaslıq” məcmuəsi. AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. Bakı: Elm, 2017. - S. 87-92.

Гусев П. Балет – семинары -сомнения // Театр. -1966. -№ 3. - С. 23-30.

Гусейнова А. Творчество Кара Караева и Фикрета Амирова в контексте дихотомии “Восток-Запад” // Проблемы искусства и культуры. - 2007. - № 2-3 (20-21). -С. 196-204.

Гусейнова М. Симфония “Низами” Ф.Амирова в контексте азербайджанской музыки памяти / *Bəstəkar və zaman (Azərbaycan bəstəkarlarının yubileylərinə həsr edilmiş konfrans materialları və elmi məqalələr toplusu)*. - Bakı: Adiloğlu, 2003. - S. 96-97.

Гусейнова М. Современное воплощение древней темы в балете Кара Караева “Семь красавиц” / *Bəstəkar və zaman (Azərbaycan bəstəkarlarının yubileylərinə həsr edilmiş konfrans materialları və elmi məqalələr toplusu)*. - Bakı: Adiloğlu, 2003. - S. 200-201.

Гусейнова Т. Заметки об азербайджанской вокальной музыке в 30-50 годы / *Композитор и время. Материалы Республиканских научных конференций, посвященные юбилеям азербайджанских композиторов*. - Баку: 1997. - С. 21-24.

Данилов Д. Симфоническое творчество азербайджанских композиторов / *Азербайджанская музыка. Сб. статей*. – М.: Музгиз, 1961. - С. 200-246.

Данилов Д. Фикрет Амиров. Симфония “Памяти Низами” / *Советская симфония за 50 лет*. – Л.: Музыка, 1967. - С. 44-48.

Джебраилбейли В. Зульфигар Гаджибеков / *Композиторы Азербайджана. Том I. Сост. Ф. Амиров, спецред. З.Сафарова*. - Баку: Ишыг, 1986. - С. 133-172.

Житомирский Д., Багиров З. Музыка Советского Азербайджана / *Советская музыка. Теоретические и критические статьи*. - М.: Музгиз, 1954. С. 480-523 (с.503-505).

Зейдман Б. О работах азербайджанских композиторов над оперной и балетной драматургией / *Музыковедение и музыкальная критика в республиках Закавказья. Мат-лы пятого выездного пленума Комиссии музыкальной критики Союза Композиторов СССР. Работы музыковедов Азербайджана, Армении и Грузии*. - М.: Гос. муз. изд., 1956. - С. 305-365.

Зейдман Б. Опера и балет в Азербайджане / *Азербайджанская музыка. Сб. статей*. – М.: Музгиз, 1961. - С. 151-199.

Зейнал Б. Мугамная традиция как многомерное явление // *Мədəniyyət. Az /4*. - 2017. - S. 94-97.

Иманова Р. Поэзия Низами Гянджеви в творчестве Адили Гусейнзаде / *“Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2016, 24 noyabr*. - Bakı: Elm və təhsil, 2016. - S. 195-196.

Имрани Р. Значение творчества Низами Гянджеви в изучении музыкальной культуры в эпоху Средневекового Востока / *Борбад и художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: история и современность. Тезисы докл. и сообщений Международного симпозиума, посвященного 1400-летию Борбада. Душанбе 23-29 апреля 1990*. - Душанбе: Дониш, 1990. - С. 271-272.

Исмаилова Г. Фикрет Амиров // *Советская музыка*. -1956. - № 1. - С. 227-234.

Исмаилова М. Жанр газеллы в творчестве Узеира Гаджибекова и его традиции в азербайджанской музыке / *Узеир Гаджибеков – основоположник современной профессиональной музыки (к 100-летию со дня рождения)*.

Межреспубликанская студентская научная конференция. Тезисы докл. Баку 16-19 мая 1985 г. - Баку: 1985.- С. 31.

Карагичева Л. “Семь красавиц”. Новый азербайджанский балет Кара Караева // Советская музыка.-1952. - №9. - С. 43-50.

Карагичева Л. Кара Караев // Советская музыка. - 1956. - № 1.- С. 217-226.

Карагичева Л. К вопросу о симфонизме балетов Кара Караева // Ученые записки АГК им. Уз.Гаджибекова. История и теория музыки. - 1964. - № 1. - С. 21-36.

Карагичева Л. Творческий путь Кара Караева / Кара Караев. Библиография. - Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1969. – С. 11-33.

Карагичева Л. Новые балеты Караевых // Советская музыка. - 1970. - № 1.- 33-38.

Карагичева Л. Творчество Кара Караева и фольклор / Современность и фольклор. –М.: Музыка, 1977.- С. 147-169.

Карагичева Л. Ностальгические размышления к очередному юбилею [К истории создания и постановки балета Кара Караева “Семь красавиц”] // Музыкальная академия. - 1993, - №2. - С. 193-199.

Касимов К. Музыкальная культура Азербайджанав XII веке по произведениям Низами / Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта, 3-6 июня 1947 г. - Баку: 1947.- С. 123-131.

Касимов К. Очерки из истории музыкальной культуры Азербайджана XII в. / Искусство Азербайджана. Вып. II. - Баку: Изд-во АН Азерб.ССР. 1949. - С. 5- 63.

Касимов К. Из глубины веков // Литературный Азербайджан. - 1979. - № 6. - С. 120-122.

Касимов К., Исзаде А. Афрасияб Бадалбейли / Композиторы Азербайджана. Сост. Ф.Амиров, спецред. З.Сафарова. - Баку: Ишыг, 1986. - С. 203-250.

Кафарова З. Хоровое творчество Рамиза Мустафаева // Harmony.- 2008. - Вып. № 7.

Кафарова З. По мотивам Низами / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Vəkiyanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 470-473.

Кашкай Х. Эволюция драматургического решения балета К.Караева “Семь красавиц” в сравнении его 3-х редакций // Изв. АН Азерб.ССР. Сер. лит., языка и искусства. - 1975. - № 2. - С. 106-114.

Кашкай Х. Музыкальный театр К.Караева // Изв. АН Азерб.ССР. Сер. лит., языка и искусства. - 1988. - № 1. - С. 97-100.

Керимов М. О восстановлении забытых древних музыкальных инструментов чанга, чагене и барбата // Harmony. - 2005. - Вып. 4.

Керимов М.Т. Историческая роль инструментов барбета и чанга в искусстве исполнения мугама // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. - 2009. - № 5.- 3 с.

Керим М. Древние музыкальные инструменты / История музыки Азербайджана (От древних времен до XX века). - Баку: Элм, 2014.- С. 209-244.

Кислова А.М. Адажио в балете “Семь красавиц” Кара Караева // Изв. АН Азерб.ССР, серия общественных наук . -1961. - № 3. - С. 111-121.

Кулиева С. О роли литературных образов в творчестве Ф.Амирова (значение литературных ассоциаций) / Азерб. гос. ун-т культуры и искусства. Мир культуры. Науч.-теор. сб., XXVIII вып. - Баку: 2014. - С. 98-102.

Кязимова Л. Низами и музыкальная культура Азербайджана / История музыки Азербайджана (От древних времен до XX века). - Баку, Элм. 2014. - С. 271-286.

Магеррамова И. Стилистические особенности музыкального языка некоторых вокальных произведений Ф.Амирова / *Bəstəkar və zaman (Azərbaycan bəstəkarlarının yubileylərinə həsr edilmiş konfrans materialları və elmi məqalələr toplusu)*. - Bakı, Adiloğlu, 2003.- S.119-126.

Маковельский А.О. Азербайджанское общество XII века по произведениям Низами / Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта, 3-6 июня 1947 г. Баку: Изд-во АН АзССР, 1947.- С. 46-60.

Мамедов А. Осуждение зла / *Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi-praktik konfransın materialları*. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 467-470.

Мамедов Н. На сцене – “Добро изло”. / *Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi-praktik konfransın materialları*. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 463-464.

Мамедова А. Балет “Низами” Фикрета Амирова / Ин-т философии и права АН Азерб., серия экологии, философии и культуры, вып. 10. - Баку: 1996. - С. 35-38.

Мамедова-Фараджева Л. “Музыка, в которой я живу”: Галиб Мамедов – 70 // *Musiqi dünyası*. - 2016.- 1 /66.- S. 59-67.

Мамедова Л.М. Диалог культур Востока и Запада: несколько слов о кантате “Gottes ist der Orient” Франгиз Ализаде // Материалы X Межд. научно-прак. конф. “Российская наука в современном мире”, 30 июня 2017 года.- М.: НИЦ “Актуальность. РФ”. - С. 183-186.

Мамедова-Фараджева Л. Диалог культур Востока и Запада в творчестве Франгиз Ализаде на примере кантаты “Gottes ist der Orient” // *Musiqi dünyası*. - 2017. - 3/72. - S. 66-69.

Мамедова Р. Некоторые особенности музыкальной драматургии оперы “Низами” А.Бадалбейли / Азерб. Гос. Ун-т культуры и искусства. Мир культуры. Науч.-теор. сб. вып. XXVII. - Баку: 2014. - С. 86-90.

Мардони Т. Борбад в “Шахнаме” Фирдоуси и “Шахнаме” ас-Са’олиби // *Иран-наме*. - 2012. - № 4. - С. 131-140.

Махмудова Г. О роли оstinатности в балете “Семь красавиц” Кара Караева / *Qara Qarayev. Oçerklər*. - Bakı: Çinar-Çar, 2003. - S. 195-209.

Махмудова Г. Об оstinатности в симфонической поэме “Лейли и Меджнун” Кара Караева / *Qara Qarayev. Oçerklər*. - Bakı: Çinar-Çar, 2003. - S. 210-215.

Махмудова Г. Роль принципа оstinатности в симфонии “Низами” Фикрета Амирова // *Изв.НАН Азерб.*, серия гуманитарных наук. - 2006. -№ 1. - S. 189-194.

Махмудова Г. О роли органного пункта и бурдонного фона в балете “Семь красавиц” Кара Караева // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri. - 2006. - № 2. - S. 154-157.

Махмудова Ш., Алиева Ф. Низами – Караев: “Семь красавиц” (сравнительный анализ либретто балета и одноименной поэмы) / Qara Qarayev. Oçerklər. - Bakı: Çinar-Çar, 2003. - S. 113-122.

Мейен Е.В. Балет “Семь красавиц” Кара Караева / Советская музыкальная литература: Учебное пособие. Вып. 2. - Москва: 1983. - С. 103-112.

Мехтиева Л., Джафарова А. Ладовое новаторство Кара Караева: причины и следствия // Музыкальная академия. - 2002. - № 1. - С. 212-217.

Милованова Е.В. Музыкальная газелла, как новое явление в творчестве Азербайджанских композиторов // Докл. АН Азерб.ССР. - 1947. - Т. 3. - № 2. - С. 89-93.

Наджафзаде А. Древний музыкальный инструмент синдж (зиндж, ручной зил) // Harmony. - 2009. - Вып. 8.

Нестьев И., Фере В. Музыкальное искусство Советского Азербайджана // Советская музыка. - 1949. - № 12. - С.73-80.

Нестьев И., Фере В. Прекрасный расцвет азербайджанской музыки / Советская симфоническая музыка. Сб. статей. - М.-Л.: Гос. муз. издат, 1955. - С. 407-416.

Никомарова Э. Камерные вокальные сочинения Азербайджанских композиторов / Азербайджанская музыка. Сб. статей. - М.: Музгиз, 1961. - С. 247-255.

Новый азербайджанский балет К.Караева // Советская музыка. - 1953. - № 2. - 43-50.

Очерки по истории Азербайджана // Изв. АН Азерб.ССР, отделение общественных наук. - 1946. - № 1. - С. 13-72.

Пазычева И. О принципах тематического развития в симфонической поэме “Лейли и Меджнун” К.Караева // Konservatoriya. - 2013. - № 1. - С. 65-70.

Пазычева И. Основные тенденции вариантного развития в балетах К.Караева // Musiqi dünyası. - 2013. - 2/55. - С. 66-73.

Рафили М. Низами и азербайджанская культура XII века / Низами Гянджеви. Сб. статей. - Баку: 1947. - С. 51-64.

Рафили М. Ранний Азербайджанский ренессанс / Проблемы азербайджанского ренессанса, кн. I. - Баку: Элм, 1984. - С. 93-113.

Ромаданова И. Из глубин народной музыки // Советская музыка. - 1967. - № 10. - С. 16.

Садыхзаде Х.А. Особенности становления и развития азербайджанского балета как педагогическая проблема // Херсонський державний університет. Збірник наукових праць. Педагогічні науки. - 2016. - Вып. 73. - Е. 1. - С. 125-129.

Садыхзаде Х.А. К истории становления детской оперы в Азербайджане с учетом особенности детского развития // Балтийский гуманитарный журнал. - 2016. - Т. 5. - № 4 (17). - С. 302-304.

Сафаралибекова Р. Герменевтика романтического синтеза тем любви и смерти в произведениях Кара Караева // Musiqi dünyası. - 2013. - 4/57. - S. 12-21.

Суфиев Ш. К вопросу об истоках жанра саки-наме в персоязычной литературе / Борбад и художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: История и современность. Тезисы докл. и сообщений Международного симпозиума, посвященного 1400-летию Борбада. Душанбе 23-29 апреля 1990. - Душанбе: Дониш, 1990. - С. 192-193.

Талыбзаде У. К проблеме взаимосвязи музыки и текста в творчестве Кара Караева / Вспоминая Кара Караева. - Баку: Элм, 2002. - С. 137-146.

Фархадова Р. Балет “Семь красавиц” Кара Караева / Музыкаведение и музыкальная критика в республиках Закавказья. Материалы V выездного пленума комиссии музыкальной критики Союза композиторов СССР. - М.: Музгиз, 1956. - С. 416-443.

Фархадова Р.Я. Кара Караев – неклассический юбиляр (или неюбилейный классик) // Музыкальная академия. - 2018. - № 1.- С. 88-96.

Халыкзаде Ф. Рождение балета-притчи / Respublikanın xalq artisti, professor, “Şöhrət” ordenli bəstəkar Tofiq Bakıxanovun 80 illiyinə həsr olunan elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 20 dek. 2010-cu il. - Bakı: 2011. - S. 460-462.

Хасанова З.Ш. Образ Борбада в поэмах “Шахнаме” Фирдоуси и “Хосров и Ширин” Низами/ Борбад и художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: История и современность. Тезисы докл. и сообщений Международного симпозиума, посвященного 1400-летию Борбада. Душанбе 23-29 апреля 1990. – Душанбе: Дониш, 1990. - С. 104-106.

Хидоятов И. Некоторые особенности музыкальной культуры в поэмах “Вис и Рамни” Фахриддина Гургани и “Хосров и Ширин” Низами Гянджеви / Борбад и художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: История и современность. Тезисы докл. и сообщений Международного симпозиума, посвященного 1400-летию Борбада. Душанбе 23-29 апреля 1990. – Душанбе: Дониш, 1990. - С. 106-107.

Шостакович Д. Съезд композиторов Азербайджана // Советская музыка. - 1956. – № 6. -С. 61-65.

İngilis dilində

Bayramova A. Manuscript paintings of Nizami’s “Khamisa” about musical life of Persian-speaking muslim world // Müasir mədəniyyətşünaslıq. - 2012. - №1 (9). - S. 77-81.

Bayramova A. Nizami Ganjavi and Music / Literature and music: proceedings of the ICLM annual conference 2011. ICOM, the World Museum Community. - Paris: 2012. - P. 21-28.

Bayramova A. Poetry of Nizami Ganjavi as a source of information of musical practices of Central Asia / Abstracts of the conference Musical Geographies of Central Asia, University of London SOAS, May, 2012.

Bayramova A. Legacy of Nizami Ganjavi as a source of Information on Musical Practices in Medieval Central Asia / Musical Geographies of Central Asia. International Conference and Concert Middle East and Central Asia Music Forum Institute of Musical Research, School of Advanced Study, in association with School of Oriental and African Studies, University of London, and Aga Khan Music Initiative. Aga Khan Trust for Culture 16–18 May, 2012.

Khazrai F. Music in *Khusraw va Shirin* / The Poetry of Nizami Ganjavi: Knowledge, Love, and Rhetoric. Editors: Kamran Talattof, Jerome W. Clinton, Palgrave Macmillan, 2001. - P. 163-178.

Mina F. Investigating the Language and Music in the Discourse of Nizami Ganjavi // International Journal of Scientific Study. - 2017. - Vol. 5. - Issue 3. - P.109-114.

AVTOREFERATLAR

Azərbaycan dilində

Babayeva A.R. Azərbaycan bəstəkarlarının operalarında xor səhnələrinin musiqili-dramaturji həlli: Sənət. üzrə elm. dok.... dis. avtoref. - Bakı, 2018. - 51 s.

Bayramova Z.R. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında uşaqlar üçün musiqili səhnə əsərləri: Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 2009. - 29 s.

Cəfərova S.Z. Azərbaycan bəstəkarlarının vokal yaradıcılığında şifahi ənənəli musiqi janrlarının təcəssümü: Sənət. üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoref. - Bakı, 2017. - 22 s.

Əhmədova D.Z. Cahangir Cahangirovun mahnı yaradıcılığının xüsusiyyətləri: Sənət. üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoref. - Bakı, 2017. - 24 s.

Əliyeva T.M. Azərbaycan qanunu yataq simli çalğı alətləri sırasında: Sənət. üzrə fəlsəfə dok.... dis. avtoref. - Bakı, 2011.- 24 s.

Əsədullayev T.M. Kamança ifaçıları və onların muğam sənətinin inkişafında rolu və əhəmiyyəti: Sənət. üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoref. - Bakı, 2015. - 29 s.

Əzimov F.N. Zərb alətləri Azərbaycanda və onların xalq musiqi irsində rolu: Sənət. namizədi... dis. avtoref. -Bakı, 1994. - 25 s.

Fətullayeva P.X. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında müzikl: Sənət. üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoref.- Bakı, 2017. - 22 s.

Hacıyeva Ş.S. Azərbaycan bəstəkarlarının birpərdəli baletlərinin dramaturji xüsusiyyətləri: Sənət. üzrə fəlsəfə dok. ...dis.avtoref. - Bakı, 2011.- 17 s.

Həsənova C.İ. Qara Qarayev və Azərbaycan xalq musiqisi (lad-intonasiya və forma yaradıcı xüsusiyyətlərinin tədqiqi): Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 1998. - 22 s.

Hümmətova N.Ə. Şəfiqə Axundova yaradıcılığının üslub xüsusiyyətləri: Sənət. Üzrə fəlsəfədok. ...dis. avtoref. - Bakı, 2016. - 27 s.

Hüseynova N.S. Azərbaycan opera sənətində milli vokal məktəbinin təşəkkülü və inkişafı: Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 2010. - 26 s.

Qəniyeva A.A. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında qəzəl-romanslar (Janr, lad-intonasiya və ritmika): Sənət. üzrə fəlsəfə dok.... dis. avtoref. - Bakı, 2011. - 22 s.

Quliyev İ.H. Əfrasiyab Bədəlbəylinin yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan musiqi incəsənətinin inkişaf kontekstində: Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 2003. - 37 s.

Quliyeva L.Z. Cahangir Cahangirov musiqisində üslub xüsusiyyətləri: Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 2008. - 26 s.

Quluzadə T.N. Aşiq musiqisinin Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında rolu və əhəmiyyəti (Üzeyir Hacıbəyov və Qara Qarayevin əsərləri əsasında): Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 2004. - 27 s.

Kərim K.M. Azərbaycan qədim simli çalğı alətləri (tarixi-nəzəri, bərpa və təkmilləşdirmə məsələləri): Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 1995. - 23 s.

Kərim K.M. Orta əsr Azərbaycan musiqi alətləri (tarixi, orqanoloji tədqiqat): Sənət. dok. ...dis. avtoref. - Bakı, 2009. - 44 s.

Məhərrəmova İ.E. Fikrət Əmirov yaradıcılığının üslub xüsusiyyətləri: Sənət. namiz. ...dis. avtoref. - Bakı, 2003. - 23 s.

Nəcəfov İ. İ. Ney və onun Azərbaycan milli musiqisində təzahürü: Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 2008. - 24 s.

Nəcəfzadə A.İ. Azərbaycan nəfəs alətləri (orqanoloji-tarixi tədqiqat): Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 2006. - 26 s.

Nəcəfzadə A.İ. İdiophonlu çalğı alətlərinin Azərbaycan örnəkləri, mənşəyi və yeni təsnifatı: Sənət. üzrə elm. dok.... dis. avtoref. - Bakı, 2012. - 42 s.

Talibzadə Ü. Azərbaycan vokal sənətində musiqi ilə poeziyanın qarşılıqlı əlaqəsi (1930-1960): Sənət. namizədi... dis. avtoref. - Bakı, 1995. - 25 s.

Rus dilində

Абдуллаева С.А. Азербайджанские народные музыкальные инструменты: Автореф. дис.... канд. искусствоведения. - Баку, 1967.- 21 с.

Абдуллаева С.А. Историография и музыковедческо-органологическое исследование азербайджанских музыкальных инструментов: Автореф. дис... д-ра искусствоведения. - Баку, 2005.- 45 с.

Алиева Г.А. Творчество Фикрета Амирова: Автореф. дис... канд. искусствоведения. - Баку, 1966, 18 с.

Алиева Н.А. Полифонические формы в творчестве азербайджанских композиторов: Автореф. дис... канд. искусствоведения. - Баку, 1969. - 32 с.

Алиева Н.Т. Азербайджанская симфония (30-60-е гг.): Автореф. дис... канд. искусствоведения. - Киев, 1991. - 19 с.

Алиева У.С. Художественно-драматургическая роль картинных образов в творчестве Кара Караева: Автореф. дис... канд. искусствоведения. - Баку, 2001. - 28 с.

Амрахова А.А. Взаимоотношение литературного первоисточника и музыки в музыкально-сценических произведениях азербайджанских композиторов: Автореф. дис... канд. искусствоведения. - Баку, 1994. - 20 с.

Багирова Т.А. Зарождение и проблемы развития синтеза музыки и слова в истории педагогической мысли: Автореф. дис... д-ра педагог. наук. - Баку, 2007.- 55 с.

Бунятова Ш. Т. Этнографические мотивы в произведениях Низами: Автореф.дис. ... канд. исторических наук. - Баку, 1991.- 21 с.

Гурбаналиева С.Ф. Низами и музыкальная культура Азербайджана (к проблеме взаимосвязей искусств): Автореф. дис... д-ра искусствоведения. - Киев, 1995.- 64 с.

Гусейнова Д.М. История зарождения и пути развития гармонии в творчестве азербайджанских композиторов (Узеир Гаджибеков, Фикрет Амиров, Кара Караев): Автореф. дис... канд. искусствоведения. - Баку, 2008. - 24 с.

Гусейнова Т.М. К вопросу становления и эволюции азербайджанского романса в 1920-1980 годы: Дис. в виде науч. доклада на соиск. уч. степ. канд. искусствоведения. - Баку, 1998. - 58 с.

Исазаде А.И. Инструментальное творчество композиторов Советского Азербайджана: Автореф. дис... канд. искусствоведения. Баку, 1962. - 22 с.

Кашкай Х. Взаимодействия музыкальной и хореографической драматургии в азербайджанском балете: Автореф. дис... канд. искусствоведения. М., 1977. - 22 с.

Керимов С. Творчество народного артиста СССР Ниязи: Автореф. дис... канд. искусствоведения. - Баку, 1973. - 30 с.

Кухмазова Ю.Ш. Эволюция жанра хоровой миниатюры в творчестве азербайджанских композиторов: Автореф. дис.... док. филос. по искусствоведению. - Баку, 2016.- 30 с..

Мамедов А.С. Проблемы взаимосвязи азербайджанской поэзии с музыкой: Автореф. дис.... д-ра филол. наук. - Баку, 1972. - 73 с.

Мамедова Р. М. Роль музыкальной драматургии в операх азербайджанских композиторов: Автореф... д-ра филос. по искусствоведению. - Баку, 2017. - 26 с.

Меликова Ш.А. Морфология национального в творчестве Ниязи: Автореф. дис... д-ра искусствоведения. - Баку, 2003.- 48 с.

Мирзоева Н.А. Пути становления кантатно-ораториального жанра в Азербайджане: Автореф. ... канд. искусствоведения. - Баку, 1994.- 19 с.

Насирова К.Я. Народно-национальные истоки мелодики Кара Караева: Автореф. дис. ...канд. искусствоведения. - Баку,1996. - 21 с.

Ханкишиева К.Г. Особенности симфонического мышления Мамеда Кулиева: Автореф... д-ра филос.по искусствоведению. - Баку, 2013.- 24 с.

Худоёров Р.С. Газель в маснави (X-XV вв): Автореф... канд. филол. наук. - Душанбе, 200. -25 с.

ELEKTRON RESURLAR

Azərbaycan bəstəkarları və musiqişünasları. <http://abm.musiqi-dunya.az>

Azərbaycanın ənənəvi musiqisi <http://enene.musiqi-dunya.az>

Azərbaycan Milli Kitabxanası. Elektron məlumat bazası:

(<http://anl.az/new/az/pages/60>)

Bülbül. Əbədiyaşar sənətkar. Anadan olmasının 120 illiyi münasibətilə.

Fikrət Əmirov 90.

Qara Qarayev 100.

Üzeyir Hacıbəyli. Müasir Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin və milli operasının banisi.

Azərbaycan teatri: dünən, bu gün, sabah.<http://azteatr.musiqi-dunya.az>

Əfrasiyab Bədəlbəyli. Memorial sayt.<http://afrasiyab.musiqi-dunya.az>

Fikrət Əmirov. Biblioqrafiya: əlavə və düzülüşlərlə/ Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012, 272 s.

Fikrət Əmirov. www.fikretamirov.com

Qara Qarayev. Biblioqrafiya: əlavə və düzülüşlərlə/ Azərbaycan Milli Kitabxanası. 2011, 372 s.

Qara Qarayev. Memorial sayt.<http://qara-qarayev.musiqi-dunya.az>

Niyazi. <http://niyazi.musiqi-dunya.az>

Tofiq Quliyev. Memorial sayt.<http://tofiqquliyev.musiqi-dunya.az>

Üzeyir Hacıbəyli. Biblioqrafiya (1905-2015) . Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci variantı. Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2015, 539 s.

Ü. Hacıbəyli ensiklopediyası. <http://uzeyirbook.musiqi-dunya.az>

Üzeyir Hacıbəyli portalı. <http://uzeyir.musiqi-dunya.az>

НИЗАМИ О МУЗЫКЕ, НИЗАМИ В МУЗЫКЕ

Автор Саадет А.Абдуллаева

Баку, 2018

Р Е З Ю М Е

Книга состоит из введения, двух частей, семи разделов и заключения.

Во введении – **“Низами Гянджеви: на родине, художественное наследие и образ в музыке”** говорится об огромном внимании, проявленном к творчеству и личности поэта на его родине, а также идеях, выдвинутых в произведениях Низами. Перечисляются работы и мероприятия, проведённые в Азербайджане, с целью увековечения памяти великого поэта и мыслителя XII века. Дается краткий обзор работ, посвящённых музыкальному миру поэта и анализу произведений композиторов, сочинённых на основе “Хамсе”, лирических стихотворений Низами и его образа.

Первая часть – **“Низами о музыке”**, состоит из четырёх разделов.

В разделе 1. **“Листая “Хамсе” и лирические стихотворения Низами...”** приводятся газеллы, касыды и рубаи, включающие музыкальные строфы. Излагается содержание поэм “Сокровищница тайн”, “Хосров и Ширин”, “Лейли и Меджнун”, “Семь красавиц” и “Искендернаме”, составляющих “Хамсе” (“Пятерица”), с указанием сюжетов, сопровождающихся музыкой, или же раскрывающих ее характерные особенности.

Раздел 2. **“Музыкальная жизнь эпохи Низами”** включает шесть подразделов:

2.1. **“Музыкальное пространство”**. Дано заключение о том, что охарактеризованное поэтом музыкальное искусство его времени базируется на рукописях, которые находились в библиотеке “Дар-ал-кутуб” Гянджи, где он родился, и наблюдении оживленной городской жизни, отражающей характерные черты культуры различных стран, расположенных на Великом Шелковом пути.

2.2. **“Музыкальные инструменты”**. На основе анализа “Хамсе” и лирических стихотворений Низами описываются струнные, духовые, ударные и самозвучащие музыкальные инструменты, используемые в средневековом Азербайджане, приводятся особенности их звучания, игры на них, воздействия на людей, а также взгляды поэта относительно этих инструментов.

2.3. **“Исполнители музыки и танца”**. На примере мастерства певцов, музыкантов и танцоров, отражённых в “Хамсе”, подчеркивается высокий уровень песенного, исполнительского и танцевального искусства в Азербайджане в XII веке.

2.4. **“Музыкальные сцены”**. Описываются проводимые во времена поэта народные праздники и увеселения, мугамные состязания, меджлисы, свадебные, ритуальные, игровые представления, военные и охотничьи сцены, сопровождаемые различными музыкальными инструментами.

2.5. **“Песни”**. Раскрывается содержание 30 мелодий, наиболее популярных во времена поэта, и их воздействие на слушателей, а также отношение самого Низами к песенному творчеству.

2.6. **“Мугамы”**. Описывается музыкальная сцена, в которой участвуют прославленные музыканты Барбед и Некиса, поочередно исполняющие мугамы “Раст”, “Ушшаг”, “Хисари”, “Ираки”, “Новрузи”, “Исфахан”, “Рахави”, “Зирефкен”, тонко передающие думы главных героев поэмы “Хосров и Ширин”.

В разделе 3. **“Этико-эстетические взгляды Низами в “музыкальных” полустушиях”** раскрываются мысли поэта о нравственном и духовном воспитании человека, изложенные в строфах “Хамсе”.

В разделе 4. **“Музыкальный словарь Низами”** приводятся музыкальные термины, встречающиеся в стихах и поэмах поэта.

Вторая часть – **“Низами в музыке”** включает три раздела.

Раздел 5. **“Поэзия и образ Низами в произведениях композиторов”**, включающий перечень сочинений по жанрам, состоит из семи подразделов. В соответствующих подразделах приводятся музыкально-сценические, симфонические, вокально-симфонические, хоровые, вокально-инструментальные, инструментальные и вокальные произведения, сочинённые на основе поэм, лирических стихотворений и образа поэта. Упомянуты даты премьер, названия театров, концертных залов, авторы и либреттисты музыкально-сценических произведений, режиссеры, балетмейстеры и художники, осуществляющие их постановку, исполнители партий и ролей, сценическая жизнь балетов и симфонических произведений. Указываются нотные издания музыкальных сочинений.

В разделе 6. **“Газели Низами в мугамном исполнительстве”** отмечается использование газелл поэта певцами – ханенде при исполнении мугамов и теснифов.

В разделе 7. **“Музыка к драматическим спектаклям и кинофильмам, отображающим жизнь Низами и сюжеты “Хамсе”** перечисляются пьесы, художественные, анимационные и документальные фильмы, созданные на основе произведений и жизненного пути поэта, с указанием сценаристов, художников, исполнителей ролей и авторов их музыкального сопровождения.

В заключении – **“Неиссякаемый источник вдохновения”** подчеркивается познавательное значение книги: акцентирования внимания подрастающего поколения композиторов к творчеству и образу Низами Гянджеви с целью написания ими музыкальных сочинений, достойных поэта.

К книге прилагается библиографический указатель “Низами и музыка”.

NIZAMI ABOUT MUSIC, NIZAMI IN MUSIC

Author SaadetA. Abdullayeva

Baku, 2018

SUMMARY

The book consists of an introduction, two parts, seven sections and a conclusion.

In the introduction - **“Nizami Ganjavi in his homeland, artistic heritage and image in music”** refers to the enormous attention shown to the creativity and personality of the poet in his homeland, as well as the ideas put forward in the works of Nizami.

The work and activities carried out in Azerbaijan are listed to perpetuate the memory of the great poet and thinker of the 12th century. A brief review of the works devoted to the musical world of the poet and analysis of works by composers composed on the basis of “Khamasa”, lyrical poems by Nizami and his image is given.

The first part - **“Nizami about music”**, consists of four sections.

In section 1. **“Leafing “Khamasa” and lyric poems by Nizami ...”** are given ghazalles (lyrics), qasidahs (odes) and rubai, which include musical stanzas. The contents of the poems “The Treasury of Secrets”, “Khosrov and Shirin”, “Leyli and Majnun”, “The Seven Beauties” and “Iskendername”, composing the “Khamasa” (“Panj Ganj”), are indicated, indicating the scenes accompanied by music, or revealing its characteristics.

Section 2. **“The musical life of the era of Nizami”** includes six subsections:

2.1. **“Music space”**. It is concluded that the musical art of the time, characterized by the poet, is based on the manuscripts that were in the library of “Daral-kutub” of Ganja, where he was born, and the observation of a lively urban life reflecting the characteristic features of the culture of the various countries located on the Great Silk Road ways.

2.2. **“Musical instruments”**. Based on the analysis of “Khamasa” and Lyric poems by Nizami, strings, brass, percussion and self-sounding musical instruments used in medieval Azerbaijan are described, features of their sounding, playing on them, influencing people, as well as the poet’s views on these instruments are given.

2.3. **“Performers of music and dance”**. On the example of the skill of singers, musicians and dancers reflected in the “Khamasa”, high level of singing, performing and dancing art in Azerbaijan in the 12th century is underlined.

2.4. **“Musical scenes”**. The folk holidays and amusements, mugham competitions, mejilises, wedding, ritual, play performances, military and hunting scenes, accompanied by various musical instruments, are described during the poet’s time.

2.5. **“Songs”**. The content of 30 melodies, most popular at the time of the poet, and their impact on listeners, as well as the attitude of Nizami himself to the songwriting are revealed.

2.6. **“The Mughams”**. Describes a music scene in which famous musicians Barbad and Nekisa take part, performing in turn the mughams “Rast”, “Ushshag”, “Hisari”, “Iragi”, “Novruzi”, “Isfahan”, “Rahavi”, “Zirefken” that subtly give the thoughts of the main characters of the poem “Khosrov and Shirin”.

In section 3. **“Ethical and aesthetic views of Nizami in the “music hemistichs”** reveal the poet’s thoughts about the moral and spiritual upbringing of man, set forth in the stanzas of Khamsa.

In section 4. **“Musical vocabulary of Nizami”** the musical terms, which are found in poems and poems of the poet, are given.

The second part - **“Nizami in music”** includes three sections.

Section 5. **“Poetry and the image of Nizami in the works of composers,”** which includes a list of works by genre, consists of seven subsections. In the corresponding subsections, music-stage, symphonic, vocal-symphonic, choral, vocal-instrumental, instrumental and vocal works composed on the basis of poems, lyrical poems and the image of the poet are given. The dates of the premiere, the names of theaters, concert halls, authors and librettists of musical and stage works, directors, choreographers and artists performing their production, parties and roles, the stage life of ballets and symphonic works are mentioned. Notation editions of musical compositions are indicated.

In section 6. **“Nizami gazelles in mugham performance”** notes the use of the poet’s gazelles by singers - khanende in the performance of mugham and tesnifs..

In section 7. **“Music for dramatic performances and movies that reflect the life of Nizami and the stories “Khamsa”** lists plays, art, animation and documentary films based on the poet’s works and life path, indicating writers, artists, performers and authors of their musical accompaniment.

In conclusion, **“An inexhaustible source of inspiration”** emphasizes the cognitive significance of the book: focusing the attention of the younger generation of composers on creativity and the image of Nizami Ganjavi with the goal of writing musical compositions worthy of a poet.

The book is accompanied by a bibliographic index **“Nizami and Music”**.

MÜƏLLİF HAQQINDA

Səadət Abutalıb qızı Abdullayeva 1940-cı ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının (indiki Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası) nəzdindəki Onillik Musiqi Məktəbi (indiki Bülbül adına Orta ixtisas musiqi məktəbi), 1962-ci ildə isə Konservatoriyanı bitirmişdir. 1962-1971-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun Musiqi şöbəsində kiçik elmi işçisi vəzifəsində çalışmışdır. Həmin institutun aspiranturasını bitirərək, yerinə yetirdiyi dissertasiya işinə görə ona sənətsünaslıq namizədi elmi adı verilmişdir.

1971-1979-cu illərdə Bakı Musiqi Akademiyasında “Azərbaycan xalq musiqisi” kafedrasının müəllimi və baş müəllimi, 1979-1992-ci illərdə “Azərbaycan xalq musiqisinin tarixi və nəzəriyyəsi” kafedrasının dosenti olmuş, 1992-ci ildən dünyasını dəyişdiyi günə kimi (12 mart 2017-ci il) həmin kafedranın professoru vəzifəsində çalışmışdır. Professor elmi ada (2004) və sənətsünaslıq doktoru alimlik dərəcəsinə (2006) layiq görülmüşdü.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Kollegiyasının qərarı ilə yüksək ixtisaslı kadrlarının hazırlanmasında səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə Fəxri Fərmanla təltif olunmuşdu. 1978-ci ildən SSRİ-nin, sonra isə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının üzvü idi.

Pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan xalq musiqisi, elmi araşdırmaları isə əsasən milli çalğı alətlərinin inkişaf tarixinin öyrənilməsi, quruluş, səslənmə və istifadə xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onların türk məkanında oxşar alətlərlə müqayisəsi, eləcə də gələcək inkişaf yolları ilə əlaqədar idi. Müasir Azərbaycan alətsünaslığının əsasını qoymuşdu.

Ali və orta musiqi məktəblərinin tələbələri və mütəxəssislər tərəfindən istifadə olunan “Azərbaycan xalq çalğı alətləri” (Bakı, 1972, rus dilində), “Müasir Azərbaycan xalq çalğı alətləri” (Bakı, 1984, rus dilində), “Azərbaycan instrumental musiqisi” (Moskva, 1990), “Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin tarixsünaslığı” (Bakı, 1991, rus dilində), “Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə” (Bakı, 1996), “Azərbaycan xalq çalğı alətləri: musiqisünaslıq-orqanoloji tədqiqat” (Bakı, 2000, 2002, rus və Azərbaycan dillərində), “Azərbaycan folklorunda çalğı alətləri” (Bakı, 2007.) “Azərbaycan musiqisi və təsviri sənət” (Bakı, 2010), “Azərbaycan çalğı alətləri dün-

yanı valeh edir (Bakı, 2016, mətni Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) nəşr etdirmişdi, 120-dən çox məqaləsi dərc olunmuşdu. Müxtəlif dillərdə çıxan beynəlxalq “İrs-Наследие” jurnalında dərc edilən 20-yə yaxın məqalədə çalğı alətlərimiz haqqında dünya xalqlarına dolğun məlumatlar vermişdi.

“Türk xalqlarının musiqisi” (Almatı, 1994), “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə”. (Bakı, 2004.), “Muğam aləmi” (Bakı, 2009, 2013), “Türk xalqlarının musiqi alətləri” (Bakı, 2010) Beynəlxalq elmi simpozium və konfranslarda məruzə ilə çıxış etmişdi.

Elmi araşdırmalarının tətbiqi əhəmiyyətini müxtəlif folklor ansambllarının tərkibində unudulmuş xalq çalğı alətlərinin səsəlməsi, Bakı Musiqi Akademiyası və Azərbaycan Milli Konservatoriyasının nəzdində yaradılan müvafiq “Qədim musiqi alətlərinin bərpası və təkmilləşdirilməsi” və “Milli musiqi alətlərinin təkmilləşdirilməsi” elmi-tədqiqat laboratoriyalarının fəaliyyəti təsdiq edir.

Onun elmi rəhbərliyi ilə 15 nəfər, o cümlədən 3 türk mütəxəssisi dissertasiya işlərini yerinə yetirərək, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Son illər nəşr edilən kitablar və məqalələr topluları, müdafiə olunan dissertasiya işləri təməli S.A.Abdullayeva tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan alətsünaslığının müvəffəqiyyətlə inkişaf etdiyini göstərir.

Kitabın üz qabığında Tokay Məmmədovun Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində nümayiş etdirilən “Nizami Gəncəvinin büstü”, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baletindən səhnə (Gözəllər gözəli – Kamilla Hüseynova, Bəhram şah – İslam İslamov), titul vərəqində isə Rəsul Həsənovun foto-illüstrasiya üslubunda çəkdiyi “Nizaminin portreti” verilmişdir. Kitabın bədii tərtibatında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə çəkilmiş miniatürlərdən istifadə olunmuşdur.

SƏADƏT ABUTALIB QIZI ABDULLAYEVA

NİZAMİDƏ MUSİQİ, MUSİQİDƏ NİZAMİ

Texniki redaktor:
Hüseyn KƏRİMOV

Bədii redaktor:
Fəxri VƏLİYEV

Dizayn və tərtibat:
Sədaqət KƏRİMOVA

Çapa imzalanmışdır: 25.12. 2018.
Ölçü: 70x100 1/16. Çap vərəqi: 22,5. Sifariş: 295/18. Say: 150 ədəd.

NURLAR
Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, H.Zərdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az

